
DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 7.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Debrecen város 650 éves

Városthörténeti tanulmányok

SZERKESZTETTE:

BÁRÁNY ATTILA, PAPP KLÁRA, SZÁLKAI TAMÁS

DEBRECEN, 2011

A DEBRECEN MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA
ÉS A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KÖZÖS KIADÁSA

A borítót tervezte:

SZABÓNÉ ABAI ANDREA

A kötetet lektorálta:

IFJ. BARTA JÁNOS
emeritus professzor

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
A Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
A Debreceni Akadémiai Bizottság, Történelmi Munkabizottsága
A TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat.
A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió
támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-463-5

Nyomta az Alföldi Nyomda, Debrecen

TARTALOM

KÓSA LAJOS	
Előszó	7
SOLYMOSI LÁSZLÓ	
Debrecen 1361. évi kiváltságlevele	9
SZENDE KATALIN	
A magyar városok kiváltságolásának kezdetei	23
ZSOLDOS ATTILA	
Debrecen, mint igazgatási központ a 14. század elején	49
BÁRÁNY ATTILA	
Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal	67
OROSZ ISTVÁN	
Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig	115
WEISZ BOGLÁRKA	
Debrecen „árumegállító joga” a középkorban	131
DRASKÓCZY ISTVÁN	
Sókamara és város-vidék kapcsolata Debrecenben az 1430-as években	149
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	
A mezővárosi polgárság kegyes adományai a középkori Magyarországon ...	173
FEDELES TAMÁS	
Galgóc az Újlaki érában (1349–1524)	195
TRINGLI ISTVÁN	
Hagyományos térszemlélet és az utcafejlődés történeti típusai a régi Sátoraljaújhelyen	223
BESSENYEI JÓZSEF	
Debrecen 16. századi szerepe a távolsági kereskedelemben	243

JACZKÓ SÁNDOR	
Debrecen középkori egyházi állapota és vallási élete	251
BLAZOVICH LÁSZLÓ	
Bevándorlás Debrecenbe a 16. század második felében	265
SZÁLKAI TAMÁS	
Debreceni cívisek nemeslevelei	285
PAPP KLÁRA	
A szabad királyi városi oklevéltől az országgyűlési becikkelyezésig	301
 A KÖTET SZERZŐI	 319
A SOROZAT MEGJELENT KÖTETEI	320
MELLÉKLET	321

ELŐSZÓ

2011. május 25–26-án kétnapos konferenciát rendezett a város, amellyel az 1361-ben I. (Nagy) Lajos királytól elnyert mezővárosi oklevél kiadásának 650. évfordulóját, ezzel Debrecen mezővárossá válását ünnepelte.

A konferencia ötletét a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói és a város vezetői közösen fogalmazták meg, az előadók azonban az ország több kutatóhelyéről érkeztek. A három akadémikus előadó közül kettő, Orosz István professzor emeritus és Solymosi László a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatója, míg Zsoldos Attila az MTA Történettudományi Intézetének vezető kutatója. Az összes előadó harmada a Debreceni Egyetemen, harmada több magyarországi egyetemeken (Pécs, Szeged, Budapest) és főiskolán (Eger) oktat, egyötödük az MTA Történettudományi Intézetének kutatója, ketten pedig a nagy levéltárakat képviselik.

A kutatók a városi privilégium jelentőségét több szempontból vizsgálják. A konkrét oklevél elemzése mellett bemutatják a privilégiumok szerepét az ország korabeli városfejlődésében, vizsgálják annak jelentését, lehetőségeit, s mindazokat a következményeket, amelyek Debrecen, vagy más, korabeli városok fejlődését befolyásolták. Olvashatunk a mezőváros birtokosainak szerepéről, az uralkodóktól kapott további, a gazdasági lehetőségeket kedvezően befolyásoló újabb kiváltságok szerepéről, a város belső életéről, kereskedőinek a távolsági kereskedelemben játszott szerepéről.

Az újkori (16–18. századi) tanulmányok a város gazdasági szerepének megnövekedéséről: a gazdálkodásról, a kereskedelmi lehetőségek kihasználásáról, a városba történő beköltözésekről, a Debrecenben élő nemesség számának növekedéséről és a nemeslevelekről, s végezetül a szabad királyi városi cím elismertetésének problémáiról szólnak.

A város vezetőinek jóvoltából az előadások tanulmányokká érlelt változata jelenik meg a tanulmánykötetben. A szerzőgárda ezzel a színvonalas kötettel méltóan járul hozzá a 650 éves Debrecen évfordulójának megünnepléséhez.

Debrecen, 2011 szeptembere

Kósa Lajos
Debrecen polgármestere

DEBRECEN 1361. ÉVI KIVÁLTSÁGLEVELE

Debrecen nevét először a Várad-i Jegyzőkönyv örökítette meg 1235-ben.¹ Az első említés ebben az esetben sem a település keletkezéséről, hanem létezéséről tájékoztat.² A település ennél jóval korábban létrejött, de az írott forrásokban eddig nem hagyott nyomot. Ebben jelentős része volt a tatárjárasnak, amely az ország keleti felén az okleveleket többnyire elpusztította. A Várad-i Jegyzőkönyv véletlenül maradt meg a várad-i székesegyházban, ahol 1550-ben megtalálták és Kolozsvárra ki-nyomtatatták. Így a várad-i török uralom (1660–1692) már nem árthatott neki. Az eredeti kézirat ugyan megsemmisült, de a nyomtatott változat példányai szép számban fennmaradtak az utókor számára.

A tatárjárás után a település számos oklevélben és más írott forrásban is szerepel, de azok meglehetősen szűkszavúan szólnak róla. Igen gyakran csak a keltezésben említik, vagyis arról tájékoztatnak, hogy az adott oklevelet Debrecenben fogalmazták meg.³ A település első kiváltságlevelét 1361-ből Debrecen város levéltára (ma a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár része) őrizte meg.⁴ Tegyük hozzá, hogy nem eredeti formában, hanem hiteles átírásban.

A kiváltságlevelet Nagy Lajos király Váradon állította ki 1361. április 15-én, de nem a tartalmának megfelelő, hanem egyszerű pátens formában, hátoldalán a trónoló uralkodót ábrázoló nagyobb királyi pecséttel megerősítve. A korabeli gyakorlatot követve Debrecen egyik földesura, a néhai Debreceni Dózsa nádor unokája: Jakab fia István udvari ifjú a maga és rokonai nevében alig két hónappal később

¹ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. Budapest, 1963. 609. (továbbiakban Györffy, 1963.) Vö. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Budapest, 1988. I. 358.

² Debrecen középkori történetét legutóbb Módy György és Szendrey István dolgozta fel. Módy György: A falutól a mezővárosig. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. (Debrecen története. Főszerk. Ránki György. I.) Debrecen, 1984. 99–129. illetve Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In: *Uo.* 131–311. Az előbbi munka külön is megjelent: *Historia et ars*. Módy György válogatott tanulmányai. Debrecen, 2006. 52–89. (továbbiakban Módy, 2006.)

³ A korai adatokat és értelmezésüket az 1332/1337. évi pápai tizedjegyzékig bezárólag lásd Györffy, 1963. 609–613.

⁴ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) XV. 1. Mohács előtti oklevelek 7. (Korábbi jelzete: Debrecen város levéltára 4.) Szövegüket a függelék közli.

bemutatta az oklevelet a királynak, és arra kérte, hogy a kiváltságlevelet privilégiummal erősítse meg. Az uralkodó teljesítette a kérést: 1361. június 14-én privilégiumba foglalta, vagyis átírta és megerősítette a korábbi kiváltságlevelet. A kapott kiváltság örökérvényűségét a privilégium-forma biztosította. Ez a sajátos oklevéltípus mind formai, mind tartalmi tekintetben jól megkülönböztethető a többi oklevél-fajtától. Melyek ezek a jellegzetességek?

A privilégium mindig hártyaoklevél, vagyis anyaga valamilyen kikészített állatbőr (pergamen), többnyire juhbőr, még akkor is, amikor már (a 14. század elejétől kezdve) rongypapírra is írtak oklevélszöveget. A privilégium vagy privilegiális oklevél (*litterae privilegiales*) megerősítése függőpecséttel történt. A debreceni privilégiumot Nagy Lajos király kettős (kétoldalas) pecsétjével látták el azon pecsétnyomó pár segítségével, amely 1342-ben, a király trónra lépése után készült. Ez a kerek, kétoldalas függőpecsét elveszett a privilégiumról, de számos lenyomata alapján jól ismerjük. Előlapja a trónoló uralkodót ábrázolja, hátlapján pedig háromszögű pajzson, hármason emelkedő kettős kereszt látható.⁵ A függőpecsét alkalmazása rendszerint együtt járt a hártya alsó részének felhajításával. A felhajítás (*plica* vagy *plicatura*) révén két rétegűvé vált a pergamen, és így a dupla anyagon vágott nyíláson átvezetett hártyacsíkon vagy fonálsodraton függő pecsét nehezebben szakadt ki az oklevél anyagából.

A jól látható alaki jellegzetességek mellett szerkezeti különbségek is léteznek: a privilégium szövegének felépítése több ponton eltér a többi oklevéltípustól. Mindezekelőtt az oklevéladó címének (tisztsegeinek) felsorolása bővebb, a király titulusait a lehető legteljesebben veszi számba. Az új elemek közül három a leginkább szembeütő. A privilégiumban van *arenga*, *datum per manus* formula és korjelölő méltóságsor. Az *arenga* lényege az írásba foglalás, illetve az adott jogi cselekmény vagy jogi tény általános, elvi megalapozása. A debreceni privilégium arengája magyarul így hangzik: *Mind a méltányosság ereje, mind a jogrend megköveteli, hogy mindaz, amit jogosan kérünk, a meghallgatás kegyében részesüljön, akkor ugyanis az alattvalók jámborsága nagyobb ösztönzést kap a hűséges tettek gyakorlására, mivel a királyi segítséget elnyerte.* Az oklevél záró részében található *datum per manus* formula arra szolgál, hogy megnevezze azt a személyt, a debreceni privilégiumban Miklós esztergomi érsek-kancellárt, aki felelős volt az oklevél kiállításáért. A kiadás helyét nélkülöző keltezéshez szorosan kapcsolódó korjelölő méltóságsor két részre tagolódik: előbb felsorolja az érsekek és püspökök, majd a főbb világi méltóságok neveit, függetlenül attól, hogy jelen voltak-e vagy sem az oklevél kiállításánál. Mivel Nagy Lajos Dalmácia és Horvátország királya is volt, a listában a magyarországiak mellett a dalmát-horvát főpapok neve is helyet kapott. A pátens oklevél két többletéről sem felelkezhetünk meg. Mindig a mi (*nos*) fejedelmi többessel indít, a privilégium viszont az uralkodó (az oklevéladó) nevével kezdődik. Ennél sokkal jelentősebb, hogy a keletelyet megnevezi, míg sajnálatos módon a privilegiális oklevél mellőzi ezt a fontos információt. (Debrecen 1361. évi kiváltságlevele a kötet végén, a Mellékletben)

⁵ *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból.* Szerk. Hegedüs András. Esztergom, 2000. 44.

A debreceni hártyaoklevél bal oldalán, a privilégium szövege alatti üres helyre és a felhajtás belső oldalára más kézzel és apróbb betűvel 1364. június 18-án egy harmadik oklevélszöveget írtak.⁶ A másik kettőhöz hasonlóan ennek is Nagy Lajos király volt a kiadója. A sajátos eljárás szokatlan módon köztörténeti eseménnyel, az 1363. évi boszniai hadjáratral függött össze.⁷

Tótsolymosi Apród János küküllői főesperes örökítette meg az eseményt Nagy Lajosról készített életrajzában, amely annak köszönhető fennmaradását, hogy Thuróczy János beillesztette az 1488-ban nyomtatásban kétszer is megjelent, *A magyarok krónikája* című munkájába. A történetnek *A boszniai részek ellen vezetett hadjárat és a király úr kettős pecsétjének elvesztése* címet adta. Elbeszélése a következő: *Bosznia földjére, amely szintén a királyi koronának volt alávetve, némely lázadók vakmerőségének a megtörésére elküldte a nagyságos férfit, Kont Miklóst, az ország nádorispánját, és a Krisztusban tisztelendő atyát, Miklós esztergomi érsek urat, országának néhány más bárója és lovagja kíséretében, nagy hadsereggel. Ezek benyomulva ostrom alá vették Zbornik [Szrebernik] várát, de elfoglalni nem tudták, és sok embert és hadianyagot veszítve távoztak onnan. E hadjárat alkalmával az egyik éjszakán az érsek és kancellár úr sátrából a király úr hiteles kettős pecsétjét Belial valamely fiai [értsd: valamiféle sátánfajzatok] titokban ellopták, és bizonyos idő elteltével – miként később hitelesen kitudódott – Besztercebén maguk a tolvajok összetörve eladták egy aranyművesnek. A király azonban e véletlen szerencsétlenségből megesett dologgal nem sokat törődött: másik hiteles pecsétet készíttetett, azt adta oda az érsek és kancellár úrnak. Az elveszett másik pecséttel kiadott kiváltságleveleket és okleveleket ezzel a pecséttel erősítette meg.*⁸ (Nagy Lajos pecsétei a kötet végén, a Mellékletben)

⁶ Erről a gyakori oklevéltípusról részletesen írt: Grün [Gárdonyi] Albert: I. Lajos király megerősítő záradéka. = *Turul*, 19 (1901) 27–37. (továbbiakban Grün, 1901.) Mivel a szerző szerint is teljes értékű oklevélszövegről van szó, az általa használt *megerősítő záradék* helyett pontosabb megnevezés a megerősítő vagy hitelesítő oklevél. Egyik változatának a képét és szövegét is közli, amely I. Károly király 1324. január 12-én kiadott privilégiumán látható. Uo. 28–30. Eredetije: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 50749. Vö. Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter*. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa.) Budapest, 1993. 85.

⁷ A hadjáratra összefoglalóan lásd Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 151., 270. Az itteni állítással szemben Szrebernik a mai bosznia-hercegovinai Srebrnik településsel, nem pedig Srebrenica helységgel azonos. Rokay Péter: Ozora. In: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994. 518.

⁸ De exercitu in partes Bozne et de amissione duplicis sigilli domini regis. Item ad terram Bozne similiter regie corone subiectam ad conterendam proterviam quorundam rebellantium magnificum virum Nicolaum Konth palatinum regni sui et venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum archiepiscopum Strigoniensem cum quibusdam aliis baronibus et militibus regni sui cum magno exercitu destinavit. Qui intrantes castrum Zrebernek obsederunt, sed minime capere potuerunt, ac cum magno damno personarum et rerum discesserunt. In quo quidem exercitu quadam nocte de tentorio eiusdem domini archiepiscopi cancellarii sigillum domini regis duplex autenticum per quosdam filios Belial furtive est substractum et post aliquot tempus per ipsos fures in Bizitritia cuidam aurifabro venditum et confractum, sicut veraciter est compertum, de quo tamen facto ex fortuito eventu accidente rex minime curavit aliud

A boszniai hadjáratot és következményét: a nagy pecsétnyomó pár elvesztését és pótlását, valamint használatát a korábbi királyi oklevelek megerősítésére a harmadik oklevélszöveg is elbeszéli, de néhány ponton kiegészíti a krónikás leírását. Elmondja, hogy a boszniai hadjáratot az eretnekek ottani elszaporodása miatt indították. A hadjáratban két sereg vett részt: az egyiket maga a király vezette, a másikat pedig Ozorába, Boszniának az Ozora (Usora) folyó vidékén fekvő tartományába küldte a nádorral, az esztergomi érsek-kancellárral és számos előkelővel.⁹ Azt is hozzáteszi, hogy az érsek azon familiárisai lopták el a pecsétnyomó párt, akiknek feladata éppen azok őrzése volt. Végül részletezi, mely okleveleket miként kell az új pecséttel megerősíteni, hogy továbbra is jogérvényesek lehessenek.

Az oklevelek megerősítése a király számára több előnnyel járt. Mindenekelőtt lehetővé tette a bemutatott királyi oklevelek felülvizsgálatát. Akik nem mutatták be okleveleiket, elveszthették birtokaikat vagy kiváltságaikat.¹⁰ A megerősítés pénzbe is került, fizetni kellett érte a királyi kancelláriának.

Az érsek-kancellártól valamikor 1363 nyarán ellopott nagyobb pecsétnyomó párt a királyné pecsétjével helyettesítették¹¹ addig, amíg az év végére el nem készült az új királyi tipárium pár.¹²

Az első nagyobb kettős pecsét és az azt felváltó második, melyet az uralkodó haláláig használt, hasonlít egymásra. De ügyeltek arra, hogy a kettő viszonylag könnyen megkülönböztethető legyen. Az előlapon ezt a célt szolgálta a trón két oldalán egy-egy háromszögletű pajzs. A baloldalon a magyar-Anjou lilomos címer, míg a jobboldalon hármashalmon emelkedő kettős kereszt látható. A hátlapon ugyan-

sigillum autenticum preparari faciendo et eidem domino archiepiscopo cancellario assignando, sub quo sigillo omnia privilegia seu litteras cum alio sigillo deperdito emanatas confirmavit. Johannes de Thuróc: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 179 (cap. 163). és II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz adiuvente Julio Kristó. Budapest, 1988. 164–166. Fordítását lásd Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. Budapest, 1980. 259–260.

⁹ A király 1363. július 8-án kiadott oklevelének keltezése (*in Plyua, in obsidione castri Zakol terre Boznensis*) arról tájékoztat arról, hogy serege a Pliva folyó vidékén fekvő Szokol várát ostromolja. Ma Sokol vár, illetve Sokol grad Plivski Jajce közelében. (Az azonosítást Boris Stojkovski újvidéki doktorandusznak köszönöm.) Vö. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. I. 412. (továbbiakban Engel, 1996.) DF 252712. Vö. *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlése W. Kovács András. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3) Kolozsvár, 2006. 130., 131. sz., *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel közlése Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. (Erdélyi történelmi adatok VIII/1) Kolozsvár, 2006. 26. sz.

¹⁰ Erre Tótsolymosi Apród János apja életéből hoz példát 1323-ból Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5) Budapest, 1967. 66.

¹¹ A király Kassán 1363. október 25-én kiállított pátens oklevelét a királyi tipárium hiányában a királyné pecsétjével erősítették meg: *propter carentiam sigilli nostri sigillo reginali iussimus consignari*. DL 41543.

¹² Amikor a király Visegrádon 1363. december 29-én átírta és megújította 1349. évi pátens oklevelét, amely az Ozora földjén ellopott nagyobb pecsétjével volt megerősítve (*litteras nostras patentes maiori sigillo nostro in terra Wzwre furtive sublato consignatas*), már az új pecsétnyomót használta (*litteras nostras ... duximus renovandas et appositione sigilli nostri novi confirmandas*). DL 69248. Vö. Grün, 1901. 28.

ezt a célt leginkább a hármas halomra elhelyezett lilium biztosította.¹³ Mindez az oklevélkritikát segítette. A pecsétkép alapján könnyű volt felismerni és érvénytelennek nyilvánítani azokat az okleveleket, amelyeket 1363 óta nem erősítettek meg az újabb pecséttel.

A pápens oklevelek esetében a megerősítés hagyományos módon oklevélátírással történt, vagyis az új pecséttel ellátott átíró oklevél mintegy keretbe foglalva tartalmazta a korábbi oklevél szövegét.¹⁴ A függőpecsétes oklevelek esetében azonban nem ezt az eljárást alkalmazták. Hogy a királyi kancelláriát ne terheljék azzal a sok többletmunkával, amellyel a bemutatott privilegiális oklevelek átírása járt volna, kitaláltak egy egyszerűbb módszert.

Megfogalmaztak egy sablon oklevél-szöveget, és azt írták a bemutatott oklevél szövege alá és a felhajtás belső oldalára. Az írásra felhasználható szabad terület nagyságától függően három variációt alkalmaztak. Gyakran előfordult, hogy a privilegium utolsó sora alatt a baloldalon egy hasámban helyezték el az új oklevél szövegét, mint a debreceni kiváltságlevél esetében tették.¹⁵ Máskor mindkét oldalon egy-egy hasámba tördelték az új oklevél szövegét.¹⁶ A harmadik esetben volt szükség a legkevesebb szabad felületre. A bemutatott oklevél sorhosszúságát követve másolták le a szöveget.¹⁷ Az eljárás a munkaerő kímélése mellett igen sok pergament is megtakarított, mivel a megerősítéskor a régi oklevél anyagát használták fel.

A privilegiumok alsó részén olvasható hitelesítő oklevél szövege – a másolási hibákat nem tekintve – azonos volt, kivéve azt a két változó elemet, amely egyediségét biztosította. Az egyik a keltezés időpontja volt, a másik pedig az a mondat, amely megnevezte, kinek a javára szóló privilegiumot látták el az új pecséttel. A másoláskor mindössze e két ponton kellett aktualizálni a kész oklevélformulát. Értéke vitán felül állt. Ha a hitelesítő oklevéllel ellátott privilegiumot átírták, akkor előbb a bemutatott privilegium, majd külön bevezető után a hitelesítő oklevél szövegét is lemásolták.¹⁸

Az új függőpecsét elhelyezésére a legegyszerűbb megoldást választották. A visszahajtott plikán a régi pecsét felfüggesztésére szolgáló két hasíték mellett jobb felől vágtak egy harmadikat, és ezen meg a középső, immár közös nyíláson fűzték át

¹³ Hegedűs, 2000. 45.

¹⁴ Lásd a 12. jegyzet adatát!

¹⁵ DL 2162, 2264, 5023.

¹⁶ DL 16099, 40418, 100036.

¹⁷ DL 2822, 4499, 4926, 5183.

¹⁸ DL 16100. A garamszentbenedeki konvent 1369. évi átírásában a bemutatott privilegiumról a következőket írta: *litteras privilegiales sub maiori et antiquo duplici sigillo incliti principis domini Lodouici Dei gratia regis Vngarie domini nostri quondam per venerabilem in Christo patrem et dominum dominum Nicolaum archiepiscopum ecclesie Strigoniensis in regno Boznensi perditio confectas et emanates nobis presentare et exhibere curavit. A hitelesítő oklevél szövegét viszont így vezette be: quondam clausulam in fine supradicti privilegii ... sub maioris ac novi duplicis sigilli antedicti incliti regis et domini domini nostri Lodouici appensione ratificatam et confirmatam continentemque ista verba, que secuntur. Máskor minden utalás nélkül, folyamatosan történt az átírás. DL 3272, 74468.*

az új pecsétet az oklevélhez rögzítő selyemzsinórt.¹⁹ A debreceni privilégium esetében is így jártak el. Három hasíték látható rajta, de a király mindkét pecsétje elveszett, csupán a selyem fonalakból készült zsinór kis része maradt meg.

A korábbi privilégiumok sajátos hitelesítéséről a döntés valamikor 1363 végén vagy 1364 elején született meg. 1364 január végétől maradtak fenn az első privilégiumok, amelyekre a régi mellé új kettőspecsétet függesztettek, s mindezt tanúsította és magyarázta a privilégiumra írt megerősítő oklevélszöveg.²⁰ A döntés néhány évig rendszeres munkát adott a kancelláriának.²¹ A debreceniek nem vártak éveket a hitelesítéssel, 1364. június 18-án megerősítették a kiváltságlevelüket tartalmazó privilégiumukat. Nem csodálkozhatunk, hogy az 1361-ben átfírt pápens kiváltságlevelük eredeti változatát nem őrizték meg, hiszen az fölöslegessé és értéktelenné vált, miután az abban rögzített kiváltságukat örökérvényű és megerősített privilégium biztosította. (Az 1364. évi oklevél és további oklevelek a kötet végén, a Mellékletben)

A Magyar Királyság területén 1201 óta maradtak fenn olyan kiváltságlevelek, amelyek egy-egy település, illetve lakói jogait és kötelezettségeiket szabták meg. Változó minőségben és mennyiségben jogi, gazdasági és egyházi kiváltságokat foglalnak magukba.²² Az 1361-ben készült debreceni privilégium azon sajátos típusba tartozik, amely a gazdag választékból egyetlen elemet tartalmaz. Az uralkodó a magánföldesúri tulajdonban levő Debrecen város és tartozékai lakói számára teljes körű bíraskodási kiváltságot adományozott. A debreceni bíró esküdtjeivel a lakosság körében keletkezett valamennyi ügyben ítélezhetett az ország városainak régtől fogva megtartott szabadsága szerint (*iuxta libertatem civitatum regni nostri ab antiquo observatam*), függetlenül attól, hogy milyen súlyú ügyről volt szó. Nemcsak kisebb jelentőségű vétségek, hanem nagyobb büntettek, például gyilkosság esetében is ítéletet hozhatott.²³ Ezzel szoros összefüggésben a király ugyanakkor megtiltotta, hogy bárki valamilyen vétség miatt Debrecen és tartozékai lakóit letartóztassa és elítélje, és az ilyen esetekre előírta, hogy a debreceni bíró előtt ke-

¹⁹ Néhány példa: DL 2162, 2264, 2822, 4499, 5183, 16099, 100036. Elvileg két új hasítékot is készíthettek volna, de a jelek szerint nem éltek ezzel a több munkát kívánó lehetőséggel.

²⁰ DL 16199, DF 243764. Vö. Grün, 1901. 34.

²¹ DL 40418., Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3.) Budapest, 1930. 190. Vö. Gárdonyi: I. Lajos király megerősítő záradéka, 34., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. IX/3. 395–398, 411–415. (továbbiakban Fejér, 1834.) Hogy hány hitelesítés történt, pontosabban mennyi maradt fenn, nem tudjuk. Mivel az okleveles anyag feldolgozásakor nem jártak el egységesen, nem vették fel minden esetben külön tételként ezeket a hitelesítő okleveleket, csak hosszadalmas vizsgálattal lehetne számukat megállapítani.

²² Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. = *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 14. 1961. 17–107. Új kiadása: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 238–310., 493–509. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

²³ Solymosi László: Hospes kiváltság 1275-ből. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3) Veszprém, 1984. 53–56. (továbbiakban Solymosi, 1984.)

ressék igazukat. A kiváltság bíraskodási mentességet biztosított Debrecen településnek és tartozékainak, ami az ott lakóknak és földesuraiknak egyaránt előnyös volt.

A kiváltság adományozása természetesen akkor ért igazán valamit, ha birtokosa a mindennapokban érvényt tudott szerezni neki. Nagy Lajos erre is gondolt. Ezért királyi paranccsal segítette adománya érvényesülését. A kiváltságlevélben megparancsolta minden főpapnak, bárónak, megyésispánnak, várnagynak, nemesnek és mindenkinek, hogy a Debrecen város és tartozékai lakóinak adományozott kiváltságot tartsák tiszteletben, amennyiben a király kegyét nem akarják elveszíteni. Az uralkodó azzal is nyomatékosította parancsát, hogy utalt másik oklevelére, amelyet titkos pecsétje alatt ugyancsak a debreceniek említett szabadságáról állított ki. Ez az oklevél minden bizonnyal egyidőben készült az 1361. évi pápens kiváltságlevéllel. Mivel nem mondott többet annál, nem írták át, és megőrzéséről sem gondoskodtak.

A kiváltságlevél röviden arra is kitért, hogy Debrecen városának és tartozékainak lakói mivel érdemelték ki a király kegyét, miért kaptak bíraskodási kiváltságot. Kétféle szolgálatot említ. Az egyiket I. Károly királynak, a másikat pedig magának Nagy Lajosnak teljesítették. Az előbbi tömören, de konkrétan meghatározza, az utóbbiról általánosságban szól. I. Károly király megátalkodott ellenségei ellenében a debreceniek és a környékbeliek vérüket áldozták, méghozzá nem csekély véráldozatot hoztak az uralkodóért. Ebben a megfogalmazásban nem nehéz a Debrecen melletti csatára gondolni.²⁴ A királyhű erők Debreceni Dózsa vezetésével valamikor 1317 elején ebben a csatában győzték le Borsa Kopasz tartományurat és szövetségeseit. Diadala jeleként Dózsa két vezéri zászlót (Borsa Kopaszét és Lotárd fia Pálét), valamint kilenc levágott fejet és két foglyot küldött a királynak. A verekedés megpecsételte a Borsák (Kopasz és Beke) tartományuraságának sorsát.²⁵ Ebben a minden bizonnyal véres ütközetben vettek részt Debreceni Dózsa birtokainak, Debrecen városának és tartozékainak, valamint községeinek lakói, és erre emlékeztetett a 44 évvel később, 1361-ben kiadott királyi kiváltságlevél. A régvolt eseményre maguk a polgárok, illetve földesuruk, Debreceni Dózsa unokája, Jakab fia István hívhatta fel az uralkodó figyelmét, aki udvari ifjúként vagy apródként (*aule nostre iuvenis*) bejáratos volt a királyi udvarba, s könnyen szót érthetett urával.²⁶ De Nagy Lajos nemcsak az apjáért hozott véráldozatot jutalmazta, hanem azokat a szolgálatokat is, amelyeket a debreceniek neki teljesítettek. Részletezés hiányában arra gondolhatunk, hogy a városban alkalmanként vendégül látták a Váradra vagy Erdélybe utazó királyt. Talán ezzel függhet össze, hogy miért éppen Váradon adta ki az uralkodó a debrecenieknek szóló kiváltságlevelet.

Az 1361. évi kiváltságlevél nem foglalkozott a bíróválasztással, mert azt valamilyen formában – szóban vagy írásban – a földesuraság valamikor szabályozta,

²⁴ Vö. Györffy, 1963. 611.

²⁵ Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). = *Századok*, 122. 1988. 116–117., Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). = *Századok*, 137. 2003. 331. Az időpontra lásd még Zsoldos Attila tanulmányát a jelen kötetben.

²⁶ Vö. Kurcz Ágnes: *A lovagi kultúra Magyarországon 13–14. században*. Budapest, 1988. 51–57., Engel, 1996. I. 482.

miként a költözést, az adózást és az egyéb feltételeket.²⁷ A település bíróból és minden bizonnyal 12 esküdtből álló önkormányzata korábban is működött.²⁸ Tevékenységére 1332-ből van az első adatunk.²⁹

A királytól kapott kiváltságlevél jelentősége abban állt, hogy a város bíraskodási joghatóságát kiterjesztette, még hozzá nagyobb mértékben, mint azt a magánföldesuraság megtehetette volna. A bíraskodási kiváltság adományozásával Debrecen hasonult az ország többi városnak nevezett településéhez. Az azonos elnevezés természetesen különböző rangú királyi, egyházi vagy magánföldesúri települést takart. Jól példázza ezt kilenc város (Buda, Visegrád, Fehérvár, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat, Pozsony és Sopron) 1381-ben közösen kiállított oklevele. Nem voltak azonos súlycsoportban, de valamennyien városként (*civitas*) szerepeltek, amikor kinyilvánították, hogy tiszteletben tartják Vilmos, III. Lipót osztrák herceg fia és Hedvig, Nagy Lajos magyar és lengyel király leánya házassági szerződését.³⁰

A 13. század vége óta kiépülő debreceni uradalom központját jelentő települést korábban – ha egyáltalán minősítették – falunak (*villa*) mondták.³¹ Minden valószínűség szerint az 1361. évi királyi kiváltságlevél nevezte először városnak (*civitas*), még hozzá mindjárt három alkalommal. Ennek megfelelően a kiváltságlevél azt is rögzítette, hogy a települést az egykori szóhasználatnak megfelelően civisek és hospesek, azaz polgárok és vendégek lakták. Rajtuk kívül Debrecen tartozékairól (*pertinentiae*) és azok népességéről is megemlékezett. A tartozékok nevét a kiváltságlevél nem közli, de lakóit nemes egyszerűséggel embereknek (*homines*) mondja. A városi önkormányzat bírói joghatósága rájuk is kiterjedt. Ezért nem gondolhatunk a debreceni uradalom egészére, valamennyi falujára, hanem csak arra a néhány településre, mindenekelőtt Szentlászlófalvára, amely Debrecen határában létezett. Ezek kapcsolatát a várossal a kiváltságlevél csak szorosabbá tette, és meggyorsította összeolvadásukat a várossal.³² A három elnevezést (*cives*, *hospites*, *homines*) a kivált-

²⁷ Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Fügedi, 1981. 351. A tanulmány első megjelenése = *Történelmi Szemle*, 15. 1972. 321–342. Vö. Solymosi, 1984. 90–91 (178. jegyzet).

²⁸ Mályusz Elemér: Mezővárosi fejlődés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Budapest, 1953. 140–141. Az apostolok számát követve elég általános lehetett a 12 esküdtből álló tanács. Jól példázza ezt Nyugat-Európában több város pecsétje, mint például Troyes híres champagne-i városé 1232-ből (*Sigillum maioris et iuratorum Trecentis*). A pecsétmező közepén a bíró ülő alakja látható pálcával a kezében, míg az öt körülvevő gyűrűben a 12 fej (sérülés miatt ma csak 10 van meg) az esküdteket jeleníti meg. *Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale*. Sous la direction de Jean-Luc Chassel. Introduction de Michel Bur et Michel Pastoureau. Paris, 2003. 146–148 (képpel).

²⁹ Györffy, 1963. 610., Módy, 2006. 89.

³⁰ Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009. 139–140 (39. sz.). Vö. Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések. = *Történelmi Szemle*, 23 (1980) 467. (továbbiakban Ladányi, 1980.)

³¹ Hajdúbagos birtok megosztásánál 1344-ben irányt jelölve említik faluként a települést: *versus villam Debrecen*. DL 51301. Vö. *Anjou-kori oklevéltár*. XXVIII. (1344) Szerk. Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 2010. 308 (533. sz.).

³² Szentlászlófalva beolvadását Debrecenbe Módy György 1350 és 1365 közé tette. Módy György: A helytörténetírás hitelességeért I. In: Módy, 2006. 579.

ságlevelet megerősítő privilégium egyetlen átfogó társadalmi-jogi kategóriával jelölte: jobbágyoknak, szabad állapotú földesúri alattvalóknak tekintette őket.³³

A 15. században igen népszerűvé vált a harmadik településkategória, a mezőváros (*oppidum*).³⁴ 1440-től kezdve a földesurak és az uralkodók elvétve nevezték városnak (*civitas*) Debrecen, lakóikat azonban rendszerint polgároknak hívták.³⁵ A város azonban saját használatban igyekezett megőrizni az 1361. évi kiváltságlevelében szereplő város (*civitas*) és polgár (*civis*) elnevezéseket. Az általa kibocsátott oklevelekben érhető igazán tetten ez a magatartás, ahol a polgár (*civis*), a város (*civitas*), a város piactere (*forum civitatis*), utcája (*platea civitatis*) és pecsétje (*sigillum civitatis*) az élőbeszéd mindennapos fordulatait tükrözte.³⁶ A középkor végén néha a városi írásbeliség is alkalmazta a polgár mellett a mezőváros (*oppidum*) megnevezést.³⁷ Némely bizonytalanságot jelez, vagy inkább a „hivatalos” kifejezés szolgai követését mutatja, hogy ugyanaz az oklevél a mezőváros (*oppidum*) kategória mellett városi piacteret (*forum civitatis*) és városi pecsétet (*sigillum civitatis*) említ.³⁸ Egy 1526-ban kiadott oklevélben az összhangot (*cives oppidi, sigillo oppidi*) is sikerült megvalósítani.³⁹ Zárjuk a sort egy kívülálló megnyilatkozásával. Amikor Buda, a középkori Magyar Királyság első városa 1512-ben a debreceni mészárosceh kérésére átírta a budai német mészárosceh kiváltságlevelét, oklevelében Debrecen nem mezővárosnak, hanem városnak minősítette.⁴⁰ Mi volt tehát Debrecen? Várad után a régió második legjelentősebb, városi funkciókat ellátó települése.⁴¹ És ebben része volt annak is, hogy az 1361. évi kiváltságlevelével teljes körű bíraskodási jogot biztosított számára.

³³ Hogy a polgár és a jobbágy kifejezés nem állt messze egymástól, arra lásd Takács Lajos: *Polgár szavunk 'parasztgazda, paraszt' jelentésének történetéhez.* = *Magyar Nyelvőr*, 102. 1978. 350–361. Az itteni adatokat kiegészíthetjük egy korábbival. A Somogy és Zala megye határán fekvő Galambok lakói 1480-ban, mint polgárok (*cives*) írtak levelet földesuruknak. DL 68436.

³⁴ Ladányi, 1980. 450–477, különösen 471–475.

³⁵ Az első oppidum- említés I. Ulászló király 1440-ben kiadott oklevelében fordul elő. DF 278805. Ettől fogva igen sok adat van Szilágyi Erzsébet, Korvin János és mások okleveleiben. Ezek felsorolásától eltekintünk. Vö. Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme. I. A legrégebbi időktől I. Rákóczy György fejedelem haláláig.* Debrecen, 1870. 72–98, 318–320. (továbbiakban Szűcs, 1870.), Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I.* Budapest, 1890. 597–598., *Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái.* Összeállította Herpay Gábor. Debrecen, 1916. passim (továbbiakban Herpay, 1916.), *A hatszázéves Debrecen. Szemelvények a város történelméből.* Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1961. 31–33. (továbbiakban Komoróczy, 1961.)

³⁶ DL 55992, 55996, 56569. DF 215181, 278806, 278867, 278868 (átírása 1513-ból: DL47031), DF 278869.

³⁷ DF 278869. Az oklevél jobb alsó sarkába írt későbbi feljegyzésben.

³⁸ DF 275864.

³⁹ DL 24291. (Valószínű viszont, hogy az igen töredékesen megmaradt középkori pecsét köriratában a *sigillum civitatis* fordulat szerepelhetett.)

⁴⁰ *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelai. Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter.* Szerk. Kenyeres István. Budapest, 2008. 393–395.

⁴¹ Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi Évszázadok 14) Szeged, 2000. 40., 42., 65., 178.

FÜGGELÉK**Három oklevélszöveg****I.**

Várad, 1361. április 15.

Nagy Lajos király bíraskodási kiváltságot adományoz Debrecen város polgárainak és a város tartozékain élőknek, mert apjának, I. Károly királynak és neki szolgálásokat tettek.

Az oklevél eredetije elveszett. Szövege Nagy Lajos király 1361. június 14-én kell átírásában maradt fenn. Jelzete: HBML XV. 1. Mohács előtti oklevelek 7. (Korábbi jelzete: Debrecen város levéltára 4.) Fényképe: DF 278783.

Kiadása: Fejér, 1834. IX/3. 248–250., Szűcs, 1870. I. 56. (részleges közlés 1360. évi dátummal), Komoróczy, 1961. 24–25. (hasonmással). Kivonata: Herpay, 1916. 24–25. (28. sz.). (1361. május 1-jei kelettel.)

Nos Lodouicus Dei gratia rex Hungarie memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod nos consideratis fidelium servitiorum meritis civium et hospitem civitatis Debrecen et universorum hominum de eiusdem pertinentiis ac districtibus, que iidem oym domino Karolo regi, genitori nostro karissimo felicis recordationis contra eiusdem genitoris nostri infideles notorios non modica eorum sanguinis effusione et demum nobis devotione sincera iuxta eorum posse exhibuerunt, eisdem hanc gratiam et libertatis prerogativam perpetuo duraturam fecimus, ut ipsi una cum iudice et iuratis in ipsorum medio pro tempore constituendis suos consocios quoslibet in omnibus causis iuxta libertatem civitatum regni nostri ab antiquo observatam iudicandi plenam habeant facultatem, ymo volumus et committimus, quod ipsos et eorum consocios nec in personis nec rebus specialiter pro debitis, offensis et delictis tam dominorum suorum quam aliorum quorumcunque hominum quispiam in locis extraneis arrestare seu impedire presummat vel contra quemquam iudicare, sed si qui aliquid actionis vel questionis adversus eosdem cives, hospites et alios homines predictae civitatis Debrecen et suarum pertinentiarum aut aliquem ipsorum habent vel habuerint, hoc in medio eorum in iam dicta Debrecen exequantur moderamine iuris mediante.

Vobis igitur universis prelatibus, baronibus, comitibus, castellanis, nobilibus et aliis cuiusvis preheminentie dignitatis et status hominibus presentibus et futuris, quibus presentes notuerint, firmissimo regio sub edicto precipiendo mandamus, quatenus deinceps prefatos cives et hospites civitatis Debrecen et homines pertinentiarum ipsius contra premissae gratie nostre eis factae formam nullatenus molestetis neque molestari facere audeatis, sed dimittatis eos pretactis gratia et libertate ipsis per nos modo premissis concessis pacifice frui et inviolabiliter gratulari. Secus sub obtentu nostre gratie facere non ausuri, prout etiam premissis

sas gratiam et libertatem ipsis civibus per alias litteras nostras secreto sigillo nostro consignatas dinoscimur fecisse.

Datum Waradini feria quinta proxima post quindenae festi Passce anno Domini millesimo CCC^{mo} LX^{mo} primo.

II.

1361. június 14.

Nagy Lajos király átírja 1361. április 15-én kiadott kiváltságlevelét Debreceni Dózsa unokájának, István udvari ifjúnak és rokonainak, valamint jobbágyaiknak.

Eredeti, vízfoltos, lyukas, restaurált hártyaoklevél. Mérete: 602 x 217+75 mm. Az uralkodó I. számú kettőspecsétjével volt megerősítve, amely elveszett. Jelzete: HBML XV. 1. Mohács előtti oklevelek 7. (Korábbi jelzete: Debrecen város levéltára 4.) Fényképe: DF 278783. Kiadása: Komoróczy, 1961. 23–24., 25. (hasonmással). Kivonata: Herpay, 1916. 25. (29. sz.).

Lodouicus Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex, princeps Sallernitanus et honoris Montis Sancti Angeli dominus omnibus Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presentium notitiam habituris salutem in omnium Salvatore.

Tam vigor equitatis, quam ordo expostulat rationis, ut ea, que iuste petimur, ad exauditionis gratiam admittantur, tunc enim subiectorum devotio ad fidelitatis opera exercenda ferventius incitatur, cum regium fuerit presidium consecuta. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod S[tephanus] filius Iacobi filii Dousa de Debrecen aule nostre iuvenis in sua et Gregorii uterini ac Iohannis et Nicolai filiorum Ladislai patruelium fratrum suorum personis fecit nobis exhiberi quasdam litteras nostras patentes maiori nostro sigillo consignatas super quadam gratia et libertatis prerogativa per nos ipsis eorumque iobagionibus data et concessa confectas et emanatas tenoris infra-scripti supplicans nostre celsitudini humiliter et devote, ut easdem acceptare, approbare, ratificare et nostro pro ipsis ac ipsorum posteris dignaremur privilegio confirmare, quarum tenor talis est:

[Következik Nagy Lajos király 1361. április 15-én kiadott oklevelének szövege. Lásd az I. sz. alatt.]

Nos itaque humilimis supplicationibus prefati Stephani suorumque fratrum nostre humiliter porrectis maiestati regio inclinati cum favore pretactas litteras nostras omni prorsus suspitione carentes toto earum tenore de verbo ad verbum presentibus inserto simul cum dicta libertate et gratia in eisdem contenta et expressa acceptamus, approbamus, ratificamus et pro ipso Stephano eiusque

fratribus ac heredibus et posteritatibus universis regia auctoritate confirmamus presentis privilegii nostri patrocínio mediante.

In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus litteras nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri duplicis munimine roboratas.

Datum per manus venerabilis in Christo patris domini Nicolai archiepiscopi Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui, aule nostre cancellarii dilecti et fidelis nostri anno Domini M^{mo} CCC^{mo} LX^{mo} primo, decimo octo Kalendas Iulii, regni autem nostri anno vigesimo, venerabilibus in Christo patribus et dominis eodem Nicolao Strigoniensi, Thoma Colocensi, Vgolino Spalatensi, Nicolao Iadrensi archiepiscopis, Nicolao Agriensi, Demetrio Waradiensi, Dominico Transsiluano, Ladislao Wesprimiensi, Colomano Iauriensi, Dominico Chanadiensi, Vilhelmo Quinque Ecclesiensi electis, confirmatis, Mychaeli Wacyensis, Stephano Zagrabiensis, Petro Boznensis, fratribus Stephano Nitriensis, Thoma Syrmiensis, Iohanne Tininiensis, Bartholomeo Traguriensis, Demetrio Nonensis, Stephano Farensis, Valentino Macarensis, Matheo Sibinicensis, Mychaeli Scardonensis, Portina Scenniensis ecclesiarum episcopis ecclesias Dei feliciter gubernantibus, Ragusiensi et Corbauienti sedibus vacantibus, magnificis viris Nicolao Kont palatino, Dyonisio woyuoda Transsiluano, comite Stephano Bubeek iudice curie nostre, Iohanne magistro tawernicorum nostrorum, Leustachio Sclauonie, Nicolao de Zeech Dalmatie et Croatie, Nicolao de Machou banis, Petro Zudor pincernarum, Paulo de Lyzka dapiferorum et Emerico agazonum nostrorum magistris ac magistro Konya comite Psoniensi aliisque quam pluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

III.

1364. június 18.

Nagy Lajos király a kettőspecsét elvesztése miatt új kettőspecsétjével a debreceni polgárok és hospesek számára megerősíti 1361. június 14-én kiadott kiváltságlevelét.

Az 1361. június 14-én kiadott hártyaoklevél bal oldalán, annak szövege alatti üres helyre és a lehajtott plika belső oldalára írva. Az oklevélre erősített újabb (II. számú) királyi kettőspecsét is elveszett. Jelzete: HBML XV. 1. Mohács előtti oklevelek 7. (Korábbi jelzete: Debrecen város levéltára 4.) Fényképe: DF 278783.

Kivonata: Herpay, 1916. 25. (31. sz.), Komoróczy, 1961. 25. (hasonmással).

Ad perpetuam rei memoriam. Nos Lodouicus rex prefatus universis declaramus, quod ubi in regno nostro Bozne innumerabilis multitudo hereticorum et patarenorum pululasset in errorem fidei orthodoxe ad extirpandumque de ipso regno nostro eosdem ex una parte nos personaliter instaurato valido exercitu proficisscebamur, ex alia vero parte venerabilem in Christo patrem dominum Nicolaum archiepiscopum Strigoniensem nostrum cancellarium, penes quem

utrumque par sigilli nostri autentici habebatur, et virum magnificum dominum Nicolaum palatinum cum ceteris prelati, baronibus et regni proceribus in Vzuram destinaramus, quidam familiares ipsius domini archiepiscopi pro custodia deputati utrumque par dicti sigilli nostri preconcepta malicia subtraxerunt. Nos itaque precaves, ne ex huius modi sigilli nostri deperditione regnicolis nostris in eorum iuribus successive periculum possit imminere, sigillum novum in duobus paribus fecimus pro nobis sculpi, quod ad omnia privilegia nostra et condam domini Karoli regis patris nostri sub priori sigillo eiusdem tempore sue coronationis sculpto et demum per eundem eoque sub ipso plurime infidelitates perpetrare extiterunt reperte, permactato ac sub alio sigillo ipsius in partibus Transalpinis casualiter deperdito confecta iuxta dicta tria sigilla decrevimus fore apponendum, ad quecunque vero privilegia paterna dictis duobus prioribus suis sigillis consignata que per eundem patrem nostrum per sigilla eius posteriora vel per nos cum sigillo modo premissis deperdito confirmata non haberentur et ad ipsa privilegia ipsum novum sigillum nostrum non appenderetur vel quecunque patentes littere nostre et paterne non confirmarentur, ea privilegia et littere sicut per eundem patrem nostrum fuerunt revocata et annullata, sic et nos ipsas seu ipsa commisimus viribus caritura nullamque roboris obtentura firmitatem. Inter que presens privilegium nostrum omni suspicione destitutum et omnia in eo superius contenta et expressa pro eisdem civibus seu hospitibus de Debrecen dicti sigilli nostri novi dupplicis et autentici appensione innovamus et perpetuo confirmamus salvis iuribus alienis.

Datum per manus eiusdem domini Nicolai archiepiscopi cancellarii nostri quarto decimo Kalendas Iulii anno Domini M^{mo} CCC^{mo} LX^{mo} quarto, regni autem nostri anno vigesimo tertio.

A MAGYAR VÁROSOK KIVÁLTSÁGOLÁSÁNAK KEZDETEI¹

Tanulmányomban a Magyar Királyság települései kiváltságolásának első évszázadát tekintem át. Érdeklődésem középpontjában az a kérdés áll, hogy a korai hospes- és városprivilegiumokba foglalt intézkedések hogyan viszonyulnak a 13. század más társadalmi rétegei számára juttatott kiváltságokhoz. Mivel a privilegiumok döntő részét az uralkodók bocsátották ki, a kérdés megválaszolása nemcsak a városfejlődés jobb megismeréséhez járul hozzá, hanem a királyi kormányzati- és várospolitikát is új megvilágításba helyezi. Ezen kívül, legalábbis közvetett módszerekkel, lehetőséget ad annak vizsgálatára is, hogy milyen befolyással bírtak a különleges jogállással felruházott települések közösségei helyzetük alakulására.

ISMÉT A KIVÁLTSÁGLEVELEKRŐL?

A forrásanyag megválasztása, azaz a kiváltságlevelek középpontba helyezése idejétmúlt választásnak tűnhet. Valóban, a hazai történeti kutatás már a 19. század elejétől felfedezte, közreadta és hasznosította ezeket a dokumentumokat (ld. a 13. századi hospes- és városprivilegiumok jegyzékét a Függelékben).² Hóman Bálint volt

¹ A tanulmány bővebb változata *Power and identity: Royal privileges to the towns of medieval Hungary in the thirteenth century* címmel készült az *Urban liberties and citizenship from the Middle Ages up to now* munkacímmel, Michel Pauly (Luxemburg) szerkesztésében előkészítés alatt álló tanulmánykötet számára. A szerző köszönetet mond az MTA Bolyai János ösztöndíja (BO 639/08) támogatásáért.

² A legkorábbi kiadások: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen, 1849 (Reprint: Leipzig, 1931); *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Ed. Georgius Fejér. Vol. I–IX. Buda, 1829–1844; *Árpád kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Szerk. Wenzel Gusztáv. Vol. I–XII. Pest/Budapest, 1860–1874. Az egyes történeti régiók és tartományok (Horvátország és Szlavónia, Erdély), vagy a középkori Magyar Királyság helyén létrejött modern politikai alakulatok (Szlovákia, Burgenland) oklevéltárai ezek határait figyelembe véve adták ki a területükre eső városokra vonatkozó privilegiumokat, ld.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Ed. Tadija Smičiklas. I–XII. Zagreb, 1904–1914; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. Vol. I–IV. Hermannstadt, 1892–1937, V–VII. Bucharest, 1975–1991 (a Függelékben: UB). *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, Ed. Richard Marsina. I–II. Bratislava, 1971–1987; Lubomír Juck (vyd.): *Výsady miest a mesteciek na Slovensku I* (1238–1350). Bratislava, 1984. (továbbiakban Juck, 1984.); *Urkundenbuch des Burgenlandes und der*

az első, aki már az újabb kiadások alapján áttekintette a kiváltságlevelek tartalmát az Árpád-kor városfejlődéséről 1908-ban megjelent tanulmányában. Elemzése három fő tartalmi elemet emelt ki: a városbíró joghatóságának kiterjesztését az élet minden területére; a városi igazgatási autonómia elismerését; és a vámmentességet.³ A városprivilegiumok legátfogóbb, máig is gyakran idézett elemzését Fügedi Erik végezte el 1961-ben, jó fél évszázaddal Hóman után. Vizsgálódásai nemcsak a jogi, gazdasági és egyházi autonómiát helyezték új megvilágításba, hanem számos jogintézmény, többek között a szabad vásárok és a végrendelkezési szabadság eredetét is tisztázták. A közelmúltban Kubinyi András a tatárjárás előtti és utáni kiváltságlevelek arengáinak összehasonlításából vont le általános érvényű következtetéseket, míg Solymosi László a földesúri járadékok rendszerének 13. századi átalakulása kapcsán adott újabb áttekintést a hospesprivilegiumokról.⁴ A kiváltságlevelek kutatása mindezek ellenére az utóbbi időben kevesebb figyelmet kapott, mert a városfogalom meghatározásában, összhangban az európai várostörténeti kutatásokkal, a jogi szempontú megközelítés elvesztette monopóliumát. A kiváltságolás ténye helyett a központi funkciók betöltése vált a legfontosabb szemponttá, ami a városiasnak tekintett települések számát jelentősen kibővítette, ide sorolva a földesúri joghatóság alatt álló, írott kiváltságlevéllel nem feltétlenül rendelkező mezővárosokat is.⁵ A jogtörténeti kutatás természetesen továbbra sem feledkezett meg a privilegiumokról,⁶ de kiemelt figyelmet nem szentel nekik.

angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Hg. Hans Wagner, Irma Traut Lindeck-Pozza, Leonhart Prickler. Vols. I–V. Wien, Köln, Graz, 1955–2003. (a Függelékben: UBB) Az *Elenchus Fontium Historiae Urbanae* sorozat megjelenése nem csökkentette a területileg széttagolt tárgyalást, mivel a jelenlegi államhatárokat jelölte meg az egyes kötetek keretét. A Kárpát-medencét illetően eddig megjelent: *Elenchus fontium historiae urbanae*. Ed. Kubinyi András. Vol. III/2. Budapest, 1997 (Magyarország), *Elenchus fontium historiae urbanae*. Ed. Paul Niedermayer. Vol. III/3. Bucharest, 2005 (Románia). Így a középkori magyar városprivilegiumok kutatása nem támaszkodhat egyetlen, egységes és modern elvek szerint összeállított kiadványra.

- ³ Hóman Bálint: *A magyar városok az Árpádok korában*. Budapest, 1908. (Reprint: Máriabesnyő, 2005).
- ⁴ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. 1961. 17–107 (újabb kiadása: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 238–311, 493–509.) (továbbiakban Fügedi, 1981.) Kubinyi András: A királyi várospolitikai tükröződése a magyar királyi oklevelek arengáiban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Budapest, 1984. 275–291. (továbbiakban Kubinyi, 1984.); Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1998. (továbbiakban Solymosi, 1998.) Az újabb szlovák kutatás diplomatikai szempontú megközelítésének értékes példája: Žofia Lysá: Privilegium pre Bratislavu z roku 1291. = *Historický Časopis*, 59. 2011. 189–214.
- ⁵ Vö. Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „Királyi szabad város”? = *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 1. 2006. 51–61.; Uő: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. = *Történelmi Szemle*, 46. 2004. 1–30.; Uő: „A magyar várostörténet első fejezete”. In: *Társadalomtörténeti Tanulmányok. Studia Miskolcensis*, 2. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. 36–46. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965; Uő: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002.
- ⁶ Ladányi Erzsébet: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában*. Budapest, 1996. 121–166. (továbbiakban Ladányi, 1996.); Katalin Gönczi: *Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofens*. Frankfurt am Main, 1997. 15–25; Dirk Moldt: *Deutsche*

Mi indokolja akkor a kiváltságlevelek újbóli tárgyalását, fél évszázaddal Fügedi Erik átfogó tanulmánya után? Egyrészt az a felismerés, hogy a városprivilegiumok nem az egyedüli kiváltságlevelek voltak, amelyekkel az uralkodócsalád tagjai a 13. századtól különböző társadalmi vagy etnikai csoportok helyzetét meghatározták. Az alábbiakban elsősorban más privilegiumokkal összefüggésben, nem pedig önmagukban zárt csoportként vizsgálom ezeket a dokumentumokat. Másrészt a városprivilegiumok nemcsak egy adott település jogállását határozzák meg, hanem gazdasági összeköttetéseiről, lakóinak társadalmi tagozódásáról, világi és egyházi kormányzatukról is számos adatot tartalmaznak, amelyet az adott témák kutatásánál figyelembe kell venni.⁷ Harmadsorban, a kiváltságlevelek nem elszigetelt, egy-egy település (vagy ország) határain belül értelmezendő jelenségek voltak, hanem összevethetők az Európa más részén kibocsátott hasonló jellegű dokumentumokkal. A jövőbeni kutatásnak sokkal nagyobb figyelmet kell a közvetlen és közvetett átvételekre és hatásokra fordítania.⁸

A 13. SZÁZAD: „A KIVÁLTSÁGOK KORA”

Az államalapítás utáni két évszázadot joggal nevezhetjük „a törvények korának”, amikor az uralkodók nyugati mintára írott törvények segítségével szilárdították meg az új társadalmi berendezkedést és egyházi szervezetet.⁹ A törvények és zsinati határozatok egyoldalúan, az uralkodó és az egyház szempontjából határozzák meg az alattvalók kötelezettségeit és büntetéseket szabnak ki azokra, akik megsértették őket, míg a kiváltságlevelek kedvezményekben részesítik azokat, akik engedelmeskednek. A törvények bizonyos cikkelyei az egész lakosságra érvényesek voltak, mások bizonyos foglalkozásokra, például a kereskedőkre¹⁰ vagy etnikai és

Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht. Köln, Weimar, Wien, 2009. 41–53, 144–205. (továbbiakban Moldt, 2009.)

⁷ Ld. pl. Szende Katalin: Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Szerk.: Kubinyi András, Szabó Péter, Laszlovsky József. Budapest, 2008. 417–419.

⁸ Petrovics István: A korai magyar városfejlődés és az idegen jog. In: *Régi és új peregrináció. Külföldiek Magyarországon, magyarok külföldön.* Szerk. Békési Imre et al. Szeged, 1993. 264–270. (továbbiakban Petrovics, 1993.); Blazovich László: A Szepesség joga és a Szász tükör. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században.* Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35.) 159–186.

⁹ Jánosi Monika: *Törvényalkotás Magyarországon az Árpád-korban.* Szeged, 1996; Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Budapest, 1904. (Reprint: Pápa, 2002.), Nora Berend, József Laszlovsky, Béla Zsolt Szakács. The Kingdom of Hungary. In: *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200.* Ed. Nora Berend. Cambridge, 2007. 319–368., különösen 333–335., 358.

¹⁰ Szt. László II: 7., 11., 15., 16., 17., 18.; Szt. László III: 11., 13., 14., 20.; Kálmán I (tarcali zsinat): 25., 33., 34., 44., 82.

vallási csoportokra, elsősorban zsidókra és muzulmánokra vonatkoznak.¹¹ Ezek a cikkelyek is lényegesen eltérnek azonban a későbbi privilégiumoktól, amennyiben követik a törvények büntetésekre alapozott működési mechanizmusát, és nem egyes helységekre vonatkoznak.

Látszólagos kivételként említhetjük a korai korszakból a dalmáciai városok, Trogir (Traud), Split (Spalato), Zadar (Zara) és Šibenik (Sebenico) korai kiváltságainak elismerését. Mint ismeretes, az Adria-parti területet Könyves Kálmán csatolta Szent István államához a Velencével folytatott 1105-ös hadjárata után. Ennek során a király állítólag esküt tett a városok privilégiumainak megerősítésére, cserébe fennhatóságának elfogadásáért.¹² De hogy mit is tartalmaztak ezeknek a régi püspöki városoknak a kiváltságai a szabad püspökválasztáson kívül, csak találgatni lehet, mert az állítólagos privilégiumok szövegei csak 17. századi forrásokban maradtak fenn. Ludwig Steindorff kutatásai szerint Kálmán esküje csak szóbeli aktus volt, az ezzel kapcsolatos, 12. századra keltezett okleveleket pedig a 14. század elején hamisították a király esküjéről tudósító elbeszélő források alapján.¹³ Filológiai jellegű érveihez hozzátehetjük, hogy a magyar királyok 1105 után még vagy száz évig egyetlen más település javára sem bocsátottak ki privilégiumot. Ráadásul a vitatott hitelességű oklevelek tartalma igen közeli hasonlóságot mutat az alább tárgyalandó 13. századi oklevelekével: a vámmentesség; a közösség vezetőinek (a *comes*nek¹⁴ és a püspöknek) a megválasztása; a közösség által használt szokásjog elismertetése; a városból való akadálytalan elköltözés engedélyezése; a király megvendégelése terhének könnyítése rendre előfordulnak ezekben. Ez a körülmény is arra utal, hogy a szövegek egy olyan későbbi kor felfogását tükrözik, amely ezekre az előjogokra különös hangsúlyt fektetett.

A 12. század végétől jelentősen átalakult a királyi hatalom működése és az egyes társadalmi csoportok kormányzása. Ezeknek a változásoknak a részletes tárgyalása meghaladná a jelen tanulmány kereteit. A külső tényezők – a keresztes hadjáratokban való részvétel és a Magyarország külpolitikai és külkereskedelmi orientációját

¹¹ Kálmán I: 46–49., 74–79.; Szt. László I (szabolcsi zsinat): 9., 10., 15., 16.; Kálmán II: (Könyves Kálmán statútumai a zsidókról): 1–7.

¹² Az eskü szövege (tévesen 1111-re datálva): Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, II, 24. A feltehetően hamis kiváltságlevelek: Kálmán, Trogir, 1108: *ibidem*, II. 19. Vö. Szentpétery Imre, Borsa Iván, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, I–II. Budapest, 1923–1987. 41. sz. II. István, Trogir és Split, 1124: Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, II. 37–38, II. Géza, Split, 1141 és 1142: Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, II. 49–50; II. Géza, Trogir, 1142: Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, II. 53. (Szentpétery, *Regesta*, 79 sz. 1151-re keltezi), III. István, Šibenik, 1167: Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, II. 115–116.

¹³ Ludwig Steindorff: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*. Köln, Wien, 1984. 11–25. (továbbiakban Steindorff, 1984.) A kötet függeléke a Kálmán esküjéről beszámoló elbeszélő forrásokhoz is hoz analógiákat: 180–181. Steindorff következtetései felülírják Györffy György e témában korábban végzett kutatásainak eredményét, vö. Györffy György: A XII. dalmáciai városprivilégiumok kritikájához. = *Történelmi Szemle*, 10. 1967. 46–56.

¹⁴ Ezekben a privilégiumokban a *comes* szót az általános magyarországi szóhasználatától eltérően, 'egy városi közösség legfontosabb vezetője' értelemben használták.

meghatározó két fő hatalom, a bizánci birodalom és a Kijevi Rusz bukása – mellett belső tényezőként a királyi birtokpolitika jelentős változását kell elsősorban kiemelnünk.¹⁵ A királyi földbirtok jelentős részének magánkézbe kerülése ösztönözte a társadalmi rétegek, köztük is első helyen a nemesség egységesülését, érdekeinek következetesebb és erőteljesebb képviselését a királyi hatalommal és a társadalom más csoportjaival szemben egyaránt. Ezt a folyamatot erősítette az írásbeliség térhódítása is, III. Béla és utódai uralma idején. Az 1180-as évektől az egyes társadalmi csoportok kiváltságait, előjogait és mentességeit már nem csupán a helyi szokások és az egyének vagy csoportok érdekérvényesítő képessége határozta meg, hanem a királyok írásos megerősítése is. Ezért nevezhetjük a 13. századot a „kiváltságok korának”, és ezek közé a kiváltságok közé tartoztak a hospes- és városprivilegiumok is.¹⁶

Az írásbeliség növekvő használatának előnyeit érthető módon az a társadalmi csoport élvezte elsőként, amely maguknak a dokumentumoknak az előállításában is az élen járt, nevezetesen a klérus. A püspökségek, konventek, kolostorok és más egyházak, amelyek a 11. század elejétől az írásos adományok fő kedvezményezettjei voltak, az 1170-es évektől további, privilegiális formában kiállított előjogokban is részesültek. A jelen keretek között nem lehetséges, de talán nem is szükséges teljes áttekintést adni ezekről a kiváltságlevelekről, elegendő, ha egy olyan privilegium-fajtát említünk, amely a városi környezetben is kiemelkedő jelentőségre tett szert: a vámmmentességet.

Az egyházi intézmények Weisz Boglárka kutatásai szerint két fő okból részesültek vámmmentességben. Egyrészt az egyházi birtok szórt szerkezete miatt, amely gyakran komoly szállítási feladatot jelentett az egy intézmény tulajdonában levő különböző birtoktestek között. A legkorábbi vámmmentességi kiváltságok közül ide tartoztak a szentgotthárdi, a heiligenkreuzi és a bélakúti ciszterci apátságok javára 1198-ban, 1217-ben illetve 1237-ben kiállított oklevelek, továbbá a lébényi bencés apátság 1208-as valamint a zágrábi püspökség 1217-es kiváltsága.¹⁷ Másrészt, számos apátság és prépostság vett részt a királyi monopóliumnak számító só elosztásában és forgalmazásában, ami az uralkodók részéről nemcsak kegyes adománynak számított, de józan gazdasági megfontolásokat is tükrözött, ezért érdekükben állt a só

¹⁵ Zsoldos Attila: II. András aranybullája = *Történelmi Szemle*, 53. 2011. 1–33, itt: 14–16. (továbbiakban Zsoldos, 2011.)

¹⁶ Engel Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001. 6. fejezet: Az Aranybullák kora; Kristó Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Budapest, 1976; Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései” = *Századok*, 135. 2001. 251–300.

¹⁷ Weisz Boglárka: *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon*. Doktori disszertáció, kézirat. Szegedi Tudományegyetem, 2006. (továbbiakban Weisz, 2006.), http://doktori.bibl.u-szeged.hu/537/1/de_3439.pdf. Szentgotthárd: Szentpéter, *Regesta*, 174. sz., Heiligenkreuz: *ibidem*, 332. sz., Bélakút: *ibidem*, 621. sz., Lébény: *ibidem*, 236. sz., Zágráb: *ibidem*: 323. sz. A ciszterci rendről ebben az összefüggésben ld. Beatrix F. Romhányi: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? = *Annual of Medieval Studies at CEU 1993/94*, Budapest, 1995. 180–204. http://www.library.ceu.hu/ams/1993_4.pdf

szállítás kedvezményezése. Így nyert vámmentes só szállítást biztosító privilégiumot a bizerei apátság 1183-ban és az aradi prépostság 1211 előtt (mindkettő az erdélyi só szállításának útvonala mentén fekszik); a nyitrai püspökség 1183-ban és a pannonhalmi bencés apátság 1192-ben.¹⁸ Egyik intézkedés sem számított újdonságnak a 12. század végén, új volt azonban az a tény, hogy írásos kiváltságlevelet állított ki róla a király, ami az adományozó és a megadományozott érdekét egyaránt szolgálta.

A klérus helyzetének általános szabályozása szempontjából fontos lépés volt II. András király 1222-ben kiállított privilegiális oklevele az egyházi rend jogállásáról. Ez a dokumentum rögzíti az egyházi bíróságok kizárólagos joghatóságát az egyházi birtokokat illetően, és mentesíti a klerikusokat a *liberi denarii*-nak nevezett adó valamint a vámok (*vectigalia*) megfizetése alól. Ugyanakkor a király érdekeinek védelmét szolgálta az oklevél azon intézkedése, amely megtiltotta királyi szolgálatban álló személyek felvételét a klérus soraiba. Összességében az immunitás írásos rögzítése fontos előrelépés volt az egyházi társadalom számára, de a privilégium megfogalmazása nem hagy kétséget afelől, hogy az előjogok érvényesítése a király jóindulatán múlt.¹⁹

A jogilag egységesülő nemesség kiváltságos helyzetének írásos rögzítésére szintén ekkor került sor, II. András 1222. évi aranybullája és annak későbbi megerősítései formájában.²⁰ Ez a nevezetes királyi dekrétum összegezte az országban élő nemesek, mindenekelőtt az 1210-es évektől *servientes regis* néven a király szolgálatában álló és a király zászlaja alatt katonáskodó elemek előjogait. Az Aranybulla szövege számos ponton kapcsolódik a jelen tanulmányban felvetett kérdésekhez. Először is az a tény, hogy szükségét érezték egy olyan csoport jogállása írásos rögzítésének, amelynek helyzetét korábban a hagyomány, a hírnév és a szokásjog határozta meg, kétségtelenül a 13. század elejének tendenciáiba illeszkedik (bár a jogok régiségének igazolására sűrűn hivatkoztak a szent király, István által adott szabadságokra – „*libertatem a sancto rege concessam*”). Másodszor, maguk az Aranybullában tárgyalt kérdések is sok közös vonást mutatnak azokkal, amelyek az új telepések és településeik jogállásának tisztázásakor felvetődtek. Ezek közül a legfontosabbak: a bizonyos kötelezettségek és szolgálatok alól biztosított mentesség (3. és 15. tc.), az örökösödés (4. és 10. tc.), a joghatóság (5., 8. és 9. tc.), a katonai szolgálat (7. tc.), a szolgálattal szerzett birtok feletti szabad rendelkezés joga (17. tc.), a tizedfizetés (20. tc.) és az erdőhasználat (22. tc.). Harmadszor, bizonyos esetekben nemcsak a tárgyalt kérdések egyeznek meg, hanem a megoldásuk is hasonló a hospes- és városprivilégiumokban hozott rendelkezésekhez. Például az uralkodó és kísérete kötelező elszállásolásának korlátozása (3. tc.: „*nec domos nec villas*

¹⁸ Weisz, 2006. 38–39. Bizere 1183: Marsina, *Codex diplomaticus*, I. 89–90., Arad, 1211 előtt: Szentpétery, *Regesta*, 259. sz.; Nyitra: 1183: *ibidem*, 136. sz., Pannonhalma 1192: *ibidem*, 152. sz.

¹⁹ Fejér: *Codex diplomaticus*. III/1, 379–381, vö. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. 2. kiadás. Budapest, 2007. 42–45; Váczy Péter: *Immunitas és iurisdictio*. = *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. 1931. 13–40, különösen 31., 35.

²⁰ Zsoldos, 2011. 1–4, a szöveg kiadásaiival és a korábbi irodalommal.

descendemus nisi vocati”) hasonló formában jelenik majd meg a városprivilegiumokban a különböző országnagyokkal kapcsolatban (magát a királyt a városoknak általában vendégül kellett látniuk). A katonai kötelezettségek leírása, a király személyes vezetése alatti hadba vonulás és a külföldi országokba vezetett hadjáratokban való részvétel alóli elvi mentesség (7. tc.: „*si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur*”) szintén hasonló a polgárok közösségei által kiállított katonák számára előírt feltételekhez.²¹ Végül a legfontosabb közös pont a királyi vármegyék vezetői, a megyésispánok joghatósága alóli mentesség (5. tc.: „*comites parochiani predia servientum non discutiant*”). A megyésispánok katonai, bíraskodási és gazdasági hatalmának korlátozása és a megyék mint igazgatási egységek funkciójának átalakítása II. András politikájának kulcskérdése volt.²² Összességében úgy tűnik, hogy a 13. század elejére kialakultak a szabad és kiváltságos jogállás olyan normái, amelyek a nemesekre személy szerint vonatkoztak, a városlakók pedig, mint egy közösség tagjai nyerték el azokat.

Az 1222-es Aranybulla 19. cikkelye, amely a *servientes* mellett más csoportok szabadságainak megőrzéséről szól, a következő megállapítást is tartalmazza: *Similiter et hospites cuiuscumque nationis secundum libertatem ab inicio eis concessam teneantur*. A vendégek (*hospites*) kifejezés, amint a magyar történeti kutatásban közismert, egy adott településre vagy régióba bevándorló hazai vagy külföldi népelemekre vonatkozik. Ez a kitétel még közelebb vezet a városprivilegiumok kérdéséhez, hiszen ezeknek a „vendégeknek” a jelentős része kiváltságolt városokban lakott. Maguk a városi kiváltságlevelek is gyakran a településen élő *hospes*eknek vannak címezve.²³ Jelenlétük kedvező hatását világosan leírja például Körmend 1244-es privilegiumának *arengája*: „*Cum constet evidenter ex fideli confluentium hospitum famulatu regi et regno multiplex commodum provenire...*” (Mivelhogy a vendégek összegyülekezése a király és az ország számára nyilvánvalóan sokszoros haszonnal jár...).²⁴

²¹ A királyi politika sem a nemesség, sem a városok által kiállított katonaság külföldre vezetett hadjáratokban való részvételét illetően nem volt következetes, a király elvárhatta mindkét csoport részvételét ilyen esetben is: „*more et consuetudine nobilium regni nostri cum ipsorum propriis expensis et sumptibus, quandocumque nos exercitum habere contingat, nobiscum tenetur exercituare*” 1312: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I.* Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislava, 1980. 429. Az adatért Zsoldos Attilának tartozom köszönettel. Mindez azonban nem csökkenti annak a ténynek a jelentőségét, hogy a nemesség és a városok által kiállított katonaság elbírálása azonos elveket követett.

²² Zsoldos, 2011. 13–15, 19–20.

²³ A szó használatáról ld. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*, Vol. IV, F–H. Szerk. Boronkai Iván, Szovák Kornél. Budapest, 1993. s.v. ‘hospes’, 285–286. A *hospes*-privilegiumok és városprivilegiumok közötti szoros kapcsolatról ld. Kubinyi, 1984. 275–291; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993., 34–35, 174–176, 272–273. (továbbiakban Szűcs, 1993.); Nora Berend: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary c. 1000–c. 1300*. Cambridge, 2001. 101–104. (továbbiakban Berend, 2001.)

²⁴ Körmend 1244. A továbbiakban a kiváltságlevelekre a tanulmány szövegében és a lábjegyzetekben is a helynév és a kiadás éve alapján hivatkozom. A szövegkiadások bibliográfiai adatai a tanulmány végén található Függelékben kereshetők vissza.

A *hospesek* előjogainak kérdése hasonló az egyházi intézmények és a klérus, valamint a nemesség fentebb tárgyalt helyzetéhez, mivel őket is már kezdetől (*ab initio*), azaz az országba településük idejétől különleges jogállású személyeknek vagy csoportoknak tekintették. A beköltözésre a 11. század végétől több különböző időpontban sor kerülhetett, részben az európai krízishelyzetek kiváltotta népmozgásokhoz kapcsolódva, részben Magyarország növekvő gazdasági vonzereje miatt.²⁵ Jogállásuk írásos rendezésére azonban ismét csak a 13. század elejétől került sor, bár bizonyos csoportjaiknál, például a *Latinusok* esetében csak közvetett bizonyítékaink vannak arra, hogy az 1230-as évek elejére írásos privilégiumokkal rendelkeztek.²⁶ A kiváltságot szerzett népcsoportok közül az alábbiakban háromra térnék ki röviden, amelyek a városfejlődésben is szerephez jutottak:²⁷ a németekre, az őrményekre és a zsidókra.

A német telepések, akik *Theutonici* illetve *Saxones* néven fordulnak elő a forrásokban (az elnevezések nem köthetők egyértelműen a bevándorlók származási helyéhez) egyénenként már a 11. századtól megtelepedtek Magyarországon, nagyobb csoportjaik pedig a 12. század közepétől érkeztek ide. Úgy tűnik, hogy legkorábbi településeik elsősorban mezőgazdasági jellegűek voltak, de a 12. század végétől egyre inkább városokba települtek.²⁸ A legkorábbi és legfontosabb dokumentum, amely egy nagyobb területen, mégpedig Erdély déli részén rögzíti szabadságaikat és kötelezettségeiket, II. András 1224. évi kiváltságlevele, a később kibocsátójáról *Andreanum* néven közismertté vált oklevél.²⁹ Egyes történészek véleménye szerint

²⁵ Auner Mihály: *Latinus = Századok*, 50. 1916. 28–41; Székely György: *Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe–XVIe siècles = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica*, 6. 1964. 3–71; Uő: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai 2.* (Az István Király Múzeum Közleményei 14.), Szerk. Kralovánszky Alán, Székesfehérvár, 1972. 45–72.; Szűcs Jenő: *The peoples of medieval Hungary*. In: *Ethnicity and Society in Hungary*, ed. Ferenc Glatz. Budapest, 1990. 11–20.

²⁶ Berend, 2001. 105; Zsoldos Attila, Neumann Tibor: *Székesfehérvár középkori kiváltságai*. Székesfehérvár, 2010. 35–41. (továbbiakban Zsoldos, Neumann, 2010.)

²⁷ A városfejlődésben a vizsgált korszakban közvetlenül szerepet nem játszó más népcsoportoknak, pl. a székelyeknek, kunoknak, jászoknak, besenyőknek adott, általában később írásba foglalt kiváltságokkal nem foglalkozom. Ld. ezzel kapcsolatban Blazovich László: *Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon*. = *Erdélyi Múzeum*, 67. 2005. 5–17. (továbbiakban Blazovich, 2005.), itt 10–14.; Berend, 2001. 84–101.

²⁸ Kubinyi András: *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541)*. In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Hg. Walter Schlesinger (Vorträge und Forschungen 18) Sigmaringen, 1975. 527–566. (továbbiakban Kubinyi, 1975.); Fügedi Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság*. = *Történelmi Szemle*, 22. 1979. 355–376.; Thomas Nägler: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen. Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Vol. I. Bucharest, 1979.; Harald Zimmermann: *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur Südost-deutschen Geschichte. Festgabe zum 70. Geburtstag*. Hg. Konrad Gündisch (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 20) Köln, Weimar, Wien, 1996. 46–68.

²⁹ Kiadása: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Vol. I, Hermannstadt, 1892. 34–35.

a régebb óta élvezett kiváltságok írásba foglalását a II. András és a Német Lovagrend közti elmérgesedő viszony tette szükségessé. A lovagokat, mint ismeretes, 1211-ben telepítette a király Erdélybe a déli határok védelmére, de 1225-ben elűzte őket, mert a kedvezményekkel visszaélve önálló területi hatalomra törtek; ugyanakkor el akarta kerülni, hogy a konfliktus a régióban élő többi német közösségre is átterjedjen.³⁰ Az *Andreanum* kiadása azonban emellett az írásos kiváltságolások fentebb vázolt általánosabb folyamatába is illeszkedik. Bevezetője kiemeli, hogy *fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani* András nagyapja, II. Géza király (1141–1161) hívására érkeztek az országba, de szomszédaik az idők során nem tartották tiszteletben a nekik adott (szóbeli) kiváltságokat. Ezért, ha csak a király nem állítja helyre ezeket, a telepések nem képesek teljesíteni az uralkodónak járó kötelezettségeiket. Ez a megfogalmazás követi a korban általános mintát: a szokásjog alapján bevettnek számító gyakorlatot a 13. század elején felülvizsgálták és írásban rögzítették.

Az oklevél sajátos vonása, hogy egységesnek tekinti a *hospesek* által lakott teljes területet a nyugati részén fekvő *Warastól* (Szászváros/Orăștie) egészen a keleti peremén elhelyezkedő *Boraltig* (Barót/Baraolt), függetlenül attól, hogy az ott található települések városias vagy falusias jellegűek voltak-e, és a jogokat és kötelezettségeket a teljes közösségre vonatkoztatja.³¹ A jogok közé tartozott a szabad földhasználat; széles körű jogi autonómia a közösség saját szokásjogának használatára, beleértve a saját pecséthasználatot; és az ország teljes területén élvezett vámmentesség. A kötelezettségek előírták többek között évi 500 ezüst márka adó megfizetését (ami a korszakban igen jelentős összegnek számított); 500 fegyveres kiállítását az ország védelmében és 100 illetve 50 katona biztosítását a határon kívülre vezetett hadjáratokhoz (ami szintén kiemelkedően magas szám); továbbá a király és kísérete évi háromszori, valamint az erdélyi vajda kétszeri elszállásolását és vendégül látását. Az *Andreanum* számos pontja mutat hasonlóságot a városi kiváltságlevelekkel, mint például a szabad plébános választás, a saját jogaik szerinti bíráskodás, király illetékessége a fellebbviteli ügyekben; a vámmentesség és a szabad vásártartás, valamint a területileg illetékes ispán hatalmának korlátozása tekintetében. Ezek a szabadságok az egész területen előmozdították a városfejlődést, anélkül, hogy külön városi kiváltságlevelek kiadására lett volna szükség.

A német telepések egy másik csoportját a szepesi szászok alkották, akik 1271-ben kaptak kiváltságokat és területi autonómiát V. István királytól.³² Adójukat 300 ezüst márkában állapította meg (amit azután I. Károly 1200-ra emelt 1317-ben), katonaállítási kötelezettségük 50 fegyveresre vonatkozott, az országon belül és kívül egyaránt. Szabadságaik közé tartozott a bíró- és plébános választás valamint saját szokásjoguk használata is. A mezőgazdaság, valamint a halászati és vadászati

³⁰ Moldt, 2009. 46., Blazovich, 2005. 6.

³¹ Moldt, 2009. 50–53.

³² Juck, 1984. 55–56., 88–91.; letelepítésükről ld. Fekete-Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934. 328–344.; Zsoldos Attila: *Szepes megye kialakulása. = Történelmi Szemle*, 43. 2001. 19–31.

jog mellett a kiváltságlevél utolsó pontjaként az ércek utáni kutatás jogát is elnyerték – az ehhez szükséges tudást még valószínűleg korábbi hazájukból hozták magukkal.³³ Az ő esetükben legfeljebb egy vagy két évtized telhetett el az országba érkezésük és a kiváltságlevél kiállítása között, ami arra mutat, hogy a 13. század második felére már bevett gyarkorlattá vált a telepések írásos kiváltságolása.

A további privilegizált népcsoportokat tekintve az örményekről jóval kevesebb adat maradt fenn, köztük is a legfontosabb IV. Béla egy 1243-as oklevelének 15. századi átírása. Ez az oklevél az esztergomi örményeknek a Tatárjárás idején megsemmisült kiváltságait erősítette meg, akik *ad hospitandum congregati* telepedtek le a városban. Kijelenti, hogy az örményeknek már IV. Béla elődei is számos szabadságot adtak, amelyek közül a legfontosabb az egész országra kiterjedő vámmentesség volt.³⁴ Eszerint már a 12–13. században komoly szerepet játszottak a kereskedelemben, ezért is költöztek az ország székvárosába. Településüket az érseki székhely és a királyi városrész közé lokalizálja a topográfiai kutatás.³⁵

A harmadik kiváltságolt etnikum, amely szintén jellemzően városi környezetben telepedett meg, a zsidóság volt, amely egyike volt a középkori Magyarországon legkorábban megjelent népcsoportoknak; jelenlétük legalább az államalapítás koráig vezethető vissza, és ebben az esetben is Esztergomban mutatható ki legkorábban szervezett település és hitközség.³⁶ IV. Béla 1251-es zsidóprivilegiuma mégis viszonylag későinek számít az itt tárgyalt kiváltságlevelek között.³⁷ Amint ezt már az irat első közreadója is hangsúlyozta, szövege II. Frigyes osztrák herceg 1244-ben *Iudeis universis in districto Austriae constitutis* kiadott privilegiumán alapul. Lényegesen eltér a vendégtelepések vagy a városok számára kiadott privilegiumoktól, mivel elsősorban a keresztény és zsidó lakosság közti üzleti ügyekkel (főleg a zálogügyletekkel) és más lehetséges jogi vagy tetteles összetűzésekkel foglalkozik. Az uralkodó sokkal inkább a háttérben marad, mint – a zsidók számára többnyire előnyös – rendelkezések írásba foglalója és szavatolója, és csak akkor lép előtérbe, amikor a fellebbviteli ügyekben betöltött döntőbírói szerepét rögzíti. IV. Béla oklevelével néhány ponton módosítja és a magyar körülményekhez igazítja Frigyes privilegiumát. Ezek közül a legfontosabb az utolsó cikkely, amely előírja, hogy a városbírók a zsidók felett az addigi gyakorlatnak megfelelően, azok saját törvényei (*statuta, consuetudines et libertates ipsorum hactenus observate*) szerint bíraskodjanak. Ez a kitétel ismét csak arra mutat, hogy a zsidók már az írásos kiváltságlevél

³³ Weisz Boglárka: A nemesérc-bányászathoz kötődő privilegiumok az Árpád- és Anjou-korban = *Történelmi Szemle*, 50. 2008. 141–161. (továbbiakban Weisz, 2008.)

³⁴ *Elenchus* III/2., 36.; Fejér: *Codex Diplomaticus*, X/8., 639–642. (Zsigmond királynak az esztergomi polgárok vámmentességét tárgyaló 1435. évi oklevelében.)

³⁵ Horváth István et al.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. (Magyarország Régészeti Topográfiája V.) Budapest, 1979. 162–164.

³⁶ Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban = *Soproni Szemle*, 49. 1995. 2–27, itt: 5–7. Berend, 2001. 60–64.

³⁷ *Magyar Zsidó Oklevéltár / Monumenta Hungariae Judaica*. I. kötet. Szerk. Friss Ármin. Budapest, 1903. 23–31.

kiállítása előtt is rendelkeztek ezzel az előjoggal. A zsidókat más etnikai csoportokhoz hasonlóan a kiváltságolt településeken élő *hospes*ek közé sorolhatjuk. A fenti privilégium szerint ugyanannyi vámot kellett fizetniük, mint bárki másnak az adott helyen. Pozsony 1291-es kiváltságlevele egyértelműen állítja, hogy *Iudei in ipsa civitate constituti habeant eandem libertatem quam et ipsi cives* (a városban letelepült zsidók ugyanazokat a kiváltságokat élvezzék, mint maguk a polgárok).³⁸ Hogy ezt a rendelkezést a gyakorlatban mennyire tartották be, az már más lapra tartozik.

A KIVÁLTSÁGOLÁSOK TERÜLETI MEGOSZLÁSA

A már régebb óta megtelepedett etnikai csoportoknak adott kiváltságok mellett a 13. század elejétől kezdve az újonnan érkező *hospes*ek előjogait is írásban rögzítették. A történeti kutatásban hagyományosan „városprivilégiumként” számon tartott oklevelek kedvezményezettjei valójában a telepesek mint társadalmi csoport, és nem a települések mint földrajzi egység voltak. Az a folyamat, amelynek során a csoport tagjainak adott személyes előjogok településre vonatkozó kiváltságokká alakultak át, évtizedekig tartott, és szorosan összefüggött a korai oklevelekben lévő olyan kikötésekkel, amelyek az előjogok érvényességét területi szempontból lehatárolják, és körülírják a telepesek által használható területet.

A *hospes*-privilégiumok teljes körű feltérképezése lehetetlen feladat, mert az esetek egy részében szövegük nem, vagy csak utalások formájában maradt fenn más települések számára kiállított oklevelekben vagy olyan perek anyagában, amelyeket egyik vagy másik (általában gazdasági természetű) kiváltság érvényesítéséért indítottak az egykori kedvezményezettek utódai. Mégis szembevetendő, hogy a legkorábbi ismert privilégiumok (ld. a tanulmány végén található táblázatot) az ország három olyan területéhez kapcsolódnak, amelyek a 13. század elején kezdtek el erőteljesebben fejlődni.

Imre királynak (1196–1204) a pataki *hospes*ek részére 1201-ben adott privilégiuma a legkorábbi, szövegében fennmaradt magyarországi kiváltságlevél, amelynek lokalizálása azonban a mai napig vitatott kérdés. A ránk maradt oklevél ugyanis az eredeti kiváltságlevél 1272-es átírásának az Olaszi (*Olasz prope Potok*, a mai Bodrogolaszi) – nevük alapján vallon eredetű – telepesek részére 1285-ben kiadott megerősítése. A jelenleg ismert adatok alapján véleményem szerint nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az eredeti oklevél melyik település lakóit jelöli meg.³⁹

³⁸ Pozsony 1291., vö. 2001. 107., 122. jegyzet egy előkelő zsidó *hospes* jogállásáról.

³⁹ (Sáros)patak 1201, (Bodrog)olaszi 1272, 1285. Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. = *Történelmi Szemle*, 35. 1993. 1–57, itt 12., 59. jegyzet a pataki vendégeket az olaszokkal tartja azonosnak és úgy vélekedik, hogy az 1201-es oklevelet is már Olaszi számára állították ki. Ezzel szemben Ladányi Erzsébet: A Bodrog-parti Athén kezdeteiről. = *Magyar Könyvszemle*, 116. 2000. 191–198 amellel érvel, hogy Olaszi és Patak két külön település, és hogy Olaszi 1272-ben nyerte el Patak jogát királyi jogközlés (Rechtsmitteilung) révén.

Eredetükről és az őket erre a vidékre vonzó folyamatokról azonban több megállapítást is tehetünk. Az eredeti oklevél címzettjei, a *hospites de Potok apud ecclesiam Sancti Nicolai commorantes*, akik templomuk patrocíniuma alapján feltehetően kereskedelemmel is foglalkoztak – valószínűleg maguk is vallonok voltak. A bírójukra használt terminus, a *prepositus* (a francia *prevôt* latin megfelelője) ugyanis, ami ebben az értelemben csak itt fordul elő a magyar okleveles anyagban, arra vall, hogy a telepések a mai Franciaország északi részéről származhattak. A terminus használata megerősíti a királynak azt a szövegben is kifejezett szándékát, hogy a jövevények *secundum sue gentis consuetudinem*, azaz a nemzetségük szokása szerint telepedhessenek meg és intézhessék ügyeiket. Északkelet-Magyarország, amelynek főbb települései a keletre, Kijev irányába vezető út mentén helyezkedtek el, a Tatárjárás előtt virágzó és ígéretes területnek számított, amely egyaránt vonzotta magához a telepések és az uralkodók figyelmét. Patak és Bodrogolaszi mellett vallon telepések érkezhettek a Pataktól mintegy 10 km-re délnyugatra fekvő Olaszliszkára is. Beregszász (Beregovo) és Szatmárnémeti (Satu Mare) Németi részének neve német telepésekre utal, amit a fennmaradt okleveles anyag is megerősít. A *hospites Teutonici de Zathmar Nemethi* 1230-ban nyertek kiváltságot II. Andrástól, aki egyebek mellett mentesítette őket a Szamos folyó átkelésénél fizetendő révvámtól. Ez az oklevél volt az alapja a Szatmár részére 1264-ben biztosított kiváltságoknak is.⁴⁰ Beregszász (Beregovo), más néven Luprechtháza, a Vereckei-hágó felé vezető út mentén röviddel a Tatárjárás után, 1247-ben nyerte el privilégiumát, annak jeléül, hogy a király elő akarta segíteni a régió újjáépítését.⁴¹ Az északkeleti országrész telepesei részére adott kiváltságok sorába illeszkedik István ifjabb király, a későbbi V. István 1261-ben kiadott oklevele Sátorelő (a későbbi Sátoraljaújhely)⁴², az ismét csak német telepések lakta Felszász (később Királyháza, ma Korolevo) 1271-es privilégiuma⁴³ és Patak fent említett kiváltságlevelének megerősítése (Bodrogolaszi részére).

Az ország másik, ekkoriban látványos fejlődésnek induló területére, Erdélyre áttérve, az országban másodikként fennmaradt *hospes*-privilégiumot 1206-ban három itteni település lakói, *hospites regni de tribus villis Ultrasylvanis Karako* [Krakó, Cricău], *Chrapundorf* [Magyarigen, Ighiu] *et Rams* [Romosz, Romos] részére bocsátotta ki II. András király. Ezeket a *hospes*eket, akik a saját jogszokásaik szerint éltek (*secundum ritum sue gentis viventes*) a király az ország legkitűnőbb vendégeinek nevezte, és mentesítette őket az erdélyi vajda joghatósága és a többi németek által fizetendő adók, valamint a külföldi hadjáratokban való részvétel alól még ak-

⁴⁰ (Szatmár)Németi 1230, Szatmár 1264/1271. (A korábbi kiadásokban ez az oklevél 1271-es évszámmal szerepel, de Ladányi Erzsébet a dátumot 1264-re helyesbítette, ld. Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben.* = *Történelmi Szemle*, 23. 1980. 450–477, itt: 458. A Szamos folyó vámjáról ld. Weisz, 2006. 140., 166–168.

⁴¹ Beregszász 1247 (egy 1785-ös átírás alapján); ld. ehhez Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Budapest 1987³. 532–533.; Szűcs, 1993. 47–53.

⁴² Sátoraljaújhely 1261; ld. Tringli István megjelenés előtt álló tanulmányát a városról és kiváltságairól a *Magyar Várostörténeti Atlasz* 2. (Sátoraljaújhely) kötetében.

⁴³ Solymosi, 1998. 226–227.

kor is, ha a király személyesen vezetné azokat. Az erdélyi vajdát és kíséretét csak akkor kellett elszállásolni, ha maguk hívták meg.⁴⁴ Az Erdély északabbi részén fekvő Désakna (Ocna Dejului) és Désvár (Dés, Dej) sóbánya- és sószállító telepeit néhány évtizeddel később IV. Béla és utódai azért kiváltságolták, hogy biztosítsák az erdélyi só kinyerését és eljuttatását a királyi sókamarákhoz. Szolgálataikért (*servitia eorundem nobis et regno proficua*) az erdélyi vajda és a helyi ispán bele szólásától mentes bíraskodási autonómiát és bizonyos sóvágási és -eladási kedvezményeket kaptak; a katonai szolgálatot Szatmárhoz és a másik sószállító telephez, Szalacshoz (Salăcea) hasonlóan kellett ellátniuk.⁴⁵ Ezek az erdélyi *hospesek* részére kiadott oklevelek, az *Andreanum*hoz hasonlóan, azt mutatják, hogy ez a margiális és katonai tekintetben kihívást jelentő országrész jó alkalmat adott új jövevények letelepítésére, de azt is jelzik, hogy olyan feltételeket kellett számukra teremteni, amelyek valóban odavonzották őket.

Időrendben visszatérve az országból ismert legkorábbi hospes-kiváltságlevelekhez, a sorban a harmadik helyen a szlavóniai Varasd (Varaždin) áll. II. András 1209-re keltezett oklevelét általában nem fogadja el hitelesnek a kutatás; fia, Béla herceg (a későbbi IV. Béla) 1220-as megerősítését viszont eddig nem vonták kétségbe.⁴⁶ Ez az oklevél lehet az első a Szlavónia telepeseinek adott szép számú korai privilégiumok sorában.⁴⁷ Az

⁴⁴ Karakó, Igen, Romosz 1206. A három település hospesei 1225-ben a bor után vámmentességet kaptak, 1238-ban pedig elnyerték a szabad bíróválasztás jogát valamint a király beszállásolásának és a király által vezetett hadjáratokban való részvétel kötelezettségét. Ez utóbbi oklevél kijelölte a települések határait is.

⁴⁵ A fennmaradt oklevelek egy része kétségtelenül 14. századi hamisítvány, de mások hiteles adatokat tartalmaznak a 13. századra vonatkozóan. Hiteles oklevelek: Dés 1261, Dés 1279, Dés 1290, Désakna 1291; hamisítványok: Dés +1236, Dés +1261, Dés 1310 (UB I, 297–298). Az oklevelek hitelességét és a hamisítványok előállításának körülményeit tárgyalja mesteri tanulmányában Jakó Zsigmond: Újabb adatok Dés legrégibb kiváltságleveleinek kritikájához. In: Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 1997. 9–27. Megállapítása szerint III. András Désakna részére kiállított privilégiuma kétségkívül eredeti, és hitelesek az ebben található hivatkozások a település korábbi, az 1285. évi tatár betörés idején megsemmisült, IV. Bélától és V. Istvántól származó kiváltságleveleire is. Ez az 1291-es oklevél hivatkozik Buda, Esztergom, és a szatmári *hospesek* szabadságaira is. Dés legkorábbi hiteles privilégiumát István ifjabb királytól nyerte 1261-ben (az az évi rövidebb oklevél), amely Ernye bántól korábban kapott kiváltságokon alapul, amelyeket 1279-ben és 1291-ben is átírtak. Az 1236-ra és 1261-re (hosszabb oklevél) datált hamisítványok valószínűleg Désakna hiteles oklevelének felhasználásával készültek 1322 táján.

⁴⁶ Varasd +1209, Smičiklas, *Codex diplomaticus*, III, 89–91. kétes hitelűnek tekinti az oklevelet; Szentpétery, *Regesta*, 247. sz. hamisítványnak tartja A varasdi *hospesek* szabadságainak 1220-as, Béla herceg általi megerősítése szerint II. András eredeti oklevele elégett és ezért kellett azt újból kiadni. Ez utóbbi oklevél (Varasd 1220) hitelességét nem vonja kétségbe Szentpétery, *Regesta*, 567. sz. Valószínűleg II. András valóban adott ki privilégiumot a varasdi *hospesek* részére. Varasd kiváltságairól újabban: Neven Budak: *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*. Zagreb – Koprivnica, 1994, 45–47 (különösen a 145. jegyzet); Mirjana Matijević Sokol, Povlastica Andrije II Varaždina iz 1209. godine. Povijesno-diplmatička analiza. In: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209–2009*. Zagreb – Varaždin, 2009, 19–26.

⁴⁷ Zsoldos Attila: A Dráva-Száva köze az Árpád-korban. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 13–22.

1220-ban a bíróra használ kifejezésből (*iudicem constituent, quem richtardum solent appellare*) ítélve a „vendégek” között feltehetően németek is voltak. A vámmentesség adományozása, kivéve ha *in Theutonium* tartanak, kereskedelmi tevékenységre utal, a német viszonylatban megvámolandó áruk listája viszont azt jelzi, hogy a fő kiviteli cikk az élő állat lehetett.

A következő szlavóniai privilégiumot 1231-ben bocsátotta ki Kálmán herceg, szlavón bán a Duna partján fekvő valkóvári (Vukovar) megyeszékhely telepesei számára, azaz *Teotonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis*.⁴⁸ Az oklevél szabad elköltözést biztosít a telepéseknek, és három év türelmi időt ad, mielőtt a telkenkénti fél fertőnyi adót elkezdenek fizetni. Mindez arra mutat, hogy frissen benépesítendő településsel van dolgunk. A harmadik kiváltságolt szlavóniai település, amely szintén Kálmán hercegtől kapta a privilégiumát 1234-ben, *magna villa Vereucze*, azaz Verőce (Virovitica) volt, a Dráva mentén, nagyjából félúton Varasd és Valkóvár között. Ez az oklevél még kedvezőbb feltételeket biztosít a betelepülőknek, mint a valkói privilégium: teljes vámmentességet ad és mentesíti őket a szlavón bán által szedett különadó alól is, a telkenként fizetendő adó összegét pedig a valkói kétharmadában állapította meg. A kiváltságlevél részletesen szabályozza a bíróválasztást, és a magyar forrásanyagban elsőként megemlíti az esküdteket (*coniurati*) is, akik a bíróval együtt részt vettek az ítélezésben.⁴⁹ Kálmán herceg 1240 környékén három további *hospes*-település részére adott ki privilégiumot, amelyek azonban csak bátyja, IV. Béla király megerősítéséből ismeretesek. Ezek kedvezményezettjei Petrinya (Petrinja), Szamobor (Samobor) és Dubica,⁵⁰ mindhárom a Száva folyótól kissé délre helyezkedett el.

A hat itt felsorolt kiváltságolt *hospes*-település eloszlása logikus rendszert követ. Először az 1230-as évek közepére a Dráva-menti három csomópont stabilizálására került sor (amelyek közül kettő, Varasd és Valkóvár korábban királyi megyék székhelyei voltak), majd ezektől délre kapott további három település kiváltságot. Szlavónia két okból élvezhetett kitüntetett helyzetet a 13. század első évtizedeinek telepítési politikájában. Egyrészt kormányzatában a királyi család több tagja is személyesen részt vett: a minket érdeklő időszakban 1220 és 1226 között II. András fia, Béla, majd 1226 és 1241 között Béla öccse, Kálmán herceg. Másodszor, az Adria és a Kárpát-medence központi területei közti kereskedelmi kapcsolatok erősödésével felértékelődött a köztes terület szerepe,⁵¹ és ez alkalmas út menti kereskedelmi állomások létesítését tette szükségessé. A tengerpart és az ország belsejé-

⁴⁸ Valkóvár 1231, vö. Szentpétery Imre, Zsoldos Attila: *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*, Budapest, 2008. (továbbiakban Szentpétery, Zsoldos, 2008.) 9. sz., királyi megerősítése: Valkóvár 1244.

⁴⁹ Verőce 1234, vö. Szentpétery, Zsoldos, 2008. 13. sz.

⁵⁰ Petrinya 1240 és 1242, vö. Szentpétery, Zsoldos, 2008. 20. sz.; Szamobor 1242, vö. Szentpétery, Zsoldos, 2008. 21. sz., Dubica kiváltságlevelét, amely valamikor 1226 és 1241 között keletkezett, a dubicai *hospesek* 1244-ben kiadott oklevele említi, közli: Smičiklas IV, 264., vö. Szentpétery, Zsoldos, 2008., 26. sz.

⁵¹ Steindorff, 1984. 120–132.

nek hatékonyabb összeköttetése a Tatárjárást közvetlenül követő időszakban is napirenden maradt: Zágráb Gradec városrésze 1242 novemberében, Körös (Križevci) 1252-ben (egy korábbi szlavón báni oklevél megerősítésével), Jasztrebarszka (Jastrebarsko) 1257-ben⁵² nyert királyi kiváltságlevelet. Mindhárom település a Zengg (Senj) és Fehérvár közti út mentén fekszik, és ide kapcsolható véleményem szerint Kőrmend 1244-es privilégiuma is, mert ez a város a délnyugati kereskedelmi út északi meghosszabbítását biztosította.⁵³

A három fentebb bemutatott régió, Északkelet-Magyarország, Erdély és Szlavónia kiemelésével a történeti kutatásban megszokottól némileg eltérő kép tárul elénk a *hospes*-kiváltságok 13. századi adományozásának kezdeteiről. Úgy tűnik, hogy ez a folyamat nem az ország központi, amúgy is viszonylag sűrűn betelepült vidékeiről indult ki. Nem a fejlettebb központi területeknek volt elsősorban szükségük uralkodói támogatásra a kiváltságlevelek formájában, hanem a periférikus területeken kellett új, gyakran különleges funkciójú településeket létrehozni, a kereskedelem, a határvédelem vagy a bányászat céljára.⁵⁴

Az ország (észak)keleti, délkeleti és délnyugati perifériáin elhelyezkedő kiváltságolt településekhez 1238 után csatlakoztak az északi és északnyugati területek városias központjai. II. András szemmel láthatóan nem sok érdeklődést tanúsított az ez irányú telepítések iránt. Fia, IV. Béla volt az, aki – nagynénje, Konstancia, I. Přemysl Ottokár felesége példáját követve ezen a területen – az első városi kiváltságlevelet kibocsátotta Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) részére 1238-ban. Ennek szövege eltér a többi korábbi oklevélétől annyiban, hogy míg azok egy bizonyos település-csoportnak biztosítanak előjogokat, akik egy általuk kiválasztott helyen települnek le, Nagyszombat kiváltságlevele egy bizonyos helyre összpontosít, ahová az uralkodó telepések érkezését kívánja előmozdítani („*locus qui Zumbothel dicitur, hospitibus congregandis aptissimus videatur*”). A letelepülő vendégek nemzetisége nincs meghatározva, és nem is lényeges a folyamat szempontjából. A támogatott hely kiválasztását a Morvaország irányába folytatott kereskedelem jelentőségének növekedése határozta meg, amelyben Nagyszombatnak döntő szerepe volt.⁵⁵

⁵² Zágráb/Gradec 1242; Körös 1252, 1253; Jasztrebarszka 1257. Zágrábról ld.: Klaus-Detlev Grothusen, *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts: ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter*. Wiesbaden, 1967.; Ludwig Steindorff, *Das mittelalterliche Zagreb – ein Paradigma der mitteleuropäischen Stadtgeschichte*. = *Südosteuropa Mitteilungen*, 35. 1995. 135–145. Zágráb (Gradec) és Körös kiváltságáról: Lujo Margetić: *Zagreb i Slavonija. Izbor studija*. Zagreb – Rijeka, 2000. 201–248.; Neven Budak, Križevci u sredjem vijeku. = *Historijski zbornik*, 45. 1992. 169–178.

⁵³ Kőrmend 1244, vö. Bándi Zsuzsanna: *Kőrmend a középkorban*. Kőrmend, 1987.

⁵⁴ Fügedi nem ismerte fel ezt a tendenciát, mivel – a tanulmányában nem részletezett indokok miatt – nem foglalkozott Erdéllyel és Szlavóniával.

⁵⁵ Nagyszombat 1238. Konstancia 1220 és 1230 között birtokolta a kialakulóban lévő várost, ld. Surányi Bálint: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. = *Történelmi Szemle*, 2. 1959. 249–271. Zumbothel (Szombathely) már korábban létező hetipiacos település volt a későbbi Nagyszombat helyén.

A másik, a Dunától északra fekvő település, amelynek a Tatárjárás előttről kiváltságlevele maradt fenn, Bars (Starý Tekov), szintén egy korábbi vármegye székhelye. Az oklevél címzettjei: *hospites nostri tam Hungari quam Teutonici in suburbio castris de Bors commorantes*, akik azonban csak korlátozott szabadságot kaptak, mivel a megyésispán joghatósága több tekintetben érvényben marad felettük, többek között a főbenjáró ügyekben való ítélkezést és a természetbeni élelemszolgáltatást illetően. Bars csak 91 évvel az első privilégium után nyerte el a teljes autonómiát.⁵⁶ Emellett a két fennmaradt oklevél mellett Selmechánya (Banská Stiavnica), Korpona (Krupina) és Zólyom (Zvolen, Altsohl) oklevelei hivatkoznak 1242 előtt megszerzett, de a Tatárjárás alatt elpusztult privilégiumaikra.⁵⁷ Mindezek a települések a Garam folyó térségében fekszenek, és közvetlenül vagy közvetve a bányászathoz kapcsolódtak, mint bányavárosok, egyes aknák tulajdonosai, vagy a bányatermékek szállításának útvonalán fekvő tranzit központok. Az 1260-as évekig hat további település kapott kiváltságlevelet ebben a régióban, időrendben: Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, 1253), Bábaszék és Dobronya (Babina, Dobrá Niva, 1254), Besztercebánya (Banská Bystrica, 1255), Németlipcse (Nemecká/Partizánska Ľupča, 1263) és Hibbe (Hybe, 1265).⁵⁸ Az 1248-ban kiváltságolt püspöki székhellyel, Nyitrával együtt ezek a települések alkották IV. Béla felvidéki várospolitikájának gerincét, amelynek célja ennek az arany-, ezüst- és rézércekben egyaránt gazdag területnek az infrastrukturális fejlesztése volt.⁵⁹ A nemesfémek iránti fokozódó nyugati kereslet, amely először a velencei és firenzei üzletemberek közvetítésével érte el Magyarországot, szerencsésen egybeesett a Felvidék (a mai Szlovákia) gazdasági és társadalmi átalakulásával, és hamarosan az egész ország modernizációjának hajtóerejévé vált. A bányák működtetéséhez szükséges szakképzett munkaerő iránti igény rövidesen újabb telepések bevándorlásához vezetett, akiknek sajátos helyi szokásjogát készséggel elismerték és garantálták az uralkodók, részben a bányák hatékony működtetésének gyakorlati okai, részben a jövevények erős alkupozíciója miatt.⁶⁰

Természetesen az ország központi részének városaiban (elsősorban Esztergomban, Fehérvárott, Óbudán és Pesten) is éltek különleges jogállású népcsoportok. Ezek előjogai azonban, a nemességéhez hasonlóan, elsősorban a betelepülők és az őket befogadó uralkodók közötti korábbi szóbeli megállapodásokon és szokásjogon alapultak. A 13. századnál korábbi írásos kiváltságokra vonatkozó spekulációk, amelyek az oklevelekben található egyes kifejezésekre, például „*quicquid prece-*

⁵⁶ Bars 1240. A teljes bíráskodási autonómiát 1331-ben nyerte el: Juck, 1984. 118; Fügedi, 1981.

⁵⁷ Zólyom 1243; Korpona 1244; Selmechánya említve Besztercebánya 1255. évi kiváltságlevelében.

⁵⁸ Vágújhely 1253 (csak egy 1770-s átírásból ismert); Bábaszék és Dobronya 1254; Besztercebánya 1255, Németlipcse 1263; Hibbe 1265.

⁵⁹ Szűcs, 1993. 39–45.

⁶⁰ Martin Štefánik: Metals and power. The European importance of export of metals from the territory of Slovakia in the 14th and 15th century. In: *Historiography in Motion. Slovak Contributions to the 21st International Congress of Historical Sciences*. Vyd. Roman Holec, Rastislav Kožíak. CD-ROM, Bratislava, 2010. 77–97., különösen 77–78., megjelenés alatt a *Tatti Studies in Italian Renaissance History* 14. 2011. tervezett kötetében is; Weisz, 2008. 141–161.

dentium regum auctoritas ... instituit” vagy „*ex progenitorum nostrorum traditione*”,⁶¹ vagy pedig ezeknek a csoportoknak, mint például az esztergomi vagy a fehérvári latinoknak⁶² a „régidőkre” visszavezethető jelenlétére hivatkoznak, megalapozatlannak tekinthetők. Sokkal inkább az új betelepülőknek és az újonnan betelepítendő régióknak volt szükségük írásos megállapodásokra. A királyi kancelláriában ezeknek az eseteknek a megoldására kifejlesztett eljárást azután, a „privilegiumok kora” gyakorlatának megfelelően, a már régóta itt élő telepésekre és településeikre is kiterjesztették. Ez magyarázza, hogy miért kapott Fehérvár kiváltságokat 1237-ben (egyenes utalások alapján talán már az 1230-as évek elején), Esztergom érseki városa 1239-ben és Pest szintén valamikor 1242 előtt.⁶³ A 13. század második felében számos további régebbi központ, volt királyi vármegye-székhely kapott privilegiumot, elsősorban az ország nyugati részén: Győr (1271), Sopron (1277), Vasvár (1279) és Pozsony (Bratislava, Pressburg, 1291).⁶⁴ Bár ezeknek az okleveleknek a többségét még mindig a *hospes*eknek címezték, a szövegösszefüggésből kiderül, hogy a hangsúly áttevődött a népcsoportokról a helységekre. A 13. század közepétől kezdve az uralkodók célja egyértelműen nem egyes telepese-csoportok kiváltságolása volt, hanem a települések mint területi egységek támogatása, beleértve mindenkit, aki hajlandó volt odaköltözni.

A SZABADSÁGJOGOK TÁGABB KERETBEN

A városprivilegiumok bevett elemét alkották a java- és későközépkori, sőt még a későbbi joggyakorlatnak is. Max Webernek az a kitétele, hogy a város meghatározó elemei közé a „legalább részleges autonómia” is beletartozott, a várostörténeti

⁶¹ (Sáros)patak 1201; Karakó, Igen, Romosz 1206.

⁶² Fügedi Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. = *Településtudományi Közlemények*, 16. évf. 20. sz. 1967. 31–45.; Kubinyi: Introduction. In. *Elenchus* III/2. XII–XIII.; Solymosi, 1998. 7–8.

⁶³ (Székes)Fehérvár 1237, és Zsoldos, Neumann, 2010. a két szóban forgó oklevél szövegének kiadásával, 43–90.; Esztergom (érseki város) 1239; Pest 1244 (hivatkozással a Tatárjárás során elvesztett korábbi oklevélre). Györffy György, közvetett bizonyítékok alapján amellet érvel, hogy Pest első kiváltságlevelének kiadására már 1231-ben sor került volna. Györffy György: *Pest-Buda kialakulása*. Budapest, 1996, 113. Az ő elgondolását követve Zsoldos Attila (Zsoldos, Neumann, 2010. 38–39) azt feltételezi, hogy a fehérvári *Latinusok* szintén kiváltságlevelet kaptak II. Andrástól valamikor az 1230-as évek első felében.

⁶⁴ Győr 1271; Sopron 1277 (I. Béla és V. István korábbi kiváltságaira hivatkozva); Vasvár 1279; Pozsony 1291. Pozsony kiváltságlevelének kiadása: Vladimír Horváth: *Bratislavské mestské privilegium*. Bratislava, 1991. A szöveg legutóbbi kritikai elemzése: Žofia Lysá: Privilegium pre Bratislavu z roku 1291. = *Historický Časopis*, 59. 2011. 189–214. A korábbi megyeszékhelyek várossá válására ld. Szende Katalin: Von Gespanschaftsburg zur Stadt: Warum, wie – oder warum nicht? Ein möglicher Weg der Stadtentwicklung im mittelalterlichen Ungarn. In. *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung*. Hg. Ferdinand Opll, Christoph Sonnlechner. Wien [2011], sajtó alatt.

kutatás axiómájává vált. Mivel a városprivilegiumok Nyugat-Európában mintegy 150 évvel korábban jelentek meg, mint a Kárpát-medencében, önként adódik a kérdés, hogy a magyarországi kiváltságok követtek-e valamilyen korábbi modellt, vagy mennyiben tértek el ezektől. Részletes filológiai vizsgálattal ki lehetne mutatni az esetleges szövegszerű átvételeket, mint ahogy a jogi terminológia és fogalomkészlet elemzésével a jogi normák átvételének folyamatát lehetne tetten érni. Ez utóbbi kérdést illetően például már eddig is kimutatta a kutatás, hogy a kánonjogi normák mennyire fontosak voltak egy új típusú közösség, az *universitas civium* létrehozásához a városokban.⁶⁵ A jelen tanulmány jóval korlátozottabb célt tűz csak ki: azokat a hivatkozásokat veszi számba, amikor a szövegek maguk hivatkoznak más városok vagy etnikai csoportok kiváltságaira.⁶⁶ Ez a kérdés azért is érdekes, mert ahogyan fentebb többször említettük, a városok és *hospes*-települések létrejötte szorosan kapcsolódott egyes telepések kelet felé vándorlásával, akik általában fejlettebb jogrendszerrel rendelkező területekről érkeztek Magyarországra.

Vizsgáljuk meg elsőként a más városok jogára történő tételes hivatkozásokat. Ahogyan a történeti kutatás már több ízben hangsúlyozta,⁶⁷ a 13. század végéig Fehérvár kiváltsága (*ius civium Albensium*) volt a hivatkozási alap más magyar városok számára. Paradox módon, az erre vonatkozó, eredetileg talán a latin *hospesek* számára kiállított oklevél szövege nem maradt fenn. Egyedül az egész országra érvényes vámmentességet, valamint a beköltözők szabadságait megerősítő és az ezt megsértők elleni királyi szankciókat tartalmazó rendelkezései ismeretesek átírásban két 1411. illetve 1496. évi oklevélből.⁶⁸ Nagyszombat kiváltságlevele már 1238-ban hivatkozott is az országos vámmentességre: „*super solucione vero tributí eodem iure censeantur, quo cives Albenses*”. Nyitra 1248-as oklevele általánosabb formában ismétli meg a fehérváriak szabadságára történő utalást: *ipsis et ipsorum successoribus perpetuo Albensium civium dedimus libertatem*. További hivatkozások találhatók Vasvár 1279-es és Szatmár 1264-es és oklevelében; ez utóbbi szerint maguk a szatmári *hospesek* kérték, hogy elnyerhessék a fehérváriak szabadságait. Győrött (1271) és Sopronban (1277) a bíróválasztás módja és a megválasztott vezető főbenjáró esetekre is kiterjedő bíraskodási hatásköre leírásánál hangsúlyozták a fehérvári szabadságok mintaadó szerepét. Győrben ugyanakkor V. István oklevele szegénységükre hivatkozva felmentette a *hospeseket* a katonáskodás kötelezettsége alól, amely eszerint szintén része volt a fehérváriak jogait és kötelezettségeit tartalmazó „csomagnak”.

Ahogyan már Fügedi Erik hangsúlyozta, a hivatkozások a fehérvári polgárok *mos*-át és *libertas*-át idézik, azaz szokásukat és szabadságukat, nem a *ius*-t, azaz jogrendjüket, amit a 13. században még nem rendszereztek és nem foglaltak tétele-

⁶⁵ Cf. Jacques Le Goff: L'apogée de la France urbaine médiévale. In: *Histoire de la France urbaine, Vol. 2. La ville médiévale les Carolingiens à la Renaissance*. Paris, 1980. 264–269.; Ladányi, 1996. 48–54.

⁶⁶ Hasonló megközelítésben tárgyalja ezt a kérdést Petrovics, 1993. 266–268.

⁶⁷ Fügedi, 1981. 288–289; Petrovics, 1993. 268.

⁶⁸ Fehérvár 1237; Zsoldos, Neumann, 2010. 22–35.

sen írásba.⁶⁹ A fehérváriak szabadságára történő gyakori hivatkozások viszont azt jelzik, hogy a királyi kancellária az 1230-as évek végétől elvi mintának tekintette, amely leegyszerűsítette a dolgukat, amikor más „fehérvári típusú” település ügyeivel kellett foglalkozniuk. Az 1240-es évek végétől további városok: Kassa (Košice), Selmecbánya (Banská Štiavnica), Buda, Sárospatak és Korpona (Krupina) szintén előfordulnak hivatkozási pontként más városok kiváltságleveleiben.⁷⁰ Különösen kisebb települések esetén tűnt célszerűnek önálló feltételek kieszközlése helyett meglévő privilégium-levelek átvételét kérni, ahogyan Szina (Seňa) tette 1249-ben Kassa oklevelével, Füzitő 1263-ban Buda kiváltságaival és Hibbe 1265-ben Korponaéval. Szlavóniában Petrinja 1240-es oklevele szolgált közvetlen mintaként Szamobor 1242-es, majd e kettő Jasztrebarszka 1257-es kiváltságolásához; a zágrábi Gradec 1242-es privilégiumára hivatkozott Körös (Križevci) 1252-ben kiadott oklevele. A bányavárosok esetében különösen erős volt az a tendencia, hogy példaként használják egymás privilégiumait. A 13. század végétől azonban háttérbe szorult Fehérvár és a többi város példaadó szerepe; a mintának ettől kezdve Budát tekintették, előrevetítve annak későbbi fővárosi mivoltát.

Az egyes városok kiváltságai közti kapcsolatok természetesen sokoldalúbbak voltak, mint az egyszerű hivatkozások egy adott hely szabadságaira, vagy azoknak bizonyos pontjaira. A szabadságok főbb pontjainak áttekintése, amit már Fügedi Erik is megtett 1961-es tanulmányában, azt is mutatja, hogy a 13. század folyamán kialakult egy országos normarendszer, amelyet az uralkodók figyelembe vettek, amikor egy települést városi szintre akartak emelni, és a lakosok is hivatkozhattak rá, ha ezt kérelmezték a királytól.⁷¹ A további kutatás feladata lesz ezen túlmenően az európai városok kiváltságaival rokonítható pontok összegyűjtése, lehetőség szerint a teljes ide vonatkozó okleveles anyag alapján. A jelen rövid tanulmány zárásaképpen csak néhány irányvonalat jelölhet ki, amelyen érdemes lesz nyomon követni.

Közös vonásnak tekinthető a városok gazdasági kiváltságokkal, bíraskodási autonómiával és a közigazgatási rendszerükre vonatkozó irányelvekkel történő ellátása. Célszerű volt meghatározni azokat a szolgáltatásokat is, amelyekkel a városok a kiváltságlevél kiadójának és utódainak tartoztak.⁷² A hasonló pontok nagy részéről valószínűleg kimutatható lesz, hogy párhuzamos fejlődés eredményeképpen jöttek létre, főleg ami a gazdasági kiváltságokat illeti. A vámmentesség biztosítása például az uralkodóknak azt a szándékát tükrözi, hogy egy-egy régió kereskedelmi for-

⁶⁹ Fügedi, 1981. 288–291; Zsoldos, Neumann, 2010. 30–31.

⁷⁰ Pl. Szina 1249: *omni libertate gaudeant, qua ex concessione nostra hospites nostri de Kassa perfuuntur*; Besztercebánya 1255: *ea gaudeant libertate super tributo quo hospites nostri de Schebnyszban gratulantur*; Sátoraljaújhely 1261: *decimas eo modo solvere debeant quemadmodum hospites de Potok dare consueverunt*. Az első két példában említett városok korai kiváltságleveléről csak ezekből a hivatkozásokból szerzünk tudomást.

⁷¹ Kubinyi, 1975. 529–544.

⁷² Ld. pl. Gerhard Dilcher, *Oralitát, die Verschriftlichung und Wandlungen der Normstruktur in den Stadtrechten des 12. und 13. Jahrhunderts*. In: Uő: *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien, 1996. 281–300.

galmát a kereskedők meghatározott (ezért jól ellenőrizhető) csoportján keresztül fellendítse. A település és környéke földjének az ott lakók kezébe adása a terület jobb és intenzívebb kihasználását szolgálta; a telepések szabad beköltözésének garantálása a népesség megkívánt növekedését volt hivatva biztosítani. Kevésbé egyértelmű, hogy miért éppen az adott módon határozták meg a privilégiumok a frissen kiváltságolt települések jogi és igazgatási rendszerének egyes elemeit. Gondolok itt a végrendelkezési szabadságra, a közösség vezetőinek megválasztására, és arra a gyakori kikötésre, hogy a tanúknak az alperessel azonos jogállásúaknak kell lenniük egy ügy bírósági kivizsgálása esetén. Ezeket a normákat valószínűleg nem egymástól függetlenül, az adott hely sajátosságai szerint határozták meg, hanem átvették olyan területekről, ahonnan a telepések érkeztek, és ahol ezekhez a feltételekhez voltak hozzászokva. Ezeket a feltételezéseket további, a források részletes összehasonlító elemzésén alapuló kutatásnak kell ellenőriznie, amelynek során bizonyára további összefüggésekre is fény derül majd.

A tételes hivatkozásokat illetően a magyar városfejlődés sajátos vonásának tekinthető az a már Petrovics István által is kiemelt tény, hogy a referencia-pontok mindig az országhatárokon belül esnek: vagy Fehérvárt illetve Budát említik, vagy az adott hely közelében fekvő, már kiváltságolt településeket. A 13. század folyamán egyetlen külföldi város neve sem fordul elő, sem a közeli szomszédságból, sem távolabbról.⁷³ Különösen feltűnő a Magdeburgra és a magdeburgi jogra történő hivatkozások teljes hiánya, ez a város és az általa meghatározott jogrend ugyanis több szempontból nagyon fontos szerepet töltött be a tőle keletre eső, elsősorban cseh, morva, sziléziai, lengyel és rutén területek városfejlődése szempontjából.⁷⁴ A bányászatra vonatkozó kiváltságok kibocsátásakor különösen gyakori volt, hogy más hasonló oklevelek rendelkezéseire hivatkoztak, akár egyes intézkedéseket illetően, akár egy korábbi bányaváros – legtöbbször Selmezbánya (Banská Štiavnica) vagy Nemetlipcse – minden előjogára vonatkozóan. Habár a legtöbb jól képzett bányász feltehetően külföldről jött, külföldi bányavárosra csak egyetlen esetben utalt magyar uralkodó által kiadott kiváltságlevél: 1328-ban Körmöcbánya a csehországi Kutná Hora szabadságait kapta meg: „*in ceteris autem omnibus eisdem libertatibus, quibus de Kutunbana regni Bohemie existent, iidem hospites nostri perpetuo perfruuntur*”.⁷⁵ A más magyarországi bányavárosokra való gyakori utalások azt

⁷³ Petrovics, 1993. 268. Még a 14. században is alig találkozunk országhatáron kívüli hivatkozással. Kutná Hora említését ld. alább, 75. jz., ezen kívül csak a sziléziai Teschen fordul elő, amelyre a Kárpát-medence legészakabbi városa, Zsolna privilégiuma utalt 1321-ben, amíg 1369-ben királyi parancsra át nem váltott Korpona jogára, ld. Fügedi, 1981. 294–295.

⁷⁴ Az újabb irodalomból: Jan Piskorski (ed.): *Historiographical Approaches to Medieval Colonization of East Central Europe*. New York, 2002.; Anna Biedrzycka, Agnieszka Kutylak-Hapanowicz (eds.), *Europejskie miasta prawa Magdeburgskiego / European Cities of Magdeburg Law*. Cracow, 2007.; Jiří Kejř: *Die mittelterlichen Städte in den böhmischen Ländern*. Hg. Peter Johanek. (Städteforschung A 78) Köln – Weimar – Wien, 2011. 145–175.; *Rechtsstadtgründungen im mittelterlichen Polen*. Hg. Eduard Mühle. (Städteforschung A 81) Köln – Weimar – Wien, 2011.

⁷⁵ Juck, 1984. 115; vö. Weisz, 2008. 25–28.

eredményezték, hogy az ércbánya-telepek jogai és érdekei nagyjából azonosak voltak egyes tágabb régiókon belül. Ez a 14. század végére elvezetett az Alsó- illetve Felső-magyarországi bányavárosok regionális szövetségeinek megalakulásához. Más regionális vagy országos városszövetség kialakulására – a 15. századtól Kassa központtal létrejött Pentapolis kivételével – a középkor folyamán nem került sor.⁷⁶

A külföldi mintákra és jogrendre való tételes hivatkozás hiánya megkülönbözteti a magyar városprivilegiumokat a közép-kelet európai városok kiváltságleveleitől. Ennek az eltérésnek a magyarázata összefügg a privilegiumokat kiállító királyi hatalom és az azokban részesülő telepesek közösségek természetével és elvárásaival egyaránt. Az itt vizsgált kiváltságleveleket kiadó Árpád-házi uralkodók alatt a királyi hatalom, minden trónharc és belviszály ellenére, alattvalóik szemében vitán felül állt. Susan Reynolds megállapítása a korabeli angol királyokról, *mutatis mutandis*, magyarországi kortársaikra is érvényes lehet: „elegendő tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a nagyvonalúságot annak gyakorlásában ... így a hatalom egy részét átadhatták ... a helyi közösségeknek.”⁷⁷ Az erős királyi hatalom, amelyet a külföld számára még hangsúlyosabbá tett a Kárpátok szinte áthatolhatatlan hegyvonulata, lehetővé tette annak ellenőrzését is, hogy kik és milyen feltételekkel telepedhettek meg az ország területén. A kiváltságok, először a szokásjog és szóbeli megegyezés alapján, utóbb írásos formában – kitűnő lehetőséget adtak ennek a hatalomnak a gyakorlására. A hatalom célját nemcsak az oklevelekben rögzített rendelkezések, hanem azok elvi bevezető megállapításai, az *arengák* is kinyilvánították, amint arra Kubinyi András már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet. Megállapította, hogy a Tatárjárás előtti időszak privilegiumai általánosságban hangsúlyozták a király kötelezettségét, hogy jóindulatot tanúsítson az új telepések iránt és védelmet nyújtson nekik. A nagy kataklizma után a leggyakoribb megállapítás viszont az lett, hogy *in multitudine plebis regum ac principum gloria ... attendatur* – azaz a népesség nagy száma révén a királyok és fejedelmek dicsősége növekszik.⁷⁸ Ez a kijelentés egyúttal azt is jelzi, hogy a városok – a bennük összegyűlt népesség révén – nem elhanyagolható tényezővé váltak a királyi hatalom megerősítésében.

Az uralkodónak az is érdekében állt, hogy fokozatosan és következetesen terjessze ki az egyes telepesek csoportok szabadságait. A *hospesek* befogadására a 11. és 12. században kialakított jogi keretek szilárd alapokat teremtettek, amit a később érkező csoportok kedvéért sem volt tanácsos felrúgni, hanem inkább az adott helyzethez igazítva kellett kibővíteni az új igények függvényében. Ez felelt meg a leginkább a társadalom „sejtszerűen” felépülő szerkezetének, amelyben az egyes cso-

⁷⁶ H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon* I–II. (A felső-magyarországi városszövetség) Budapest, 2004. (Doktori Mestermunkák)

⁷⁷ Susan Reynolds: *Secular power and authority in the Middle Ages*. In: *Essays in Memory of Rees Davies*. Ed. Huw Price and John Watts. Oxford, 2007. 11–22., itt: 19–20.

⁷⁸ Kubinyi, 1984. 275–292. Az idézet Pest 1244. évi privilegiumából származik.

portok különféle jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek.⁷⁹ Ebből következik, hogy az országban már meglévő normák és szokások sokféleségét figyelembe véve nem lehetett egy kifejlett és saját szabályrendszerrel rendelkező külföldi jogrendszert átvenni és jogi normává tenni. Még nagyobb és viszonylag homogén etnikai összetételű csoportok, mint például az erdélyi vagy a szepesi szászok esetében sem került sor korábbi jogrendjük rendszer-szerű átvételére, hanem a király határozta meg szabadságaikat új lakhelyükön, összhangban a más társadalmi csoportoknak adott kiváltságokkal. Mivel a bevándorlók jóléte és előmenetele az uralkodó védelmétől függött, elemi érdekük volt az általa meghatározott és idővel írásba adott körülmények közé beilleszkedni. Az írásbeliség elterjedése ugyanakkor nem jelentett egységesítést – inkább ellenkezőleg. Az újonnan megszerkesztett kiváltságlevelek magukba foglalták és megörökítették az egyes közösségek egyéni jellemzőit, földrajzi adottságait, erőforrásait, hátországát, az új lakhelyükön kiépített kapcsolatait, gazdasági teljesítőképességét, és még sok más speciális részletet.

Az egyes telepes-közösségek számára egy másik település szabadságaira való hivatkozás azt jelentette, hogy felsorakoztak egy régebbi és tekintélyesebb város mögé, amelynek előjogai kívánatosnak tűntek az adott közösség számára. Az átvétellel inkább vonatkoztatási pontot kívántak szerezni, semmint hogy közvetlen mintaként utánozzák a kiválasztott települést. Azok a 14. századi mezővárosok például, amelyek Buda szabadságait kapták meg, természetesen sohasem kívántak vetekedni a fővárossal.⁸⁰ A más hazai városok szabadságaira való egyre gyakoribb hivatkozással párhuzamosan az olyan kifejezések, mint *secundum ritum sue gentis viventes* vagy a különleges helyi szokásokra vonatkozó utalások, mint például *more Teutonico* vagy *more Saxonum* (Szatmár)németiben a katonáskodási kötelezettségek teljesítésénél (1230), Nagyszombatban vagy Garamszentkereszten (Žiar nad Hronom) a tizedszedésnél (1238 és 1246),⁸¹ és Besztercebányán (1255) a perdöntő párbaj engedélyezésénél, fokozatosan eltűnnek az oklevelekből. A folyamat következő lépéseként az „anyaváros” és a „leányvárosok” közötti viszony szorosabbra fűződött, az előbbieket a rájuk hivatkozó kisebb városok, mezővárosok fellebbviteli fórumaivá váltak. Erre a fejleményre azonban már csak az itt vizsgált időszak után, az 1320-as évek végétől került sor.⁸²

⁷⁹ A „sejtszerű társadalom” kifejezést Berend Nóra nyomán használom, ld. Berend, 2001. 103.

⁸⁰ Fügedi Erik: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform: Ungarns oppida im 14. Jahrhundert. In *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, ed. Wilhelm Rausch. Linz, 1972. 165–192, itt: 173–179 (a mezővárosok kiváltságairól). Buda szabadságának adományozását a helytörténészek gyakran félreértik, és úgy magyarázzák, hogy az adott település ezáltal a fővárossal azonos jelentőségre tett szert.

⁸¹ Nagyszombat 1238; Garamszentkereszt 1246: Marsina: *Codex diplomaticus* II, 151–152 (ezt a privilégiumot az esztergomi érsek adta ki a birtokára érkező telepesek részére).

⁸² A legkorábbi fellebbezésre utaló adat Kőszeg 1328. évi oklevelében található, amely Sopront jelöli meg fellebbviteli bírósággként, ld. Bariska István: Sopron a kőszegi források tükrében a 14–17. században. = *Soproni Szemle*, 52. 1998. 4–14. A felvidéki városok filiációjáról ld. Fügedi, 1981. 292–296.

ÖSSZEGZÉS

A magyar királyi városprivilegiumok ismételt tanulmányozása több szempontból módosítja a történeti kutatásban korábban kialakult véleményeket. Először is, a 13. század más kiváltságlevelének összefüggésében vizsgálva világossá válik, hogy a városok nem „a szabadság kis szigetei” voltak egy „feudális tengerben”. A városprivilegium mint dokumentum-típus és a benne foglalt egyes intézkedések is illeszkedtek az uralkodók által más társadalmi vagy etnikai csoportok részére biztosított kiváltságok rendszerébe. Mindez része volt a 12. század végétől megjelenő új igazgatáspolitikai törekvéseknek, amelyek egyre több csoportot emeltek ki a megyésispán joghatósága alól. Az uralkodók hatalmukat azzal kívánták megerősíteni, hogy ezeket a fontos alattvalókat saját közvetlen fennhatóságuk alá helyezték bíráskodási, adózási és katonai szempontból egyaránt, miközben bizonyos – ellenőrizhető – szinten teret engedtek a helyi döntéshozatalnak is.

A formálódó városi közösségek öntudatának legfőbb vonatkoztatási pontja – saját helyi szokásjoguk mellett vagy helyett – az uralkodónak való közvetlen alávetettség lett, ami megkülönböztette őket más, egyházi és világi földesurak fennhatósága alatt álló falvaktól és városoktól. Ez a függőség a függőleges irányú kapcsolatot erősítette az uralkodó és az egyes városok között, nem pedig (a bányavárosok kivételével) a városok egymás közti szövetkezését, és ez késleltette a polgárság mint rend és politikailag fontos tényező kialakulását. A városi kiváltságlevelék fő törekvése a királyi és a városi érdekek egyeztetése volt, az előbbi dominanciájával. A közösség helyi autonómiája felett a saját körükből választott, de a király által jóváhagyott és az általa kiállított oklevél révén tekintéllyel felruházott vezetők örködték. Az angol viszonyokra megfogalmazott „önkormányzat királyi parancsra” kifejezés⁸³ kellő óvatossággal a magyar korai városfejlődésre is alkalmazható lehet.

A kiváltságolt népcsoportok lakhelyeként említett helységek időrendi áttekintése azt mutatja, hogy a kiváltságolás menete nem a központból a perifériák felé haladt, hanem éppen fordítva. Az uralkodók elsősorban az ország távol eső vidékei: az északkeleti periféria, Erdély és Szlavónia betelepülését igyekeztek szabadalomlevelekkel elősegíteni. Ezekben olyan feltételeket biztosítottak a beköltöző népeseknek, amelyekkel azok könnyen azonosulni tudtak, és így a királyi hatalom kiterjesztésének támaszai lehettek.

A kiváltságlevelék Fügedi Erik, Solymosi László és mások által elvégzett tartalmi elemzése azt mutatja, hogy a 13. századi magyarországi kiváltságolt települések lakói hasonló előjogokban részesültek, mint amilyenekkel az európai városok lakói

⁸³ Albert B. White: *Self-government at the King's Command. A Study in the Beginnings of English Democracy*. Minneapolis, 1933.

a 11. századtól kezdve éltek.⁸⁴ Az európai városprivilegiumok fő jellemzője az volt, hogy a kiváltságok gyakorlása a város területe egy jól meghatározott darabjának, a polgári teleknek a birtoklásához kötődött, és nem a származáshoz, mint a nemesség esetében, vagy egy különleges fogadalomtételhez, mint a klérus tagjait illetően. Ez az új elem a magyarországi jogi szabályozásba és gyakorlatba is utat talált. Meghonosításában – az önkormányzatiság intézményesüléséhez hasonlóan – a külföldről betelepülő vendégek (*hospesek*) játszották a legfontosabb szerepet, anélkül hogy egyetlen csoport is teljes körű, készen átvehető mintát adott volna az ország egésze vagy nagyobb területei számára.

Ismételten hangsúlyozni kell azonban, hogy a 13. században városi funkciókat betöltő településeknek csak egy része rendelkezett privilegiumokkal, és hogy az itt tárgyalt források csak egy hosszú folyamat kezdetéről tudósítanak. Egyes települések kiterjeszthették, de el is veszíthették korai kiváltságaikat, a királyi várospolitikától vagy a helyi körülmények alakulásától függően. A későbbi uralkodók, elsősorban Zsigmond király közismert preferenciája a jól adóztatható, erős kereskedővárosok iránt sok korábban privilegizált település földesúri kézbe adásához vezetett. Mindez alapvetően megváltoztatta azon városok számát és földrajzi eloszlását, amelyek a későbbi évszázadokban is élvezhették a korai kiváltságaik nyújtotta előnyöket.

⁸⁴ Gerhard Dilcher: Stadtherrschaft oder kommunale Freiheit – das 11. Jahrhundert ein Kreuzweg? In: Uő: *Bürgerrecht und Stadtverfassung*, 39–64; Bernhard Diestelkamp: Freiheit der Bürger – Freiheit der Stadt. In: *Die Abendländische Freiheit vom 10. zum 14. Jahrhundert*. Hg. Johannes Fried. (Vorträge und Forschungen 39) Sigmaringen, 1991. 485–510.

FÜGGELÉK

Királyi és hercegi hospes- és városprivilegiumok a 13. századi Magyar Királyságban

Megjegyzés: a táblázat az adott település szövegében ismert első privilegiumát tünteti fel, a csak későbbi utalásokból ismeretesekeket nem. Korábbi privilegiumok átírásait csak abban az esetben vettem fel, ha az eredeti nem maradt fenn, nem királyi kiadású, vagy hitelessége kétséges. Az átíró okleveleket * jellel, a középkori hamisítványokat + -tel jelöltem, az újkori hamisítványok nem szerepelnek.

Történeti magyar név	Mai hivatalos név	Kiad. éve	Kiadó	Legutóbbi kiadás(ok)⁸⁵
Potok	Sárospatak vagy Bodrogolaszi	1201	Imre	Elenchus III/2, 21–2.
Karakó, Igen, Romosz	Cricău, Ighiu, Romos	1206	II. András	UB I. 9–10.
Varasd	Varaždín	+1209	II. András	Smičiklas III, 89–91
Varasd	Varaždín	1220	Béla herceg	Smičiklas III, 186–7.
Németi	Satu Mare	1230	II. András	Fejér III/2, 211–3. Elenchus III/3, 32–4.
Valkóvár	Vukovar	1231	Kálmán herceg	Smičiklas III, 346–7. Solymosi 1998, 204–5.
Verőce	Virovitica	1234	Kálmán herceg	Smičiklas III, 422–3. Solymosi 1998, 207–8.
Dés(vár)	Dej	+1236	[IV. Béla]	UB I. 65–66
Fehérvár	Székesfehérvár	1237	IV. Béla	Elenchus III/2, 29–30. Zsoldos–Neumann 2010, 64–65.
Nagyszombat	Trnava	1238	IV. Béla	Marsina II, 30–31.
Esztergom, érseki város	Esztergom	1239	IV. Béla	Elenchus III/2, 32–4.
Bars	Starý Tekov	1240	IV. Béla	Marsina II, 56–7.
Petrinya	Petrinja	1240	Kálmán herceg	Smičiklas IV, 123–5.
Petrinya	Petrinja	*1242	IV. Béla	Smičiklas IV, 157–8.
Szamobor	Samobor	1242	IV. Béla [Kálmán herceg]	Smičiklas IV, 164–6.
Zágráb (Gradec)	Zagreb	1242	IV. Béla	Smičiklas IV, 172–6. Grothusen 1967, 276–9
Szepesolaszi	Spišské Vlachy	1243	IV. Béla	Marsina II, 84.
Zólyom	Zvolen	1243	IV. Béla	Marsina II, 93–4.
Körmend	Körmend	1244	IV. Béla	Elenchus III/2, 38–9.
Pest	Pest	1244	IV. Béla	Elenchus III/2, 39–41

⁸⁵ A szövegkiadások teljes címét lásd a 2., 4., 26., 48., 52. és 64. jegyzetekben.

Történeti magyar név	Mai hivatalos név	Kiad. éve	Kiadó	Legutóbbi kiadás(ok) ⁸⁵
Korpona	Krupina	1244	IV. Béla	Marsina II, 113–4.
Beregszász, <i>Luprechthaza</i>	Beregovo	1247	IV. Béla	Fejér IV/1, 455–457.
Nyitra	Nitra	1248	IV. Béla	Marsina II, 208–209.
Szina	Seňa	1249	IV. Béla	Marsina II, 222–3.
Körös	Križevci	*1253 [1252]	IV. Béla [István bán]	Smičiklas IV, 538. [Smičiklas IV, 489–91]
Bábaszék és Dobronya	Babina, Dobrá Niva	1254	IV. Béla	Marsina II, 313–4.
Besztercebánya	Banská Bystrica	1255	IV. Béla	Marsina II, 340–41.
Jasztrebarszka	Jastrebarsko	1257	IV. Béla	Smičiklas V, 51–2.
Sátorelő	Sátoraljaújhely	1261	István ifj. király	Elenchus III/2, 52–54.
Dés(vár)	Dej	+1261	István ifj. király	UB I, 84–85.
Dés(vár)	Dej	1261	István ifj. király [Ernye vajda]	UB I, 85–86.
Nagyszöllős	Vynohradiv	1262	István ifj. király	ÁUO VIII, 31–32.
Németlipcse	Nemecká (Partizánska) Ľupča	1263	IV. Béla	Juck 44–45
Komár	Zalakovár	1263	IV. Béla	Solymosi 1998, 220–1.
Berény	Iharosberény	1264	IV. Béla	Solymosi 1998, 222.
Szatmár	Satu Mare	1264 (1271)	István ifj. király	Fejér IV/3, 206–8. Elenchus III/3, 49.
Komárom	Komarno	1265	IV. Béla	Juck 47–48.
Hibbe	Hybe	1265	IV. Béla	Juck 48–50.
(Al)vinc	Vințu de Jos	*1265	István ifj. király	UB I, 95–96.
Késmárk	Kežmarok	1269	King Béla IV	Juck 51–52.
Szentambrus	Sv. Ambrozije	1269	Béla herceg	Smičiklas V, 516–7 Szentp.-Zsoldos 41–2.
Szenterzsébetfalva	Pesterzsébet	1270	V. István	Elenchus III/2, 59–60.
Győr	Győr	1271	V. István	Elenchus III/2, 61–3.
Felszász (Királyháza)	Korolevo	1271	V. István	Solymosi 1998, 226–7.
Zólyom	Zvolen	1271	V. István	Juck 57.
Olaszi	Bodrogolaszi	1272	V. István	Fejér V/1, 181.
Sopron	Sopron	1277	IV. László	UBB II, 102–4.
Vasvár	Vasvár	1279	IV. László	UBB II, 131–3.
Beszterce	Bistrița	1286–9	IV. László	UB I, 149–150.
Gölnicbánya	Gelnica	1287	IV. László	Juck 67–68.
Pozsony	Bratislava	1291	III. András	Horváth 1991.
Désakna	Ocna Dejului	1291	III. András	UB I, 169–170.
Torda(akna)	Turda	1291	III. András	UB I, 181–2.
Eperjes, Kiszeben, Sáros	Prešov, Sabinov, Šariš	1299	III. András	Juck 82–83.

DEBRECEN MINT IGAZGATÁSI KÖZPONT A 14. SZÁZAD ELEJÉN

Debrecen a 14. század első évtizedeiben szembetűnő fejlődésen ment keresztül. A folyamat elején, amint arról a váradi püspökség 1291 és 1294 közötti évekből származó tizedjegyzéke tanúskodik, Debrecen még csak egy volt Bihar megye jelentősebbnek számító települései közül, az 1330-as évek közepén viszont, az akkor keletkezett pápai tizedjegyzékek szerint, a megye legnépesebb helységeinek rangsorában a második helyet foglalta el: elmaradva a püspöki székvárostól, Váradtól, de messze megelőzve a rangsorban utána következő településeket.¹ A fejlődés ténye megkérdőjelezhetetlen tehát, részletei azonban, forrásaink elégtelensége miatt, nem ismertek. Annál biztosabban megjelölhető annak legfőbb mozgatóereje: Debrecen dinamikus fejlődésének időszaka ugyanis pontosan egybeesik a településen birtokos András fia Dózsa karrierjével.

A középkori Magyar Királyság legjelentősebb világi méltóságáig, a nádorságig ívelő pályafutás – a kor forrásadottságaihoz képest – jól ismert,² ami persze, nem jelenti azt, hogy ne lennének homályos pontjai. Nem tisztázott például Dózsa és családja származása,³ s karrierjének kezdeteivel kapcsolatosan sem látunk tisztán. Ez utóbbit illetően I. Károly király azon oklevelére szokás hivatkozni, amely hangsúlyozza, hogy Dózsa kezdettől fogva híven szolgálta őt.⁴ Nyilván így is volt, csak hogy számos jel mutat arra, hogy a Tiszántúl nagy részét az 1270-es évek végétől kezdődően a maguk ellenőrzése alá vonó Borsák – azaz Borsa nembéli Tamás ispán fiai – familiárisaként. Mindazon adatok, amelyek a rendelkezésünkre állnak a Borsák és Dózsa – valamint közeli rokona, Miklós fia Rofojn bán – kapcsolatáról, azt sugallják ugyanis, hogy ez lehetett a helyzet, jöllehet egyetlen olyan forrás sem

¹ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I³–IV. Bp., 1987–1998. I. 583–589. (továbbiakban Györffy, I.)

² Vö. Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család I–II. = *Turul*, 9. 1891. 1–9., 67–78. (továbbiakban Komáromy, 1891.); Mody György: A falutól a mezővárosig. In: *Debrecen története I. 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. (Debrecen története öt kötetben) Debrecen 1984. 101–129. (továbbiakban Mody, 1984.)

³ Komáromy, 1891. 1., 69.; Mody, 1984. 105.

⁴ 1311. szept. 26.: *Anjou-kori okmánytár* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. (a továbbiakban AO) I. 233–234., vö. Komáromy, 1891. 3.; Mody, 1984. 112.

ismert, mely a Borsák szerviensének vagy familiárisának mondaná őket. Rofojn azonban a Borsákkal együtt harcolt már az Árpád-korban: előbb a fellázadt Geregyék, majd a Hód-tavi csatában a kunok ellenében,⁵ s tőlük kapta adományba királyi jóváhagyással a Geregyéktől elkobzott birtokok egyikét.⁶ Igaz ugyan, hogy az a forrásunk, mely Dózsa rozgonyi csatában véghez vitt tetteiről beszámol,⁷ nem tesz említést a Borsákról – érthető okokból, hiszen 1319-ben, tehát a Borsák bukása után kelt az oklevél –, bizonyos azonban, hogy Borsa nembéli Kopasz nádor is részt vett a hadjáratban,⁸ így ez az adat sem mond ellent az előzőeknek. A kérdés megítélésakor nem lenne szerencsés figyelmen kívül hagyni két körülményt. Egyfelől mind Rofojnt, mind Dózsát valamiféle, közelebbről nem ismert rokoni szálak fűzték a Borsákhoz,⁹ márpedig számos eset igazolja, hogy valamely személy familiárisai között saját rokonai is jelen voltak.¹⁰ Másfelől 1307-ben I. Károly Borsa nembéli Beke érdemei között is megemlítette, hogy Magyarországra való érkezése óta tartozik a hívei közé,¹¹ azaz mindaddig, amíg a király és a Borsák között nem került sor kenyértörésre, a Borsákat szolgáló Dózsát joggal számíthatta saját hívei közé Károly. Mindezek alapján szerfelett valószínűnek tartom, hogy 1316-ban,

⁵ 1285. jan. 1.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban CD) V/3. 258–261. (tévesen 1284-re keltezve, vö. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987. [a továbbiakban RA] 3348. sz.).

⁶ 1285. jún. 13.: *A zichi és vásoneői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára* I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp., 1871–1931. (a továbbiakban Zichy) I. 63.

⁷ (1)319. okt. 17: Zichy I. 172–173.

⁸ 1312. máj. 9.: AO I. 256–257., júl. 8.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban CDCr) VIII. 312–313., júl. 20.: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára* I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp., 1887–1889. (a továbbiakban Sztáray) I. 40–41.

⁹ L. az 5. és a 6. sz. jegyz-ben idézett okleveleket, továbbá 1307. márc. 4.: CD VIII/1. 219–220. (mindhárom esetben a „cognatus” kifejezés bukkan fel).

¹⁰ L. pl. 1271. aug. 20.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg* I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban UB) II. 9–10.; 1272. aug. 3.: RA II/1. 160.; 1273: *Hazai okmánytár* I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp., 1865–1891. (a továbbiakban HO) VI. 191.; 1274. máj. 23.: RA II/2–3. 88.; 1284. jan. 12.: *Árpád-kori új okmánytár* I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. IX. 380–381.; 1291. aug. 10.: RA II/4. 68., UB II. 246–247.; 1313. okt.: AO I. 63–64.; 1304. ápr. 9.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban RDES) I. 146.; 1325. máj. 25.: UB III. 198–199.; 1326. nov. 4.: UB III. 225–226. stb.

¹¹ 1307. (jún. 1. u.): Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 40 308. (keltére I. *Anjou-kori Oklevéltár* I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXVIII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp., 1990–2010. [a továbbiakban AOKlt] II. 173. sz.), szept. 3.: AO I. 131–133.

amikor Dózsát szabolcsi alispánként (*curialis comes*) említik,¹² Borsa nembéli Beke tárnokmester¹³ és szabolcsi ispán¹⁴ helyettese volt a megyében.¹⁵

Dózsa és a Borsák végleges szakítására valamikor 1316 és 1317 fordulója táján kerülhetett sor: a Borsák fellázadtak I. Károly ellen, Dózsa azonban nem követte őket, hanem megmaradt a király hűségén. A lázadás részletes ismertetését itt és most mellőzve,¹⁶ annak egyik nevezetes eseményére, a debreceni csatára térek ki, annak is csupán egyetlen elemére. Az ütközet pontos idejét illetően némi bizonytalanság jellemzi történeti irodalmunkat. Komáromy András szerint „idejét pontosan meg nem határozhatjuk, csak az bizonyos, hogy az 1317-ik év tavaszán történt”.¹⁷ Györffy György azonban 1316-ra tette a csatát,¹⁸ s talán őt követte Kristó Gyula,¹⁹ majd az Anjou-kor eseményeit kronológiai rendben összefoglaló Körmendy Adrienne; utóbbi 1316 júniusának végére helyezte az eseményt,²⁰ és hasonlóképpen vélekedett a Debrecen történetének ezen korszakát feldolgozó Módy György is.²¹ Az I. Károly oligarchák ellen folytatott harcait minden korábbi kísérletet meghaladó részletességgel és pontossággal feldolgozó Engel Pál végül meggyőzően igazolta, hogy a csatára – ahogy azt már Komáromy is sejtette – valóban 1317-ben került sor, azon belül pedig – közvetett adatok alapján – „márc[ius] végére lehet datálni”.²²

¹² 1316. aug. 3.: Zichy I. 151–152.

¹³ 1315. aug. 1.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban MES) II. 709–711.

¹⁴ Beke szabolcsi ispánságára I. 1313. nov. 13.: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez* I–II. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Bp., 1908–1928. (a továbbiakban Bánffy) I. 40. (a forrásban „magistro Beke filio Thome comitis Bihoriensis, Zobolchiensis et de Bekes” szerepel, de Tamás akkor már nem élt, nyilván elírással van dolgunk).

¹⁵ Más felfogás szerint Dózsa I. Károly ispánja (Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. Bp., 1996. I. 183., továbbiakban Engel, 1996.), illetve a Borsa nembéli Beke szabolcsi ispán mellé rendelt, a király által kinevezett alispán (Piti Ferenc: Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához. In: *Középkortörténeti tanulmányok.* A III. Medievisztikai PhD-konferencia [Szeged, 2003. május 8–9.] előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 115. [10. sz. jegyz.]) volt. (továbbiakban Piti, 2003.)

¹⁶ Az események két újabb, egymástól részben különböző rekonstrukcióját I. Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). = *Századok*, 122. 1988. 114–115., 116–118., 123–124. (továbbiakban Engel, 1988.) és Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). = *Századok*, 137. 2003. 328–332. (továbbiakban Kristó, 2003.)

¹⁷ Komáromy, 1891. 6.

¹⁸ Györffy, I. 611.

¹⁹ Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Bp., 1979. 205–206., utóbb azonban már az 1317. év eseményei között tárgyalta, I. Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi.* Bp., 1988. 50. (vö. még uo. 47–48.).

²⁰ *Magyarország történeti kronológiája* I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 1981. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. 194. (a vonatkozó rész Körmendy A. munkája).

²¹ Módy, 1984. 115.

²² Engel, 1988. 117. (132. sz. jegyz.).

Engel eredményét utóbb Kristó Gyula is elfogadta „1317 kora tavaszára” keltezve az ütközetet.²³ A csata évének kérdése ezzel nyugvópontra jutott,²⁴ a pontos dátum azonban, úgy tűnik, közelebből is meghatározható. Erre az ad lehetőséget, hogy 1324. május 7-én Miklós vizsolyi albíró oklevelet állított ki arról, hogy – Gutkeled nembéli (adonyi)²⁵ – Ivánka fiai, Tamás és István letették a nekik megítélt esküt a váradelőhegyi konvent előtt néhai Dózsa nádor fiával, Jakabbal szemben, így bizonyítva, hogy nyolc évvel korábban, a Húshagyó keddet megelőző csütörtökön Jakab atyjának ellenségét, Kopasz nádort nem vezették Debrecen faluba, atyja várát vagy házát nem gyújtatták fel és ott talált ezer márká értékű javait nem vitették el (*feria quinta ante Carnisprivium, cuius octava preterisse revolutio annualis Kopoz palatinum, inimicum patris sui predicti ad villam Debrecen non adduxerint, castrum et domum suam comburari non fecerint, nec res ad mille marcas in ibi inventas auferri non fecerint*).²⁶ A szokványos hatalmaskodásnak látszó leírásban nem nehéz ráismerni a debreceni csatára, annak is vélhetően a kezdeti szakaszára, amikor még Borsa Kopasz és társai felé hajlott a hadiszerencse.²⁷ Az említett „vár vagy ház” kifejezés minden bizonnyal Dózsa birtokainak központját – s egyúttal lakóhelyét – jelöli, mely ezek szerint várnak kicsi volt és gyenge, háznak azonban nagy és valamelyest erősített. Az oklevélben a történetek idejeként szereplő meghatározás végezetül annyira pontosan egybevág a debreceni csata egyéb forrásaink alapján kikövetkeztetett időpontjával, hogy mindaddig, amíg új szempontokat felvető forrás nem kerül elő, ésszerűnek látszik elfogadni, hogy Dózsa fia jól emlékezett és a debreceni csatát valóban 1317. február 10-én vívták meg.

A debreceni győzelem után kezdődött Dózsa karrierjének az a szakasza, amelyben immár vitathatatlanul közvetlenül királyát szolgálta mind jelentősebb méltóságokra emelkedvén. Még 1317-ben Szabolcs és Bihar megyék ispánja lett, a következő évben elnyerte az erdélyi vajdaságot, hogy rendet teremtsen a tartományban,²⁸ mely az idő tájt a Károly uralma ellen lázadók egyik menedéke volt. Erdélyben azonban csak részsikereket volt képes elérni, így 1321 közepén az uralkodó Szécsényi Tamással váltotta fel a tartomány élén, ám Dózsa sem lett kegyvesztett,

²³ Kristó, 2003. 331.

²⁴ A kronológiai zavar vélhetően arra vezethető vissza, hogy Györffy – nem tudni, mi okból – 1316-ra keltezte (Györffy, I. 591.) I. Károly egy tartalmi átírásból ismert, Adorján vár alatt július 6-án, de az év megjelölése nélkül (sub castro Adryan, in octavis Beati Petri et Pauli) kiadott oklevelét (DL 107 383.).

²⁵ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 1995.² 496. és Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia*. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp., 2001. (Gutkeled nem 4. Egyedmonostori ág 1. tábla: Adonyi, Pelbárthidi; a továbbiakban Engel, Genealógia).

²⁶ 1324. máj. 7.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Erdödy cs. lt. Oklevelek 81., magyar nyelvű regesztáját I. AOklt VIII. 229. sz. – A kiadatlan oklevél szövegét Blazovich László lekötőlező szíveségéből ismerem, önzetlen segítségét ez úton is köszönöm.

²⁷ Vö. 1329. máj. 1.: AO II. 403–404.

²⁸ 1318. aug. 9.: pro reformatione pacis – DF 254 779.

aminek biztos jele, hogy némi habozást követően végül őt nevezte ki 1321 végén I. Károly nádorává, egyúttal pedig Szabolcs és Szatmár megyék ispánjává.²⁹

Dózsa életútjának szembetűnő vonása, hogy a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatta arra, hogy elszakadjék birtokai központjától, Debrecentől. Az általa vagy a nevében kiadott oklevelek igen jelentős hányada Debrecenben kelt akkor is, amikor az erdélyi vajdai,³⁰ majd a nádori³¹ méltóságot töltötte be. Tartott a településen általános gyűlést,³² ide rendelte eskütételre³³ vagy más perbeli cselekmények elvégzésére³⁴ a peres feleket, s erdélyi vajdaként éppúgy tartott itt albírákat,³⁵ mint nádorként „általános bíró”-t, azaz alnádort.³⁶ Mindezen adatok messzemenően igazolják Módy György azon megállapítását, mely szerint Dózsa bárói karrierjének kibontakozása volt az a tényező, amelynek eredményként „Debrecen kilépett abból a helyzetből, hogy csupán a Debreceni család birtokainak központja legyen”.³⁷

Volt azonban Dózsának egy további megbízatása is, mely még inkább erősítette Debrecen igazgatási központ jellegét ezekben az években. Ennek első nyoma 1317. június 18-án tűnik fel, amikor Dózsa „a királyi felség személye helyett bíró és ispán a nemesek öt megyéjében, a bihariban és a szabolcsiban, nemkülönben a szatmárban, a zempléniben és a szolnokiban” (*vice regie mayestatis persone iudex et comes in quinque comitatibus nobilium de Bihor et de Zobolch, necnon Zathmariensi, Zempliniensi et de Zounuk*) címet alkalmazva nevezi meg magát és ad ki oklevelet Debrecenben.³⁸ Ugyanezen címe egy másik, szintén ez idő tájt kelt oklevelében is feltűnik.³⁹ További adataink szerint Dózsa 1317. augusztus 1-jén királyi parancsra gyűlést tartott Szalacson,⁴⁰ mégpedig öt megye számára.⁴¹ Csakhogy a megyék ez alkalommal már nem azonosak a júniusi adatokból megismertekkel, amint az Dózsa ekkor viselt címéből megállapítható: „Dózsa mester bihari és szabolcsi ispán, valamint öt megyében, tudniillik a két említettben és [további] háromban, tudniillik a szatmárban, a szolnokiban és a krasznaiban különleges bíró a

²⁹ Az archontológiai adatokat l. Engel, 1996. passim.

³⁰ 1318. dec. 13.: AO I. 489–490.; 1320. ápr. 12.: DL 96 070.; 1321. jan. 20.: DL 50 686.

³¹ 1322. jan. 19.: DL 50 708., jún. 9.: DL 56 483., s. d.: DL 50 730.

³² 1317. aug. 19.: AO I. 436–437.

³³ 1321. jan. 15.: AO I. 594–595.

³⁴ 1322. jan. 9.: DL 39 461., jan. 16.: DL 50 707.

³⁵ (1318. okt. 9. e.): viceiudices – DL 96 066.; 1321. júl. 1.: iudex curie – AO I. 618.

³⁶ 1322. márc. 31.: iudex generalis – DL 96 082., l. még 1322. ápr. 6.: DL 96 083., máj. 31.: DL 50 718. – A jelenség 13. századi előzményeire l. Szovák Kornél: Rátót nembeli Róland nádor kúriája. In: *A Dunántúl településtörténete* VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 299–316.

³⁷ Módy, 1984. 115.

³⁸ 1317. jún. 18.: DL 96 064.

³⁹ (1317. jún. 18. k.?): CD VI/2. 340–341. (keltére l. AOkl. IV. 496. sz.).

⁴⁰ 1317. aug. 1.: DL 50 655., pontatlan kiadását l. CD VIII/2. 98–100.

⁴¹ 1317. aug. 1.: AO I. 435–436.

[király] személye helyett” (*magister Dausa comes de Byhor et de Zobolch ac in quinque comitatibus duabus scilicet predictis et tribus scilicet de Zothmar, de Zonuk, de Karasna vice sue persone iudex specialis*).⁴² Zemplén tehát eltűnt a megyék közül, s a helyére Kraszna került. Ettől kezdve Dózsa huzamosabb ideig viselte az ezen öt megye királyi bírájaként kapott megbízatására utaló címet, kimutathatóan 1318. március 22-ig, amikor is Szabolcs megyének tartott gyűlést a ma Nyíregyházához tartozó Oros faluban.⁴³ Ezt követően azonban változást tapasztalunk: vajdai kinevezése után egészen 1320. április 12-ig Dózsa nem viselte az öt megye királyi bírása címet. Ez az időszak lefedi erdélyi vajdaságának csaknem teljes idejét,⁴⁴ azt gondolhatnánk tehát, hogy igaza volt a régibb irodalommal szemben⁴⁵ Engelnek, aki csak 1317–1318-ban, vajdai kinevezése előtt számolt Dózsa királyi bíró mivoltával,⁴⁶ ha nem térnének vissza a Dózsát az öt megye élére kirendelt királyi bírónaként megnevező adatok. Márpedig éppen ez történik: 1320 májusában a váradi káptalan szerepelteti e címet Dózsa erdélyi vajda neve mellett.⁴⁷ Bizonyos tehát, hogy ezt a feladatot Dózsa erdélyi vajdaként is ellátta,⁴⁸ s 1321-ben valóban ismét feltűnnek az ezt bizonyító adatok: mind ő maga,⁴⁹ mind a váradi káptalan – személyét említő okleveleiben⁵⁰ – használta a címet, még azt követően is, hogy Dózsa kénytelen volt megválni az erdélyi vajdaságtól.⁵¹ Dózsa utolsó olyan oklevele, amelyben élt az „öt megyére a király úr által kirendelt bíró” (*iudex per quinque comitatus a domino rege deputatus*) címmel, 1321 novemberének végén kelt.⁵² Azt követően, hogy Károly megtette nádorának – valamikor 1321 és 1322 fordulója táján⁵³

⁴² 1317. aug. 1.: DL 50 655. – A másik aznap kelt oklevelében a cím: „a bihari és a szabolcsi megyék ispánja, valamint a király úr által kirendelt bíró” (*comes de Bichor et de Zabolch comitatum et iudex per dominum regem deputatus*) – 1317. aug. 1.: AO I. 435.

⁴³ 1318. márc. 22.: AO I. 462., Zichy I. 190. (1320 k-re datálva, vö. azonban AOKlt V. 78. sz.). – A kelethelethez I. Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. (továbbiakban Németh, 1997.) 146–147.

⁴⁴ Dózsa 1321. máj. 24-ig mutatható ki Erdély élén, utóda a vajdaságban, Szécsényi Tamás, 1321. júl. 25-től szerepel, l. Engel, 1996. I. 11.

⁴⁵ Vö. Komáromy, 1891. 8.

⁴⁶ Engel, 1996. I. 112., 183.

⁴⁷ 1320. máj. 23.: DL 66 788.

⁴⁸ Erre a körülményre már Komáromy is felfigyelt, l. Komáromy, 1891. 8.

⁴⁹ 1321. jan. 15.: AO I. 594–595., jan. 20.: DL 50 686., márc. 8.: DL 50 688., márc. 9.: AO I. 602. (1321 k.-re keltezve, vö. azonban AOKlt VI. 54. sz.), márc. 18.: AO I. 604., ápr. 7.: AO I. 606–607., máj. 3.: Debreceni Egyetem Kézirattára (a Magyar Országos Levéltár állományából hiányzó oklevelet Bárány Attila lekötőlemez szívésségéből ismerem, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm), máj. 5.: AO I. 611., máj. 6.: AO I. 612.

⁵⁰ (1321.) márc. 22.: DL 50 693. (keltére l. AOKlt VI. 70. sz.).

⁵¹ 1321. okt. 5.: AO I. 632. és CD VIII/2. 309., okt. 16.: AO I. 631–632. és CD VIII/2. 309.

⁵² 1321. nov. 25.: DL 50 704.

⁵³ A pontos dátum nem ismert. Engel szerint 1322. jan. 4-én már nádor volt (Engel, 1996. I. 2.), csak hogy azon oklevél hitelével szemben, mely ezt bizonyítaná, Kristó Gyula meggyőző érveket hozott fel (AOKlt VI. 400. sz.). Jan. 9-én mindenesetre már kétségtelen hitelességű oklevél említi nádorként, l. 1322. jan. 9.: DL 39 461.

–, már nem találkozunk Dózsa ezen címével, ami azonban, mint látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy megszakadt volna a kapcsolata az említett megyékkel.

Dózsa királyi bírói megbízatása időrendi kereteinek tisztázását követően célszerű a földrajziaknak is szentelni némi figyelmet. Az a terület, amelyre Dózsa királyi bírói felhatalmazása kiterjedt, jelentős mértékben megegyezik a Borsa nembéli Tamás fiait uralt országrésszel, érthető tehát, hogy felmerült: Dózsa mint öt megyében eljáró királyi bíró voltaképpen a Tiszántúlról 1317–1318-ban kiszorított Kopasz nádor és fivérei örökébe lépett.⁵⁴ Más vélemény ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy Bihart és a szomszédos megyéket az Árpád-kor végén a királyi ítélkezés szempontjából egységes területként kezelték, amint azt az ezen a vidéken lévő megyék számára közösen tartott gyűlések igazolják, s ami „arra mutat, hogy az 1300 körüli évtizedekben a Tisza és Erdély közti térségben is több megyére kiterjedő integrációs folyamat indult el”.⁵⁵ Valójában e két álláspont nem áll messze egymástól, hiszen az említett gyűlések rendre kapcsolatba hozhatók a Geregye-, majd az annak helyébe lépő Borsa-tartománnyal. Az 1317-ben Dózsa bírói joghatósága alá került megyék ugyanakkor nem feleltethetők meg maradéktalanul a Borsák tartományának. Annak ugyanis Bihar, Szabolcs, Szatmár és Kraszna⁵⁶ mellett Ugocsa,⁵⁷ valamint Békés és Zaránd⁵⁸ is a része volt, az utóbbi három megye azonban hiányzik Dózsa megyéi közül. Ugocsa esetében ez magától értetődően magyarázható azzal, hogy annak területe már I. Károly és a Borsák első, 1315. évi konfliktusa⁵⁹ eredményeként a király kezére került, aminek félreérthetetlen bizonyossága, hogy 1315-től Károly munkácsi várnagya,⁶⁰ Tamás kormányozta a megyét.⁶¹ Békés és Zaránd hiányára ellenben a Borsák tartományához nem tartozó Zemplén és (Közép-)Szolnok szereplése adhat magyarázatot. A Dózsa megyéi között – igaz, csak egy rövid időre – feltűnő Zemplén eredetileg Aba Amadé tartományának része

⁵⁴ Györffy, I. 579.

⁵⁵ Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged, 2003. 175–177. (az idézet: uo. 177.).

⁵⁶ 1302. jún. 6.: AO I. 32. (keltére I. AOklt I. 231. sz.); 1303. febr. 26.: AO I. 51–56.; 1306. febr. 2.: AO I. 107–108.; 1313. nov. 18.: DL 40 349.; 1313. nov. 22.: DL 54 465.; 1314. jún. 8.: DL 69 660.; 1313. nov. 13.: Bánffy I. 40. (vö. 13. sz. jegyz-ben elmondottakkal); 1306. febr. 2.: AO I. 107–108.; 1308. szept. 15.: CD VIII/1. 252–257. és 257–258.; é. n.: *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525)*. Összegejtötte, átírta Balogh István. Szerk. Érszegi Géza. Nyíregyháza, 2000. 21. („1300 körül”-re keltezve; Németh Péter azonban 1291-re keltezi az oklevelet, l. Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. [A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.] Nyíregyháza, 2008. (továbbiakban Németh, 2008.) 101.); 1319. jún. 21.: AO I. 520–523.

⁵⁷ 1308. máj. 19.: AO I. 149. (vö. 1307. szept. 3.: AO I. 131–133.); 1315. júl. 1.: DL 70 606. és DL 70 612.

⁵⁸ 1313. nov. 13.: Bánffy I. 40. (vö. 13. sz. jegyz-ben elmondottakkal); 1306. (febr. 7. v. u.): CD VIII/7. 367–368. (keltére I. AOklt II. 13. sz.).

⁵⁹ Engel, 1988. 110.; Kristó, 2003. 318–319., 321–322.

⁶⁰ 1314. jún. 8.: DL 69 660.

⁶¹ 1315. júl. 1.: DL 70 606. és DL 70 612.

volt,⁶² utóbb pedig Petenye fia Péter igyekezett – eleinte I. Károly híveként⁶³ – az uralma alá vonni, Közép-Szolnok nagy részét ugyanakkor – a szilági uradalom és annak vára, Aranyos birtokosaiként – Gutkeled nembéli Lothárd bán fiai tartották ellenőrzésük alatt. Történetesen mind Péter,⁶⁴ mind a Lothárd-fiak⁶⁵ a Borsák oldalán harcoltak azok 1317–1318. évi lázadása idején. Békésben és Zarándban folyó harcokról ellenben nincs tudomásunk – talán azért, mert a Borsák eleve feladták tartományuk déli végeit, hogy északon koncentrálják erőiket, talán azért, mert e területek, Ugocsához hasonlóan, már korábban Károly ellenőrzése alá kerültek –, így szerfelett valószínűnek ítéltető, hogy a király valójában nem a Borsa-tartomány feletti joghatóságot adta át Dózsának királyi bírónak való kinevezésekor, hanem a Tamás-fiak és szövetségeseik lázadása által érintett területekét. A döntés ésszerű következménye volt, hogy a Tiszántúlon aratott győzelem után éppen Dózsát küldte Károly a hatalma ellen már korábban is lázadó és a Borsákat tevékenyen támogató⁶⁶ Mojs fia Mojs ellen Erdélybe.⁶⁷ Zemplénről azonban hamar kiderült, hogy azt a Tiszántúlról nem lehet hatékonyan kormányozni,⁶⁸ így a megyét Károly a Petenye fia Péter zempléni hatalmát 1317-ben megtörő Druget Fülöp és Ákos nembéli Mikcs⁶⁹ alá rendelte: előbb – úgy tűnik – Fülöp,⁷⁰ majd – 1321-től – Mikcs állt a megye élén.⁷¹

Ha mármost arra volnánk kíváncsiak, hogy voltaképpen mit jelentett az a királyi bírói tisztség, amelyet Dózsa az említett öt megyében ellátott – s miért ne lennének azok? –, célszerűnek látszik először abból a szempontból megvizsgálni a kérdést, hogy Dózsa megbízatása mennyiben érintette az öt megye kormányzatát. A Dózsa királyi bíró voltával kapcsolatos első adatok, amikor – tudniillik 1317 júniusában – tisztségének megnevezéseként a *iudex et comes* kifejezést olvashatjuk a megyék felsorolása előtt, megengedik azt a feltevést, hogy bíróként és ispánként egyaránt kiterjedt joghatósága az érintett megyékre, azaz ő volt mind az öt megye ispánja. Néhány

⁶² 1311. okt. 3.: RDES I. 392.

⁶³ 1316. dec. 15.: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár) I/1–2.* Bp., 1919. I/1. 76., vö. Engel, 1996. I. 399.

⁶⁴ 1317. jan. 2.: AO I. 411–413.; 1321. febr. 10.: CD VIII/2. 292–295.

⁶⁵ 1317. máj. 8.: HO VII. 373–375.; 1318. máj. 31.: AO I. 471–472., nov. 24.: DL 29 996.; 1319. jún. 21.: AO I. 520–523.; 1326. máj. 14.: CD VIII/5. 156–164.;

⁶⁶ 1325. okt. 12.: AO II. 216–219.; 1329. máj. 1.: AO II. 403–404.

⁶⁷ 1318. aug. 9.: DF 254 779.; 1319. jún. 21.: AO I. 520–523.; 1319. okt. 2.: Zichy I. 172–173.; 1321. febr. 10.: CD VIII/2. 292–295.; 1324. dec. 21.: Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Bp., 1921. (reprint: Bp., 2003.) 254–256.

⁶⁸ Ámbár Dózsa megpróbálta: fennmaradt az a parancsa, mellyel rokonait (proximis suis), Baksa nembéli Baksa fia Miklós ispánt és ugyanazon nembéli Tamás fia László mestert – Zemplén megye alispánját és a pataki ispánt – sürgeti, hogy a királytól kapott parancsnak megfelelően csatlakozzanak hozzá a király ellenségei – azaz a Borsa nembéli Tamás-fiak és szövetségeseik – ellen, l. (1317. jún. 18. k.): CD VI/2. 340–341. (keltére l. AOkt IV. 496. sz.).

⁶⁹ Engel, 1988. 116.

⁷⁰ 1318. márc. 11.: DF 264 142. és 264 143.; 1320. ápr. 6.: DF 233 687.

⁷¹ Engel, 1996. I. 241.

héttel később azonban az ispáni cím már csak Bihar és Szabolcs megyékhez kapcsolódik, s ezek mellett viseli az öt megye királyi bírása címet, amiből az következne, hogy a többi három megyének ugyanezen időszakban megvolt a maga ispánja, csak éppen királyi bírónak Dózsa is gyakorolt valamiféle joghatóságot azokban, miként azt újabb archontológiai irodalmunk is vallja.⁷² A kérdés tisztázása nem ígérkezik egyszerűnek, mert, amint az régóta közismert,⁷³ a 14. század folyamán gyakran előfordult, hogy a voltaképpen alispánok is *comes* címmel fordulnak elő forrásainkban.

Ami Szabolcs megyét illeti, ahhoz nem férhet kétség, hogy 1317 és 1318 között, valamint 1322-ben Dózsa volt az ispánja.⁷⁴ 1318 és 1321 között ugyanakkor két személyt is „szabolcsi ispán”-ként neveznek meg forrásainkban: 1318-ban – egyetlen alkalommal – a Balogsemjén nembéli (kállai) Egyed fiával azonosítható Simon,⁷⁵ majd fivérét, Ivánt 1318 és 1321 között.⁷⁶ Több körülmény is arra utal azonban, hogy mind Simon, mind Iván „ispán”-i címet viselő alispán volt, s nem Szabolcs megye ispánja: mindketten a megye *sedria*ján, a szolgabírákkal együtt adták ki okleveleiket, ami a korban az alispánok tevékenységére jellemző, Iván saját okleveleiben olykor *curialis comes*nek is címezte magát,⁷⁷ s végezetül 1320 májusában a váradi káptalan Dózsa erdélyi vajdát nemcsak „öt megyében urunk, Károly, Isten kegyelméből Magyarország királya által kirendelt bíró”-ként említi, hanem szabolcsi ispánnak is mondja egy ítéletére hivatkozva (*iuxta examen iudicii magnifici viri Dause woyuode Transilvani et comitis de Zoboch et in quinque comitatibus per dominum nostrum Karolum Dei gratia illustrem regem Hungarie iudicis deputati*).⁷⁸ Egyetérthetünk tehát Piti Ferencel: Dózsa 1317 és 1322 között folyamatosan Szabolcs megye ispánja volt.⁷⁹

⁷² Engel, 1996. I. 112., 146., 183., 200.; C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1526). In: *A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* XLII. Szerk. Almássy Katalin, Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 2000. 94.; Németh, 2008. 280.; Piti Ferenc: Szatmár megye Anjou-kori archontológiájához. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor. Bp., 2009. (továbbiakban Piti, 2009.) 256–257.; C. Tóth Norbert: Szatmár megye archontológiája (1284–1526). In: Piti Ferenc–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei 1284–1524*. (A nyíregyházi Jós András Múzeum Kiadványai 65.) Nyíregyháza, 2010. (továbbiakban C. Tóth, 2010.) 28.

⁷³ Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (Oklevelek alapján)*. Függelékül: kiadatlan oklevelek). Bp., 1908. 58–59.

⁷⁴ Engel, 1996. I. 183.

⁷⁵ 1318. máj. 1.: AO I. 469.

⁷⁶ 1318. júl. 1.: AO I. 475. és 1321. dec. 19.: AO I. 635–636. (az első és az utolsó említés).

⁷⁷ (1318–1321 k.) máj. 3.: DL 97 773., (nov. 11. e.): DL 97 731., (dec. 6. u.): DL 97 740. (a keltezésre l. Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei* I. 1284–1386. [A Nyíregyházi Jós András Múzeum Kiadványai 55. sz.]. Nyíregyháza, 2004. [a továbbiakban Szabolcs I.] 36., 43. és 45. sz-ok).

⁷⁸ 1320. máj. 23.: DL 66 788. – 1338-ban is bemutatották Pál országbíró előtt „quasdam litteras patentes quondam Dawse woyuode Transsilvani et comitis de Zobouch” – 1338. máj. 12.: DL 62 178.

⁷⁹ Piti, 2003. 115. (11. sz. jegyz.; utalással a kérdés korábbi irodalmára), vö. még Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1386). In: Szabolcs I. 11.

Némileg hasonló a helyzet Biharban. 1317 és 1318 között bizonyosan Dózsa volt az ispán,⁸⁰ az 1318-ban „ispán”-i címmel szereplő Gutkeled nembéli (bátori) Bereck fia János⁸¹ az ő alispánja lehetett, hiszen Dózsa szervienze volt annak a király ellen lázadókkal vívott harcai idején.⁸² Dózsa utóda Bihar megye élén csak 1320 októberében tűnik fel I. Károly régi híve,⁸³ futaki Dénes sólyomkői várnagy személyében.⁸⁴

Szatmár megyét illetően látszólag egyszerű a helyzet: 1317 és 1321 között Zsidó nembéli István fia (szántai)⁸⁵ Pető mindvégig „szatmári ispán” címet visel.⁸⁶ Azt a gyanút, hogy ennek ellenére Dózsa alispánja sejthető személyében, két körülmény táplálja. Egyfelől 1321-ben Albert fia Miklós az ő „alispán helyettes”-eként nevezi meg magát,⁸⁷ amiből értelemszerűen az következik, hogy Pető valójában alispán volt, s nem ispán, másfelől Dózsa egyik 1318. évi oklevelében minden megkülönböztetés nélkül szerepel egymás mellett Iván „szabolcsi ispán”, Bereck fia János „bihari ispán” és Pető „szatmári ispán”, márpedig az előbbi kettő, mint láthattuk, valójában Dózsa szabolcsi és bihari alispánja volt, így vélhetően ugyanez a helyzet Pető esetében is: ő Szatmár megye élén helyettesítette Dózsát, társaihoz hasonlóan „ispán”-i címet viselve.

Szolnok és Kraszna megyék igazgatási viszonyait ezen időszakban a források hiánya javarészt homályban hagyja. Ami Szolnokot illeti – értve ez alatt a megye Erdélyen kívül eső részét – annyi bizonyos csak, hogy valamikor 1320–1321 táján Pós adorjáni várnagy állt az élén ispáni címet (*castellanus de Adrian, comes de Zounuk*) viselve. Mivel Pós Dózsát nevezte urának (*dominus noster*),⁸⁸ s egyébként is tudható, hogy Dózsa halála után fiait szintén szolgálta – azaz a Debreceni család familiárisa volt⁸⁹ –, kétségtelen, hogy valójában Dózsa volt Szolnok ispánja, Pós pedig az ispáni címet viselő alispánjának tekintendő.⁹⁰ Az azonban, hogy Dózsa erdélyi vajdaként viselte-e Szolnok megye ispánságát – amint az az 1260-as évektől kezdve

⁸⁰ Engel, 1996. I. 112.

⁸¹ 1318. (okt. 6. e.): DF 251 725. (keltére l. AOkt V. 278. sz.).

⁸² 1336. febr. 14.: filii Dowse uberiori utentes consilio et ulteriori pensantesque beneficia auxiliorum rectitudinem consiliorum et fidelitatem servitorum, que prenominati filii Briccii non laboribus nec sumtibus parcentes eidem Dowse palatino patri eorum dum ad expurgandum rebelles et infideles regni ad contraendum duriciam eorumdem procederet tam ex mera liberalitate sua quam ex mandato regio ferventi desiderio impendissent – AO III. 247–248.

⁸³ 1303. szept. 29.: DL 2071.; 1311. júl. 27.: uo.; 1317. szept. 26.: AO I. 441–442.

⁸⁴ 1320. okt. 1.: AO I. 580. – A Dénes tisztségével kapcsolatosan felmerülő kétségekre l. a 118. sz. jegyzetet.

⁸⁵ Engel, Genealógia (Zsidó nem 3. tábla: Petőfi és Becski [Bekcs-fi]).

⁸⁶ Engel, 1996. I. 188.; Piti, 2009. 256.; C. Tóth, 2010. 28.

⁸⁷ 1321. jún. 25.: vicecomes curialis de comitatu Zathmar magistri Petew – Zichy I. 199–200.

⁸⁸ (1320–1321 k.): AO I. 479.

⁸⁹ 1323. febr. 9.: Zichy I. 220–221.

⁹⁰ Vö. Engel, 1996. I. 200.

általános gyakorlat volt⁹¹ – vagy azt követően, nem deríthető ki egyértelműen.⁹² Az utóbbi megoldás mellett szóló – igaz, nem teljes értékű – érvként vehető figyelembe, hogy az oklevél csak a „vajda” – s nem az „erdélyi vajda” – címmel utal Dózsára, amint az a vajdai méltóságából való elmozdítása után volt szokásos.⁹³ Kraszna ispánjait végezetül igen töredékesen ismerjük: valamikor 1326 októbere előtt mindenestre Péc nembéli (őri)⁹⁴ „Orros” Miklós volt a megye ispánja, egyúttal Valkó várnagya.⁹⁵

Mindezek alapján megállapítható, hogy Dózsa azon időszakban, amikor az öt megyei királyi bírása volt, bizonyosan ispánja volt egyúttal Szabolcs, Szatmár és Bihar megyéknek (az utóbbinak azonban talán csak 1320-ig), s nagy valószínűséggel Szolnoknak és Krasznának is. Nem mond ellent ennek az sem, hogy mind az öt megye ispánságát soha nem tüntette fel okleveleiben (néhányikét pedig egyszer sem), hiszen a jelenség ismert a korból: utóda a nádori méltóságban, Druget Fülöp például ispánságai közül csak a szepesi és az újvárit szerepeltette rendszeresen oklevelei *intitulatio*iban, jöllehet bizonyos, hogy tornai és gömöri ispán is volt egyúttal.⁹⁶

Joggal merülhet fel tehát a kérdés: mi volt az értelme a bírói megbízatásnak, ha Dózsa amúgyis az érintett megyék ispánja volt? Az mindenestre bizonyos, hogy a jelenség nem azonosítható azzal, amikor a király valamely ügy elintézésére küldi ki bírónak egyik méltóságviselőjét, mint 1320-ban Demeter tárnokmestert az erdélyi káptalan, valamint a krakkói és igeni *hospesek* közötti birtokvita megítélésére,⁹⁷ hiszen Dózsa esetében a több éven át viselt cím állandó felhatalmazásról tanúskodik.

A válasz megtalálásában a kor hasonló jelenségei lehetnek segítségünkre: Dózsa megbízatása tudniillik szokatlan volt ugyan, de nem példa nélküli. 1315-ben és 1321-ben Ákos nembéli Mikcs „sárosi ispán és ugyanezen megyében a király úr által kirendelt bíró” (*comes de Sarus et iudex in eodem districtu a domino rege deputatus*),⁹⁸ Druget Fülöp pedig 1318-ban az igen hasonló „szepesi és Újvár megyei

⁹¹ Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (továbbiakban Zsoldos, 2011.) 36.

⁹² Az év megadása nélkül keltezett oklevelet csak 1320-ban vagy 1321-ben állíthatták ki, amint azt a napi kelet és a benne megjelölt határidő tanúsítja.

⁹³ Vö. 1321. okt. 5.: AO I. 632., nov. 25.: DL 50 704.

⁹⁴ Engel, Genealógia (Péc nem 5. tábla: Apponyi [Őri, Vecsei]).

⁹⁵ 1326. okt. 11.: DL 40 490. – Engel „Orros” Miklós ispánságát 1321 és 1326 közé tette, l. Engel, 1996. I. 146.

⁹⁶ 1320. máj. 21.: CD VIII/7. 126. (Torna); 1324. jan. 9.: DF 263 313. (Gömör), vö. Engel, 1996. I. 129. és 209.

⁹⁷ 1320. jún. 2.: a tárnokmester „inter discretos viros capitulum ecclesie beati Mychaelis archangeli Transsiluanae ab una parte et inter hospites de Craco et Igun ex altera in facto possessionum Ompeycha et Obrudbania vocatarum per dominum nostrum regem pro iudice deputatus” – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt, 1892–1991. (a továbbiakban UGDS) I. 347.

⁹⁸ 1315. márc. 3.: CD VIII/2. 141–142. (tévesen 1317-re keltezve, amint arra Nógrády Árpád felhívta a figyelmet, akinek önzetlen segítségét ez úton is köszönöm; a helyes dátumra l. az eredetit: DF 285 774.); 1321. nov. 23.: DF 263 043.

ispán, a király úr személye helyett bíró” (*comes Scepsiensis et de comitatu Vywar, iudex vice persone domini regis*) címet viselve bocsátott ki oklevelet.⁹⁹ Figyelemre méltó, hogy mind Mikcs, mind Fülöp saját megyéispánságára kiterjedően látta el a királyi bíró feladatkörét, ami egy újabb oldalról támogatja meg a Dózsa megyéispánságairól fentiekben kifejtetteket. A Fülöpre és Mikcsre vonatkozó adatok szerfelett valószínűvé teszik, hogy ugyanezen királyi bírói megbízatásra utal Borsa nembéli Kopasz nádor albírája, László ispán egyik oklevele, amikor 1314 nyarán Tamás munkácsi várnagyot „Károly király bírāja”-ként nevezi meg,¹⁰⁰ a szepesi káptalan egyik ugyanezen évben kiállított oklevelének Mihály újvári ispán egy korábbi oklevelére utaló megfogalmazásában pedig Mihály hasonló megbízatásának lenyomata fedezhető fel.¹⁰¹ Mihály ispán korábbi okleveleiben nincs jele a királyi bírói felhatalmazásnak,¹⁰² azaz megbízatását, Tamáshoz hasonlóan, 1314 nyarán kaphatta.

A kiküldött királyi bírák tehát Aba Amadé egykori tartományának megyéiben is feltűnnek, s minden jel szerint jóval korábban, mint a Borsa-tartomány megyéinek esetében, ami nyilvánvalóan azzal áll összefüggésben, hogy Amadé tartománya évekkel korábban jutott I. Károly kezére, mint a Borsáké. Az már inkább tűnik valóságos különbségnek a két eset között, hogy az Amadé-tartomány egyes megyéi élére Károly külön-külön állított ispánokat, míg a Borsák egykori területének nagy részét (kiegészítve további megyékkel) egyetlen személy, Dózsa alá rendelte. Közismert ugyanakkor, hogy a király utóbb valóságos Druget-tartományt hozott létre Északkelet-Magyarországon a család egymást váltó tagjait állítva annak élére; s bár annak földrajzi keretei tágasabbak voltak, mint Amadé egykori tartományáé,¹⁰³ magját mégis jól felismerhetően az 1311-ben megölt nagyúr uralmi körzete adta, így joggal tekinthető az 1310-es évek közepén lebontott Amadé-tartomány egyfajta újjászervezésének.

I. Károly Magyarországon volt egy harmadik terület is, ahonnan viszonylag nagy számban maradtak ránk adatok az állandó felhatalmazással rendelkező kiküldött királyi bíró intézményére. A macsói bánsághoz csatolt délvidéki megyékről van szó: a király fokozatosan Garai Pál, majd utóda, Alsáni János bán hatalma alá rendelte Bodrog, Valkó, Szerém, Baranya és Bács megyéket.¹⁰⁴ Károly harmadik macsói bánja, Ostfi Miklós 1338-ban már a „macsói bán, szerémi, bácsi, valkói, bodrogi és baranyai ispán, valamint a király személyében kiküldött bíró ugyan-ezekben” (*banus de Machow, comes Sirmiensis, Bachiensis, de Wolkow, de Bodrug et de Barana iudex in eisdem et in persona sua regia deputatus*) címet visel-

⁹⁹ 1318. márc. 11.: CD VIII/7. 219–220.

¹⁰⁰ 1314. jún. 8.: iudex domini K[aroli] regis Vngarie, scilicet castellanus de Munkach, magister Thomas – DL 69 660.

¹⁰¹ 1314. aug. 3.: sicut etiam in litteris magistri Michaelis comitis de Wyuar vice persone Karoli Dei gratia illustris regis Hungarie iudicantis plenius vidimus contineri – RDES I. 522.

¹⁰² 1312. dec. 24.: DL 60 158.; 1314. máj. 12.: DL 60 160.

¹⁰³ Összefoglalóan I. Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. = *Századok*, 116. 1982. 904–907.

¹⁰⁴ Uo. 914.

te,¹⁰⁵ s ugyanígy nevezte meg a kőí¹⁰⁶ és a boszniai¹⁰⁷ káptalan is. A macsói bán-sághoz kötődő adatok jelentőségét az adja meg, hogy világosan elárulják, voltaképpen miben rejlett az állandó felhatalmazással kiküldött királyi bírák intézményének lényege. Miklós macsói bán ugyanis említett oklevelében egy olyan ügyről olvashatunk, amelyet Miklós a báni törvényszékről áttett Valkó megye általa tartott közgyűlésére, ahol, mint forrásunk elárulja, nádori jogkörrel ítélkezett (*in ipsa nostra congregacione, in qua etiam iura palatinalia iudicabimus*).¹⁰⁸ Az ügyben kiállított újabb oklevelében Miklós bán már a király és a nádor személyében kiküldött bírónak mondta magát,¹⁰⁹ s ugyanezzel a címmel élt a következő évben is.¹¹⁰

Felmerülhet persze, hogy a délvidéki megyéket illetően csupán helyi sajátossággal állunk szemben, ami az egykori Amadé- és Borsa-tartomány megyéiben tevékenykedő királyi bírakra vonatkozóan nem alkalmas következtetések levonására,¹¹¹ csakhogy ez nem valószínű, mert ismereteseek olyan további adatok, amelyek a nádori méltósághoz – pontosabban: annak hiányához – kapcsolják a királyi bírák működését. Az egyetlen olyan adatunk, mely arról tanúskodik, hogy az intézmény a mai Dunántúl területén is jelen volt, az az oklevél, melyet István visegrádi várnagy és János budai bíró mint Pest, Fejér és Esztergom megyékbe, valamint a besenyők ispánságába a király által kiküldött bírák adtak ki 1321. január 21-én,¹¹² olyan időpontban tehát, amikor az országnak nem volt nádora: Rátót Domokos nádor utoljára 1320. augusztusának végén szerepel,¹¹³ míg Dózsa csak 1322 elején tűnik fel forrásainkban.¹¹⁴ Azt a lehetőséget, mely az időpontok véletlen egybeesésével magyarázná az esetet, azért hagyhatjuk figyelmen kívül, mert ugyanezzel a jelenséggel találkozunk 1327 második felében is: márpedig az utolsó adatunk Druget Fülöp nádorságára 1327. június 22-i,¹¹⁵ július 11-én már üresedésben lévőnek mond-

¹⁰⁵ 1338. okt. 22.: CDCr X. 425.

¹⁰⁶ 1338. nov. 18.: AO IV. 543.

¹⁰⁷ 1338. júl. 13.: DL 99 971., kiadását l. Tóth Ildikó: A boszniai káptalan kiadatlan oklevelei (1300–1353). = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 127. Szerk. Makk Ferenc, Piti Ferenc. Szeged, 2007. 27–28.

¹⁰⁸ 1338. okt. 22.: CDCr X. 426.

¹⁰⁹ 1338. nov. 22.: banus de Machow, comes Sirmiensis, Bachiensis, de Wolkow, de Bodrugh et de Barana per excellentissimum principem dominum Carolum, Dei gratia illustrem regem Hungarie iudex in eisdem in persona sua regia et palatini deputatus – CDCr X. 425.

¹¹⁰ 1339. júl. 8.: banus de Machou, comes Syrimiensis, Bachyensis, de Wolkou et de Baranya et per excellentissimum principem dominum Karolum, Dei gratia illustrem regem Hungarie iudex in eisdem in persona sua regia et palatini deputatus – CDCr X. 473.

¹¹¹ Utóbb, a 15. században a macsói bánok tartottak közgyűléseket a nádor helyett az érintett megyékben, l. Istványi Géza: A generalis congregatio II. = *Levéltári Közlemények*, 18–19. 1940–1941. 203.

¹¹² 1321. jan. 20.: Nos magister Stephanus castellanus de Wysegrad et magister Johannes iudex castri Budensis in comitatu Pestiensi, Albensi, Strigoniensi et Byssenorum per dominum Karolum Dei gracia serenissimum regem Vngarie vice et nomine persone sue maiestatis pro tempore iudices deputati – AO I. 595.

¹¹³ 1320. aug. 27.: AO I. 574.

¹¹⁴ L. a 52. sz. jegyzetben.

¹¹⁵ 1327. jún. 22.: AO II. 306.

ják a méltóságot egészen 1328. szeptember 17-ig,¹¹⁶ az új nádor, Druget János pedig 1328. október 31-én szerepel első ízben.¹¹⁷ Történetesen éppen akkor, amikor a nádori méltóság üresedésben volt, tartott Demeter tárnokmester, bácsi és trencsényi ispán közgyűlést 1327 októberében Szatmár megye számára mint a király személye helyett három megyében, tudniillik Szatmárban, Biharban és Szabolcsban állított bírót (*in tribus comitatibus, videlicet Zathmar, Byhor et Zabouch vice regie persone iudex pro tempore constitutus*).¹¹⁸ Az időpontok egyezése mellett az is a nádori méltóságban bekövetkezett üresedéshez kapcsolja az 1321. és 1327. évi eseteket, hogy – ellentétben az egykori Amadé- és Borsa-tartomány, valamint a macsói bán kormányzata alá rendelt megyékben működő királyi bírakkal – mindkét alkalommal „ideiglenesen” (*pro tempore*) állított bírásról van szó. Mindezek után immár nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a királyi bírák – akár ideiglenesen kapták megbízatásukat, akár nem – valójában nádori jogkörrel jártak el a rájuk bízott megyékben.

Kérdés mármost, hogy mindez mi célt szolgált akkor, amikor a nádori méltóság be volt töltve, hiszen nem feledhető: az egykori Amadé- és Borsa-tartomány megyéibe kirendelt királyi bírák tevékenysége idején Borsa nembéli Kopasz, majd Rátót nembéli Domokos személyében volt az országnak nádora.

A választ az oligarchikus tartományok kormányzati rendszerében találhatjuk meg. Ezek közös jellemzője, hogy maga az oligarcha valamely nagyobb báróságot (*baronatus maiores*)¹¹⁹ visel, az uralma alá tartozó megyék ispánságai azonban csak elvétve és rendszertelenül tűnnek fel címeikben.¹²⁰ Héder nembéli (kőszegi) Henrik (az 1274-ben elesett „Nagy” Henrik fia) a szlavóniai báni, Kán nembéli László az erdélyi vajdai címet viselte – ami meg is felelt a ténylegesen fennálló hatalmi viszonyoknak –, míg Csák nembéli Máté, Aba nembéli Amadé és Héder nembéli (kőszegi) János (Iván) – III. András 1300 nyarán hozott döntésének megfelelően – nádornak nevezte magát, Borsa nembéli Kopaszt pedig – valamikor 1304 és 1306 között – I. Károly tette meg nádorának, miközben 1310-ig a III. András által adott ná-

¹¹⁶ 1327. júl. 11.: DL 40 506.; 1328. szept. 17.: *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. I. 231.

¹¹⁷ 1328. okt. 31.: *Decreta Regni Hungariae 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 84., vö. Engel, 1996. I. 2.

¹¹⁸ 1327. okt. 13.: AO II. 329., (okt. 13. k.): Sztáray I. 57–58., vö. még 1327. okt. 11.: AO II. 328. – Mindezen adatok alapján megalapozott kétségeknek lehet helyük a tekintetben, hogy vajon az említett megyék élén ispáni címmel szereplő személyek (Engel, 1996. I. 112., 183., 188.) valóban megyéispánok voltak-e vagy ispáni címmel élő alispánok. Az is joggal vethető fel, hogy az adat Dózsa „tartományá”-nak – azaz a királyi bírói joghatósága alá rendelt megyék korábbi összetartozásának – valamiféle továbbélésével hozható kapcsolatba. A két kérdés nyilvánvalóan összefügg egymással: tisztázásukra más alkalommal tesztek kísérletet.

¹¹⁹ A fogalomra I. 1240: *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2008. 30.

¹²⁰ Aba nembéli Amadé szepesi ispánságot (1307. máj. 5.: RDES I. 217.; 1310. szept. 21.: DL 107 383.), Héder nembéli (kőszegi) János (Iván) pedig a soproni és a mosoni ispánságot (1303. dec. 21.: UB III. 18.) szerepeltette nádori címe mellett.

dori címeket is kész volt elfogadni.¹²¹ Az uralmuk alá vetett megyéket ugyanakkor ispáni címet viselő alispánjaik irányították,¹²² amihez a mintát minden bizonnyal a szlavóniai bánóságban és az erdélyi vajdaságban már a 13. században is követett gyakorlat szolgáltatta.¹²³ Ez a helyzet jelentős mértékben járulhatott hozzá a 13. században még a bárói méltóságok közé számító megyésispánság jelentőségének és presztízsének közismert 14. századi hanyatlásához. A királyi bírói intézményt ugyanakkor – a rendelkezésünkre álló adatok szerint – kizárólag Aba nembéli Amadé és a Borsa nembéli Tamás-fiak egykori tartományában vezette be I. Károly, a többiben hasonló kezdeményezésnek nincs nyoma. Ennek magyarázata alighanem indokoltan kereshető abban, hogy az oligarchák közül egyedül Aba nembéli Amadé és Borsa nembéli Kopasz mutatott huzamosabb időn át hajlandóságot arra, hogy együttműködjék Károlylyal. E két tartomány esetében tehát nem történt más, mint az, hogy I. Károly átvette az addigi kormányzati rendszert, csak hogy immár maga állított a territóriumok, illetve azok egyes megyéi élére ispánt, illetve ispánokat, akiknek nádori jogkörrel való felhatalmazását királyi bírói címük jelezte, s így biztosított a király egyfajta folyamatosságot, amit uralma megszilárdítása érdekében ítéltetett kívánatosnak. Dózsa kinevezése még a Borsák hatalmának végleges megtörése előtt megtörtént – 1317 júniusában Dózsa már királyi bírónaként szerepel, jóllehet a tartomány központjának tekinthető¹²⁴ Adorján várának ostromára csak júliusban került sor,¹²⁵ a harcok pedig csak 1318-ra ülték el a Tiszántúlon¹²⁶ –, az Amadé-tartományban ugyanakkor első jelei 1314 nya-

¹²¹ Minderre részletesen I. Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyiregyháza, 2011. 289–299.

¹²² Aba nembéli Amadé tartományában Gergely (1307. jan. 21.: Zichy I. 114.), majd Jób ([1308. jún. 15. e.]: Zichy I. 117. [keltére I. AOkt II. 387. sz.], jún. 15.: uo.; júl. 20.: uo. 118.) szerepel „bereg-i ispán” (comes de Bereg) címmel, Szepesben előbb Kakas (1307. szept. 21.: RDES I. 234.), majd Dénes fia Miklós (1308. máj. 12.: MES III. 66.), Újvár megyében pedig Péter (1301. s. d.: AOkt I. 148. sz.; 1302. jan. 27.: RDES I. 64–65.; 1303. aug. 20.: AO I. 60–61., máj. 5.: HO VII. 353.) viselte a megye ispáni címét; Csák nembéli Máté tartományában az 1307-ben feltűnő „comes Benedictus Borsiensis” (1307. febr. 19.: AO I. 122.) minden bizonnyal Máté barsi alispánja (vö. Engel, 1996. I. 106.), Nyitrában Pál volt Máté „ispán”-i címet viselő alispánja (1305. máj. 27.: DL 61 203., s. d.: HO I. 100.; 1307. márc. 22.: AO I. 122–123.), s az ő elődje lehetett az a Buchan fia Miklós, akiről 1318-ban említik meg, hogy „primo fuit comes suus [sc. Mathei] de Nitria” (1318. márc. 3.: CD VIII/2. 174.). Borsa nembéli Kopasz nádor szabolcsi „ispán”-ja Sándor (1308. márc. 16.: Zichy I. 116–117.; 1309. nov. 29.: DL 96 052., dec. 2.: Zichy I. 122–123.; 1310. febr. 3.: uo. 124–125., febr. 24.: uo. 125–126. és 126., márc. 24.: AO I. 198.), a zarándi pedig Dénes alnádor (1306. [febr. 7. v. u.]: CD VIII/7. 367–368. [keltére I. AOkt II. 13. sz.]) volt. A jelenség ismert Kán nembéli László tartományából is, l. 1312. márc. 1.: DF 255 259., jún. 4.: DL 30 598.; 1314. júl. 13.: *A római szent birodalmi gróf székeli Teleki család oklevéltára I–II*. Szerk. Barabás Samu. Bp., 1895. I. 33.

¹²³ Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. = *Századok*, 78. 1944. 187–188. és Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) H. n. [Bp.–Piliscsaba] 2001. 279.

¹²⁴ Kristó Gyula: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 115. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 2001. 38.

¹²⁵ Vö. 1317. júl. 1.: CD VIII/2. 69–70., júl. 6.: DL 107 383.

¹²⁶ Engel, 1988. 123–124.

rán figyelhetők meg. Károly nyilvánvalóan megtehetette volna, hogy Borsa nembéli Kopasz nádori jogkörét terjeszti ki Amadé egykori tartományára – amire tett is kísérletet még 1312-ben, Sáros várának elfoglalása után és a rozgonyi csata előtt¹²⁷ –, ám 1314-re mégis másként döntött: talán azért, mert úgy ítélte meg, hogy a rozgonyi csata után is forrongó tartományt szilárdabban tudja kézben tartani, ha hatalmának helyi képviselőit ruhazza fel széles jogkörrel, talán azért, mint Engel Pál vélte, mert már a Kopasszal való politikai szakításra készült, s nem bízott benne. Könnyen lehet persze, hogy mindkét tényező szerepéhez jutott a király elhatározásában, az viszont kifejezetten valószínűnek ítéltető, hogy Kopasz mellőzése hozzájárulhatott Károly és a Borsák első, 1314–1315 fordulójára tehető konfliktusának kirobbanásához.

A nádori jogkörrel felhatalmazott királyi bírák kinevezése az egykori Amadé- és Borsa-tartomány megyéiben ugyanakkor nemcsak a királyi akarat helyi érvényesülésének útját egyengette, hanem, úgy tűnik, a helyi nemesség igényeinek is megfelelt. Aba nembéli Amadé és a Borsa nembéli Tamás-fiak egyaránt évtizedeken át voltak territóriumuk urai, így a hatalmuk alatt élő birtokosoknak volt idejük hozzászokni ahhoz, hogy a megyésispáni címmel élő előjáróik csak afféle végrehajtó közegei a hatalom igazi birtokosának. Ez a helyzet vezethetett annak a felfogásnak a megjelenéséhez, mely szerint a megyésispán nem ítélkezhet a nemesek birtokügyeiben,¹²⁸ aminek egyik példáját éppen az egykor Amadé tartományához tartozó Sáros megyéből ismerjük.¹²⁹

Arra vonatkozóan, hogy a nádori jogkörrel felruházott királyi bírák intézménye és az egykori oligarchikus tartományok kormányzati rendszere között szerves összefüggés volt, az eddig elmondottakon kívül a Károly által az egykori Amadé-tartomány újjászervezése és kibővítése révén létrehozott Druget-territórium szolgáltat újabb érvet. Azt, hogy 1328 márciusában Druget Vilmos szepesi és újvári ispán mint „a király úr által öt megyébe kiküldött általános bíró” (*iudex generalis in quinque comitatibus per dominum regem deputatus*) tartott közgyűlést Gömör megye számára, amelyen egy királyi jogokat érintő státusügyben hozott ítéletet,¹³⁰ még beilleszthető lenne éppen a nádori méltóságban a Druget Fülöp halála után bekövetkezett üresedés időszakából származó, már említett adataink sorába, ám az a körülmény, hogy Vilmos bírói címéből elmarad a másik két esetben szereplő „ideiglenes” (*pro tempore*) megszorítás, óvatosságra int. S valóban, Vilmos 1331-ben is

¹²⁷ 1312. máj. 9.: AO I. 256–257.

¹²⁸ L. pl. 1326. jún. 12.: DL 91 209., dec. 6.: CD VIII/3. 158. – A korábbi helyzetre l. Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 77–78.

¹²⁹ 1317. dec. 15.: DL 31 181. – Lampert országbíró oklevele ugyan nem megyésispánnal, hanem várnaggyal kapcsolatban mondja ki az említett elvet (*castellanus castri talis, prout est Sarus, nobilis regni super facto possessionis secundum statuta regni iudicare non possint*), csak hogy Mikcs sárosi ispán ítéletét teszi semmissé arra hivatkozva, s Mikcs, amennyire ez adataink alapján megítélhető, azonos időben lett sárosi ispán és várnagy (Engel, 1996. I. 170. és 404.). Mikcs ugyanakkor királyi bírói felhatalmazással is rendelkezett Lampert országbíró döntése idején, hogy ítéletét mégis visszavonták – részben – az említett indoklással, annak a királyi bíró és az országbíró közötti hatásköri villongás éppúgy oka lehet, mint valamely más, ma már fel nem deríthető körülmény (ideértve a királyi kúria számára kívánatos ítélet meghozatalát is).

¹³⁰ 1328. márc. 9.: DL 57 104. – Talán ugyanezen a közgyűlésen tárgyalt ügyre utal egy 1330 elejére keltezhető adat is, l. (1330. jan. 13. e.): DL 57 099. (keltére l. AOkl. XIV. 23. sz.).

viselte a királyi bírói címet, immár hét megyére kiterjedő felhatalmazással,¹³¹ jóllehet akkor már volt nádora az országnak, történetesen éppen Vilmos apja, Druget János személyében.¹³² A Károly által, az egykoron éppen az ő kitartó harcai révén szétvert oligarchikus tartományok mintájára létrehozott territóriumokban tehát a királyi bírói intézmény – amint azt a Druget-tartomány, illetve a macsói bán alá rendelt megyék már említett esete bizonyítja – tovább élt, illetve létrejött azt követően is, hogy a nádori joghatóság Druget Fülöp ideje óta vitathatatlanul kiterjedt az ország Királyhágótól nyugatra és a Drávától északra fekvő egész területére.

Mindezek után többet mondhatunk Dózsa rövid nádorságának jellemzőiről is. A Szabolcs, Szatmár, Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok megyéket 1317 nyara óta kiküldött királyi bírói felhatalmazással ispánként kormányzó Dózsa esetében a nádori méltóság elnyerése voltaképpen annyit jelentett, hogy az addig csak az említett megyékre érvényes joghatósága immár az egész ország területére kiterjedt. Már régibb történetírásunk felfigyelt azonban arra, hogy, miként arról már szó esett, Dózsa nádorként sem szívesen mozdult ki a Tiszántúlról, s hivatali központját továbbra is Debrecenben tartotta.¹³³ A jelenleg rendelkezésünkre álló források mindenben megerősítik ezt a megállapítást, sőt, ennél erőteljesebben is fogalmazhatunk: Dózsa nádori tevékenységére vonatkozó adataink valójában arra utalnak, hogy továbbra is csupán néhány tiszántúli megye ügyeivel foglalkozott személyesen. 1322 januárjában a Bihar megyei Újsemjénben tartott közgyűlést négy megye számára, s bár a nevében ez alkalommal kiállított oklevelek egyike sem nevezi meg az érintett megyéket, annyi megállapítható, hogy az ott tárgyalt ügyek Szabolcs és Szatmár megyei vonatkozásúak voltak,¹³⁴ azaz a négy megye közül három bizonyosan Bihar, Szabolcs és Szatmár volt. Ezt követően szabolcsi birtokos által elfogott tolvajokról rendelkezett Debrecenben,¹³⁵ egy másik szabolcsi birtokos perét halasztotta el,¹³⁶ debreceni albirája Szatmár megyei birtok zálogügyében járt el¹³⁷ s az adatok sora még hosszan folytatható lenne. 1322 májusának végén Dózsa újra közgyűlést tartott: a helyszín ezúttal is saját birtoka, Újsemjén volt.¹³⁸ Az érintett megyéket ez alkalommal ismerjük: Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna szerepel a felsorolásban,¹³⁹ ám ennek ellenére egy Bihar me-

¹³¹ 1331. márc. 30.: comes de Scepes et de Vyuar et in septem comitatibus iudex generalis per dominum regem deputatum – DL 57 096. – Minden bizonnyal ennek a hét megyének tartott közgyűlést 1332-ben (1332. jún. 15.: DL 87 027. és jún. 17.: AO II. 601–602.).

¹³² Engel, 1996. I. 2.

¹³³ Komáromy, 1891. 68.

¹³⁴ 1322. jan. 9.: DL 39 461., DL 50 706., jan. 11.: DL 96 095., jan. 16.: DL 50 707., vö. Németh, 1997. 164., 207–208. és Németh, 2008. 19., 269., 292.

¹³⁵ 1322. jan. 19.: DL 50 708.

¹³⁶ 1322. febr. 15.: DL 50 711.

¹³⁷ 1322. ápr. 6.: DL 96 083.

¹³⁸ Vö. (1322.) jún. 7.: in nova villa nostra Semien nominata – RDES I. 513–514. (1314. jún. 3-ra keltezve, a helyes dátumra l. AOkl VI. 620. sz.).

¹³⁹ 1322. máj. 24.: DL 39 461.

gyei¹⁴⁰ hatalmaskodást is tárgyaltak,¹⁴¹ s talán ugyanezen közgyűlés folytatására került sor szintén Újsemjénben két héttel később: forrásunk ekkor Bihar, Szatmár és Szabolcs megyéket nevezi meg.¹⁴² Említést érdemel ugyanakkor, hogy Dózsa nádorságának időszakából mindössze két olyan oklevél kelt a nevében, amelyek kelethelelyként nem Újsemjént vagy Debrecént tüntetik fel, jellemző módon azonban ezek egyike Bihar faluban (*in Byhor*), másika pedig Váradon (*Waradini*) kelt, s mindkettő Bihar megyei birtokügyekkel kapcsolatos.¹⁴³

Mindezen jellemzők egyértelműen a 14. század első évtizedének leghatalmasabb oligarcháival rokonítják Dózsa nádori tevékenységét. Aba nembéli Amadé, Csák nembéli Máté és Héder nembéli (kőszegi) Iván egyaránt nádori címet viselt ugyan, ám hatalomgyakorlásuk nem lépte át az őket uraló területek határait, egyedül I. Károly nádora, Borsa nembéli Kopasz esetében mutatható ki, hogy nádori jogkörével tartománya határain kívül is élt,¹⁴⁴ természetesen csak azon korlátozott mértékben, amennyire az éppen fennálló hatalmi viszonyok ezt lehetővé tették.¹⁴⁵ Dózsa annyiban tért el az oligarcha nádorok gyakorlatától, hogy ő – 13. század végéről eredő szokást követve¹⁴⁶ – tartott alnádort Budán is.¹⁴⁷ Dózsa nádorsága így módon egyfajta átmenetet jelentett a 14. század elejének oligarcha nádorai és az ország immár teljes területét az ellenőrzése alatt tartó I. Károly ugyanazon család tagjai, a Drugetek közül kikerülő nádorai között.

¹⁴⁰ Vö. Györffy, I. 663.

¹⁴¹ 1322. máj. 22.: AO II. 19.

¹⁴² (1322.) jún. 7.: RDES I. 513–514. (1314. jún. 3-ra keltezve, a helyes dátumra I. AOklt VI. 620. sz.).

¹⁴³ 1322. máj. 8.: DF 275 796., jún. 29.: AO II. 24.

¹⁴⁴ 1312. máj. 9.: AO I. 256–257., máj. 28.: DL 42 413.; (1314. júl. 20. e.): AO I. 351. (keltére I. AOklt III. 793. sz.).

¹⁴⁵ Rátót nembéli Domokos nádori tevékenységéről szinte semmit sem tudunk: többnyire méltóságso-rokban tűnik fel (1317. máj. 22.: AO I. 428., aug. 2.: MES II. 734., szept. 29.: *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei* I. 1241–1526. Bp., 1906. [a továbbiakban Apponyi]) 47., okt. 23.: HO II. 29., okt. 30.: Apponyi 52., nov. 3.: AO I. 448., nov. 12.: CD VIII/2. 75., *Výsady miest a mestečiek na Slovensku* [1238–1350]. Ed. Ľubomír Juck. Bratislava, 1984. 90.; 1318. jan. 20.: UGDS I. 332., márc. 12.: CDCr VIII. 493., aug. 29.: DF 276 159.), ill. a király környezetében tartózkodó báróként említik (1315. aug. 12.: UGDS I. 316.; 1320. aug. 27.: AO I. 574.); ezeken felül egy alkalommal arról hallunk, hogy egy birtokra jogtalanul tette rá a kezét (1318. máj. 19.: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp., 1882–1897. I. 47.). Egyetlen ismert kiadványa csak tartalmi átírásban maradt fenn, erről annyi tudható, hogy Temesvárott kelt és egy birtok eladásával kapcsolatos ([1320.] febr. 1.: DL 1988.; keltére I. AOklt V. 689. sz.).

¹⁴⁶ Vö. Zsoldos, 2011. 20., 21., 23., 24.

¹⁴⁷ 1322. máj. 12.: viceiudex [...] Bude residens – DL 3652.

BÁRÁNY ATTILA

DEBRECENI DÓZSA KÜZDELME A BIHARI OLIGARCHÁKKAL

Tanulmányomban nem kifejezetten Debreceni Dózsa királybírói, ispáni vagy nádori tevékenységét vizsgálom, hanem elsősorban arra szeretnék választ kapni, milyen volt a viszonya a Debrecenieknek a bihari térség meghatározó hatalmasságaivá váló Borsa és Ákos nemzetségekkel. Szemléltetni szeretném, milyen módon vált maga is érintetté az oligarchák elleni harcban, hogyan állt Károly pártjára. A Debreceniek a késő-Árpád-korban felívelő karrierjük eredményeit, növekvő birtokszerzeményeiket féltve először a Borsa-famíliában keresték érvényesülésüket, majd szükségyszerűen összeütközésbe kerültek velük. Dózsát Károly 1311-es adományai tették végérvényesen a király hívévé, ami mellett egy ideig, 1314–15-ig megfért a Borsa nemhez való hűsége.¹ Sokáig állt a Borsák hűségén, s csak a régióbeli, hasonló politikai kényszerhelyzetben lévő szövetségeseivel együtt vált ki az oligarcha famíliájából. Vizsgálom, hogyan alakul a helyi birtokstruktúra az 1310-es években, mely birtokok okozhattak személyes ellentétet Dózsa és az oligarchák között, illetve miként vették körbe a Debreceni törzsbirtokokat az Ákosok és Borsák földjei. Mivel a szakirodalomban az oligarchák elleni harc kutatásában kevés hangsúlyt kapott a Borsa-és Ákos nemek hatalmi bázisát újjászervező Ákos nembéli Mojs fia Mojs (Majos fia Majos), főként azt vizsgálom, hogyan sikerült Dózsának legyőznie a magát igen sokáig, 1320-ig tartó bihari-krasznai-szolnoki-észak-erdélyi nagyrurat.

¹ A konferencián elhangzott előadásomban áttekintettem Debreceni viszonyát a Gutkeled nem különböző ágaival, különös tekintettel azokra, akik szembeszálltak a Borsák oldalán Károlyval (Gutkeled nembéli Pál fia Lothárd bán fiai; Vak Dorog fiai; Gutkeled nembéli Egyedmonostori ág Kozma-Adony alágából az Adonyiak, Adony/Udun leszármazottai, Ivánka, majd fia Miklós), illetve Debreceni szövetségeseivel, akik szemben álltak a Borsákkal (a Szakolyi és Batori családokon kívül a nemzetség bihari és szabolcsi birtokosai közül sokan: a Gutkeled nembéli Apaj-ágból Apaj fia István; Gutkeled nembéli Egyedmonostori ág Dorog-alágából a Diószegi, Dobi, Székelyhídi családok; az Egyedmonostori ág Kozma-Adony alágából Kozma fia Kis Kozma; illetve az ő fia Ivánka, a Pelbárthidiak öse; továbbá a Zeleméri, Bagaméri családok). E helyütt azonban nem térek ki ezen szövetségi kapcsolatokra, mert azok tárgyalása túlmenne e tanulmány keretein, a Debreceniek és a bihari-szabolcsi régió Károly-párti nemeseinek együttműködését egy másik tanulmányomban fogom részletesen vizsgálni. Előadásomban ugyancsak foglalkoztam azzal, miként vették körbe a királypárti nemek birtokait az Ákosok és Borsák földjei, s miként váltak e miatt ők is az oligarchák elleni harcban személyesen is érdekeltté, azonban mivel ennek részletes tárgyalása meghaladná ezen írás kereteit, egy másik tanulmányomban fogom ezt feldolgozni.

Debreceni Dózsa felemelkedésének alapvető kérdése a Borsákhoz fűződő viszony. Bár több jel arra mutat, hogy a Debreceniek nem voltak képesek – vagy nem is akarták – magukat kivonni a Borsa nem befolyása alól, egyetlen olyan forrás sem ismert, mely a Borsák szerviensének vagy familiárisának mondaná őket. A szakirodalom azonban mindezidáig elzárkózott attól, hogy Dózsát Borsa-familiárisként titulálja, általában mindig is a leendő nádor Károly-pártiságát hangsúlyozta már a kezdet kezdetétől. Még a legújabbnak mondható állásfoglalás is, Kristó Gyula I. Károly főúri elitjét áttekintő tanulmánya is köznemesi, saját erejéből feltörekvő *homo novus*-ént mutatta be Dózsát, „nemzetségi múltban gyökerező számottevő családi előélet és háttér nélkül”.² A Korai Magyar Történeti Lexikon szócikkében Csukovits Enikő is úgy fogalmaz, Dózsa már kezdettől fogva I. Károly híve volt, megengedve azt is, hogy esetleg már 1307 előtt is az Anjouk táborába tartozott.³ Magunk megpróbáljuk ábrázolni, hogy a Borsák nélkül Dózsa nem érhetett volna el ilyen kiemelkedő sikereket, a Borsa-familiához tartozás a korai években nem került összeütközésbe Anjou-párti alapállásával. Az első közvetlen kapcsolatot a Borsákkal egy 1285-ös oklevél bizonyítja. Borsa nembéli Loránd erdélyi vajda és testvérei (István szatmári ispán és Jakab „Kopasz” lovászmester, László, Beke és János) Gáborjánt, monostorával, Keresztúr és Szentpéterszeg egyházaival örökös jogon rokonuknak, Rofojn bánnak adják, „sokszoros szolgálataiért”.⁴ Az ilyesfajta adomány nem példa nélküli: a nemzetség familiárisaik közül többeket így jutalmazott, például a régióban a bihari Oroszit így ajándékozták el.⁵ Szembetűnő, hogy szinte ugyanaz a szöveg az adománylevelekben, sőt, 1284-ben és 1285-ben is kiemelik, hogy „kötelezik magukat, hogy annak használatában saját költségükön megoltalmazzák őket”, ami a familiárisi viszonyra utalhat, ugyanúgy, mint az is, hogy a Borsa-nem összes élő tagja fel van sorolva adományozóként. Ezen kívül a Borsa-familiához való tartozást több közvetett adat is alátámaszthatja. Rofojn bán már az 1270-es évek végén együtt harcol a Borsákkal a Geregyék ellen, ott van a Geregye-várak bevételeinél. Adorján 1278-as ostrománál esik el Rofojn két fivére, László és Miklós, Geregye nembéli Pál fia Ach(o) leverésekor pedig Péter nevű ro-

² Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). = *Századok*, 133. 1999. 41–62. (továbbiakban Kristó, 1999.) 54.

³ Csukovits Enikő: Dózsa. In. *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. (továbbiakban KMTL.) 172.

⁴ „Roffoyno cognato ipsorum”: Magyar Országos Levéltár: Mohács előtti gyűjtemény: Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban DL) 76 165.; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (továbbiakban RA) 3365. sz.; 1285. jún. 13.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc, Lukcsics Pál, Áldásy Antal, Barabás Samu. Bp., 1871–1931. (továbbiakban Zichy) I. 63.

⁵ DL 86862.; *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (továbbiakban ÁUO) XII. 427–28.; *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47.) I–III. Bp., 1997–2008. (továbbiakban EO.) I. 403. sz.

konuk halt meg.⁶ Rofojn ott volt Szalánc ostrománál 1281-ben az Aba nembéli Finta volt nádor lázadását leverő királyi seregben, súlyos sebet is kapott. A Hód-tavi csatában a királyi sereg egyik vezére Rofojn, „négy életveszélyes sebet” is kapott. Szervienseivel vonult hadba, az oklevelek úgy fogalmaznak, a Borsák mellett ő állt „a királyi hadsereg élén”. Rofojn anyagi helyzete is emelkedett, Gáborjánál megkapta IV. Lászlótól a Berettyó révjét, Derecske, Tépe adományát.⁷ Zsoldos Attila jelen kötetbeli tanulmányában is utal arra, hogy Rofojn a Borsákkal együtt harcolt ezen hadi eseményekben. Mivel együtt harcolnak a király zászlaja alatt, Rofojnt kimagasló katonai érdemei miatt felfedezik a Borsák is, akik igyekeznek magukhoz kötni.

Az első Anjou-kori okleveles adat a kérdés megválaszolásához egy 1307-es Ottó király-féle adománylevél: András fia Dózsa hűségéért birtokadományt nyert el, az örökös nélkül a királyra szállt Szabolcs megyei Elep birtokot.⁸ Adományát a király azzal indokolta, hogy Dózsa az ő híveinek, Borsa nembéli Kopasz nádornak, Bekének és Lászlónak a rokona („cognatus”). A szakirodalom ennek az adatnak a jelentőségét vitatta, s úgy foglalt állást, hogy Dózsa már kezdettől Károly híve volt. Általában a történetírás arra hivatkozott, hogy Károly Dózsa nagybátyját, Miklós fia Rofojnt kedvelt hívének nevezte, s 1313-ban Dózsával együtt a bárók sorában szerepel, mint alkalmi bírótárs;⁹ Dózsáról pedig többször is úgy fogalmazott, hogy aki az országra való érkezése óta állandó híve.¹⁰ Már Dózsa első genealógus kutatója, Komáromy András is úgy vélte, hogy Ottó ezzel az adománnyal próbálta pártjára vonni Debrecenit.¹¹ Azonban ez nem jelenti elégséges mértékben azt, hogy nem lehetett az akkoriban Ottó-párti Borsák híve is.¹² Magam úgy vélem, Ottó a Borsák hű emberének akart kedvezni az adománnyal. Ottó király ekkor – 1307. február 8-án – Váradon tartózkodott, az Anjou-párti Aba nembéliek ellen hozott

⁶ Az oklevél külön kiemeli, hogy Rofojn (Borsa nembéli) Tamás fia Roland és István mellett harcolt. RA 3348. sz. Kiadva: *Kun László emlékezete*. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged, 1994. 214–15.

⁷ Módy György: A falutól a mezővárosig. In: *Debrecen története I. 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. (Debrecen története öt kötetben) Debrecen, 1984. 101–129. (továbbiakban Módy, 1984.) 105.

⁸ DL 1701.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Buda 1829–1844. (továbbiakban CD.) CD. VIII/1. 219–20.; *Anjou-kori Oklevéltár*. I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXVIII. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Gécz Lajos, Kőfalvi Tamás, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp., 1990–2010. (továbbiakban AOkt) II. 131. sz.

⁹ Átírt: DL 33568.; AOkt. III. 577. sz. Engel az aula tagjaként szerepelteti: Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája*. I–II. Bp., 1996. (továbbiakban Engel: *Archontológia*) I. 472.

¹⁰ Módy, 1984. 112. A hivatkozott oklevél: 1311. szept. 26.: DL 1782.; *Anjou-kori okmánytár*. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első Osztály: Okmánytárak) Bp., 1878–1920. (továbbiakban AO) I. 233–234., AOkt. III. 147. sz.

¹¹ Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család. = *Turul*, 9. 1891. 1–9.; 67–78. (továbbiakban Komáromy, 1891.) 2.

¹² Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. (továbbiakban Kristó, 1979.) 189.

ítéletet, s a helyi nemesek között remél bázist nyerni Debreceni megnyerésével.¹³ Kristó Gyula is úgy gondolta, ez éppen olyan „flört” lehetett Ottóval, mint ahogyan az 1301 óta Anjou-párti Borsák is egy időre meginogtak és átálltak, de hamar visszatértek az Anjouk hűségére.¹⁴ Többször vettek részt – korábban és a későbbiekben is – Károly hadi vállalkozásaiban, Borsa nembéli Beke, Kopasz fivére például Buda visszafoglalásában segédkezett.¹⁵ Úgy vélem, az Ottótól nyert adomány is a Borsákkal való szoros kapcsolatukat igazolja.

Maguknak a Debrecenieknek is érdekük volt, hogy a térség meghatározó hatalmasságaihoz közeledjenek. Azért is álltak Borsa familiájába, mert így reméltek védelmet más oligarchákkal, az Abákkal szemben, akik terjeszkedtek dél felé Polgár-Szentmargita-Pród térségéből. 1298-ban Rofojn bán jobbágyságot Kakad/Kokat mellett Aba nembéli Gyöngyösi Csobánka fia János fia László „fényes nappal” megtámadta, közülük hármat megölt, hatot súlyosan megsebesített és 200 márka értékű holmijukat elrabolta.¹⁶ 1299-ben Rofojn ugyan bepanaszolta a király előtt az Abákat, de a vádlott az idézésekre nem jelent meg. Az alországbíró fővesztésre ítélte az Aba nembelit, illetve birtokai harmadrészét Rofojnnak juttatta, de az ítéletet nem lehetett végrehajtani Rofojn életében.¹⁷ Az ügy több évig húzódott, az Abáknak hajuk szála sem görbült: ha a gyakorlatban kívánt védelmet Debreceni, familiába kellett állnia. Ezt igazolja, hogy legközelebb kihasználja a Borsák kezében lévő bihari ispáni törvényszéket¹⁸ – a szolgabírák Borsa nembéli Beke társaságában ítéleztek, s igazát ott keresi. (Borsa nembéli Beke ítélezik 1302. június 6-án.¹⁹) Debreceni a Borsáktól remélhetett védelmet a Kánok hatalmi törekvéseivel szemben is, tudjuk, hogy az Arad megyei Panád birtokát Kán nembéli László erőszakkal foglalta el.²⁰ A Kánok nyugati, Erdélyen túli előrenyomulása – Arad mellett Csanádban is, csaknem Szegedig elérve – szintén erősíthette Debreceni Borsákhoz való kötődését.²¹ Nem ártott jóban lenni a Borsákkal: a nemzetség már a 13. század végére ösz-

¹³ DL 50 643.; AOklt. II. 120. sz.

¹⁴ Kristó, 1999. 48.; Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). = *Századok*, 137. 2003. 297–347. (továbbiakban Kristó, 2003.)

¹⁵ AOklt. I. 131. sz.; Kristó, 1999. 47.

¹⁶ RA. 4252.; 4289.; 4280. sz.; ÁUO X. 371., 379–80.

¹⁷ 1320–22; perújrafelvétel: DL 2119.; AOklt. V. 901., 939. sz.; AOklt. VI. 688. sz.; AO. II. 29–35.

¹⁸ Beke és Szatmárban és Szabolcsban Kopasz is gyakran adott megbízást a szolgabíráknak vizsgálat lefolytatására, sőt, ítélet kimondására is. Kristó, 1979. 197. Már Györfly György is úgy fogalmazott, Kopasz öt vármegye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna) korlátlan ura. Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–III.; IV. Bp., 1963–87.; 1998. (továbbiakban Györfly, ÁMF) I. 579. Még 1300-ban is ítélezik Szatmárban, amikor már nem ispán. *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban*. Összegejt. Balogh István, szerk. Érszegi Géza. Nyíregyháza, 2000. 01. sz.

¹⁹ AOklt. I. 231. sz.

²⁰ 1315. máj. 13. Lipa: DL 1859.; AOklt. IV. 78. sz.

²¹ Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 18.) Szeged, 2002. (továbbiakban Kristó, 2002.) 309.

szeütközésbe került a térség majdnem minden meghatározó tényezőjével: megostromolták a fenesi püspöki várat, vagy felégették a Gutkeled nembeli Egyedmonostori alág diószegi várát.²²

A Debrecenieknek a Borsák regionális pozíciója okán is szükséges volt feléjük közeledniük. Tamás fia Beke bihari, szabolcsi, békési ispán 1301/02 és 1313 között, Kopasz ugocsai (1288) és szatmári ispán (1291–96),²³ majd pedig 1306 és 1308 között Zaránd megye élén áll.²⁴ Zsoldos Attila e kötetben is kifejtett, valamint Piti Ferenc nézete szerint Dózsának a Borsa-nemen belül is Bekéhez kötődő viszonyát az is alátámasztja, hogy szabolcsi alispánként állt a nádor öccse mögött – 1316-os *curialis comes*-i pozíciója is ezt takarja –, s későbbi, 1317-es ispáni kinevezése ennek a folyománya.²⁵ Még egy ok a Borsákkal való jó viszonyra területiális és rokoni összefonódásuk az Ákosokkal. A két nem összpontosította erejét és területiális szövetkezésbe kezdett. Az Ákosok Ernye-ága is szorosra fűzte a szálakat a Borsákkal: Kopasz fivére, Beke Ákos István nádor leányát, Anyicsot vette feleségül.²⁶ Beke ott is van Diósgyőrben Ákos István fia István esküvőjén egy Wittelsbach, bajor hercegnővel.²⁷ Bekét úgy címzik, hogy „István nádor generusa” („magister Beke comes byhoriensis gener noster carissimus”), máskülönben pedig mindig rokonnak, *cognatus*nak és *amicus*nak címzik.²⁸ Kis Péter úgy véli, Ákos István és a Borsák Csák Mátéval szemben ligára is léptek. Ezt támasztja alá, hogy Anyics hozományaképpen Beke megkapta Ákos Istvántól a bihari Ákos-birtoktömb közepében fekvő Csalánost.²⁹

A Borsák támogatásával használhatta következetesen saját magának vindikált báni címét Rofojn, holott semmiféle adat sem bizonyítja, hogy szörényi bán lett volna.³⁰ A

²² Györffy, AMF, I. 579., 615.

²³ Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (továbbiakban Zsoldos, 2011) 203.; 215.

²⁴ Engel: *Archontológia*, I. 108.; 112.; 183.; 239.

²⁵ Piti Ferenc: Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához. In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. máj. 8–9.) előadásai*. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 115. Lásd Zsoldos Attila jelen kötetbeli tanulmányát.

²⁶ 1300: ÁUO X. 378.

²⁷ Kis Péter – Wertner Mórra alapozva – azon a véleményen van, hogy nem bajor hercegnőről van szó, hanem egy cseh család Bavor nevű tagjáról, aki Vencel útján került rokonságba az Ákosokkal. Kis Péter: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter, szerkesztőtársak: Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Bp., 1998. (továbbiakban Kis, 1998.) 72. Nézetem szerint, egyetértve Kristóval, az adott forráshely – filium ducis Bavarie – azonban világosan fogalmaz, egy bajor herceg leányáról van szó. Kristó, 1979. 191.

²⁸ AOkl. I. 53. sz.; Anics vagy Anyics: Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár)*. CD-ROM. Budapest, 2001. (továbbiakban Engel: *Genealógia*) Ákos nem 3. Ernye-ága.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. (továbbiakban Szűcs, 1993.) 340.; Wertner Mór: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–II. Temesvár, 1891. (továbbiakban Wertner, 1891.) I. 56. Cognatus és amicus: AO. I. 51–56.

²⁹ Kis, 1998. 73.

³⁰ AOkl. I. 231., III. 145., 213. sz.

Borsák sem tartóztatták, hogy hívük báni címmel emelje rangját. A Debreceniek a Borsákkal való viszony miatt lehettek sikeresek a birtokszerzésben is: 1282–1286 között birtokukba jutott Torna, Macs/Szengyörgy, Mihálylaka, Gáborján, Keresztúr, Szentpéterszeg, Tursámson része és feltehetően már ekkor Derecske és Tépe.³¹ Mi több, Dózsa már 1297-ben képes volt földvásárlásra is: a Káta nembéliektől Zámmonostorát vette meg. A család tehát néhány év alatt tíz falu földesura lett. Birtokszerzeményeik a későbbiekben is folytatódtak, de igazán nagy lendületet majd az 1310-es évek végétől nyertek.³²

Dózsa Borsa-familiárisága és rokonsága a kezdeti időkben összefért Károlypártiságukkal. Megerősítésképpen hasonló példát is lehet hozni arra, hogy valaki Károly pátján áll, s egyúttal Borsa-familiáris is volt: a Balogsemjén nembéli Kállaiak – akiknek a birtokait Aba Amadé feldúlta³³ – a Borsák támogatását keresték, s ezért is nyerhettek el regionális jelentőségű pozíciókat. A Borsa familiáris Balogsemjén nembéli Mihály ezért lehet fiaival, Istvánnal és Pállal együtt ugocsai ispán (1290–96), illetve Mihály fia István fivére Pál ezért lehet Bihar, Szatmár, Kraszna ispánja is 1299-ben.³⁴ A Kállaiak éppúgy Ottóhoz állnak, mint a Debreceniek, s a király visszaadatni rendeli a Borsa-familiáris Ubul fia Mihály fia Istvánnak az Abák által elfoglalt földjeit; majd Debrecenit követve feladják a Borsa-familiáriságukat és Károlyhoz

³¹ A Debreceni-család birtokait jelen tanulmány keretében nem kívánom részletesen áttekinteni és forrásokkal adatolni, azok jól ismertek. A birtokszerzeményeit összegző legújabb összefoglalások: Módy György: Település és birtoklástörténet a XII. századtól a XVI. század közepéig. In: *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, 2000. 31–65. (továbbiakban Módy, 2000.); Módy György: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, LXXII. 1995–1996. 165–190. Tursámson felét Rofojn szerezte 1311 előtt: Módy György: Sámson története a XVI. század közepéig. In: *Hajdúsámson története és néprajza*. Szerk. Gazdag István. Hajdúsámson, 2000. (továbbiakban Módy, 2000b) 13–62. Újabb kiadása: In: Módy György: *Historia et ars: Módy György válogatott tanulmányai*. Szerk. Vajda Mária. Debrecen, 2006. 532–75. [ez utóbbi, a frissebb kiadás oldalszámaira hivatkozom].

³² A birtokviszonyok ábrázolásához a következő műveket használtam fel: Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1943. (továbbiakban Jakó, 1943.); Györffy, ÁMF; Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez I. = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1973. 95–174.; Uő: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II. = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974. 211–64.; Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század elejéig*. I–III. Bp., 1900–1901. (továbbiakban Karácsonyi, 1900–1901); Módy György: Hajdú-Bihar megye településtörténetének vázlata a török hódoltságig. In: *Hajdú-Bihari kéziratok térképek*. II. Szerk. Gazdag István. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 18.) Debrecen, 1982. (továbbiakban Módy, 1982.); Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913.; Wertner, 1891. Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. (továbbiakban Németh, 1997.)

³³ Kristó Gyula: *A rozgonyi csata*. Bp., 1978. (továbbiakban Kristó, 1978.) 77.

³⁴ Zsoldos, 2011. 140.; 167.; 204. C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)*. Bp., 2006. (továbbiakban C. Tóth, 2006.) 17.

állnak, a debreceni csatában is harcolnak Dózsa oldalán.³⁵ Ugyanilyen okokból lettek Borsa-familiárisok – s maradtak sokáig egyúttal Károly pártján is – a Bátoriak.³⁶

Az első adat 1311-ből való arra nézve, hogy Dózsa Károly táborában tevőlegesen is részt vett a király harcaiban, de feltételezhetjük, hogy 1307–08 után, a Borsákkal együtt a király pártján állt. 1311. június végén a Károly Róbert királyságát továbbra sem elismerő Csák Máté csapataival egészen Budáig portyázott. Károly szeptember közepén az ország hozzá hű báróival Csák Máté ellen indította erős seregét, melynek vezére Dózsa volt. Dózsa lehetséges, hogy már akkor Károlyhoz csatlakozott, amikor a király 1310 decemberében Erdélyben járt. Lehetséges, hogy a Borsák is csatlakoztak a királyhoz tavasszal, Engel ui. 1311 májusára datálja a király ítélkezését Patak vár alatt Aba Amadé (Csicserei Jób fiai Domokos, Moko és Miklós) és a Borsák viszályában. 1311 februárjában a Csicseriek Borsa nembéli Beke és jobbágyságait fosztogatták.³⁷ A hadjárat részletei nem ismeretesek, feltehetően komolyabb ütközet nélkül szórták szét Csák Máté csapatainak egy részét, de a királyi sereg döntő győzelmet nem arathatott. Mindenesetre a király éreztette háláját Dózsával. 1311. szeptember 26-án még a seregnél tartózkodva adományozta neki a Pest megyei Páty birtokot. Az oklevél bizonyosságát adja, hogy Dózsa a király hűséges híve Magyarországra érkezése óta, seregének vezéréként, „saját költségeit nem kímélve több hadjáratunkban vett részt”.³⁸ Feltehető, hogy Dózsa *maior exercitus*ként már szervienseivel együtt vonult hadba. Szembetűnő, hogy Rofojn is elkísérte Dózsát a király táborába, lehetséges, hogy még a hadjáratra való felvonuláson is részt vett, mert a király előtt tett adományt unokaöccse számára, nyilván ezzel is legitimálni kívánták a Debreceni-birtokok egy tagban maradásának biztosítását.³⁹ A Debreceni-birtokok még az évben tovább gyarapodtak. Károly 1311. november 8-án Vácott két ízben is megadományozta Debreceni Dózsát további „servitia meritoria-ért”.⁴⁰ Az elnyert földek már árulkodnak egy Debrecen körüli összefüggő uradalom kiépítésének szándékáról. A bihari Szentmiklós, Szentlőrinc és Füzestelek a Rofojn bán kezén volt Derecske mellett feküdtek, a szabolcsi Soma, Cuca és Fegyvernek pedig a Debreceniek macsi és elepi birtokait kapcsolták össze.⁴¹ [1. térkép a kötet végén, a Mellékletben] Egy ilyen birtokállomány-növekedés nyilvánvalóan nem történhetett volna a térség meghatározó hatalmasságai, a Borsák tudta s beleegyezése nélkül, sőt, a Debreceni birtokok tömbje erősíthette a nemzetség pozícióját az Abák dél felé irányuló hatalmi törekvéseivel szemben.

³⁵ DL 50643.; AOkt. II. 120. sz.

³⁶ Kristó, 1978. 77.

³⁷ 150 ökröt és 600 juhot foglaltak le, használati tárgyakat, az asszonyok és leányok ruháit elvitték, jobbágyságokat hajuknál fogva lovakkal vonszolták, a Tiszán túlra vitték, 8 lovukat elvették. DL 76218.; AOkt. III. 20. sz. Érdemes megjegyezni, hogy a kiküldött itt László debreceni pap.

³⁸ 1311. szept. 26.: DL 1782.; AOkt. III. 147. sz.

³⁹ DL 76 221.; AOkt. III. 145. sz.

⁴⁰ DL 1783.; AOkt. III. 166.; DL 1784.; AOkt. III. 167. sz.

⁴¹ Módy, 1984. 112.

Mindazonáltal a Debreceni-birtokok egyre inkább megközelítették a Borsák bihari befolyási övezetét, és a körösszegi uradalom észak felé való terjeszkedése egyre inkább feszültséget gerjesztett az oligarchákkal.

Feltehető, hogy Debreceni 1311 végétől folyamatosan a király táborában állt, legfeljebb az év végén hazament, de már 1312 tavaszán újfent csatlakozott Károly seregéhez. A király ment utána, Fehérvárról a „Borsák földjén” keresztül Váradra (1312. március 15-én időzött ott).⁴² Valószínű, hogy e várost jelölte ki a király hadai gyülekezőhelyéül, ami azt is alátámaszthatja, a térségből, a Borsák hatalmi övezetéből jelentős erőket remélt, akik megerősíthetik készülődőben lévő hadjáratára. Itt is csatlakozhatott Debreceni, esetleg Borsa Kopaszt követte, ugyanis a nádor 1312. május 9-ét megelőzően királyi parancsra előbb Kassa alatt, majd Sáros vár alatt Újvár és Zemplén megye összes nemese és nem nemese számára közgyűlést tartott.⁴³ A király is Sáros vár alatt és Sárosban időzött május folyamán, így Debreceni feltehetően a királlyal volt már március óta, vagy Kopasz kíséretéből csatlakozott a hadjáratához és június 15-én részt vett a rozgonyi csatában.⁴⁴ (A Borsák akár a rozgonyi mezőre is elkísérhették a királyt, amit megerősít Zsoldos Attila jelent kötetben közölt tanulmánya is, mely szerint Borsa nembéli Kopasz nádor is részt vett a hadjáratban.) Komáromy szerint Dózsa a rozgonyi győzelem után került a király legbizalmasabb környezetébe.⁴⁵ Károly, 1313. júniusi gyulai tartózkodásából következtetve még mindig saját nádorára, Kopaszra támaszkodott, hiszen az ő kérésére adott vissza Kopasz hívének földet, illetve mi másért ment volna Budáról Gyuláig, s rögtön vissza, ha nem a Borsákkal akarta még szorosabbra fűzni az együttműködést.⁴⁶ Az év végéig Borsa nembéli Beke a békési ispán, s feltehetően a zarándi ispáni cím sem került még ki a família kezéből.⁴⁷ Nem véletlen, hogy közvetlenül ezután, 1313. augusztusban országgyűlést tartott Budán, és a kilenc megjelent báró közül négy a Borsák érdekkörébe tartozott: Kopasz mellett részt vett Ákos István volt nádor, Debreceni Rofojn bán és unokaöccse, Dózsa.⁴⁸ 1313 nyara után viszont nem hallunk többet felőle, nem vesz részt a király hadjárataiban sem. Felvetődik a kérdés, hogy ha Dózsa királpárti már 1312-ben, a rozgonyi ütközetet követően miért nem harcol? Lehetséges, 1313–14 után, amikor Borsák eltávolodnak Károlytól, kivár, majd kegyvesztésük után áll Károlyhoz.

Feltételezzük, hogy Debreceni folyamatosan távolodik el a Borsáktól az 1310-es évek derekán. Mindezt arra alapozzuk, hogy birtokaik eleve konfliktusforrást je-

⁴² AOklt. III. 249. sz.; Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). = *Századok*, 122. 1988. 88–144. (továbbiakban Engel, 1988.) 137.

⁴³ AOklt. III. 287. sz. Kristó, 1978. 72.

⁴⁴ AOklt. V. 596. sz. A Kassa mellett vívott ütközetben helytállása, kiadva: Zichy, I. 173.

⁴⁵ Komáromy, 1891. 4.

⁴⁶ DL 1830., AOklt. III. 547. sz.

⁴⁷ Engel, 1988. 137. 1308-ban említik utoljára Borsa nembéli Kopaszt zarándi ispánként, újabban 1324-ig nem találkozunk. Engel: *Archontológia*, I. 239.

⁴⁸ Átírt: DL 33 568.; AOklt. III. 577. sz.

lenthettek, mindezt pedig a király adományai még inkább növelték, hiszen Dózsa olyan területeken növelte meg birtokállományát, amelyek a Borsa és az Ákos-nem befolyási övezetében voltak, továbbá familiárisaik földjeivel voltak határosak. Több esetben látjuk, hogy a Debreceni-birtokok az Ákos- vagy Borsa-földekkel elegyesen feküdtek. Például Sáp, Derecske, Tépe, Gáborján a Borsák Körösszegtől északra szerzett birtokaihoz feküdt közel, valamint határos volt az Ákosok birtoktömbjével; Szentgyörgy/Macs pedig határos volt a Beke által megszerzett Böszörménnyel.⁴⁹ Túrsámsoni birtokuk határos lesz a Borsák újabb szabolcsi szerzeményeivel: 1313-ban Gutkeled nembéli Székelyhídi Péter és Diószegi Miklós kénytelen átadni kártételképpen Hatház, Csehi, Dorogles és Demeter felét Borsa nembéli Bekének.⁵⁰ Módy György feltevése szerint 1312-ben már a Debrecenieiek volt Hatház fele, de ezt éppen a Borsák térnyerése miatt nem vették birtokba.⁵¹ Mi több, Debreceni Dózsának meggyűlt a baja más oligarcha-familiárisokkal is. Személyes érdeke is volt, hogy régióbeli riválisaival felvegye a küzdelmet: már a század elején személyesen is összeütközésbe került a Borsa-familiáris Gutkeled nembéli Adonyiakkal. 1302-ben Adony (Udun) fia Kozma fia Ivánka Debreceni szervienseit bebörtönözte.⁵² A Borsák leghívebb szövetségesei, a Gutkeled nembéli Pál fia Lóthárd bán-fiak pedig még 1317-ben is Dózsa földjeit dúlták.⁵³

Nem kívánok e helyütt részletes elemzést készíteni a Borsa- és Ákos-nemzetség bihari birtokainak kiterjedéséről, de elengedhetetlen, hogy szóljunk arról, miként ütközhettek össze a Debreceniek területi ambíciói az oligarcha nemzetségekével a térségben. Ismert, hogy a Borsa-nem főbb uradalmi hatalmas tömböt alkottak a Tiszántúlon, Biharban, Krasznában, a Szilágyságban és még Erdélyben is jelentős földekkel bírtak. (Váruadalmak az 1310-es években: Adorján, Szalárd, Körösszeg, Solyomkő, Micske, Almás, Sebesvár.⁵⁴) [2. térkép⁵⁵ a kötet végén, a Mellékletben] Ugyancsak a kezükön volt Ugocsa megye, két várbirtokával (Szöllös, Nyaláb) [7. térkép a kötet végén, a Mellékletben]. Krasznában és a Szilágyságban szinte korlátlan urak voltak Valkóvár, Szilágycsehi, Kraszna, Nagyfalva birtokával.⁵⁶ [9. térkép a kötet végén, a Mellékletben] Bihari törzsterületeiknek egy része a Debre-

⁴⁹ Németh, 1997. 49.

⁵⁰ Györffy, ÁMF, I. 658.; Németh, 1997. 53., 64., 90.

⁵¹ Módy, 2000b. 552.

⁵² AOKlt. I. 231. sz.

⁵³ DL 64 010.; AOKlt. IV. 459. sz.

⁵⁴ Erdélyi birtokaikra: Kristó, 2002. 280.

⁵⁵ A térképeket Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. c digitális térképe. CD-ROM. Bp., 2001. (továbbiakban Engel, 2001.) segítségével szerkesztettem. A birtokviszonyok alakulásához Engel georeferált adatait hívtam segítségül, de meg kell jegyeznem, a birtokok határai, a megyék az Engel által alapul vett 1498-as állapotot tükrözik, s ebből következtettem vissza – Györffy, Jakó, Bunyitay, Módy – adataival az 1300-as évek elejének állapotaira.

⁵⁶ Szilágycsehi azonosítására lásd alább. Valkó körül a Borsák tekintélyes váruadalmat létesítettek, mely a Berettyó és a Felső-Kraszna-völgyi falvakon túl a lakatlan erdőségekre is kiterjedt. Györffy, ÁMF, III. 507.

ceni-földekhez közel feküdt: Rábé, Bolcs, Szentdienes, Szentmárton, Kovácsi, Berekböszörmény, Körmösd a Debreceni-birtok Gáborjával, illetve a gáborjáni uradalomhoz később szerzett földekhez került szinte kézzelfogható közelségbe.⁵⁷ [4. térkép a kötet végén, a Mellékletben] Mi több, a Borsák körösszegi uradalmukból észak felé terjeszkedtek, s kiterjesztették befolyásukat Csif, Nyék, Nyésta, Vekerd, Köröspeterd, Komádi, Tancskereke irányába. Békésbe átnyúlóan Gyarmat, Rábé, Bucsa, Nadány, Borsa ősi birtokaik voltak. [5. térkép a kötet végén, a Mellékletben].⁵⁸ Mindezen túlmenően pedig a Debrecentől északra fekvő, tekintélyes nagyságú böszörményi birtokukat kiegészítették a Gutkeled-nemtől, annak Egyedmonostori alágától, a Diószegi és Dobi családoktól megszerzett, Debrecentől észak-keletre elterülő birtoktömbökkel – Hatház, Dorogles, Bigécs, Csehi – amellyel szinte körülzárták kelet és észak, észak-kelet felől Debrecent.

Az Ákos-nemzetség alföldi, bihari birtoktömbje – Álmosd, Besenyőtelek, Gypoly, Kismarja, Monostorpályi, Hosszúpályi, Bagos, Pocsaj, Konyár – illetve annak növekedése nyugat, észak-nyugat felé – új telepítéseik Vértes, Kazsa, Vasad, Fejértó – szintén konfliktushelyzetet idézett elő a Debreceniekkel.⁵⁹ [6. térkép a kötet végén, a Mellékletben] Ákos nembéli Ernye, Erdő fia IV. Béla „hű bárója”, majd fia, István nádor révén emelkedik fel a nemzetség bihari ága is, mindig is támogatást kapva a diósgyőri központból.⁶⁰ A borsodi és bihari Ákosok szoros kapcsolatban állhattak, a nádor és fiai nyilván a bihari rokonaik mögött álltak, akár tevőlegesen is, így, ha Debreceni velük került szembe, az egész nemzetség felsorakozott mögöttük. Ernye bán fiai, István nádor és testvérei Biharban is birtokoltak nemzetségi földeket: erre utal Hosszúpályi megnevezése, Ernyefiaistvánpályija v. Istvánpályija.⁶¹ Az Ákos nem bihari birtokainak magva valószínűleg a monostoruk, Nyírpályi (*Pauli de Nyr, Nyrpaul*) volt.⁶² A 13. század folyamán folyamatosan terjeszkednek, a birtokok többsége nem őstelepítés, hanem a királyi várbirtok része volt (Csöszi, Tárnok, Pocsaj, Konyár). A nem megszerzi Ómarját, Csalánost, Pályit, Pocsajt, Gyérest, Kaszát – ami már egy összefüggő tömb kialakulását jelzi. Hiába székel poroszló Kokadon, s

⁵⁷ Györffy, ÁMF, I. 590–692., passim. Bihariakra: Jakó, 1943. 88–93., 130–32., 160., 286.; Engel, 2001.

⁵⁸ A Sebes-Körös és Hévjő/Pece mentén az övük volt Teleki, másként Ősi falu (Várad-Ősi pusztá egy része). Beke 1300-ban kapta nejével a Bihar mellett eső Alba falut. Több nemzetségi birtokra az 1320-as évekből, a királlyal kiegyezett Nadányi-ág kezén lévő birtokokból következtethetünk viszsza, többről nem is tudjuk, csak feltételezzük, hogy Kopasz bukása előtt is a nádor-féle főág (Tamás fia) kezén lehettek, de mindenesetre Kopasz befolyási övezetébe tartoztak, ha éppen a Nadányi I. Apa és I. Apaj, majd fiai kezén is voltak: Apamolna, Thoskereki/Tancskereki, Györös, Fél-egyháza; Békés megyében: Apróhalomháza (Póhalom pusztá), Füzesgyarmat, Nadány (Körösladány). Karácsonyi, 1900–1901, I. 231–32. Módy, 1982. 174.

⁵⁹ Karácsonyi, 1900–1901, I. 126–28.; Györffy, ÁMF, I. 590–692., passim.; Jakó, 1943. 34–38. és passim., Engel, 2001. Módy, 1982. 174.

⁶⁰ Szűcs, 1993. 21.; 89. Lásd: Kis Péter: A király hű bárója. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). = *Fons*, 2. 1995. 273–316. 305.

⁶¹ 1322: *Ernefastephanpaulia*. Jakó, 1943. 317.; Módy, 1984. 116.; Györffy, ÁMF, I. 651.

⁶² Módy, 2000. 36.

hiába királybíró Konyáron, a 13. század közepén már mindkettőt az Ákosok birtokában találjuk.⁶³ A 13. század végére szerzik meg az ugyancsak királyi föld Bagost.⁶⁴ Az Ákosok, István és fiai is részt kértek természetesen a hatalomból Károly trónralépte után is, s 1314 nyaráig közre is működtek Károly kormányában (1313: István fia István bírótárs⁶⁵), de István nádor, Diósgyőr ura, területén tovább gyakorolta a nádori jogkört.⁶⁶

Debreceni Dózsa 1315–1316-os szerepének tisztázásához szükséges a Borsa nemzetség ún. első lázadása időrendjének a megállapítása, anélkül azonban, hogy állást foglalnánk, vagy belemerülnénk részleteiben Engel Pál és Kristó Gyula, a datálás terén folytatott vitájába. Feltevésünk szerint Debreceni Dózsa 1315 tavaszán szakított a Borsákkal, illetve maradt a király pártján Borsa nembéli Bekével, s fordult szembe a lázadó Kopasszal; majd 1315 őszén a Kopaszhoz és Ákos nembéli Mojshoz csatlakozó Bekével is szembe fordult Károly oldalán. Engel Pál szerint 1314 végétől 1315 januárig zajlott Kopasz első lázadása,⁶⁷ Kristó Gyula viszont úgy vélte, Kopasz kevéssel, legfeljebb két-három hónappal 1315. július 1-je előtt fordult szembe az uralkodóval. Szerinte a Beke elleni harcok is csak 1315. kora nyarán voltak.⁶⁸ A Borsák elleni hadjáratot Engel Pál egy év nélküli oklevél miatt tette 1315 februárja előtti hónapokra, mert az oklevél arról számol be „a király a lázadó fivérekkel „visszafogadta kegyelmébe”, s február 14-én a váradi püspök útján egyezséget kötöttek Váradon. Kristó Gyula, arra alapozva, hogy az egyezséglevel említéi Ákos nembéli Kompolt fia Pétert, mint királynéi tárnokmestert, noha 1315 augusztusában még tisztsége nélkül említik, úgy véli, csak 1316-ban lehet az egyezés.⁶⁹ Engel Pál viszont arra alapoz, hogy Borsa nembéli Beke 1315. augusztus 1-én tárnokmesterként bekerült a király tanácsába,⁷⁰ tehát előtte, 1315 februárjában történt a kiegyezés, s ennek következménye volt Beke tárnoksága 1315 nyarán. Kopasz kegyvesztését 1314 őszére tehetjük: augusztus 24-én említik utoljára nádorként.⁷¹ Lehetséges, hogy még az ősz folyamán vagy elején betöltötte a nádori

⁶³ Ugyanígy kerül a birtokukba Sáránd is. Módy, 2000. 36.

⁶⁴ Módy, 2000. 40.

⁶⁵ AOkt. III. 577. sz.; Engel az aula tagjaként szerepelteti: Engel: *Archontológia*, I. 472.

⁶⁶ Szövetségben és rokonságban a Rátótokkal – Rátót nembéli Loránd nádor (1298-99) fivére, Dezső Ákos István leányát vette feleségül – Heves, Nógrád és Gömör vidékét egyszínű, királyellenes politikai tömbbé szervezte. Szűcs, 1993. 339.; Kristó, 1999. 51.

⁶⁷ Engel, 1988. 110.

⁶⁸ Kristó, 2003. 318–19.

⁶⁹ Kristó, 2003. 319.

⁷⁰ 1315. aug. 1.: Engel: *Archontológia*, I. 36.; Magyar Országos Levéltár: Mohács előtti gyűjtemény: Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban DF) DF 248 545., AOkt. IV. 131. sz.; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. II. 709–11.

⁷¹ DL 69 661.; AOkt. III. 823.

címet: van egy 1314. november 22-én kiadott oklevél, mely egy Adorjánban megtartott, Bihar, Kraszna, Békés és Szolnok megyék részére megtartott *generalis congregatio*ról szól, de nem olvasható, ki tartotta. Feltehető, hogy Adorjánban, a Borsák fészékében még mindig Kopasz tartotta.⁷² Nem tudjuk, hogy Kopasz korábban hűtlen volt-e, az első adat hűtlenségére 1315. július 1-ről való, igaz, akkor még a király nádorként nevezi meg;⁷³ de már 1315. augusztus 1-én nem nádor, igaz, ekkor még Borsa nembéli Beke tárnokmester.⁷⁴ A Borsák pozícióvesztésére utaló jeleket azonban már 1313-tól észlelhetünk: az év novembere után Bekét már nem címzik bihari-szabolcsi-békési ispánként.⁷⁵ Hogyan lehetséges, hogy 1315. július 1-én Kopasz és fia már hűtlen, de fivére, Beke egy hónap múlva tárnokmesterként szerepel? Érdekes, hogy sem Kristó, sem Engel nem vetette fel ezt a kérdést. Felmerülhet az is, hogy Beke nem vált hűtlenné, csak Kopasz és fia, Bekcs, tőlük el is vesz birtokokat a király 1315 júliusában, Bekétől nem. Viszont arról is tudunk, Beke várait Ugocsaiban, Szöllös és Nyaláb mellett – „megszerezte” Jánki Dénes fia Tamás, aki megkapta Ugocsa és Bereg ispáni címét, korábbi, 1314 végén elnyert munkácsi várnagysága mellé.⁷⁶ Lehetséges, Beke nem vált hűtlenné, hanem átengedte saját ugocsai várait a királynak, s innen kiindulva foglalta el a király vezére, Jánki a Borsák ugocsai földjeit is. Erre utalhat az is, hogy a kiegyező oklevél Kopaszt volt nádorként aposztrofálja, de Bekét nem említi hűtlenként. Ha a megegyezés 1316 februárjában történt, Bekének viselnie kellene a tárnokmesteri tisztségét (azt csak 1316 májusában viseli Nekcsei Demeter), vagy arról van szó, augusztus után elveszítette tárnoki címét, hiszen az oklevél arról szól, a király Kopasszal együtt őt is a kegyelmébe fogadja.⁷⁷ Amellett, hogy Kopaszt több oklevél is hűtlennek aposztrofálja 1317 januárjától,⁷⁸ Beke hűtlenségére csak 1317 májusában van adat.⁷⁹ Lehetséges, hogy Debreceni Dózsa a Borsák azon pártjához állt, akik nem fordultak szembe a királlyal – ahogyan Beke is kitarthatott 1315 végéig – s Beke Kopaszhoz állása után maradt is a király oldalán. Kristó Gyula úgy vélte, 1315 januárjában a Kőröven (Tokaj) keltező Károly voltaképpen Csák Máté, s a hozzá csatlakozó Ákos-fiak elől menekült délre, az Alföld felé⁸⁰ – nyilván oda, ahol híveket remélt szerezni, s Borsa nembéli Beke, illetve a nemzetség familiárisai, mint Debreceni Dózsa mellé is álltak. Kopasz viszont kihasználta a közeli, Pa-

⁷² AOklt. III. 849. sz.

⁷³ AOklt. IV. 114. sz.

⁷⁴ DF 248 545; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, II. 709–11.; Engel, 1988. 106.

⁷⁵ AOklt. III. 629. sz.

⁷⁶ 1315. júl. 1. AOklt. IV. 115. sz. Ákos István fiai szatmári birtokaiból is részesül. 1315. november 25-én már nyalábi várnagyáról tudunk: DL 56 547., C. Tóth, 2006. 8. sz. Beke maga védi Nyalábot: 1326: AOklt. X. 489. sz. Munkácsi várnagy: 1314: Engel: *Archontológia*, I. 369.

⁷⁷ Engel: *Archontológia*, I. 36.

⁷⁸ AOklt. IV. 385.; 439. sz.

⁷⁹ AOklt. IV. 459. sz.

⁸⁰ Kristó, 2003. 319.

takot dúló Csák-Ákos hadak jelenlétét, és ekkor, 1315 tavaszán fordult szembe a királlyal. (Ákos István fiai is hűtlenek, Engel 1314 nyarára teszi, hogy Csákkal felprédálják Patakot.⁸¹) Feltesszük, ekkor már Debreceni a király pártján áll. Így, a Károly-párti Borsa-familiárisok segítségével szerez várakat a király – a Borsák második lázadásakor már Gilvácsról, mint királyi várról hallunk, melyet Bátor János véd, Engel ezért megszerzését vagy építését 1315-höz kötötte.⁸² Így nyomulhatott előre a király serege Szatmárban, Szolnok és Kraszna felé. A király célja az lehetett, hogy elszigetelje Borsa Kopaszt potenciális szövetségeseitől, Ákos nembéli Mojsztól és Kán Lászlótól. (Valószínűleg Kán László is hűtlen, Engel 1314 nyarára teszi.⁸³ Kristó szerint ez viszont 1315 tavaszára tehető. Kán László csak 1315. május 2-án volt vajda.⁸⁴) A Kánok és a Borsák közeledésére volt példa korábban is, 1313-ban, amikor Gyulán Károly találkozott Kán Lászlóval, a Borsák is jelen voltak, s nem lehet véletlen, hogy a Borsák hatalmi övezetét, Békés megyét, illetve a Kánok hatalmi zónája határát jelölték ki e célra.⁸⁵

Maga a király tovább vonulhatott biztonságosabb vidékre, Csanád és Torontál megyékbe 1315 tavaszán, majd Temesvár–Lippa–Szeged térségébe nyáron.⁸⁶ Egyetérthetünk Kristó megfogalmazásával, valóban „forró nyara” volt Károlynak 1315-ben: vissza kellett vonulnia Kán László és Borsa Kopasz lázadása miatt, sőt, a Kánok – László vajda év eleji halála után fiai – nemcsak Erdélyben, hanem még a Tiszántúlon is gondot okoztak, erőszakosan hatalmaskodva foglaltak – feltehetően királypárti nemesek birtokait.⁸⁷ Kristó Gyula hangsúlyozta ki, hogy a visszajuttatott földek fekvése azt igazolja, hogy Kán tartománya nem korlátozódott Erdélyre, hanem nyugati irányban elért a Tiszáig. Ha nem is értünk mindenben egyet Kristóval e tekintetben, annyit kijelenthetünk, hogy lehetséges, a Kánok tudatosan dúltak nyugati irányban, még a Bodrog-folyón túl is, jóval az erdélyi határokon túl, hogy egyesítsék erőiket a lázadó Borsák és Ákosok seregeivel a Tiszántúlon. Ezért is kerülhet előtérbe olyan helyi nemesi erő, amely képes megakadályozni, hogy az oligarcha seregek egyesüljenek: ez lehet Dózsa, a Bátoriak, Jánki Tamás szerepe a Tiszántúlon. A király visszajuttat földeket a Kánok által megkárosított embereknek, nemcsak Erdélyben, hanem Csanád és Arad megyében is, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy a megkárosítottak egyből vissza is nyerték földjeiket, hanem inkább

⁸¹ Engel, 1988. 108.

⁸² Engel, 1988. 110.; DL 30614., AOkl. VIII. 476. sz.; AO. II. 165–66.; 1326: DF 243724; CD. VIII/5. 156–64. Ugyanez vonatkozik, Csehvárra (Szilágycsehi?; Cheewar), melyet 1317-ben már királyi várnagy, Elefánti Dezső védett. 1319: DL 1970., AOkl. V. 501. sz.; EO II. 323. sz. Kiadva AO. I. 520–23.

⁸³ Engel, 1988. 106

⁸⁴ Kristó, 2003. 320.; AOkl. IV. 63. sz.; június 27-én már volt vajda: DL 29 995., AOkl. IV. 109. sz.

⁸⁵ DL 1831., AOkl. III. 548. sz.

⁸⁶ Engel, 1988. 118.

⁸⁷ Kristó, 2003. 322.

azt, hogy a király így akarta őket saját zászlaja alá állítani.⁸⁸ Károlynak minden erőre szüksége van, nem véletlen, hogy a kunok, szászok és székelyek földjeit is visszaadni rendeli 1315 tavaszán, nyarán, sőt, még októberben is.⁸⁹ Érthető, hogy éppen 1315 májusában – amikor még harcok folynak – tűnik fel újra Debreceni, immár hatalmasat lépve előre a ranglétrán, a király keresztkomájaként. Ezt abból az oklevélből tudjuk, melyben a király 1315-ben az Arad megyei Panádot visszaadja neki. Dózsa mestert itt a király újfent hűséges hívének is mondja, valószínű, hogy ez arra utal, két év elteltével Dózsa újra a király mellett tette le a voksát és fellépett védelmében.⁹⁰ Összefüggésben állhat mind az adomány, mind a compaterként való címzés azzal is, hogy a király seregei harcban állnak: Jánki Tamás észacon, Ugocsában harcol, Zsidó nembéli István fia Szántai Pető Szatmárban. Feltételezésem szerint mellettük, tőlük délre Biharban Debreceni biztosít: az a feladata, hogy megakadályozza, hogy a Borsák nagy erőket ne vigyenek át Szatmárba és Ugocsába, vagy délre, keletre az Ákosok és a Kánok földjei irányába. (Ugyanilyen feladatot kapnak a Bátoriak is, akik a szatmári Gilvácsot veszik be, stratégiai pontot szerezve Károlynak a térségben. Lehetséges, hogy a szintén Borsa-familiáris Bátoriak is ekkor állnak át végérvényesen a király hűségére.⁹¹) A nélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanánk annak, hogy Károly keresztvíz alá hajtotta Dózsa egyik gyermeke fejét valamikor 1313-at követően és 1315-öt megelőzően, az időzítés alapján mégis úgy látjuk, Károly ki akarta hangsúlyozni Dózsa hűségét, elsődlegesen, hogy végleg eltántorítsa a Borsáktól!⁹² Dózsa keresztkomasága és aktivizálódása a király oldalán nagyjából akkor történt, amikor Kopasz a lázadás útjára lépett, hiszen ez után nem sokkal említik hűtlenként, 1315 nyarán. Közben Beke is hűtlen lesz valamikor az 1315. év őszén, de ekkor familiárisaik, a Debreceniek és a Bátoriak már a király pártján állnak. Dózsára szükség is van, hiszen a harcok elhú-

⁸⁸ Jogos tulajdonosaiknak visszajuttatott, Kánok által dúlt birtokok: AOklt. IV. 41., 63., 109., 162., 169. sz.

⁸⁹ AOklt. IV. 41., 63., 109. sz.

⁹⁰ „magister dausa compater et fidelis noster”: 1315. máj. 13. Lippa: DL 1859.; AOklt. IV. 78. sz.; AO. I. 380.

⁹¹ Familiárisok Tamás fiainak szövetségét elhagyva a királyhoz csatlakoztak. DF 243 724., AOklt. X. 194. sz.; EO. II. 561. sz.; DL 1045., AOklt. IX. 218. sz.

⁹² Megköszönöm itt Zsoldos Attila szíves kiegészítését a compater/keresztkoma-kifejezés értelmezése tárgyában. Mindazonáltal megpróbálhatjuk azonosítani a Debreceni-gyermekeket, akinek a király lehetett a keresztapja, egyedül talán Dózsa utolsó gyermeke, Klára jöhet szóba, akiről 1337-ben tudunk, igaz, akkor már özvegyként. Dózsa felnőttkort megért gyermekei előbb születhettek, mint 1313, hiszen az 1320-as évek elejétől politikai pozíciót töltenek be. Jakab és Pál már 1318-ban peres ügyben szerepel (AOklt. XX. 93. AOklt. V. 352. sz., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Bp., 1908–1928. I. 84–90.). Így Klára mellett legfeljebb a feltételezhetően korán elhalt Miklós, Rofojn vagy András kerülhet szóba (Engel: *Genealógia*). Miklóst és Rofojnt csak 1318-ban említik, Andrást pedig csak 1322-ben. DL 2122.; AO. II. 45–46.; AOklt. VI. 752. sz. Valamelyik gyermek keresztelésére akkor kerülhetett sor, amikor a király a térségben volt, hipotézisem szerint 1315 elején, amikor Károly Körév/Tokaj felől ment Csanád és Torontál megyék irányába.

zódnak 1316 februárjáig. A részvételért Dózsa jutalomban is részesült: 1316 augusztusában már, mint Szabolcs megye *curialis comes*-ét találjuk a forrásokban.⁹³ Mint fentebb említettük, Zsoldos Attila és Piti Ferenc is alispánként – utóbbi király által az ispán mellé kirendeltként – értelmezik Dózsa e pozícióját, s csak 1317-re teszük tényleges szabolcsi ispánságát, Engel Pál már 1315 végén Dózsát szerepelteti isispánként, s ez időre teszi, hogy Károly visszavette Borsa nembéli Beke ispánságát.⁹⁴

Ebben az időben új erőkre van szükség Erdélyben is, 1315. augusztus 1-én a király már új vajdát nevez ki, Pok nembéli Meggyesi Miklós személyében, aki rövidesen meg is indul haderejével, hogy átvegye a hatalmat a Kánoktól Erdélyben.⁹⁵ Ugyanekkor kaphatják meg kinevezésüket az új székely ispánok, Tomaj nembéli Losonci Tamás és István (1315. június 27. előtt).⁹⁶ Ezért lehet a Mojs lázadást is 1315-re tenni, hiszen saját földjei kerültek veszélybe. Ekkor kerültek előtérbe az észak-nyugat-bihari Ákos-földek, amelyeken Mojsnak kellett megszervezni apósa territóriumának védelmét. Ezért is van szükség Dózsára, hogy biztosítson dél–dél-kelet felé Mojssal szemben.

A bihari Ákos birtokokat a 'kiskirály' Ákos nembéli Mojs saját erdélyi (Görgény központtal kiépülő⁹⁷) territóriumával együtt igazgatta, így azokat, különösen az Ernye-fiak veszte után, a tartományához csapta.⁹⁸ [8. térkép a kötet végén, a Mellékletben] Mojs István nádor unokaöccse volt, Mojs királynéi tárnokmester, székely ispán, erdélyi vajda fia, erdélyi birtokait még apja szerezte Kolozsban és Dobokában.⁹⁹ Mojs az ország egyik legnagyobb uraként ott volt Károly 1310-es végleges koronázásán, s egyértelművé tette, hatalmi övezetét meg kívánja tartani, mégpedig Borsa nembéli Kopasszal szövetségben: a nádor leányát vette feleségül.¹⁰⁰ Az 1310-es évek elején még beszercei ispán, pohárnokmester.¹⁰¹ Nem való-

⁹³ DL 76 238., AOkl. IV. 310. sz.; Zichy, I. 153.

⁹⁴ Engel: *Archontológia*, I. 183.

⁹⁵ AOkl. IV. 131. sz. Jelzésértékű a szebeni szászok részére kiadott, 1315. aug. 12-i kiváltságlevél, nyilván az új vajda erdélyi hatalomátvételét megkönnyítendő. Egyértelmű az üzenete: Kán László „szabadságuk ellenére mostanáig hatalmuk alatt tartotta őket”: AOkl. IV. 143. sz. Kristó szerint már július második felében kinevezte. Kristó Gyula: Erdély 1315-ben. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 281–89. (továbbiakban Kristó, 1996.) 285.

⁹⁶ DL 29 995., AOkl. IV. 109. sz.

⁹⁷ Engel: *Archontológia*, I. 321.

⁹⁸ Görgény, Torda m.: Engel, *Archontológia*, I. 320.

⁹⁹ Rácz György: Az Ákos nemzetség címere. = *Turul*, 67. 1995. 1–2. sz. 11–34. (továbbiakban Rácz, 1995.) 18–19.; Birtokaik Küküllőben (Dicsőszentmárton, Bonyha), a Beszterce-vidéki Királyi Kérvületben (Petresfalva), Dobokában (Búza, Noszoly, Lak, Katona, Cég) és Kolozsban (Budatelke, Földvár) koncentráltak. Mojs hatalmas területet vont ellenőrzése alá Kolozsban is. Györffy, ÁMF, III. 336., Kristó, 2002. 279–80. 1318: a király megfosztja Mojs ezen birtokaitól: DF 254 779., AOkl. V. 234.

¹⁰⁰ DF 254 779.; EO II. 304. sz.; Regesza: AOkl. V. 234. sz.; Apósa, Borsa nembéli Kopasz. Engel: *Genealógia*, Ákos nem 3. Erne ága.; Szűcs, 1993. 340.; Wertner, 1891. I. 56.

színű, hogy a hírhedt rablólovag Mojssal, Borsa nembéli Kopasz vejével, Károly Róbert egyik legádázabb ellenfelével szemben a nemzetség többi tagjai fel mertek volna lépni, s valószínű, hogy a nemzetség földjei az ő nagyhatalmi ábrándjait szolgálták.¹⁰² Ugyan Karácsonyi János nem szerepelteti az Ákos nemzetség körében, a nemhez tartozónak kell tartanunk.¹⁰³ Mojs öröksége volt egyébként Monostorpályi, ekkoriban előforduló nevén *Mojspályija*, s azt kell feltételeznünk, a többi bihari birtokon is ő volt az úr. Ákos István feltehetően jó kapcsolatot ápolt Mojssal, Pályit valószínűleg közösen birtokolták, feltehető, hogy István lemondott Pályi egy részéről, s ezután lett Mojs a tömb központjával a térség ura.¹⁰⁴ Ez szoros összefüggésben állt a Borsa-Ákos-szövetséggel, hiszen Ákos István veje, Beke mellett Mojs, Kopasz veje is erősítette a liga frontját. Lehetséges, hogy Mojs már korán önállósodott, részt vett a királpárti Diószegiei egyedi monostorának s más bihari ellenpárti birtokok feldúlásában.¹⁰⁵ Kis Péter és Rácz György is felveti Mojs és Ernye fia István pecsétjének hasonlóságát, a fehér sólymos totemet, ami a két ág szoros kapcsolatát erősíti meg.¹⁰⁶

Kristó is úgy véli, magam is azt gondolom, hogy mutat nyom arra, hogy Kopasz és az észak-erdélyi Mojs fia Mojs között már Kopasz lázadása idején szoros kapcsolat állt fenn, s már 1315-ben, a családi kapcsolaton túlmenően politikai szövetségről beszélhetünk.¹⁰⁷ Egy 1318. (Kristó szerint 1319.) évi diploma szerint Mása (vagy Györffynél) Mázsa László, Borsa nembéli „Almásmelléki” vagy Kémeri Györk fia Dezső veje a király ellenében Mojs fia Mojshoz és Kopasz nádorhoz csatlakozott, és Jánki Tamás fogságába esett.¹⁰⁸ Az oklevél a.d. 1318-at közöl,¹⁰⁹ ezért inkább Engel álláspontját fogadhatjuk el. Hogy itt 1315. évi eseményről lehet szó, Jánki Tamás beregi és ugocsa ispán említése mutatja, aki az 1315. évi harcokban

¹⁰¹ 1314. márc. 13. Pohárnokmesterségére és beszercei ispánságára egy oklevél van, melynek datálása Engel szerint is lehet akár 1313 is. Engel: *Archontológia*, I. 43.; 111; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt, 1892–1991. (továbbiakban Z-W.) I. 300.

¹⁰² Mojs, Erdő ágából származott, Erdő unokájának, Mojs erdélyi vajdának (1287–88), tárnokmesternek (1291), királynéi tárnokmesternek (1298–1299) a fia volt. Zsoldos Attila Ákos nembéli Albert fiával azonosítja: Zsoldos, 338. István nádor fiainak harmadunokatestvére volt: Engel, *Genealógia*, Ákos nem 3. Ernye ága.

¹⁰³ Karácsonyi, 1900–1901, I. 109–34.

¹⁰⁴ Kis, 1998. 77.

¹⁰⁵ AOkl. IX. 458. sz.; AO. II. 216–19.

¹⁰⁶ Rácz, 1995. 19., 28.; Kis, 1998. 77.

¹⁰⁷ Kristó, 2003. 326.

¹⁰⁸ AOkl. V. 516.; 926. sz. Kémeri Györffy szerint maga is hűtlen volt, s Mojs fia Mojs segítette Kraszna elfoglalásában. Györffy, ÁMF, III. 507., 522.

¹⁰⁹ DF 251 725, többszörös átírás. A legelső bírságfizetési határidők az első évre, 1318-ra vonatkoznak. Újabb kiadású regesztája új adatokat közöl: *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Szerk. Piti Ferenc, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Nyíregyháza, 2010. (továbbiakban *Szabolcs megye*) 18. sz.

szerepelt aktívan, így erre az időszakra tehető Mojs szereplése Kopasz oldalán.¹¹⁰ Engel és Györffy ugyan 1318-ra datálta ezen oklevelet, s a benne foglalt esemény-sort, Mojs és Kopasz szövetségét is 1318-ra tette, az események inkább 1315-re illelenek, ekkor léphetett fel Jáнки Tamás Kopasz és Mojs erői ellenében.¹¹¹ Jáнки ugyanis nem szerepel egészen 1318 januárjáig, s akkor sem hadi cselekmény okán említi oklevél.¹¹² A legközelebbi, amikor hadi eseményben részt vesz, 1319. május 1. előtti időre tehető, amikor már a király seregében vesz részt.¹¹³ 1315 és 1319 tavasza között tehát Jáнки nem szerepelt hadi cselekményben, így nem is eshetett fogságába Mása László, róla pedig tudjuk, hogy már 1318. október 6. előtt fogságba esett. Az adat, hogy „a hűtlen Kopaszhoz és Mojszhoz csatlakozott”, együttesen, 1315-re vonatkoztatva sokatmondó, amiből arra következtethetünk, hogy Borsa aktivizálódása párhuzamosan történt Mojs királyellenes fellépésével.

Ákos nembéli Mojs 1315-ben jelentős erőket kötött le: feltesszük, 1315-ben Meggyesi Miklós erdélyi vajda az év háborúinak zömét Mojs ellen vívja, s nem a Kánok ellen. Mojs ügyesen kihasználta azt a vákuumot, amit Kán László halála Erdélyben idézett elő. Észak-Erdélyben lépett a vajda örökébe. A Kánok ellen tervezett ugyan hadjáratot Károly – Kán László fia, László önkényesen, királyi megbízás nélkül használt erdélyi vajdai címéről 1315. augusztus 12-én Károly tudomással bírt¹¹⁴ –, de ez Ákos nembéli Mojs fellépése miatt megghiúsult. A Kánok elleni katonai akció tervét azért kellett feladni, mert híre jött – még 1325 augusztusát megelőzően – Mojs lázadásának Észak-Erdélyben.¹¹⁵ Kán László fia László aktivizálhatta magát s ezzel megakadályozhatta az új vajda bevonulását a Maros mentén,¹¹⁶ de nincs tudomásunk arról, hogy az Észak-Erdélyt érintő harcokban részt vett volna. A Mojs hűtlenségét részletező 1318-i oklevél pontosan közli is, hogy „Mojs hintette el a viszály magvait Erdélyben” és Miklós vajdát azért küldte a király Erdélybe, hogy „ott állítsa helyre a Mojs által megzavart békét”.¹¹⁷ Az Engel

¹¹⁰ AOklt. V. 926. sz.

¹¹¹ Más kérdés, az, hogy Mása László apósa Kémeri Dezső Dózsa erdélyi vajda közbenjárását is kérte, és ki is fizetett 120 márkát a szabolcsi ispán előtt, nem jelenti azt, hogy ez csak azután történhetett meg, hogy Debreceni vajda lett, azaz 1318. júl. 8. előtt. Egy 1315-ös ügy miatt is kérhette az új erdélyi vajda közbenjárását Kémeri, nem kellett Mása László hűtlenségének, s fogságba esésének feltétlenül 1318-ban történnie.

¹¹² DL 69 663., AOklt. V. 1. sz. Az 1318-as évben egyszer sem hadi esemény okán említik: DL 29 996., AOklt. V. 310. sz.

¹¹³ AOklt. V. 441., 455. sz.

¹¹⁴ DF 285 581., AOklt. IV. 143. sz.

¹¹⁵ Miklós vajda legyőzését részletesen elmondja egy 1318. évi oklevél: DF 254 779.; EO II. 304. sz.; Regesza: AOklt. V. 234. sz.

¹¹⁶ Kristó, 2002. 317.

¹¹⁷ „...turbator pacis, amator scismatis discordie et dissensionis materiam in partibus Transsilvanis seminasset... Nicolaum wayuodam ... ad partes Transilvanias per ipsum Moys perturbatus... misissemus, idem Moys eidem insurgendo ipsum fraudulentem debellavit et recepto spolio non modico de partibus illis aufugavit”: 1319. aug. 9.: AOklt. V. 234. sz., Kiadva: EO. II. 314. sz.

Pál által 1315-re tett, Kánok elleni dévai ütközetre 1317. október 23. előtt nincs adat.¹¹⁸ Az Engel Pál által vázolt 1315. évi erdélyi hadjáratot 1317-18. évi oklevelek támasztják alá: a hadak vezetői ugyanis ekkor részesülnek jutalmakban.¹¹⁹ Kristó és Engel is egyetért abban, hogy a Kánok tartománya nyugat-dél-nyugat felé túllepته Erdély határait, s kiterjedt a Tiszáig.¹²⁰ Az elképzelhető, hogy Károly 1315-ben a Tisza mentén Becséig nyomult, s vezérei, köztük Szécsi Pál Temesvár felől tört Erdélybe, Hátszeg felé.¹²¹ Kristó nem osztja ezt, ő azon a véleményen van, Kán László feltehető 1315. tavaszi halála után a tartománya nyugati része „kardcsapás nélkül” jutott Károly birtokába.¹²² Mivel hadi eseményt 1317. október előtti adat nem említ, 1317-re teszi Szécsi és a királyi seregek Hátszeg felőli erdélyi invázióját.¹²³ Az 1315-ös év királyi rendezései – a Kánok által elfoglalt birtokok visszaadása¹²⁴ – alapján jut Engel arra a következtetésre, hogy a király 1315-ben győzte le a Kánokat, s retorzióként visszaadat foglalt javaikból. Ennek alapján a harcok lezárultát is megbecsüli, s úgy véli, a király és a Kánok még 1315 nyarán békét kötöttek. A földvisszaadások azonban úgy is megtörténhettek, hogy Károly értesülve László vajda haláláról, a Kán-tartomány nyugati részén, Arad és Csanád megyékben háborús cselekmény nélkül is, kihasználva a hatalmi vákuumot, adományozhatott Kán-foglalásokat, lévén, hogy hadi eseményeket nem közölnek forrásaink. A visszavételek természetesen előzetes érvennyel is szólhattak, azon esetre, ha a hadjáratok során a Kánoktól azokat visszaveszik.

Mi több, a fenti tények és a hadi események kronológiája miatt furcsa elképzelni is, hogy a Borsák és a Kánok ellen is egyidőben vívtak volna Károly seregei, hiszen nem is tudunk rendelkezésre álló, bevethető haderőről. 1315 folyamán ugyan egész sor adatunk van egy erdélyi háborúról, de éppen azt nem tudjuk, hogy ez Kán László fiai ellen folyt volna. Kristó Gyula furcsának találta, hogy az újonnan kinevezett vajda, Meggyesi Miklós 1315. augusztus 9-én a hadjárat gyülekezőhelyét a

¹¹⁸ DL 100 035., AOkt. IV. 605. sz.

¹¹⁹ 1318. jún. e. Szécsényi Tamás lippai és becsei várnagy lett; Szécsi Miklós 1317. okt. 23. előtt lett hátszegi várnagy. Ha ezeket a területeket már 1315-ben elfoglalta volna a király, miért várt volna éveket a hadvezérek kitüntetésére?

¹²⁰ Kristó, 2002. 309.

¹²¹ Engel, 1988. 111., 112. Engel Pál arra alapoz, hogy a Kán László-fiak hűtlenségét, a dévai ütközetet leíró oklevél „akkori hűtleneknek” (tunc nostros infideles) aposztrofálja a vajda fiait, s ezt 1315-re vonatkoztatja. 1317. okt. végén az „akkor” kifejezést úgy is érthetjük, hogy Dévánál az év során korábban történt csata idején, azaz akkorra már kiegyeztek a királlyal s az oklevél kiállítása idején már nem hűtlenek. (Csak 1321-ben kelnek fel újra Károly ellen.) Mindemellett, a dévai csatát leíró oklevél Szécsi Pálról elmondja, súlyosan megsebesült, s mivel az 1316-os év folyamán a Dunántúlon áll hadban Károly seregében, ez inkább 1317-re tehető, ami után 1318. júliusáig eltűnik a forrásokból, tehát inkább ekkor sebesülhetett meg, s nem 1315-ben.

¹²² Kristó, 2003. 323.

¹²³ Kristó Gyula: Kán László és Erdély. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. (Nemzet és emlékezet) 266–99. (továbbiakban Kristó, 1983.) 291–92.

¹²⁴ AOkt. IV. 63., 109.; 143. sz.

szatmári Aranyosmeggyesre jelölte ki.¹²⁵ Még érdekesebb, meg is jelölik oklevelek, hogy kikre számít az *exercitus*ban, s feltűnő, hogy a megszólítottak nem erdélyi, hanem zempléni, ungi birtokosok (Baksa nembéliek, a Nagymihályiak és a Butkaiak). Kristó megütöközt azon, hogy miért nem ment a vajda egyenesen, a marosi úton Erdélybe, s nem fordult egyből a Kánok közeli fészke, Déva ellen, hanem a Körösökön átkelve, Erdély nyugati határa mentén hosszasan vonult északra, és csak a Meszesi-kapun keresztül jutott el Désvárra.¹²⁶ Feltesszük, hogy Meggyesi azért akart Lippáról észak felé vonulni, s nem ment egyenesen Erdélybe, mert csatlakozni akart azokhoz a királpárti erőkhöz, akik a Tiszántúlon hadban álltak. Feltehető, hogy Debreceni Dózsával is haditanácsot tartott. Lehetséges az is, hogy a Borsákkal szemben már sikereket elért korábbi familiárisaikat akarta zászlaja alá gyűjteni, ezért tett kitérőt Aranyosmeggyes felé. Másképp nehezen lenne magyarázható, miért vonult a Borsák tartományain keresztül. Szeptember elején maga is Észak-Erdélyben volt, Désváron adott ki oklevelet, tehát a Meszesi-kapun, észak, Észak-Bihar és Szatmár felől vonult Erdélybe.¹²⁷ A tordai Iklandnál messzebb azonban nem jutott.¹²⁸ Meggyesi 1315. november 9–14. között Kolozsvárott állíttatott ki okleveleket.¹²⁹ Kristó Gyula úgy értelmezte, hogy a vajda a Meszesi-kapu felé hátrált.¹³⁰ Ez azonban az oklevelek alapján nem állapítható meg. Tudjuk, hogy Iklandról Kolozsvár felé vonult vissza, a nélkül, hogy jelentősebb hadi akciót vívott volna a Kánokkal, s az is lehet, hogy egyáltalán össze sem mérhette erejét a Kánokkal, mert Mojs csapatai rögtön októberben visszavonulásra kényszerítették. Magára a visszavonulásra – egykorú, az év és a következő esztendő során kiadott oklevelek alapján – abból következtethetünk, hogy az év végén eltűnik a forrásokból, s csak a következő év áprilisában tűnik fel újra, akkor utoljára szerepelve vajdaként. Egy 1318-as oklevél közli, hogy Mojs legyőzte és ki is űzte Erdélyből Miklós vajdát, igaz, pontos időpontot ez alapján sem tudunk.¹³¹ Engel ezt az akciót, Miklós vajda Mojs által Erdélyből történt kiűzését 1316 decemberére keltezte.¹³² Kristó Gyula datálása, aki szerint Pok nembéli Miklós már 1315 novemberében kiszorulóban volt Erdélyből, és 1316. április 18. után többé nem fordult elő működő vajdaként, sokkal inkább beleillik a hadjáratok logikai és időrendjébe, ha a Dózsa–Mojs rivalizálást tekintjük.¹³³ Kristó azt is feltételezte, hogy Károly a balsiker következtében már 1315–1316 fordulóján megfosztotta Meggyesi Miklóst rövid életű

¹²⁵ DF 254 217., AOkl. IV. 141. sz.; Kristó, 2003. 323.

¹²⁶ Kristó, 2002. 316.

¹²⁷ DL 62 679., AOkl. IV. 150. sz.

¹²⁸ AOkl. IV. 161. sz.

¹²⁹ DF 252 753., AOkl. IV. 180. sz.; DL 31 065., AOkl. IV. 181. sz.

¹³⁰ Kristó, 2003. 325.

¹³¹ 1318. aug. 9.: AOkl. V. 234. sz.

¹³² Engel, 1988. 115.; 134.

¹³³ DL 29 111.; AOkl. IV. 262. sz.

vajdaságától.¹³⁴ Erre utalhat az is, hogy az 1316. április 18. előtti oklevélben már csak Miklós vajda emberéről esik említés. Valószínűnek tartom, hogy Mojs győzte le Pok Miklós vajdát Erdélyben, valamikor 1315 végén. 1315. november 13-án még a vajda emberei Kolozsmonostoron birtokosztályban tesznek tanúbizonyságot.¹³⁵ A csatában az Ákosok mellett a Borsák krasznai és erdélyi birtokaira húzódtott erői is részt vehettek, erre utalhat, hogy a szövetezésüket megerősítendő, Mojs a zsákmányolt jelvényeket, zászlókat apósának, Kopasznak – és más társainak, feltehetően más Borsa nembéli, vagy Borsa-familiáris szövetségeseinek – küldte el.¹³⁶ Ez az oka, hogy Dózsának védekeznie kell Mojssal szemben, s meg kell akadályoznia, hogy áttörjön át Biharba. Szinte már vajdai kinevezése előtt Dózsa látja el Erdély északi, nyugati határvidékén a katonai vezetést, hiszen Meggyesi leváltása után nincs is vajda egészen 1318. július 8-ig, mikor Debreceni kapja meg a tiszte.¹³⁷ Mojs 1315 után folyamatosan jelentős erőket hozott át Biharba is, állandóan számolni kell vele. Személyesen is harcolt a debreceni csata mellett több hadi akcióban is.¹³⁸

Feltehető, hogy Károly inkább csak rákényszerült, hogy kegyelmet adjon a Borsáknak, de nem egyezett ki velük. Újabb frontok nyíltak Erdélyben és Krasznában is, s a király nem akart újabb kiélezett konfliktust, pillanatnyilag megelégedett a nyugalommal a Borsák földjén. A kegyelembe fogadás inkább formális aktus lehetett, nem jelentette azt, hogy Kopaszt visszafogadja korábbi pozícióiba. Éppen ezért növekedett meg Debreceni Dózsa és más Károly-párti hívek szerepe a régióban, a béke csak időleges lehetett, s fel kellett készülniük a háborúra. A februári kegyelem ellenére kérdéses, hogy a Borsák letették-e a fegyvert, és hogy 1316 tavaszán Ugocsán kívül Szabolcs, Szatmár királyi ellenőrzés alá került-e. Sőt, 1317 augusztusáig Szatmárban és Szabolcsban sem tudunk új ispánról.¹³⁹ A Borsák elvesztették ugyan említett ugocsai váraikat, továbbá a szatmári Gilvácsot és a biztosan nem azonosítható, de szintén tiszántúli Csévár (Cheewar, Szilágycsehi?¹⁴⁰) várakat, de központi területeiken nem gyengültek meg. Károly seregei nem jutottak el 1315-ben a Borsák fő fészkeihez, Szatmárban meg is vetették a lábukat, de Bihar határában megálltak, nem jutottak tovább. Engel azon feltevése, hogy többi várakat

¹³⁴ Kristó, 2003. 324.

¹³⁵ AOkt. IV. 179. sz., EO. II. 257. sz.

¹³⁶ „...et insignium victorie sue infidelitatis de rebus fidelium nostrorum ibidem ablatis: et vexilla aliis sociis suis, specialiter Kopoz filio Thome socero suo, in oprobrium nostre regie maiestatis destinavit”: 1319. aug. 9.: AOkt. V. 234. sz., Kiadva: EO. II. 314. sz. Átírva: DF 254 779.

¹³⁷ Engel: *Archontológia*, 11.; DL 96 065., AOkt. V. 201. sz.

¹³⁸ Engel, 1988. 115.

¹³⁹ 1317. aug. 1. Szántói Pető szatmári ispán; 1317. aug. 3.: Debreceni Dózsa ispán. Engel: *Archontológia*, I. 183., 188. Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004. 11.

¹⁴⁰ Fügedi szerint a későbbi Közép-Szolnok-beli Szilágycsehi. Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 82.) Bp., 1977. 116.

és megyéjüket (Bihar, Kraszna, Békés) megtarthatták, úgy logikus inkább, hogy ezeket nem a kiegyezés révén nyerték vissza, hanem el sem veszítették, hiszen a királynak nem lehetett esélye meg sem közelíteni e területeket. Véleményem szerint, ha ki is egyeztek időlegesen 1316 februárjában, nem ismeretes, hogy ez meddig tartott illetve milyen birtokokat tarthattak meg. Mi több, az egyezésben nem szerepel csak Kopasz és Beke, Kopasz fia, a korábban ugyancsak hűtlenként titulált Bekcs nem; sem a Borsák többi tagjai (például a későbbi harcokban aktívan részt vevő Loránd fia István).¹⁴¹ A királyi erők még meg sem közelíthették a Borsák keletebbre eső várait: tudjuk, hogy a Krasznában lévő Valkó Bekcs kezén volt,¹⁴² valamint Loránd fia István vára – a máig nem lokalizált – Dergecs (Dergeuch) vára is szilárd bázisul szolgált egészen addig, míg 1317 végén vagy 1318-ban Mihály fia Elefánti Dezső be nem vette azokat.¹⁴³ Lehetséges, hogy a krasznai Borsa-várak és birtokok biztosították az összeköttetést az ugyancsak krasznai birtokos Ákos nembéli Mojs felé, s ezért nem is juthattak el ide 1317-18 előtt a királyi erők. Ugyanezt a szerepet játszotta a Borsa-familiáris s Bekcssel és Istvánnal együtt harcoló Gutkeled nembéli Lothárd fiak – Lothárd bán fia Pált és testvérei: János, Jakab, unokaöccsük, János, és unokafivérük, László fia László a Szilágyság nagyhatalmú urai – kezén lévő szilágyi (s Szilágy névvel is illetett) Aranyos vára is.¹⁴⁴ Korántsem biztos, hogy a Borsa-nem összes tagja kegyelmet kapott, s az összes törzsterületen letették a fegyvert. Erre utalhat az is, hogy új bihari, szatmári és békési ispánról hosszú hónapokig nem tudunk: bihari ispánról legközelebb csak 1317. június 18-án; szatmáriról 1317. április 7-én, békésiről pedig csak 1329-ben.¹⁴⁵ A harcok elhúzódása és a Borsa-lázadás eszkalálódása Mojs fellépésével magyarázható. Véleményem szerint, ha Kopasz és Beke ki is egyezett 1316 februárjában, ez legfeljebb időleges vagy inkább formális lehetett, a nemzetség csak az alkalmas időt várta, hogy mikor távozik a hadszíntér közeléből a király, hogy felemelje a lázadás zászlaját. Ez el is érkezett, hiszen az 1316. év nagy részét a király, s legfőbb híveinek nagy része a Dunántúlon kellett töltse. Február 5-én van utoljára Temesváron, majd Pécsváradon találjuk májusban, s csak augusztus elején tér vissza.¹⁴⁶ 1316 tavaszán Károly általános felkelést hirdetett meg a Kőszegiek ellen, de a tiszántúli nagyok

¹⁴¹ Bekcs hűtlensége: AOkl. IV. 114. sz. Loránd fia István is hűtlenként szerepel: 1319: DL 1970., AOkl. V. 501. sz.; EO. II. 323. sz.; Kiadva AO. I. 520–23.

¹⁴² Györffy, ÁMF, III. 506.

¹⁴³ Lehetséges, hogy ez a Borsa nembéli István Tamás fia Istvánnak a fia. Engel vele azonosítja. A lázadók között azonban nem ő, hanem Loránd vajda fia István szerepel. Engel: *Archontológia*, I. 408.

¹⁴⁴ Engel: *Archontológia*, I. 268.

¹⁴⁵ Engel: *Archontológia*, I. 108., 112., 183.; Szántai Pető az ispán Szatmárban: 1317. ápr. től: AOkl. IV. 440. sz. Szabolcsban 1316 augusztusában van adat Debreceni Dózsa curialis comes-i címére, igaz, a fentebb említettekkel, Zsoldos és Piti nézetével összhangban értelmezzük, alispánként szerepel, de véleményem szerint már nincs fölötte ispán, Borsa nembéli Beke semmiképpen sem. 1317-től pedig teljes jogon ispán. AOkl. IV. 310. sz. A többi megyében csak 1317-től ispán Dózsa: Biharral együtt Szolnokban és Szatmárban is 1317. jún. 18-tól. AOkl. IV. 495. sz.

¹⁴⁶ Engel, 1988. 137.

olybá vették, mintha ez rájuk nem vonatkoznék. Engel szerint Károly válaszképpen megfosztotta Borsa Bekét a tárnokmesterségtől.¹⁴⁷ Feltevésem szerint ez az időszak volt a legalkalmasabb arra, hogy a Borsák, egyesítve erőiket Ákos István fiaival, Petenye fia Péterrel, Mojssal és a Lothárdfiakkal, minden eddiginél nagyobb erejű támadást indítsanak Károly s pártja ellen.

Elsőként Petenye fia Péter ellen fordul a király, aki már 1315 vége óta dűlt a király híveinek földjeit Zemplénben.¹⁴⁸ Károlynak meg kellett akadályoznia, hogy a Petenyék erői egyesüljenek a Borsákéival, ezért 1317 első felében kétfrontos harcra kényszerült. A király maga a fősereggel Temesváron gyülekezett 1317 januárjában-februárban, de északi seregei bevették Péter várait (Gönc, Regéc, Barkó, Bodrogszeg, Jeszenő). Petenye fia Péter közvetlenül Kopaszhoz menekült, s lehet, az 1317 őszi harcokban már szerepelt is a Borsák oldalán. Kristó és Engel is úgy véli, Erdélybe menekült, de a hivatkozott oklevél csak Dózsa vajdai kinevezése utáni erdélyi harcokban szerepelteti.¹⁴⁹ Egy 1317. január 2-i oklevél Pétert már hűtlenként aposztrofálja, aki „Kopasz volt nádorhoz csatlakozva annak minden, a király elleni akciójában részt vett”.¹⁵⁰ Véleményem szerint így Petenye már akkor kiszökhetett a király seregeinek abaúji-zempléni gyűrűjéből, amikor várait ostromolták, s kicsúszva a hálóból, már 1317 tavaszán – főbb várai, Barkó, Regéc és Gönc is elestek áprilisra, csak Borostyán maradt meg elszigetelve – Kopaszhoz csatlakozott. Lehet, hogy ekkor ment Halicsba trónkövetelőt hozni az országba (lásd alább). Egy okleveles adat oroszországi útját Erdélybe való menekülése előttre teszi.¹⁵¹ Petenye erői így növelhették Borsa hadát már az év tavaszán is. Azt is tudjuk, Petenye fia Péter később, Dózsa Mojs elleni erdélyi hadjárata – feltehetően 1318–19-ben, de lehet, hogy még 1320-ban is – idején „sok embert állítva maga mellé Szatmárból” harcolt Mojs oldalán,¹⁵² tehát Szatmárban is rendelkezett bázissal jóval Zemplénből való, 1317-es menekülése után is, s nem zárható ki, hogy 1317-ben éppen szatmári földjeire távozott s ott szervezte meg az ellenállást Borsával és az Ákosokkal szövetségben. Az 1315 tavaszán hűtlenné nyilvánított Ernye-fiak felkeltek a király ellen, elveszítik bihari-szatmári birtokaikat. Tovább mennek Erdélybe, először feltehetően Kán László fiaihoz. A nemzetség másik ága – a Torockói – már régóta igen jó kapcsolatot ápolt a Kánokkal, Ákos nembéli Ehellős alvajdaként szolgálta László udvarát, s birtokai is a Kán-földek közé ékelődtek – Tordában, Fehérben és Küküllőben, s feltehetően több tagjuk familiárisként is a Kánokkal tar-

¹⁴⁷ 1316. máj. 26.: Df 259 804., AOklt. IV. 287. sz.

¹⁴⁸ AOklt. IV. 355. sz.

¹⁴⁹ 1321. feb. 10.: DL 57 266., AOklt. VI. 39. sz., Kristó, 2003. 329.; *Károly Róbert emlékezete*. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Bp., 1988. 123–24.

¹⁵⁰ DL 1882., AOklt. IV. 385. sz.

¹⁵¹ DL 57 266., AOklt. VI. 39. sz.

¹⁵² Kelet nélkül, 1321-re datálva: AOklt. VI. 370. sz.

tott.¹⁵³ Azonban a pillanatnyi helyi erőviszonyokat értékelve az Ákosok lehetséges, hogy egyből Mojszhoz menekültek, s nem a Kánokhoz, hiszen Kán László meghalt, fiai helyett pedig az új erőtenyező Mojs lett. Ezért mennek tovább az Ákosok inkább hozzá. Ákos István nádor három fia, István, László, Gergely is valószínűleg elesik 1317-ben Dévánál, de fiai még részt vesznek Mojs és a Kánok oldalán a küzdelmekben. Bihari, szabolcsi földjeiket elveszíthették ugyan, de borsodi uradalmuk felszámolására is csak 1319-ben vagy az után kerül sor. Lehetséges, hogy az Ákosok Petenye fia Péterrel együtt Diósgyőrből is hoztak át erőket a Borsák seregébe. Mojs korai részvételére utal, hogy egy 1316. augusztus 19-i oklevél szerint a kolozsvári hospesek és szászok „legújabbán”, azaz nem sokkal előtte a király ellenségeivel szemben léptek fel.¹⁵⁴ Ezért volt még inkább szükség a királynak a Tiszántúlon megmaradt híveire s az ő kezükön lévő várak helytállása mindennél többet jelentett. Az összeesküvésnek immár nagypolitikai oldala is volt, trónkövetelőt kívántak behívni. Mojsnak tevékeny része volt abban a tervben is, hogy Halicsból hoznak a trónra új királyt, IV. Béla egyik dédunokáját – valószínűleg Andrej vagy Lev társuralkodó herceget –, jöllehet az okleveles adat csak Petenye fia Péter és Kopasz vétkéül rója fel, illetve előbbiről mondja, hogy „Oroszországba utazott a herceget megkoronázni”.¹⁵⁵ Petenye fia Péternek a többi összeesküvő mellett azonban nem lehetett akkora súlya, hogy egyedül döntsön egy külhoni trónkövetelő behívásáról, így Kopasz és hívei legbefolyásosabbjainak, azaz Mojsnak is része lehetett ebben. Kopaszt és társait utóbb azzal is vádolták, hogy Károly megölését tervezték. Lehet ez arra utal, amikor Petenye fia Péter akarta „felbérelt orgyilkos által” megöletni Károlyt Temesvárott.¹⁵⁶ (Kopasz, Beke és a Lothárdfiak szerepelnek a „vádiratokban”, „néhány cinkosukkal együtt”, de érdekes, hogy Kopasz fia Bekcs és Mojs nem.¹⁵⁷ Viszont az oklevél a Debreceni Dózsa elleni harcokban már nem is Kopasz hűtlen híveiről, hanem Mojs „bűntársairól” szól, mintha már ő lenne a lázadásnak,

¹⁵³ Kristó, 2002. 280., 312. Lásd Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp., 1940. 107.

¹⁵⁴ AOKlt. IV. 313. sz.

¹⁵⁵ 1317. jan. 2.: DL 1882., AOKlt. IV. 385. sz.; 1321. február 10.: DL 57266., AOKlt. VI. 39.

¹⁵⁶ AOKlt. IV. 676. sz. Petrovics István foglalkozott a Petenye-féle merénnyel: egy regesztát újraolvasva kimutatta, két merénnyel is történt, Patakon és Temesvárott. Petrovics István: *Orgyilkosok Temesvárott: merénnyel I. Károly király ellen*. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 431–434. illetve újabb kiadása: *A középkori Temesvár: fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből: Kubinyi András 1929–2007) emlékére*. Szeged, 2008. 130–40.

¹⁵⁷ 1325. okt. 12.: „cum Kopaz quondam palatinus notorius noster infidelis et rebellis qui preter varias et execrabiles facinorosas facciones suas quas commisit cum quibusdam suis complicitibus in necem nostram conspirarat. lese maiestatis crimen quod in morte domini Ladislai quondam illustris regis Hungarie inclite recordacionis ka-rissimi fratris nostri patruelis inchoavit in nostra persona cupiens terminare”: AOKlt. IX. 458. sz.; AO. II. 216–19.; „...a via nobis debita fidelitatis divertissent, detestabile facinus, execrabile scelus in necem nostram non sine nota criminis laese Maiestatis nefandissimam conspirationem cogitantes”: 1326. máj. 14.: DF 243 724., EO. II. 561., AOKlt. X. 194. sz.

pedig ez még Kopasz halála előtti időre vonatkozik. Feltehető, Mojs lett a lázadók „erős embere”, még ha később ki is szabadította Kopaszt.¹⁵⁸⁾

A Borsák „második lázadása” nem sokkal az 1316. februári megegyezés után, valamikor az év nyarán, vagy a vége felé robbant ki teljes erejével és eleinte némi sikerrel járt. A Borsák tisztában voltak vele, hogy először a király tiszántúli hívei ellen kell fellépniük, a helyzet kulcsa az volt, hogy Dózsa, a Bátoriak (Bereck fia János), Dénes fia Jánki Tamás, Szántai Pető, Elefánti Dezső ne tudják megakadályozni, hogy a lázadók seregeiket egyesítsék s szabadon mozoghassanak az északi Petenye-földektől a Borsák déli hatalmi zónájáig, és keletre Mojs territóriumáig. Kifejezetten a királpárti bázisokat akarták felszámolni, ezért fordultak a tiszántúli várak ellen. Kopasz fia, Bekcs és unokaöccse, Loránd fia István; Kopasz öccsének, Vak Lászlónak fia János végigdúlták az ellenpárt birtokait, bevették és felgyújtották Cheewar várat, és foglyul ejtették várnagyát, Elefánti Dezsőt.¹⁵⁹ Bekcs és Loránd fia István azonban hiába ostromolták a Batori Jánostól védett Gilvácsot¹⁶⁰ és a Diószegi-ek megerősített egyedi monostorát, Mindszentet.¹⁶¹ Feltehetően ekkor már velük harcol Petenye fia Péter is. Petrovics István emeli ki, hogy a Borsák akkor fordultak szembe az uralkodóval, amikor Szerbiában Dragutin István halála után az Anjouk ellenfele, II. Uroš szerezte meg a hatalmat, aki tüstént pusztítani kezdte a Magyar Királyság déli határvidékét. A Borsák tehát jól választották meg az időpontot.¹⁶²

A Debrecenben tartózkodó Dózsa volt az, aki megfordította az események menetét.¹⁶³ Károly ugyan mozgósította erőit, de Dózsa és Borsa-ellenes hívein kívül a csatába nem érkeztek központi királyi seregek Temesvár térségéből, egyedül északról Amadé fia János állt a királyi zászlóhoz. A helyi királyhű erők Debreceni Dózsa zászlaja alatt gyülekeztek. A Balogsemjén nembéli Kállai család őseire (Egyed fia János/Iván és Simon¹⁶⁴) és a Gutkeled nemzetség Batori, Diószegi és Dobi ágának tagjaira támaszkodva gyűjtött sereget.¹⁶⁵ A Gutkeled Egyedmonostori ága nemcsak a Borsákkal, hanem az Ákosokkal szemben is érdekelt volt a fellépésre: már korábban konfliktusba keveredtek – a Bátoriak is – az Ákosok expanzív törekvése-

¹⁵⁸ „Moys ac eiusdem complicitibus”. Uo.

¹⁵⁹ 1319-es oklevél közli, igaz, a vár bevételéről konkrétan nem szól, azt mondja, Elefánti megőrizte, még akkor is, ha felgyújtották és ez után a várnagy kitört a várból és fogságba esett. Lehetséges, hogy a hosszas ostrom után már csak a felgyújtott vár romja juthatott a Borsák kezére s nem egy jelentős erőd, de az is elképzelhető, hogy a felgyújtás ellenére a királpártiak kezén maradt, csak a kitört várnagy jutott a Borsák kezére, de nem tudták bevenni Csévárt. DL 1970., AOKlt. V. 501. sz.; EO. II. 323. sz.; Kiadva AO. I. 520–23.

¹⁶⁰ 1324-es oklevél: DL 30 614., AOKlt. VIII. 476. sz.

¹⁶¹ AOKlt. IX. 458. sz.; AO. II. 216–19.; Györffy, ÁMF, I. 614.

¹⁶² Petrovics, 2008. 135.

¹⁶³ Módy, 1984. 115.

¹⁶⁴ 1317. máj. 31.: DL 1893., AOKlt. IV. 479. sz.; 1317. dec. 13.: DL 76 334., AOKlt. IV. 657. sz.

¹⁶⁵ Batori Bereck fiai, János és Lőkös: 1317. ápr. 6.: DL 1704., AOKlt. IV. 439. sz.

ivel Szabolcsban.¹⁶⁶ 1300-ban Ákos István fia Miklós apjával együtt hatalmaskodva foglalt el Borsodban Gutkeled-földeket.¹⁶⁷ A királyi seregben harcolt Szántói Pető szatmári ispán, feltehetően Szatmárból hozott csapataival.¹⁶⁸ Dózsa szerepét növeli, hogy a királyi sereg egyik fővezére volt – a másik kapitány Aba nembéli Amadé fia János volt. A királyi erők vezetőit általában Dózsában és Amadé fia Jánosban jelölik meg a források.¹⁶⁹ Egy 1320-as oklevél viszont úgy fogalmaz, királyi parancsra Dózsa vívta a csatát, s egy másik, 1323-i oklevél pedig egyedül Dózst említi meg, mint a Kopasszal csatát vívó sereg fejét, sőt, a győzelmi jelvényeket sem Amadé fia Jánossal küldte a királynak, hanem egyedül.¹⁷⁰ Még 1329-ben is, a csatáról legrészletesebben beszámoló oklevélből is arról értesülünk, Dózsa vezette a sereget és vívta meg a csatát, egyedüli vezérként.¹⁷¹ Mi több, a Dózsa részére kiadott 1319. évi adománylevél egyértelműen úgy fogalmaz, ő győzte le a hűtleneket, ő vezette a hadsereget, és ő szerezte meg a győzelmet, ejtett sok foglyot és zsákmányt („exercituum admittente triumphum obtinuit”).¹⁷² (Amadé fia János érdemeiről nem esik szó, nyilván azért sem természetesen, mert később újra hűtlenné vált.¹⁷³) Kopasz nem óhajtotta megvárni, amíg a király maga is megérkezik, és túlereje tudatában csatát kezdeményezett.¹⁷⁴ Táborában ott volt Beke mellett Gutkeled nembéli Lothárd fia Pál és fivére, Gutkeled nembéli Vak Dorog fiai, Domokos és Márkus, Mojs az erdélyi hadakkal, valamint egy Ajdud nevű kun, akiről nem tudni közelebbit, lehetséges, hogy a Borsa familiában harcoló segédcsapat feje.¹⁷⁵ Kopasz Debrecen „előtt” vagy „mellett” támadta meg Dózsa seregét 1317 februárjában-márciusában.¹⁷⁶ (A csata

¹⁶⁶ Kis, 1998. 73.

¹⁶⁷ Tarján és Palkonya, Dorog fia Miklós (utóbb Diószegi) birtokai: Zichy, I. 103–04.

¹⁶⁸ DL 8006., AOklt. IV. 440. sz.

¹⁶⁹ DL 64 010.; AOklt. IV. 459. sz.

¹⁷⁰ 1320: DL 2014., AOklt. V. 934. sz.; 1323: DL 99 897., AOklt. VII. 431. sz.

¹⁷¹ DL 3449., AOklt. XIII. 212. sz.

¹⁷² „...cum Kopoz et Beke filii Thome...eodem Dowsa Woyauoda certaminis...movissent, idem Woyauoda deo ulcionum et domino exercituum admittente triumphum obtinuit et palmam victorie laudabiliter reportauit, multis captivis abductis et prediis infinitis.” 1319. okt. 17.: DL 76 256., AOklt. V. 607. sz.

¹⁷³ Kristó, 2003. 334. Újra hűtlen: 1318. márc. 21.: DL 1912., AOklt. V. 73. sz.; majd, a későbbiekben továbbra is hűtlenként tudósítanak róla az oklevelek, még akkor is, amikor a fentebbi, Dózsának adott adománylevél kelt: 1319. dec. 8.: AOklt. V. 637. sz.; illetve, amikor Dózsa hadat vezetett Mojs ellen s még 1317-es egyéni érdemeit is újra méltatták: Amadé fia János hűtlen: 1320. júl. 20.: AOklt. V. 860. sz.

¹⁷⁴ 1317. máj. 8.: DL 64 010.; AOklt. IV. 459. sz.

¹⁷⁵ 1329-es oklevél sorolja fel a résztvevőket: DL 3449., AOklt. XIII. 212. sz. A Borsák oldalán: Vak Dorog fiai: 1317. ápr. 6.: DL 1704., AOklt. IV. 439. sz.; Lothárd fiai, Jakab, Pál és János: DL 1918., AOklt. V. 145. sz.

¹⁷⁶ Előtt: „ante Debrechen”: 1317. dec. 13.: DL 76 334., AOklt. IV. 657. sz.; Mellett: „prope debrechen”: 1320. nov. 17.: DL 2014., AOklt. V. 934. sz. Datálása: Kristó, 2003. 331.; Engel, 1988. 134. Újabb adatokra a csata 1317. február 10-re való datálásáról lásd Zsoldos Attila e kötetbeli tanulmányát. Köszönöm Zsoldos Attilának, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

datálására nézve új adatokat közöl Zsoldos Attila tanulmánya jelen kötetben.) Dózsa példát statuált: diadala jeleként kilenc levágott fejet és két vezéri lobogót – Kopaszét és Pálét –, valamint Borsa két kapitányát küldte el Károlynak.¹⁷⁷

Nem tudjuk, milyen hadi események zajlottak a debreceni csata után, annyi ismeretes, hogy a király is fontosnak tartotta, hogy június–júliusban megjelenjen a térségben.¹⁷⁸ A Borsák várai közül azonban a debreceni csata után – április–májusban – több is áll még, Adorján, Körösszeg és Sólyomkő biztosan. Kopasz a székhelyére, a Berettyó melletti Adorjánba zárkózott.¹⁷⁹ Dózsára továbbra is nagy szüksége volt a királyi erőknek a Borsák ellenében. „A király személye helyett eljáró bíró” és „ispán a nemesek öt megyéjében” lesz 1317. június 18-án vagy előtt (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén, Szolnok); lehetséges, a király személyesen is jelen van, amikor kinevezi.¹⁸⁰ Ismert egy okleveles adat, mely szerint a király már ez előtt újra megbízta egy újabb, hűtlenek elleni sereg felállításával, hogy fegyverezze fel a „hozzá tartozókat”.¹⁸¹ Dózsa valóban „kapott levelet a királytól”, és „közli rokonaival siessenek jól felfegyverzett szervienteikkel és szekerekkel („plaustris”) a király szolgálatára”.¹⁸² Utóbbi a tekintélyes mennyiségű, ostromszerek építéséhez szükséges faanyagra vonatkozhatott, hiszen Károly Adorján vára ellen indult. (A „levél” olyan királyi parancs lehetett, amelyet a debreceni csatára felhívó mandátum volt.¹⁸³) Komáromy úgy vélte, hogy Böszörményt és Szoboszlót ez idő tájt kapta adományul, igaz, ez okleveles adatokkal nem támasztható alá, jóllehet elképzelhető, hogy ha a többi debreceni győztes mind kapott adományokat – a diadalról értesülve már április első napjaiban megkezdte a lázadóktól elkobzott birtokok osztogatását – a fővezér is részesedjen valamiből, amellet, hogy a rend

¹⁷⁷ 1323-i oklevél: DL 99 897., AOKlt. VII. 431. sz.

¹⁷⁸ Jún. elején indul el Zárádon keresztül, s a hónap végére ér Adorján alá. AOKlt. IV. 479., 488., 490., 492. sz.

¹⁷⁹ Ez a vár volt a Borsák fő fészke, ostroma az egyik legnehezebb feladatot jelentette Károlynak az oligarchák elleni harc során. Kristó Gyula: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 115. 2001. 33–40. 38.

¹⁸⁰ „vice regie maiestatis persone iudex”: DL 96 064. (fényképen), AOKlt. V. 495. sz. A király jún. 13-án van Tamáshidán, s elképzelhető, hogy 18-ára már találkozik valahol – elképzelhető, hogy Váradon – Dózsával, majd onnan vonul Adorján alá. Dózsa, megismerve a király terveit, aki maga akarja kifűstölteni Kopaszt a várából, visszamegy seregeihez, hogy felkészüljön az ostromra, s így jún. 18-án „otthon”, Debrecenben és Böszörményben keltezve ad ki oklevelet. Az utóbbira: DL 57 973., AOKlt. V. 496. sz.

¹⁸¹ Kristó, 2002. 317.

¹⁸² A király levele: „...Rex litteras suas nobis transmisit...”. (1318. jún.): AOKlt. V. 480. sz.; Hadbáhívó parancs: Boxa comes fia Miklós comes és Tamás fia László magister részére: „...proximis suis reuerendis...cum vestris seruientibus bene armatis, ac plaustris ad fidelia seruitia Domini venire et accedere poteritis, veniatis”: 1318. jún. 18. körül (?): DL 57 973., AOKlt. V. 496. sz., CD. VI/2. 340–41. (Utóbb jutalom Dózsa familiárisainak, a Boxa-fiaknak: DL 57266., AOKlt. VI. 39. sz.)

¹⁸³ „...ex nostro precepto et mandato”: 1320: DL 2014.; AOKlt. V. 934. sz.

helyreállítását s a kormányzást is rábízta Károly.¹⁸⁴ A király Dózsa seregével egyesülve a hó végére el is foglalta Adorjánt.¹⁸⁵ A vár új várnagya Dózsa familiárisa, Pós mester lett, aki majd a szolnoki ispánságot is átvette urától.¹⁸⁶ Ugyanekkor történt a bihari Körösszeg várának a bevétele is.¹⁸⁷ A várat Györffy és Engel szerint is a király maga vette be.¹⁸⁸ Egyetlen okleveles adatra lehet itt alapoznunk, melyben a király azt mondja, „ostromoltuk” a várat, de ez alapján teljes bizonyossággal nem állítható, hogy nem csupán a szokványos formulát használta a király.¹⁸⁹ Ráadásul csak egyetlen oklevélben fordul elő, s az is 1319-es, az ostromot követően, még a következő évben sem bukkanunk ilyen adatra, ami a vár jelentőségéhez képest is meglehetően furcsa.¹⁹⁰ Mi több, szűkösen illeszthető be Károly itineráriumába is: augusztus 2-án már újra Szegeden van, azaz, miután július 6. után elhagyta Adorjánt, még egy várostromnak is be kellett férnie, s vissza kellett érnie Szegedre, ami – ha a júniusi útját vesszük alapul – legalább kéthetes út volt.¹⁹¹ Elképzelhető azonban, hogy Körösszeg ostromára indult, majd híveire, hadvezéreire, talán Dózsára hagyta a vár ostromát. Egy okleveles adat arra enged következtetni, hogy a király Adorján mellett, azzal egy időben több várat is „ostromoltatott”, azaz elkép-

¹⁸⁴ Komáromy, 1891. 6. Szoboszló adományáról Németh sem tud: Németh, 1997. 183. Módy György úgy véli, Szoboszló a Debreceniek korai birtoka lehetett, de nem maradt fenn róla adomány, sem megerősítés. Módy György: Hajdúszoboszló és környéke a XI-XVI. században. In: *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 71–142. 92. Németh is csak feltételezi, hogy Böszörményt 1316-17-ben megkapta Dózsa, konkrét adat 1325-ből van: DL 50 793., AOklt. IX. 473. sz. Módy György még finomabban fogalmazva 1290 és 1322 közé teszi Böszörmény megszerzését: Módy György: Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 29–61.

¹⁸⁵ AOklt. IV. 615., 657., 674. sz.

¹⁸⁶ Familiáris: a MOL DL-DF adatbázisában 1318-1321 közé datálva (igaz, a regesztában 1318-ra): DL 56 559., AO. I. 479. sz., itt 1318 körülre keltezve, jelen kötetben Zsoldos Attila által 1320–21-re datálva; Engel 1318–20 közöttre keltezi: Engel: *Archontológia*, I. 200., 265.; ugyanez a Kállay-okmánytárban 1318-ra datálva: *A nagykállai Kállay-család levéltára*. I–II. szerk. Szenpétery Imre. Bp., 1943. (továbbiakban Kállay) 85. sz.; 1323: DL 76 307., Zichy, I. 220–221.; regeszta: AOklt. VII. 30. sz.

¹⁸⁷ 1318. évi oklevél: DL 99 555., AOklt. V. 131. sz.

¹⁸⁸ Györffy, ÁMF, I. 638.; Engel, 1988. 118.

¹⁸⁹ „...cum Kyryzyg expugnassemus castrum filiorum Thome...”: 1318. máj. 19.: DL 99 555., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp., 1882–1897. I. 46-47., AOklt. V. 131. sz.

¹⁹⁰ Igaz, alkalmazza a király olyan esetben, amikor valóban ott volt egy vár ostrománál, 1312-ben Sárosnál: egy 1312-es és egy 1321-es adománylevélben is szerepel: *expugnassemus*: „castra nostra Lublou et Saros vocata, ... expugnassemus”: DL 71 264., AOklt. III. 335. sz., CD. VIII/1. 448–50.; „Castrum nostrum Sarus vocatum expugnassemus”: DF 283 074., AOklt. V. 217. sz., CD. VIII/2. 297–98. Adorján vára ostromakor valóban e kifejezést alkalmazza a király: „...cum Castrum Adrián appellatum quod tunc per kopoz prenotatum infidelem nostrum contra nos indibite detinebatur vallata manu expugnassemus”: 1319: DL 1970., AOklt. V. 501. sz.; EO. II. 323. sz.; Kiadva AO. I. 520–23.

¹⁹¹ Engel, 1988. 138.

zelhető, hogy Dózsa vagy más vezérei – ahogyan utóbb Elefánti Dezső – maguk kaptak megbízást egy-egy vár bevételére.¹⁹²

A király azonban július közepén a még hátralévő teendőket végleg Dózsára és vezértársaira – Szántai Pető szatmári, Jánki Tamás beregi és ugocsai ispánokra Bátori János és Elefánti Dezső várnagyokra – hagyta. Úgy tűnik, Dózsa a nyár folyamán már nem vett részt hadi eseményekben. Királybíróként viszont igen aktív volt: kivételes bírói gyűlést tartott öt megyéje részére augusztus 1-én Szalacson, majd augusztus 19-én Debrecenben.¹⁹³ Okleveles adatok szerint azonban ő maga több várat („multa castra”) foglalt el, következésképpen elképzelhető, hogy mégis részt vett egy-egy vár megvívásának irányításában. Még ha le is kötötte bírói feladatköre, a hadműveleteket végig ő irányította, ő pacifikált területeket, városokat foglalt vissza és őrzött meg a király hűségén.¹⁹⁴

A Borsák és a Gutkelek többi várai – Valkó, Aranyos (Szilágy) és Dergecs – Engel Pál szerint 1317 júliusa és októbere között estek el. (Kristó Gyula szerint Valkó legkésőbb 1319-ben került a király kezére.¹⁹⁵) A Borsák több más váranak elfoglalásáról csak egy 1317. október végi oklevél szól, s logikusnak tűnik a kevésbé jelentősebb várak elfoglalását a főbb erődök – Adorján, Körösszeg – bevétele utánra tenni.¹⁹⁶ Mégis, az Elefánti Dezső szolgálatait részletező oklevelek egy olyan időrendet adnak meg, ami alapján az év tavaszára is lehetne tenni Valkó, Dergecs és Aranyos bevételét. Az oklevelek közlik, hogy Elefánti Csévár Borsa nembéli Bekcs és Loránd fia István általi ostrománál fogságukba esett, ahonnan a király révén szabadult s ezek után foglalta el a fenti várakat, végezetül pedig részt vett Adorján ostromában is. Az oklevél időrendje szerint mindennek az év eleje és július eleje előtt kellett lezajlania. Ha nem ragaszkodunk az oklevélszöveg időrendjéhez – nem ritka, hogy a sűrű események sorrendje feborul – akkor azt kell látnunk, Károly Adorján ostrománál, vagy később szabadíthatta ki Elefántit, aki július után vette meg a Borsák és a Gutkelek többi várait.¹⁹⁷ A király szinte csak Adorján ostromakor tartózkodott a hadszíntéren, más lehetőség nem adódott, hogy maga szabadítsa ki Elefántit. A szöveg erre utal („per nos evasisset”). Más kérdés, ha nem szó szerint értelmezzük, azon túl, hogy „általunk”, jelentheti azt is, „a király révén”, azaz valamely hadvezér szabadította ki még Károly megérkezése előtt. E szerint elképzelhető, hogy Dózsa szabadította ki Bekcs és Loránd fia István fogságából, a debreceni csata után és Adorján ostroma előtt, 1317. tavasszal. Erre utalhat

¹⁹² „...et nos inter alia castra eorundem, castrum Adryan expugnari fecissemus...”: 1317. okt. 30.: AOKlt. IV. 615. sz., *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei*. I. 1241–1526. Bp., 1906. (továbbiakban Apponyi) 49–52.

¹⁹³ DL 50 655., AOKlt. IV. 527. sz., *Szabolcs megye*, 28. sz. ; DL 50 656., AOKlt. IV. 553. sz.

¹⁹⁴ „...reportatis ac tandem multa castra ab ipsis infidelibus nostris obtinuit et abstulit provincias ac opida plurima nostri dominii subiugans et restaurans”. 1319. okt. 17.: DL 76 256., AOKlt. V. 607. sz.

¹⁹⁵ Kristó, 2002. 318.

¹⁹⁶ 1317. okt. 30.: AOKlt. IV. 615. sz., Apponyi, I. 49–52.

¹⁹⁷ 1319: DL 1970., AOKlt. V. 501. sz.; EO. II. 323. Kiadva AO. I. 520–23.

az az adat is, hogy Dózsa több vár ostromában is részt vett, noha a királybírói működése kezdete, augusztus után kevés lehetősége nyílt, hogy aktívan részt vegyen a harcokban.¹⁹⁸ Így elképzelhető, hogy még tavasszal, kiszabadítva Elefántit a „királyi erők révén”, megvette például Valkót, a kiszabadítottal egyetemben. Ez magyarázhatná, hogy február és június közepe között nem tudunk róla. Egy csak Fejér által közölt oklevél – mely eredetiben nem maradt fenn, Fejér szerint a Pécsi püspöki levéltár őrzi – Dózsát már 1317. május 23-án erdélyi vajdaként címzi.¹⁹⁹ Az oklevélben foglalt ügy azonban – Emich fia Gergely zálogügylete Semjéni Mihály fiaival – vélhetően a következő esztendőkre tehető, ugyanis ennek a zálogügyletnek a folyományával találkozunk 1320-ban, amikor a felperesek meg is idézik már Emich fia Gergelyt.²⁰⁰ Az Fejér által 1317-re tett oklevél tehát inkább 1319-i. Aranyos bevétele és urainak, a Lothárd-fiaknak a leverése azért is kiemelt fontosságú lehetett, mert róluk egy oklevél úgy tudósít, hogy az uralkodó életére törtek, kifejezetten Lothárd bán fiai – Kopasz és a Borsákat nem említve – a „halálára esküdtek össze”.²⁰¹

1317 augusztusa után Dózsa eltűnik a forrásokból – egyetlen október vége előtti datált levele ismert, amit a királynak küldött egy ügyben hozott ítéletéről, de hely és kelet nélkül.²⁰² Nincs adatunk arra sem, hogy részt vett volna abban a királyi seregben, mely nyár végén, vagy ősszel az Amadé fiak újabb lázadását letörte (1317–18). Úgy is fogalmazhatnánk, nem volt feladata az abaúji-zempléni térség pacifikálása, épp elég munkája lehetett a Borsák és Ákosok maradék erőinek a letörésével. Nem tudjuk tehát, hol tartózkodik, feltehető azonban, hogy Solyomkő ostromában vesz részt. Kopasz időközben Adorjából Solyomkőre menekült, s ez a vára sokáig állta az ostromot. Solyomkő bevétele viszont a Borsa-Ákos-párt erdélyi-krasznai bázisaiból kitörő Mojs nehezítette meg, ezért is húzódnak hónapokig.

A debreceni csata után Mojs ugyan visszamenekült Erdélybe, igaz, bihari birtokait már akkor elveszíthette, amikor Debreceni Dózsa megkezdte királybírói működését. Ha a Borsák bihari tartományurassága lassan fel is bomlott, Mojs, katonai téren az egyik legsikeresebb oligarchaként, meg tudta territóriumát őrizni, sőt, a Kánok rovására növelte befolyását Erdélyben: a királyi erőket még a debreceni vereség után többször is legyőzte.²⁰³ 1317 után Észak-Erdélyben Mojs maradt az úr annak ellenére, hogy úgy tűnik, a Kánok nem szövetkeztek vele *folyamatosan*, az év végéig biztosan nem. Lehet, Mojsal volt Borsa nembéli Bekcs is, Kopasz fia, valamint a többi Borsa, akikről nincs hírünk az 1317. év hadieseményeit követően, így Loránd fia István, akiket csak 1319-ben nevez hűtlennek a király.²⁰⁴ Mojs le-

¹⁹⁸ 1319. okt. 17.: DL 76 256., AOkl. V. 607. sz.

¹⁹⁹ 1317. máj. 23.: AOkl. IV. 469. sz.

²⁰⁰ 1320. márc. 13.: AOkl. V. 722. sz.

²⁰¹ „...contra nostram magnitudinem spiritu rebellionis et contumacie se opposcentes ad mortem nostre celsitudinis conspirarunt”: DL 1912., AOkl. V. 145. sz., AO. I. 471–72.

²⁰² AOkl. IV. 610. sz.; AO. I. 443.

²⁰³ Engel, 1988. 119.

²⁰⁴ DL 1970., AOkl. V 501. sz., EO. II. 323. sz.

győzésének kényes feladatát a király Dózsa bízta. Éppen ezért változott meg Dózsa királybírói működésének színtere is: öt megyéjéből 1317. augusztusra eltűnt Zemplén, s bele került Kraszna.²⁰⁵ Sokatmondó változás: nem vett részt az Amadéfiak elleni akciókban, de őt bízta meg a király a Borsák és Ákosok krasznai-szilágysági fészkeinek felszámolásával, hiszen ide menekülhetett legnagyobb ellenfele, Kopasz is.

Az 1317 januárjában–februárjában Erdélybe indult királyi sereg a későbbi királynéi pohárnokmester, Benedek fia Fonói János vezetésével, tarsolyában a kolozsi, kolozsvári és beszercei ispáni kinevezéssel.²⁰⁶ Jelzésértékű, hogy éppen Ákos nembéli Mojs helyébe állította a király beszercei ispánnak. Fonóit már február 24-én ispánként címzi a király, s oltalmába ajánl bizonyos Doboka megyei birtokosokat, akiknek földek elfoglalására ad engedélyt.²⁰⁷ Lehetséges, hogy itt már a Mojs elleni fellépés támogatásáról van szó, s Mojs „országába” merészkedik a királyi hatalom. Bár Mojs nincs megemlítve, de a király „meghagyja minden nemesnek, hogy [a fenti nemesek, Gál és fivérei] jobbágyságát áttelepülését ne akadályozzák”. Feltehető, Fonói Dózsa familiárisa volt, korábbi kapitánya, így elképzelhető, hogy a királyi sereget Dózsa állította fel és küldte Erdélybe – éppen a célból, hogy a Borsák elleni 1317. év eleji hadműveletekben megakadályozza, hogy az Ákosok Erdélyből csapatokat mozgósítsanak a tiszántúli hadszíntérre: „Moys leverése végett az erdélyi részek kapitányává” tette a király.²⁰⁸ János eljutott ugyan Erdélybe az év tavaszán, de Mojs erőitől gyors egymásutánban, két ízben is vereséget szenvedett, előbb Csicsó vár alatt – Engel datálása szerint, 1317 májusában, miután Mojs hazatért a debreceni csatából –,²⁰⁹ majd valahol még egyszer „Gol.” (a szak-

²⁰⁵ DL 50 655., AOklt. IV. 527. sz.

²⁰⁶ Engel: *Archontológia*, I. 11.

²⁰⁷ DL 58 447., EO. II. 268. sz., AOklt. IV. 408. sz.

²⁰⁸ DL 2239., EO. II. 482., AOklt. VIII. 166.

²⁰⁹ „in primo conflictu quem idem magister Joliannes cum dicto Moys habuit sub castro Chycbou... In secundo autm eiusdem magistri Johannes prelio contra ipsum Moys prope villam Golou/Geke”: 1324: DL 2239., AOklt. VIII. 166. sz.; AO. II. 124-26. Pontos szövegkiadása (az Anjou-kori Okmánytárból kimaradt éppen a gyalui csatát leíró mondat): Jakó Zsigmond „Geke” olvasatot is elképzelhetőnek vélt: EO. II. 482. A MOL (DL 2239) regesztájában Trostovszky Gabriella 1986-ban „Go..”-t olvasott. Magam úgy vélem, hogy miután a szó harmadik betűje után egy folt lehetett volna, teszi további valószínűleg két betű azonosítását, a „Gol”-től kell kiindulnunk. Felvetődhet azonban, hogy nem Gyalut rejti a szó, hanem Gálfalvát. Gyalu ugyanis a vizsgált korszakban, sőt a késő-Árpád-korban is sokkal inkább szerepelt Gyoloként vagy Gyaloként, „y”-nal a „g” után, s Golou vagy „Gol”-lal kezdődő alakra összesen egyetlen példát találunk. Z-W. I. 72., Györffy szerint is inkább a Gyolo, Gyalo, Gyolou, Galo, Galov, Goolov, Gyalov, Gylaov alakok fordulnak elő. Györffy, ÁMF III. 349. Az Anjou-kor elején „y-os”, Gyolou és Gyalo alakokkal találkozunk, a pápai tizedjegyzékben csakúgy, mint az okleveles anyagban. *Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai, 1281–1375*. Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. [Reprint, sor. szerk. Várszegi Asztrik – Zombori István] Budapest, 2000. I/1. 110., 113., 122., 127., 139., 142. Mi több, Gyalu nem fordul elő villa Gyalo vagy villa Golouként: EO. II. 37., 375., 708., 1111–1114. sz. Ami viszont igen, az a külüllei Gálfalva, „villa Galli”. EO. II. 217., 1117. sz. Az igen ritka, Gol-lal kezdődő alak ellenére a kérdé-

irodalom sem tudta eddig azonosítani, Kristó olvasata szerint Gol., azonosítása szerint talán Gyalu) falu mellett.²¹⁰ Fonóinak menekülnie kellett, hiába küldött a király még erősítést is (Gerendi Péter fia Miklós comest „kapitányként”). Lehet, hogy Fonói erői még több ütközetben harcoltak, ugyanis a Gerendinek adott adománylélvél több csatáról beszél Csicsó és Gyalu után.²¹¹ Az is Fonói megbízatása lehetett, hogy Erdélyben a király zászlaja alá minél több hívet szerezzen, a fenti oklevél is tanúsítja, Gerendi Kán Lászlótól áll át.

Úgy tudjuk, a Kánok ekkor nem álltak Mojs és a Borsák oldalára, mégis érdekes, miért került akkor sor Fonói János és Mojs csatájára éppen a Kánok vára, Csicsó alatt. A király 1317 januárjától állít ki erdélyi vonatkozású okleveleket, ottani hűtlenek birtokát adományozza el, védelmébe vesz hűeket, megerősíti híveit birtokukban, ami talán – mivel nemcsak Mojs hatalmi övezetébe tartozó, hanem a Kánok országába eső birtokokból van szó – azt is jelentheti, hogy a Kánok ellen is készül a király, tartva attól, hogy László vajda fiai, kihasználva a király többfrontos lekötöttségét, a Borsa-Ákos-koalícióhoz állnak. Ha nem is álltak a Kánok Mojsához, ennyi nyomásgyakorlás még a gondolatától is eltéríthette őket. Mindenesetre, ha elfogadjuk Kristó Gyula álláspontját arról, hogy a dévai csata 1317 őszén történt, a Kánok mégis a király ellen fordultak, s így már beleillik a képbe, hogy miért az ő váruk, Csicsó alatt ütközött meg szövetségesük, Mojs Fonói Jánossal. Engel Pál úgy vélte, ez évben a László-fiak nem lehetnek hűtlenek, s arra alapozott, hogy az 1317. október 23-i oklevél „egykori hűtleneknek” nevezi őket („tunc nostros infideles”) a hűtlenségben kitartó Ákos nembéli Ernye-fiakkal szembeállítva, de elképzelhető, hogy ez a kifejezés az év elejére vonatkozik, s azt akarta októberben hangsúlyozni a király, hogy *már nem* hűtlenek, mint az év elején, viszont az Ákosok még mindig azok.²¹²

Lehetséges azonban még egy megoldás is. Mojs Emich fia „Vas” Miklós csicsói várnagy támogatását kereste, s nem a Kánokét. Emich fia Miklós ui. Csicsó várnagyaként elszakadt a Kán fiaktól, és önálló politikába kezdett.²¹³ Már a Kánok ellenfeleként a király által Erdélybe küldött Meggyesi Miklós vajdával is jó viszont táplált, noha ura, Kán nembéli László fia László is vajdaként címezte magát az év nyara óta.²¹⁴ Tudjuk, 1321-ben sem állt ki teljes szívvel a Kánok mellett, s lehet, hogy még nem jelentett nyílt kenyértörést 1317-ben, hogy Mojssal együtt harcolt, s vissza is állt a Kánok familiájába. 1321-ben ugyanis Emich fia Miklós még a Kánok

ses oklevélhelyet mégis logikusabbnak tűnik a kolozsi Gyaluhoz kötni, ugyanis az közelebb van a harcok feltehető színteréhez, Mojs territóriumához.

²¹⁰ Kristó, 2002. 318.

²¹¹ „cum aliis nostris fidelibus eidem in socium deputassemus...post multum certamen”, 1324: DL 2239., AOKlt. VIII. 166. sz.; AO. II. 124–26.

²¹² 1317. okt. 23.: DL 100 035., AOKlt. IV. 605. sz.

²¹³ Már a Kánok várnagya: 1304: AOKlt. I. 650.; Engel: *Archontológia*, I. 295.; Kristó, 2002. 313.

²¹⁴ AOKlt. IV. 179., EO. II. 257. Kán nembéli ifjabb László vajdai címe: DF 285 581., AOKlt. IV. 143. sz., EO. II. 246. sz.

szolgálatában áll, de átadja Szécsényi Tamás erdélyi vajdának Csicsó várát, pedig „azt addig László vajda fiai részére őrizte”.²¹⁵ Az érdekes az, hogy „Károly e Miklóst kegyelemben részesíti, megbocsátva mindazt, amit csicsói várnagysága idején elkövetett”. Ez utalhat arra, hogy 1317-ben Csicsónál Mojs hadait segítette, sőt, arra is, hogy 1321. november előtt ellenállt Dózsa hadainak. Hűtlenségéről adatunk csak egy 1321-es oklevélből van, sajnos azonban ez kétséget kizáróan hamis. Ha a fennmaradt irat hamis is, tartalma nem minden részletét kell elvetnünk s használhatatlannak ítélnünk, eredetije feltehetően az Emich fia Vas Miklóst ősei sorában tudó Wass család levéltárában létezhetett is, csak másolata, sok egyéb anakronisztikus részlettel – például Miklós comes az „erdélyi országlakosok összességének zászlótartója volt – hamis. Egy olyan oklevelet nyilván valószínűsíthetünk, mely ehhez a hamishoz hasonlóan elvette Miklós birtokait, hiszen a későbbi oklevelek azok visszaadásáról tanúskodnak, azaz lennie kellett egy ilyen királyi aktusnak is, s valamiféle oknak is, amiért Károly ezt megtette. Nyilván lázadásról lehet szó, így az oklevél erre vonatkozó részleteit akár használhatjuk is. Megtudjuk, Emich fia Miklós Petenye fia Péterhez csatlakozott – tegyük fel, Mojs halála után, amikor Péter lett az egyedüli lázadó vezér a térségben – a Kán László-fiak ekkor nem lévén hűtlenek.²¹⁶ E lázadás alkalmával, tegyük fel 1321 novembere előtt, veszi el a király Emich fia Miklós javait.²¹⁷ Mindenesetre jelentős erőt volt képes kifejteni, s az is lehet, Dózsa éppen őt (és Petenye fia Pétert) nem tudta legyőzni, s kellett átadnia a helyét Szécsényi Tamásnak a vajdai székben (lásd alább) Ezt igazolhatja, mekkora „becsben tartja” az új vajda Emich fia Miklóst: nem csupán megerősíti összes szerzett és örökölt javát, illetve birtokokat adományoz neki, hanem még azt is garantálja, ha ezeket az adományokat a királynál nem tudná elérni, „saját örökölt birtokaiból azokkal egyenlő mértékben adományoz” neki.²¹⁸ De már a hó végére sikerül elérnie a királynál az adomány fogyanatosítását, ebből az oklevélből tudjuk, hogy Emich fia Miklós „korábban [azaz 1321 előtt, véleményem szerint ez vonatkozhat 1317-re és 1321-re is] fellázadt a király ellen, de visszatért az uralkodó hűségére”, s a király azokat a károkat, „erőszakos, ártó cselekedeteit, emberöléseit”, amelyeket Csicsó birtoklása idején okozott, „elengedi”.²¹⁹ Ezen adatokból ítélve – vö. a vár „birtoklása” nem éppen azt erősíti meg, hogy a Kánokhoz szorosan kötő-

²¹⁵ 1321. nov. 1.: DL 29 422., AOKlt. VI. 289. sz., „ígéri továbbá, hogy ScenthEgud nevű birtokának idegen kézen levő részét a király által adandó cserebirtok, vagy készpénz ellenében visszaszerzi neki”. EO. II. 409. Azaz Szécsényi Tamás még fizetni is hajlandó lett volna, ha Miklós leteszi a fegyvert, ami megint csak jelentőségét mutatja. Sőt, arról is biztosította, hogy „várnagysága idején elkövetett tetteiért senki sem vonhatja felelősségre”, sem őt, sem utódait. Uo.

²¹⁶ Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp., 1988. (továbbiakban Kristó, 1988.) 60.

²¹⁷ Sajnos az éven kívül pontosabb keltezését nem tudunk. 1321: AOKlt. VI. 371. sz., Z-W I. 353–54., EO. II. 408. sz.

²¹⁸ 1321. nov. 1.: DL 29 422., EO. II. 409. sz., AOKlt. VI. 289. sz.

²¹⁹ 1321. nov. 28.: DF 252 697., AOKlt. VI. 322. sz., EO. II. 413. sz.

dőtt volna, éppen inkább azt, hogy elszakadt tőlük²²⁰ – 1317-ben Emich fia Miklós tevőlegesen részt vehetett Mojs erőinek támogatásában, és többek között ezért lett szükség arra, hogy Dózsa személyesen vegye kezébe a rendezést Erdélyben. Ha Emich fia Miklós 1317-ben is a lázadókhöz állt, értelmezni lehet, miért éppen Csicsónál ütköztek meg a király és Mojs hadai. Fonói nem tudta legyőzni sem Mojs, sem Emich fia Miklóst, s utóbbi még Mojs halála és legyőzése után is jelentős erőt fejtett ki Csicsó térségében. Csicsó sem került a király kezére 1319-ben sem, sőt, a jelek szerint 1321-ben maga Dózsa sem tudta legyőzni Emich fia Miklóst, sőt, Szécsényi Tamás sem.²²¹

Éppen Fonói két veresége miatt volt képes Mojs betörni Biharba 1317. második felében. Erdély lett a helyzet kulcsa, hiszen az Amadé-fiak lázadása is megindult az év végén, s a királyi főerők többfrontos háborúra kényszerültek. Dózsa tiszántúli hadai Sólyomkövel a hátukban nem mehettek sem az Amadé-fiak, sem Mojs ellen.

Engel Pál 1318 tavaszára, Kristó Gyula pedig 1317 őszére teszi Sólyomkö bevételeit.²²² Magam az év őszére vagy a legvégére tenném, figyelembe véve Dózsa hadi cselekedeteit is. 1317 őszén Mojs betört Biharba, hogy felmentse Sólyomkőn körülzárt apósát, győzött is Dózsa seregei felett, s foglyait lófarokra kötve vallattatta.²²³ A vár alá Debreceni Dózsa még az ősszel két ostromerődöt építtetett, és szabályos blokádnak alá fogta. Mojs a Királyhágón át betörve megpróbálta ugyan felmenteni apósát, de csak az egyik erődöt sikerült felgyújtania, és parancsnokát, Gutkeled nembéli Apaj fia Istvánt foglyul ejtenie. A másik erőd védője, Gutkeled nembéli Dorog fia Péter fia Székelyhídi Joachim azonban ellenállt, ennek eredményeképpen sikerült Sólyomkö elfoglalása. Engel Pál felteszi, Kopaszt végül az éhség kényszerítette kapitulációra. Kopaszt elfogták és a király színe elé vitték.²²⁴

Az 1318-as esztendő első öt hónapját a király Temesvárott töltötte.²²⁵ A király május elejét követően Biharba ment. Mivel május 3-án még Temesvárott adott ki oklevelet, míg május 31-én már újra ott volt,²²⁶ a bihari látogatás tehát igen rövid időre szorítkozott. Az út állomásai közül 15-én Szalacsot és már visszafelé tartván, 19-én Váradot ismerjük.²²⁷ Engel úgy vélte, hogy „talán Sólyomkö elestének a hí-

²²⁰ Igaz, az oklevél úgy fogalmaz, „conservabat”, ezt értelmezte úgy a kiadója, Kristó Gyula, hogy „birtokolta”, lehet, hogy azért, mert nincs benne, hogy „a Kánok részére”. Az előző oklevél is úgy fogalmazott, „László fiai részére tartotta” vagy „őrizte” (pro filiis Ladislai conservavit) a várat. Ezt Kristó Gyula és Jakó Zsigmond is hasonlóan, nem birtoklásnak értelmezte. AOKlt. VI. 322. sz., EO. II. 413. sz.

²²¹ Kristó, 1988. 57.

²²² Engel, 1988. 123.; Kristó, 2003. 332.

²²³ Engel, 1988. 123.

²²⁴ AOKlt. IX. 458. sz.; AO. II. 216–19. sz.

²²⁵ AOKlt. V. 6.-tól V. 121–122. sz.-ig.

²²⁶ AOKlt. V. 145. sz.

²²⁷ AOKlt. V. 130., 131.

rére” kelt útra az uralkodó.²²⁸ Magam úgy vélem, nem jelentéktelen incidensről van szó, a király legfélelmetesebb hűtlenjét fogták el – egyik nagy oligarcha ellenfele sem jutott eddig Károly kezére, nem elképzelhetetlen, hogy a király maga kívánt példát statuálni és saját kezébe venni a foglyot. Nem értek egyet Kristó Gyulával, aki szerint nem valószínű, hogy „ebből az alkalomból a király ott tisztelgő látogatást tett volna”. Sőt, úgy fogalmaz, „a király által bejárt Temesvár–Nagyvárad–Szalacs útvonalból Solyomkő jócskán kiesett”.²²⁹ Az okleveles adat szerint a király színe elé kellett vinni Kopaszt. Azaz vagy a király jött Solyomkőre, vagy pedig a volt nádort vitték az udvarba. Ha az első verziót fogadjuk el, a királynak valamikor személyesen kellett Solyomkőre jönnie. Figyelembe véve, hogy a király 1318 májusában a térségben járt, nem lehetetlen, hogy valóban meglátogatta nagy foglyát. Solyomkő azért nem esett ki annyira az útvonalból, bele is fér Károly itineráriumába. Mivel Károly csak 31-én ért vissza Temesvárra, egy rövid látogatás belefért akár 19-e után is, hiszen előtte is 12 nap alatt ért Temesvárról Szalacsra, május 3-tól 15-ig, s a Solyomkő Temesvár távolság (210 km) sem nagyobb, mint a Szalacs–Temesvár (235 km). Sőt, akár Szalacsról Váradra tartva is elmehetett Solyomkőre, bár a 4 nap talán kevés, de szűkösen belefér (Szalacs–Solyomkő: 70 km, Solyomkő–Várad: 40 km): 2 nap Szentjobbnál átkelve a Berettyón, majd vissza Várad is 2 nap, Élesd és Telegd felé. Így magam a vár elestét – tekintve az ostrom hosszúságát, két ostromerőd építését, a vár alatt lezajló, Mojs elleni csatát – inkább 1318 elejére tenném, különösen, ha Elefánti Dezső várívásait 1317 őszére tesszük. Ha Mojs visszafoglalta Valkó várát, akkor tehette meg, amikor már Elefánti elfoglalta 1317 októbere előtt.²³⁰ Úgy vélem, ez egy következő évre eső hadjárat: Mojs, miután legyőzte Fonói Jánost Csicsónál és Gyalunál, összeszedte erőit, és csak az után nyomult Biharba Solyomkő felmentésére, hogy megostromolta Valkó várát. Valószínűleg ez alkalommal került a kezére a király valkói várnagya, Kenéz is.²³¹ Ez után, nézetem szerint 1318 elején nyomult Solyomkő alá, s a várat az év tavaszán mentették fel, s ez után, május végén a király meglátogathatta hírhedt ellenfelét. Ezért is gondolom ezt, mivel Károlytól nem volt idegen, hogy példát statuáljon s személyes jelenlétével is politizáljon. Nem hagyhatta ki a lehetőséget, hogy nagy ellenfelét vasra verve lássa.

Tudjuk, Kopasz valahogyan kiszabadult a fogságból, hiszen 1318-ban újra Erdélyben találjuk. A *Debrecen története*, Kristó Gyula az *Anjou-kor háborúiban*, vagy a *Korai Magyar Történeti Lexikon* lapjain Almási Tibor úgy tudja, hogy Kopasz kegyelmet kapott.²³² Karácsonyi szerint a nádor mellett Beke is kegyelemben

²²⁸ Engel, 1988. 123.

²²⁹ Kristó, 2003. 335.

²³⁰ Györffy is 1317-re teszi, s kiemeli, hogy a vár birtokában Majos az egész megyét a befolyása alá vonta.

²³¹ „capto ipso castro dictus Kopaz captus nostre celsitudini presentatur”: DF 254779.; EO. II. 304. Regeszta: AOKlt. V. 234. sz.

²³² Mody, 1984. 116.; Kristó, 1988. 51.; Almási Tibor: Kopasz. In. *Korai Magyar Történeti Lexikon*, 368.

részesült.²³³ Erre azonban konkrét bizonyítékunk nincs. Bunyitay Vince, Borsa Kopasz máig egyetlen magyar életrajzírója szerint a nádor kivégeztetett, de ezt sajnos a hivatkozott oklevél nem támasztja alá.²³⁴ Erre már néhány évvel később Karácsonyi János is rájött, ő is azon a nézeten volt, hogy „kegyelemre adta magát”, de „nem végezték ki, mint eddig hittük”.²³⁵ Kristó Gyula 2003-as művében már nem állította, hogy Kopasz kegyelmet kapott volna, s nem tulajdonított jelentőséget Kopasz további sorsának, annyit közölt csak, hogy elfogták, és a király elé vitték.²³⁶ Engel Pál úgy vélte, hogy Súlyomkő várában az éhség kapitulációra kényszerítette, „vasra verve vezették a királyhoz”, majd „talán egy fogolycsere keretében” engedték szabadon.²³⁷ Ezt azonban okleveles adat nem támasztja alá, magáról Kopasz fogolycseréjéről semmilyen forrást nem ismerünk. Az, hogy Kenéz valkói várnagy lett volna a kicserélendő fogoly, elképzelhetetlen, tekintve, hogy „nincsenek egy súlycsoportban”. Maga a fogolycsere azonban nem elképzelhetetlen: Petrovics István mutatta ki, hogy Petenye fia Péter is fogságba esett – magam felteszem, ő is Súlyomkő ostrománál, Kopasszal együtt – s Petenyét is egy fogolycsere következtében váltották ki, s ő is Mojszhoz menekült Erdélybe.²³⁸ Nem tudjuk, hogy Kopaszt kivégeztette volna a király, a fenti oklevél foglyul ejtése után nem részletezi tovább a sorsát, halálára nincs adat. Feltehető, hogy a harcokat igen részletesen közlő 1325. évi oklevél említést tett volna arról, ha Súlyomkőnél fejét veszik a nádornak, ezért gondolhatjuk esetleg, hogy tovább élt s erre alapozhattak a fent említett szerzők, amikor azt feltételezték, királyi kegyelemben részesült.

Engel úgy vélte, 1318 tavaszán „Károly bihari útja hihetőleg az Erdély elleni invázió előkészítését is célozta”.²³⁹ Magam szintén úgy vélem, hogy erről lehetett szó. Károly megbízta Dózsát Erdély meghódításával. Vajdai kinevezése is arra szolgált, hogy az Erdélybe visszahúzódott lázadók – Mojs és Petenye fia Péter – leverésének politikai súlyt adjon. A felvonulás azonban újfent az Erdélybe menekült Borsa nembéli Kopasz ellen is irányult.²⁴⁰ A Lothárd-fiak is a lázadók között vannak, ezért is adományozza el a király május 31-én kőrévmonostori birtokukat a

²³³ Karácsonyi, 1900–1901, I. 231.

²³⁴ Bunyitay Vince: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. = *Századok*, 22. 1888. 15–32., 129–55. 149. Ugyanígy látja Komáromy András is: Komáromy, 1891. 7. Az okleveles adat: 1325. okt. 12.: AOKlt. IX. 458.; AO. II. 216–19. sz. Az oklevél közli ugyan, hogy „Kopasz erre a végre jutott” (pretere a antequam dictus Kopaz ad huiusmodi extremum supplicium devenisset), azaz, az előző mondatban közölt fogságra, s ezt értelmezhetette félre Bunyitay és Komáromy is.

²³⁵ Karácsonyi, 1900–1901, I. 231.

²³⁶ Kristó, 2003. 332.

²³⁷ Ezen a véleményen van Petrovics István is. Petrovics, 2008. 135.

²³⁸ Petrovics, 2008. 139.

²³⁹ Engel, 1988. 124.

²⁴⁰ Ezen a véleményen van Petrovics István is. Szerinte még Topánál is vele harcol Kopasz. Petrovics, 2008. 135.

hadjáratban való részvételért cserébe.²⁴¹ Kinevezése, 1318. július 8. (előtt) után Dózsa nyomban benyomult Erdélybe²⁴² a Meszesi-kapun át és Topánál legyőzte Mojszt.²⁴³ Sokatmondó, hogy Mojs – a Gyalura feltételezett ütközethez hasonlóan – most is Erdély szívébe, Kolozsvár mellé jutott el seregeivel, központi területeitől messze, s véleményem szerint ő támadott ez alkalommal is. A király nagyra értékelhette az erdélyi lázadók felett aratott diadalt: az 1319. évi adománylevele úgy fogalmaz, hogy Dózsa Mojs felett „még nagyobb győzelmet aratott”, mint a hűtlen Kopaszon, Bekén és Lothárd-fiakon.²⁴⁴ A győzelmet ki is használta a király, hogy rendet teremtsen Erdélyben és bázist építsen: rögtön a csata után megfosztotta Mojszt Kolozs és Doboka megyei birtokaitól.²⁴⁵ Egy későbbi, az erdélyi nemeseknek adott kiváltságlevél azt is alátámasztja, hogy Dózsa maga, illetve a király oldalára állította az erdélyi nemesség jó részét, akik vélhetően a Kánok majd Mojs befolyása alatt állhattak, de Topánál már „a mi nevünk iránti áldozatvállalásból hősiiesen és elszántan” harcoltak. Mi több, az erdélyi nemesek „szilárd hűségüktől vezetve” csatát vívtak a király ellen fellázadt szászok ellen is – még Dózsa vajdasága idején.²⁴⁶ Lehetséges, hogy azok az „ellenfeleink”, akiknek „hamis sugallatára” a szászok „elfordultak a hűségtől”, Mojs és Petenye fia Péter, vagy a Borsák maradécai lehettek, ekkor ugyanis nem tudunk arról, hogy a Kán-fiak is aktivizáltak volna magukat. Mojs Erdélyben tudatosan épített arra, hogy a félrevezetett és a királlyal szembefordított szászságot is hadba állította.²⁴⁷

1317–18-ban még északon sem hárult el a veszély. Amadé fiai, János, László, Amadé fellázadtak (1317 május–1318. március folyamán), Petenye fia Péterrel együtt.²⁴⁸ Lehetséges, hogy az Ákosok maradékai, Ernye-fiai csatlakoztak hozzájuk. Erdélyben Kán László fiai is s főképpen Ákos nembéli Mojs támogatták a lázadást. Ezért is volt szükség Debreceni Dózsára, hiszen még 1318 elején is nyomás hárult a királyi erőkre a Petenye-Aba uradalmak irányából is, s Dózsa erői arra kellettek, hogy az Ákosokkal és a megmaradt Borsákkal az egyesülést megakadályozza Ugocsa irányába.

Mojs veresége ellenére is még mindig nagy veszélyt jelentett. Azt sem tudjuk biztosan, hogy az elkobzott bihari Ákos-földeket Dózsa át tudta-e venni egyáltalán, feltesszük sokáig kiterjedt Mojs befolyása nyugat felé, Bihar megyébe is. Mojs még két évig küzdött, szövetségben a Petenyékkal és Borsa Kopasszal. Kopasz,

²⁴¹ DL 1918., AOklt. V. 145.

²⁴² Zilahon keltez, már a hadjáratról: DL 56 501., AOklt. V. 202. sz., EO. II. 303.

²⁴³ 1324-nél előbbi oklevél nem adatolja: AOklt. VIII. 553. sz., EO. II. 510. sz.

²⁴⁴ „...Woyauoda altissimi clemencia suffragante obtinuit victoriam priore pocioem triumphum”: 1319. okt. 17.: DL 76 256., AOklt. V. 607. sz.

²⁴⁵ DF 254 779., AOklt. V. 234.

²⁴⁶ 1324. dec. 21.: Átírt: DL 40 487., EO. II. 510. sz., AOklt. VIII. 553. sz. Magyar szöveggel kiadva: *Károly Róbert emlékezete*, 140.

²⁴⁷ Kristó, 1979. 207.

²⁴⁸ Kristó, 1988. 52.

tudjuk, fogságból való kiváltása után Mojshoz távozott, s feltehetően ott is halt meg; de kevés tudomásunk van a többi Borsáról, Bekéről, Bekcsről, Loránd fia Istvánról. Feltételezem, hogy a debreceni csata után Mojshoz állott, s Súlyomkőnél vele harcoló többi Borsa a vár eleste után s a nádor kiszabadulása után Krasznába vagy erdélyi, dobokai, kolozsi birtokaikra húzódott, és továbbra is Mojs zászlaja alá állt. Kopasz jórészt eltűnik ugyan a forrásokból 1317 után, de bizonyos, hogy 1318-ban is él, hiszen egy 1325-ös oklevél közli, hogy a király Dózsa vajdát küldte Erdélybe *Kopasz és Mojs ellen*.²⁴⁹ Ezt megerősíti egy 1326-os, a Bátoriaknak adott adománylevel, melyben úgy áll, hogy „Dosa, *akkori* erdélyi vajda segítségére küldve bátran harcolt a Moys fia Moys, és szövetségesei: Lothardus és *Tamás mondott fiai* ellen az *erdélyi* (Transiluanis) részekén vívott győztes ütközetben”.²⁵⁰ Az oklevél fentebb közli Tamás fiainak a nevét, Kopasz és Beke. Az adatok egy a Dózsa vajdai kinevezése utáni *erdélyi* hadjáratra és csatára vonatkoznak, ahol a vajda is jelen volt – értelmezésem szerint –, ilyenről pedig egyről tudunk, az 1318. július végi topai ütközetéről. (Egy hamisnak tartott 1322-es oklevél is erre enged következtetni: „Dosa akkori erdélyi vajdával, a mostani náddal együtt Károly Erdélybe küldte [az adományozottat] a lázadó és hűtlen Tamás fia Kopoz és Moius fia Moyus ellen... abban az ütközetben [harcolt], amelyben a nádor győzelmet aratott...”. Itt is arról van szó, Mojs és Kopasz még együtt álltak a lázadók élén.²⁵¹) Ezek szerint Kopasz és Beke is élt és harcolt is ekkor, ami rögtön árnyalja a képet Mojs erdélyi tartományurasága erejéről. Ezért is mondhatja egy 1318-as oklevél, hogy Mojs „a hűtlenek sokaságát csábította magához” s szembefordult a királlyal.²⁵² Kopasz öccsének, Vak Lászlónak a fia, János is Erdélyben harcolhatott a lázadók oldalán, az ő rokonsága sohasem békült meg a királlyal.²⁵³ Ugyancsak évekig lázadó maradhatott Loránd fia István is, igaz, róla tudjuk, hogy már 1322-ben nem hűtlen – köszönhetően talán László váradi kanonok öccsének.²⁵⁴ Egy másik Borsára, Bekcsre lehet egy adatot valószínűsíteni: egy „Beeth” nevű személy harcol együtt Mojssal és Petenye fia Péterrel, amikor már a király Dózsa vajdaként Erdélybe küldte. Valószínűsítem, itt Bekcsről lehet szó, hiszen Mojs mellett az el-
lenség seregek másik fejeként aposztrofálja okleveles adatunk.²⁵⁵

²⁴⁹ DL 1045., AOkt. IX. 218. sz.

²⁵⁰ „...*Kopoz ac Beke filios Thomae infideles nostros... in conflictu, quem Dosa, tunc voyuvoda Transylvanus, cum Moys filio Moys ac eiusdem complicitibus... dictis... filiis Thome... in partibus Transylvanis*”: DF 243 724., AOkt. X. 194. sz., EO. II. 561. sz.

²⁵¹ AOkt. VI. 400. sz.

²⁵² „... *allecta sibi multitudine infidelium nostrorum...*”: DF 254 779., EO. II. 304. sz., AOkt. V. 234. sz.

²⁵³ Karácsonyi, 1900–1901, I. 231. 1324-ben él: 1324-es oklevél: DL 30 614., AOkt. VIII. 476. sz.

²⁵⁴ 1319-ben lázadó: DL 1970., AOkt. V 501. sz., EO. II. 323. sz.; 1322: AOkt. VI. 713. László váradi kanonok: Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. II. 77.

²⁵⁵ DL 57 266., AOkt. VI. 39. sz. Fejér Beethként közölte: CD. VIII/2. 292-95., Nem könnyíti meg az azonosítást, hogy az 1323. júl. 19-i átíráson éppen a „Beeth” nevű személy fölött egy folt van. Magam lehetségesnek vélek egy „Beckh” olvasatot is. *A Károly Róbert emlékezete szerkesztői*

Nem tudjuk egyébként azt sem, hogy a Borsák erdélyi várai mikor estek el pontosan. Almásról már 1317-ben van ugyan adat, hogy a királyé, de sebesvári várnagyról csak 1319-ben van említés. Engel Pál kérdésesnek tartja, hogy a fentebb említett Dergecset lehet-e Sebesvárral azonosítani. Az Elefántit sebesvári várnagyként említő oklevél azonban Dergecsről is beszél, így nehéz azt hinnünk, egy szövegen belül két néven is említették volna ugyanazt a várat. Mindazonáltal Jakó Zsigmond is Derguechként azonosította Sebesvárat.²⁵⁶ Sebesvárról így semmit nem tudunk 1319 előtt, valamikor a király kezére kerülhetett, de ha Elefánti foglalta volna el a többi várral – Valkó, Aranyos, Dergecs – együtt 1317-ben, akkor nyilván a számára kiállított későbbi adománylevelek nem fukarkodtak volna a Borsák e várának dicső bevételeivel sem Elefánti hőstettei között.²⁵⁷ Érdekes azonban, hogy a Lothárd-fiak vára, Aranyos, Elefánti általi bevétele után nem találkozunk 1318 májusánál korábban várnagyával.²⁵⁸ Almást Engel Pál szerint a Borsák Kémeri-ága elveszíti, de nem tudjuk, hogy a király a gyakorlatban mikor vette vagy vehette birtokba.²⁵⁹ Az sem bizonyos, hogy Kémeri valóban elveszítette, hiszen ő maga nem, csak veje esett hűtlenségbe, igaz, a kiváltásáért megígért s egy-egy határnappal rohamosan növekvő összegeket apósa nem tudta kifizetni, így lehetséges, mégis a kezükön lévő várral fizettek.²⁶⁰ Elképzelhető azonban, hogy a debreceni csata után a Borsák maradékai továbbra is ellenőrzésük alatt tartották Almást is. Petenye fia Péter a legtovább kitartott Mojs mellett, s „csatákat vívott” Dózsa vajdával.²⁶¹ Elképzelhető, hogy Mojs időközben visszafoglalta az Elefánti Dezső által 1317-ben bevett Valkó várát Krasznában, hiszen egy 1329-es oklevél közli, hogyan ejtette foglyul és bánt el vérbeli oligarcha módjára várnagyával, Geszti Kenézzel.²⁶² Nem tudjuk megtört-e a várnagy, de ha Mojsnak volt ideje módszeresen kínozni, valószínű, a körülzárt vár rövidesen kapitulált. Engel Pál szerint a vár nem kapitulált.²⁶³ Mindenesetre Kenéz túlélte a kínzásokat, és még 1318. augusztus 9-én is börtönben volt. Egy másik oklevélből kiderül, ez az előbbi időpont előtt történt, továbbá az oklevél időrendjéből arra lehet következtetni akkor, mielőtt maga Dózsa Erdélybe vonult volna Mojs ellen, így lehetséges, hogy akkor, amikor Mojs Sólyomkő fel-

(Kristó Gyula és Makk Ferenc) ismeretlen személynek tekintik. *Károly Róbert emlékezete*, 123.; 222., 245. jegyz.

²⁵⁶ EO. II. 576. sz.

²⁵⁷ Engel: *Archontológia*, I. 408. Elefánti Dezső várnagy: 1319. jún. 21.: EO. II. 323. sz. AOkt. V. 501. sz.

²⁵⁸ Engel: *Archontológia*, I. 268.

²⁵⁹ Engel: *Archontológia*, I. 266.

²⁶⁰ AOkt. V. 516., 926. sz.; EO. II. 310., 317., 324., 385–387. sz. Még ősi birtokát, Kémert is elveszítette: 1320 u.: uo. 388. 1321-re még a határjárást is megtartják Jánki Tamás számára, majd 1335-ben tudunk arról, újra a Kémerieké, lehetséges, hogy cserében Almásért. Uo. 394., 871. sz.

²⁶¹ „pugnare cum Moyse...facere certamina non expavit”: DL 57 266., AOkt. VI. 39. sz.

²⁶² „hogy rákényszerítsék Volko vár kezükre adására, ló farkához kötve a vár körül vonszoltatták és gyötrették, és a legszörnyűbb tortúrákkal megkínózva a bört lábáról mészárosok módjára lenyúzták”: DL 3449., AOkt. XIII. 212. sz.

²⁶³ Engel, 1988. 123.

mentésére vonult 1317 végén vagy 1318 elején.²⁶⁴ Nem is tudunk 1326-ig más valkói várnagyról, s Kenézről sem, 1329-ben már özvegye kap adományt férje hősteteiért.²⁶⁵ Valkónak és Kraszna más területeinek a Mojs általi visszafoglalását igazolhatja az, hogy krasznai ispánról nem tudunk az 1320-as évek második feléig, azaz feltételezzük, hogy az Ákosok, Borsák és a Petenyék maradékai még sokáig tartották magukat a térségben – ez pedig újfent megerősíti, hogy miért került be Dózsa „öt megyéje” közé Kraszna is. Valkó vára nem messze a Királyhágótól északra feküdt, nehezen megközelíthető hegyek között, a Réz-hegységen és a Meszesen túl, mi több, a Berettyó-völgyében emelkedve uralni tudta a Biharba, az Érmellékre vezető utakat, valamint befolyással lehetett a tőle keletre fekvő Meszesikapura is. Így elképzelhető, hogy a király csak évekkel később tudta pacifikálni, egyúttal érthető is, hogy miért ide tette ismét egyik fő fészket a Borsa-Ákos-Petenyé-szövetkezés. Mindenesetre több kisebb sikert is elkönnyvelhettek a királypárti erők, hiszen már 1318-ban Mojs fivére, Ellős úgy próbált szabadulni, hogy a királyhű bihari Ákos-rokonait, akik Dózsa seregében szolgáltak, megpróbálta megvesztegetni.²⁶⁶

Károly 1319 nyarán mozgósította az Erdéllyel szomszédos bárókat, de a hadjáratra a jelek szerint csak 1319 végén került sor, és az 1319 nyarán kiosztott adományokat 1320. február 19. után lehetett fogatosítani. A korábbi szakirodalomban olvasható, hogy Dózsa 1319 első felében verte le a felkelést Csicsó váránál. Ez azonban nem támasztható alá. 1319-ben valószínűsíthető, hogy hosszas harcokkal van elfoglalva Erdélyben s az év nagy részét Erdélyben kellett töltse, de hadi eseményekről sajnos nem tudunk. A Csicsó vár alatti ütközet inkább 1317-re tehető, s nem is vett részt benne Dózsa. 1319-ből az évből ugyanis egyetlen adatunk sem szól debreceni, vagy szabolcsi-bihari tartózkodásáról és itt végzett törvénykezéseiről. 1318. december 13-án tudunk róla utoljára Debrecenben.²⁶⁷ Legközelebb 1320. március 12-én találjuk Erdélyen kívül, Szakolyban, s a köztes időszakban – hosszú idő, 14 hónap – feltesszük Erdélyben tartózkodott. Furcsa azonban, hogy erdélyi vajdai bíraskodásáról mindössze két adat szól – 1319. december 18. és 21. között Küküllőváron – ami arra enged következtetni, hogy hadban kellett, hogy álljon Mojssal, a Petenyék és a Borsák töredékeivel.²⁶⁸ Az egész 1319-es év sem volt azonban elegendő Mojs legyőzésére. A Mojs feletti döntő győzelmet Bonchidánál 1320. elejére, január–február tájára tudjuk datálni. 1320 márciusában már „átkos emlékeként” emlékezik meg Mojsról a király, s

²⁶⁴ DF 254 779.; EO. II. 304. Regeszta: AOKlt. V. 234. sz.

²⁶⁵ Engel: *Archontológia*, I. 454. Igaz, Engel Pál feltételezi, hogy már 1321-től van krasznai ispán, bár okleveles adat csak 1326-ban említi Péc nembéli Őri „Orros” Miklóst. DL 40 490.; Engel: *Archontológia*, I. 146. Ezt támasztja alá Zsoldos Attila jelen kötetben közölt írása is.

²⁶⁶ Felajánlja Bonyha birtokot (Küküllő megyében) Ákos nembéli Erdő fia Miklósnak, lásd alább. Engel, 1988. 125. 155. jegyz.

²⁶⁷ DL 50 663., AOKlt. V. 334. sz.

²⁶⁸ DL 73 665., AOKlt. V. 643. sz., DF 275 875., AOKlt. V. 645. sz.

nagy megnyugvással nyugtázza, hogy „nyomorultul elveszett”.²⁶⁹ Érdekes azonban, hogy annak ellenére, hogy konkrét okleveles adatok nem támasztják alá, hogy Dózsa is jelen lett volna a bonchidai csatában, a szakirodalom tényként kezeli. Okleveles adatunk szerint Mojs legyőzője Losonci Dénes fia István székely ispán volt, aki feltehetően szerves alkotórésze volt Dózsa vajda erdélyi erőinek, valószínűsíthetően alvezére is, mégis a forrásunk csak őt s Dózsát nem nevesíti. Mégis, a király személyesen köszönte meg Dózsának a győzelmet: 1320. május első napjaiban a királyi udvar és a kíséret is Debrecenben tartózkodott.²⁷⁰ Károly Róbert május 4-én és 5-én oklevelet is adott ki a városban.²⁷¹

Mojs hatalmas kerékkötője volt a királyi hatalom reorganizációjának: jellemző, hogy a király még évekkel később is fellélegezve írta, hogy „nyomorultul elvesztek”, megnyugodván, hogy írmagjuk is „kiveszett”.²⁷² A király oklevele azt is kiemeli, milyen veszedelmet jelentettek Mojsék a pártütésben, állandóan az „ösztoke ellen rugdalózva” helyezkedvén szembe a királlyal.²⁷³ Károly nem is nyugodhatott meg azonban teljesen 1320 után sem, hiszen – ahogyan a fenti oklevél is csak 1329-es keletű – Mojs és fivére, Ellős „hátramaradó ivadékai” ugyan „számkivetésbe kényszerültek”, de életben maradtak, és lehetséges, hogy a Kán-fiakhoz vagy a lázadók más maradékaihoz csatlakozva egészen az 1320-as évek végéig veszélyeztették a király hatalmát Erdélyben.²⁷⁴ A László-fiak 1321 után is gyakorta pusztították a király híveinek a birtokait Erdélyben, s az évtized végéig gondot jelentettek Károlynak, az oklevelek még mindig emlegetik a „békétlen időt és az utakon leselkedő veszélyeket”.²⁷⁵

Mojs „elveszett” ugyan, de nem világos, hogy mi történt a lázadók más fejeivel. Nem tudjuk azt sem, hogy Kopasz vagy Beke meddig volt az élők sorában. Engel adatai szerint Kopasz 1325-ben még nem néhai, Beke pedig 1326-ig.²⁷⁶ Meg kell jegyezni azt is azonban, hogy egy 1320-as oklevél nem nevezi hűtlennek Kopaszt,

²⁶⁹ „dampnate memorie”: 1320. márc. 25.: DF 257 787., *Documente privind istoria Romîniei. Veacul XIV.: C. Transilvania*. I-IV. Red. resp. Mihail Roller. comit. de red. Ion Ionascu, L. Lazarescu-Ionescu. Bucureşti, 1953–55. I. 426–28.; AOKlt. V. 734. sz.; EO. II. 360. sz.

²⁷⁰ Módy György: Földesúri kúriák és várkastély Debrecenben. = *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 19. 1992. 43–57. 48. Újabb kiadása: In. Módy, 2006.

²⁷¹ Módy, 1984. 116.: AOKlt. V. 772., 773.

²⁷² Szegfű László fordításában „gonoszul elpusztultak és kivesztek közülünk” („in suis oppositionibus male perierunt et de medio interierunt”): 1329. ápr. 10.: DL 105 380., AO. II. 393–401.; EO. II. 644. sz.; Magyar szöveggel részlete kiadva: *Károly Róbert emlékezete*, 162–63.; illetve Almási Tibor fordításában kiadva: AOKlt. XIII. 179. sz.

²⁷³ „contra stimulum calcitrando eidem domino regi suo domino naturali se opposuerunt”: DL 105 380., AO. II. 395. Szegfű László fordítása: *Károly Róbert emlékezete*, 163. Érdekes, hogy a jelzett szövegrész sem Almási Tibor, sem Jakó Zsigmond oklevélkiadásába illetve regesztájába sem került bele, mi azonban Szegfű László nyomán is, jelentőséget tulajdonítunk neki, s nem csupán oklevélfordulatnak tekintjük.

²⁷⁴ „et residui posterii ipsorum in exilium acti fuerunt”: DL 105 380., AO. II. 395.

²⁷⁵ Kristó, 2002. 319.

²⁷⁶ Engel: *Genealógia*, Borsa nem 1. Kopasz ága 1. tábla. Más művében Beke 1327-ig él: Engel: *Archontológia*, II. 40.

illetve „akkori”, korábbi hűtlennek aposztrofálja.²⁷⁷ Ez kevésbé illik bele az események logikájába, de elképzelhető, hogy Mojs 1320-as bonchidai leverése után a még életben lévő Kopasz nem állt tovább a király ellen és hűségére tért, bár ezt konkrét adat nem támasztja alá. E mellé állítható az az okleveles adat, hogy Beke 1326-ban a király híve lette volna.²⁷⁸ Lehet, hogy 1326-ban még élt – erre következtet Engel is, egy 1324-es oklevelet is citálva,²⁷⁹ – s még az is elképzelhető, hogy kibékült a királlyal Mojs leverése után. Kopaszról legközelebb csak 1330-ban halunk, akkor sem néhai, s nehezíti a homály feloldását az is, hogy ezen adatunk is hűtlennek titulálja a volt nádort, s semmi jele annak, hogy a király hűségére tért volna.²⁸⁰ 1332-ben már tudjuk, hogy meghalt, ekkor is hűtlennek mondják.²⁸¹

Petenye fia Péter viszont még Mojs halála után sem adta fel s továbbra is harcolt a királyi erők ellen.²⁸² Ő fogta össze Mojs „büntársait”, s sikerrel próbálkozott Emich fia Miklósnál is. A lázadás feje még Petenye fia Péter lehet – a Kán László-fiak ekkor, 1321 őszén nem lévén hűtlenek. E lázadás alkalmával, 1321 novembere előtt, veszi el a király Emich fia Miklós javait.²⁸³ Utóbb, 1321 végén vagy 1322 elején Emich fia Miklós ugyan csatlakozhatott Kán László fiaihoz, Csicsó várát is nekik ajánlhatta fel, de inkább visszaadta a királynak. Mojs halála, majd a Petenyéhez való rövid csatlakozás után többé nem állt Károly ellen. Az új vajda, Szécsényi Tamás inkább a megegyezést választotta, semmint, hogy fegyverrel gyűrje le Csicsó urát – lásd fentebb. A kiegyezés jól működött, Emich fia Miklós 1324-ben is buzgó Károly-párti, s ő járja ki a királynál, hogy mentesítse az erdélyi nemeseket a vajdai beszállásolás alól. Vas Miklós terjeszti elő azt az oklevelet, melyben számol arról, hogy az erdélyi nemesek „trónra lépése óta hűen szolgálták” a királyt, s elmondja Dózsa Mojs elleni harcainak krónikáját.²⁸⁴ Nyilván jól ismerhette az eseményeket, hiszen feltevésünk szerint benne is volt azok sodrában, csak akkor a másik oldalon, a vajdával szemben. Ő az, aki az erdélyi nemesek, beleértve saját maga „dicséretes szolgálatait a király emlékezetébe idézi”. Az okleveles adatok nem igazolják, hogy Emich fia Miklós a Kánokhoz csatlakozott volna, s azok láza-

²⁷⁷ „Kopoz quondam palatino tunc infidele nostro”: 1320. nov. 17.: DL 2014., AOKlt. V. 934. sz., AO. I. 583–85.

²⁷⁸ Beke akkor (Nyaláb ostroma idején) a király ellensége, majd híve: „per Bekem filium Thome infidelem nostrum nunc vero fidelem”: 1326. nov. 23.: Átírt: DL 2376., A. II. 264. A regeszta e részletet nem említi: AOKlt. X. 489. sz.

²⁷⁹ Bár a nehezen értelmezhető, „Deguiled-i Bekét” Borsa Bekével azonosítja: Engel: *Genealógia*, Borsa nem 1. Kopasz ága 1. tábla., AOKlt. VIII. 476. sz.

²⁸⁰ 1330 (?): DF 281 327., AOKlt. XIV. 146. sz.

²⁸¹ „Kopaz infidele nostro in sua dampnabili infidelitate”: 1332. okt. 6.: DF 254 781.; EO. II. 759., DF 254 782., EO. II. 760.

²⁸² Kristó, 1979. 208.

²⁸³ Sajnos az éven kívül pontosabb keltezést nem tudunk. 1321: AOKlt. VI. 371. sz., Z-W I. 353–54., EO. II. 408. sz.

²⁸⁴ 1324. dec. 21.: Átírt: DL 40 487., EO. II. 510. sz., AOKlt. VIII. 553. sz. Magyar szöveggel kiadva: *Károly Róbert emlékezete*, 140.

dók lettek volna, egyedül Petenye fia Péterhez való csatlakozását róják fel neki, viszont Csicsó átadását úgy is értelmezhetjük – mint Engel Pál teszi – hogy ők „emelték fel újból a lázadás zászlaját”. Csicsó átadása azonban ezt nem teljesen támasztja alá, véleményünk szerint – Kristó Gyulával egyetértve – a várat ugyan a Kánok részére őrizte Miklós, de már régóta Mojs és Petenye hatalmi övezetéhez tartozott s előbbi halála után pedig akár Miklós önálló politikáját is szolgálhatta.

A Mojs leverése utáni hatalmi űrben a Kán-fiak nem akarták kihasználatlanul hagyni a lehetőséget, hogy Mojs territóriumára és maradék szövetségeseire építve erősítsék meg hatalmi bázisukat. Feltesszük, ők emelték fel újra a lázadás zászlaját, igaz, rovásukra közvetlenül Mojs leverése után, 1320-ban még egyetlen adomány sem szól, és nincs adatunk arról sem, hogy a Mojs oldalán a harcokban részt vettek volna. Hozzájuk csatlakozhatott a még mindig szabadon garázdálkodó Petenye fia Péter is. Ezt igazolhatja az is, hogy azok az okleveles adatok, amelyek a Kán László-fiak 1320-as évekbeli pusztításairól szólnak, aláhúzzák, hogy „más hűtlenekkel szövetkezve” dúlják a király javait.²⁸⁵ Nem lehetetlen tehát, hogy Borsa-, Ákos- és Petenye-maradványok is a táborukban voltak. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a lázadók, különösen a László-fiak Basarab havasalföldi vajda támogatását is élvezték.²⁸⁶ Mojsról is megjegyzik a királyi oklevelek, hogy „a schisma barátja” volt, azaz ortodox, havasalföldi vagy halicsi támogatókat is tudhatott maga mögött.²⁸⁷

Dózsának tehát még Mojs leverése után is hadba kellett állnia. Engel szerint 1321 tavaszán Debreceni Dózsa a Kánok ellen állt hadba, májusban a Meszesen át be is nyomult Erdélybe, „de a jelek szerint kudarcot vallott”. „A türelmetlen Károly júliusban leváltotta, és új kedvencét, Szécsényi Tamást állította a helyére”.²⁸⁸ Dózsa „leváltása” több helyütt visszaköszön a szakirodalomban.²⁸⁹ Dózsa vajda 1321 tavaszán Erdélyben tartózkodott hadaival, május 24-én Magyaregregy mellett, vagyis a Meszesi-kapu környékén állított ki oklevelet, ebben említik is a vajda hadseregét, ez nem vitatható.²⁹⁰ Kristó Gyula azonban felveti, hogy „éppen azt nem tudjuk meg, hogy ki ellen készült e had”, továbbá felveti, hogy „az országos katonai mozgósításra gondolva nem szabad elvetni a lehetőséget, hogy a vajdai sereget Csák Máté ellen toborozták össze”. Kristó és Engel is megerősíti, hogy Dózsa erdélyi vajdai és szolnoki ispáni minőségében utoljára 1321 júniusában szerepel,²⁹¹ míg

²⁸⁵ „egészen mostanáig”, (usque nunc), azaz jelenleg, 1329-ben is „a királyi javakat pusztítják, égetik, mérszárásokkal elnéptelenítik”: 1329. ápr. 10.: DL 105 380., AO. II. 393–401.; EO. II. 644. sz.

²⁸⁶ Kristó, 1983. 293.

²⁸⁷ „amator schismaticus”: Átírt: DF 254 779., AOklt. V. 234. sz., Kristó, 1996. 287.

²⁸⁸ Engel, 1988. 129.

²⁸⁹ Mi több, az *Erdély története* 1320-ra teszi: *Erdély története*. I–III. Szerk. Mócsy András, Makkai László. Bp., 1986. I. 320.

²⁹⁰ DL 38 142., EO. II. 398. sz., AOklt. VI. 149. sz.

²⁹¹ AOklt. VI. 165. 172. sz. Júl. 1-én már udvarbírája szerepel helyette: DL 50 700., EO. II. 400. sz., AOklt. VI. 187. sz.

Szécsényi Tamás 1321. július 25-e óta töltötte be e méltóságokat.²⁹² Kristó álláspontja szerint Szécsényi azért lett vajda, mert Dózsa nádorrá lépett elő, s „a tisztségek cseréje kétségtelen, de hiányzik a döntő láncszem, annak okleveles bizonyossága, hogy Dózsa bárkivel szemben is csatát veszített volna”.²⁹³ Zsoldos Attila jelen kötetben közölt tanulmányában úgy látja, Dózsa csak részsikereket volt képes elérni Erdélyben, így 1321 közepén az uralkodó Szécsényi Tamással váltotta fel a tartomány élén. Ezt a magam hipotézise szerint kissé máshogy látom, igaz, egyetértek Zsoldossal abban, hogy Dózsa nem lett kegyvesztett, tehát nem szenvedett nagyobb vereséget. Úgy vélem, nincs adatunk arra, hogy Dózsa kudarcot vallott volna. A Kristó által is idézett, a szebeni *communitas* 1321-es oklevele szerint már véget ért a „gonoszok igazságtalansága, a zsarnokok elnyomása”, Károly király tevékenysége révén „ezek a veszélyek már nem állnak fenn, a helyzet jobbra fordult”, azaz Dózsa 1321-es tevékenységét nem igazán lehet kudarcként felfogni.²⁹⁴ Kristó 1988-as munkájában is úgy fogalmazott, Csicsóvár átadásával Erdély felett is helyreállt Károly uralma, azaz néhány hónappal Dózsa távozása után teljes sikert értek el a már Szécsényi vezette erők.²⁹⁵ A helyzet azonban bonyolultabb, hiszen Dózsa szerepel erdélyi vajdaként június *után* is: október 5-én és 16-án is, s ennek forrásait az Anjou-kori Oklevéltár is közli.²⁹⁶ Dózsa Debrecenben keltez, mint vajda október 5-én, igaz, ezt két váradi káptalani jelentésből tudjuk. Ez egyik átírja s a királynak jelenti az október 5-i vajdai oklevelet, melyben vajdai ember tanúságtételre való kiküldését kéri,²⁹⁷ a másik is a királynak tesz erről jelentést, s beszámol arról, hogy Dózsa *vajda* október elején Debrecenben egy szeptember végi hatalmaskodás ügyében rendelt el vizsgálatot, s olyannyira működik még a vajdai ítélőszék a kezében, hogy *saját vajdai emberét* küldi ki.²⁹⁸ Erről sem Kristó, sem Engel nem foglalt állást, Módy György viszont kiemeli, hogy az év végéig vajda, vajdaként is ítélkezik Debrecenben októberben.²⁹⁹ Szécsényi vajdaságáról július 25-én hallunk először, igaz, ez egy szeptember 11-i erdélyi káptalani jelentésbe van belefoglalva, ami pedig egy november 22-i oklevélbe van beleillesztve.³⁰⁰ Amikor belefoglalják, novemberben már Tamás a vajda, de az előtti dátumokra is vajdaként említik. Először, amikor önálló oklevélben fennmaradt forrás tanúsítja vajdaságát, az csak no-

²⁹² AOklt. VI. 209. sz.

²⁹³ Kristó, 1988. 60. Kristó, 2003. 342.

²⁹⁴ Kristó, 2002. 319. Az idézett oklevél: AOklt. VI. 189.; Z-W. I. 350–52.

²⁹⁵ Kristó, 1988. 61.

²⁹⁶ AOklt. VI. 274., 282. sz.

²⁹⁷ DL 50 701., Kállay I. 40–41., AO. I. 631–32., AOklt. VI. 274., 282. sz.

²⁹⁸ DF 285 780. (Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, Klimó-gyűjtemény, U 1067), AOklt. VI. 283. sz.

²⁹⁹ Módy, 1984. 117.

³⁰⁰ 1321. júl. 25.: EO. II. 404. sz., AOklt. VI. 209. sz., belefoglalva egy 1321. szept. 11-i oklevélbe (EO. II. 406. sz., A VI. 243. sz.), s az pedig belefoglalva 1321. nov. 22-i oklevélbe. DL 2049, EO. II. 412. sz., A VI. 310. sz.

vember 1-én van.³⁰¹ Ekkor éppen Csicsó alatt keltez Szécsényi, s a fentebb említett Emich fia Vas Miklósnak közvetíti a király kegyelmét. Sőt, amikor önállóan vajdai ítélőszékén ad ki rendelkezést, „valódi” erdélyi birtokosokat érintő perben csak november 4-én ítélkezik.³⁰² Az én olvasatom szerint Dózsa és Szécsényi együtt mennek a hadjáratra, legyőzik Petenye fia Pétert – s talán vele együtt Emich fia Miklóst is. Miklós őszre meghódol, s mivel a térség pacifikálva van, Dózsa hazamegy, októberben még vajdaként ítélkezik, de a király már tehermentesíteni kívánja, s a vajdai tisztet az Erdélyben maradó, s a hadjáratban nagy szerepet játszó – fiatalabb s ekkor még friss erőnek tekinthető – Szécsényire bízva. Ő novembertől használja címét. Dózsa nem szenvedett vereséget, sőt, még nagyobb kegyben részesül, hiszen hazatérte után nem sokkal nádorrá emeli Károly.³⁰³ (A Korai Magyar Történeti Lexikonban Dózsa 1322-től szerepel nádorként.³⁰⁴) Lehetséges azonban, hogy még január 4-e előtt nádor lett, hiszen az előző nádorról, Rátót nembéli Domokosról 1320 augusztusában van utoljára említés.³⁰⁵ Módy György is úgy látja, november végén, vagy december első napjaiban hozta meg a király a döntést – és *nem a nyáron váltotta le* Dózsát – és a „legnagyobb megtiszteltetésben részesítette a töretlen hűségű” vajdát: nádorrá emelte.³⁰⁶ Kinevezését az év végére teszi Komáromy is.³⁰⁷ Feltehető, hogy Dózsát nem váltották le vajdai székéből, hanem még Erdélyből hazafelé ki-nevezték nádorrá, jutalomként Vas Miklós megtöréséért és Csicsó megszerzéséért, s ezzel egyidőben pedig Szécsényi vajda lett. Január 4-én ítélkezik először Dózsa nádorként, de már egy 1321. december 6. előtti oklevél nádorként emlékszik meg róla.³⁰⁸ Zsoldos Attila is egyetért azzal, hogy nem 1322-ben, hanem 1321 végén nevezte ki I. Károly Dózsát nádorrá. Kegyesztése fel sem merülhet véleményem szerint, hiszen – Engel Pál nézete szerint egyúttal *újra* Szabolcs és Szatmár megyék ispánja is lett, Piti Ferenc és Zsoldos Attila szerint viszont *megmaradt* ispánnak.³⁰⁹

Dózsa vajda sikereiért jutalomban részesült. A korábbi irodalom, s maga Engel Pál is úgy ítélte meg, egy 1319. októberi diploma alapján, melyben Dózsa az Áko-

³⁰¹ DL 29 422., AOkt. VI. 289. sz.

³⁰² AOkt. VI. 291. sz.

³⁰³ 1322. jan. 4.: AOkt. VI. 400., 62169. sz.

³⁰⁴ Csukovits, 1994. 172.

³⁰⁵ Engel: *Archontológia*, I. 2.

³⁰⁶ Módy, 1984. 117.

³⁰⁷ Komáromy, 1891. 8.

³⁰⁸ Átírt oklevél, 1322. márc. 10.: DL 2090., belefoglalva egy 1321. dec. 6. előtti birtokiktatási eset, melyre hivatkozva a király megidézi a vétkest Dózsa nádor ellenében dec. 6-ra.; AOkt. VI. 326.; 478. sz.; illetve belefoglalva egy 1322. júliusi oklevélbe: DL 47 784., AOkt. VI. 696. sz. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy az átírás során 1322-ben már Dózsát nádorként címzik, s a benne foglalt oklevelekben, 1321-re vonatkoztatva is e címmel ruházzák fel.

³⁰⁹ DL 96095., AOkt. VI. 408., Engel: *Archontológia*, I. 183., 188.; Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1386). In: Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. 1284–1386.* (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55.). Nyíregyháza, 2004. 11.

sok újvári uradalmát kapja adományba, hogy a vajda részt vett az Ákosok 1319. évi megtörésében és Diósgyőr 1319. október előttre valószínűsített ostromában.³¹⁰ (Ákos István halála után a megmaradt fiai – Jakab, Ördög János, Miklós – még négy évig tartották Diósgyőrt.) Kristó Gyula nem osztotta e nézetet, s azon a véleményen volt, hogy mivel konkrét okleveles adat nem szól Diósgyőr megvívásáról, s abban Dózsa szerepéről semmilyen tudomással nem bírunk, az adományt úgy is megkaphatta, hogy mint hűtlenektől elvett birtokot a király előre eladományozta, vagy csak ezzel akarta jutalmazni jelen nem lévő vajdáját. Így nem is tudjuk biztosan, hogy ő maga is részt vett-e a borsodi harcokban. Feltehetjük, hogy ki se mozgult Erdélyből 1320 folyamán, hiszen két nagy hadjárat sok lenne egy évben: fizikailag lenne lehetetlen, hogy valaki megostromolja Diósgyőrt, majd az év végére sereget állít Erdélyben és a következő év elején legyőzi az Ákos-Borsa koalíciót is. Nem példátlan, hogy a vajda máshol is teljesítsen hadi szolgálatot: 1320 nyarán ez történik, Sirokon találjuk Dózsát, s csak az év őszére tér „haza”, Debrecenbe, de ebben az évben csak ezt az egy hadi eseményt vállalta, s nem vonult közben az év folyamán Erdélybe is.³¹¹ Az is elképzelhető, hogy az újvári adományt Dózsa valamely más szolgálataért, esetleg egy – 1319. év folyamán lezajló – erdélyi ütközetben való győzelméért kapta. Történnie kellett valamilyen hadi eseménynek 1319-ben Erdélyben, szerfelett furcsa lenne, hogy a vajda vagy a királyi erők 1318 nyara és 1320 eleje között semmilyen erőfeszítést nem tettek volna a még jelentős területeken a kezükben tartó Borsák és Ákosok ellenében. Az Ernye-fiak tartománya mindenestre felbomlott, s bihari részekkel is megszakadt a kapcsolat.³¹² Az Ákosok szatmári birtokait a Bátoriak kapták.³¹³ Az újvári adományhoz kapcsolható, hogy feltehetően 1319 nyarán nyerte el Dózsa adományként Ákos nembéli Ernye fia István fiainak faluját, Ernyefiaistvánpályiját és a Mojs fiai Mojs és Ellős birtokában volt, mellette települt másik falut, Mojspályiját (a mai Monostorpályi és Hosszúpályi).³¹⁴ Megkönnyítette a bihari Ákos-földek pacifikálását, hogy az Ákosok bihari ágának egy része Dózsa és a király pártjára állt Mojssal és a Borsákkal szemben: Mojs halála után bihari birtokait feltehetően a királynak behódoló nemzetségi atyafiai örökölték, köszönhetően egy másik ágból való Ákos Mikcs későbbi szlavón bánnak, Károly hű fegyvertársának, Sáros és a Kelet-Felvidék visszahódítójának. A bihari Ákosok egyébként valószínűleg korábban is a Debreceniek felé közeledtek: ami rokoni kapcsolataikat illeti, tudjuk, hogy az 1291-ben feltűnő Erdőúr, Pocsaj birtokosa feleségül vette Debreceni Dózsa egyik nővérét, s tőle született

³¹⁰ Újvár uradalma: 13 borsodi birtok: Kis-Győröd, Emőd, String, Tulosd, Mohi, Csécse, Szederkény, Odolmán, Lövvő, Kisfalu, Zelpeszt és Szalonta. 1319. okt. 2. és 17.: DL 76 256.; AOklt. V. 596., 607. sz. Kristó, 2003. 340.

³¹¹ Hadjáratban: „in expedicione presenti in seruicio domini nostri regis”. 1320. aug. 11.: DL 50 676., AOklt. V. 880. sz. Perbe idézés 1320. okt. 6. előtt: AOklt. V. 901. sz.

³¹² Engel, 1988. 108., 127.; Engel: *Genealógia*, Ákos nem 3. Ernye ága.

³¹³ Módy, 1984. 116.; Wertner, 1891. 58.; Módy, 2000. 43.

³¹⁴ Az adományról csak 1322-ben tudunk: DL 2122., AOklt. VI. 752. sz.

Ákos nembéli Miklós nevű fia.³¹⁵ Miklós Debreceni Dózsa vajda familiárisa is lesz, s mivel már 1319-ben említik, talán Dózsával együtt harcol Mojs ellen. Jutalmul Kecskés várnagya is lesz Erdélyben, ami arra utalhat, hogy a későbbi, Kánok elleni leszámolásban is része volt 1321-ben.³¹⁶ Miklós kapja valószínűleg hűségéért a bihari Ernye-fia- és Mojs-birtokokat. 1322-ben Dózsa ráhagyja Mojspályiját és Ernyefiaistvánpályiját, fraterára, de gyermektelen halála után azok Erdő vagy Salamon más fiai ágaira szállnak.³¹⁷ Ugyancsak egyfajta honoráriumként értelmezhetjük, hogy 1322-ben Dózsa megkapta a rég áhított birtokrészeket Heves megyében. Károly még 1320 októberében – miután Dózsa győzött Mojs ellen – felvette azt a pert, melyet még Rofojn indított Gyöngyösi László ellen az ismertetett 1299. évi hatalmaskodási ügyben. III. András ítéletét ugyanis a zavaros években végrehajtani nem lehetett, majd Rofojn bán is meghalt. Dózsa sürgette az ítélet végrehajtását az időközben szintén elhalt Gyöngyösi László testvére ellen, kérte a még István alországbíró ítéletével Rofojnnak ítélt egyharmad birtokrészek átadását. 1322-ben azután a király többszörös idézés után Gyöngyös, Zsadány és Bene harmadrészét a Debrecenieknek adományozta.³¹⁸

A tanulmány a debreceni városkiváltság kiadásának 650. évfordulójára készült. Összegzésemet Debreceni Dózsa és az oligarchák küzdelmeiről így ehhez szeretném kötni. A debreceni csatában nemcsak a Debreceni család szervienői, hanem a debreceni jobbágyság is részt vettek – ahogyan az 1361. évi privilégium megerősíti – „vérük bőséges hullatásával”.³¹⁹ Olvasatom szerint az uradalom összes jobbágya harcolt Dózsa oldalán, földjeinek és azok tartozékainak az összes lakosa, azaz Debreceni az összes fegyvert fogni képes embertől megkövetelte a hadba szállást – éppen úgy, mint a későbbi Anjou-kori honor-birtokosi hadseregek urai. Dózsa, az oligarchák familiárisaként „tanulva”, a régi idők módjára, szigorúan táborba szállásra bírta jobbágyságát. Ez lehetett hadi sikereinek a kulcsa: az oligarcha magánhadseregek módjára, a Borsa nembéli Kopasz egyik kitűnő hadvezéréként saját fegyverükkel volt képes legyőzni a Tiszántúl és Erdély leghatalmasabb urait. A Debreceniek az oligarchák táborában eltöltött hosszú évtizedes tapasztalataikat kamatoztatva minden eszközt megragadva léptek túl korábbi uraikon, s a király pártjára állva meg

³¹⁵ Jakubovich Emil: Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke, = *Magyar Nyelv*, 16. 1922. 220–223.; 298–301.; 357–62. 222.; 298.; 1322: fia Miklós anyja Debreceni Dózsa elhalt nővére, AO. II. 45.; Engel: *Genealógia*, Ákos nem 5. Pocsaji ág, 1. tábla: Pocsaji.

³¹⁶ Kecskékő, Fehér m. már 1315 körül királyi kézre került, de várnagyáról csak 1319-ben tudunk, a vajdai honor vára: Engel: *Archontológia*, I. 338.

³¹⁷ 1322: Leánynegyed fejében: DL 2122., A. VI. 752. sz., AO. II. 45.; 1359-ben a Debreceniek a birtokukban maradt további részeket elcserélik. Jakó, 1943. 317.

³¹⁸ 1322. júl. 15.: DL 2119.; AOkt. V. 901.; 939. VI. 688. sz.

³¹⁹ „...nos consideratis fidelium serviciorum meritis civium et hospitum civitatis Debrecen et universorum hominum de eiusdem pertinenciis ac districtibus [...] cives, hospites et alios homines...civitatis Debrecen et suarum pertinencium [...] mandamus...cives et hospites civitatis Debrecen et homines pertinentibus”: I. Lajos kiváltságlevele Debrecennek, Várad, 1361. június 14. [1361. május 1-i átírása], Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Mohács előtti oklevelek 7. (MOL DF 278 783)

is szereztek jó néhányat az Ákos- és Borsa-földekből, megalapozva családjuk 14. századi karrierjét. Dózsa hadvezetése, hadsereg-szervezése, ispáni és vajdai hatalomgyakorlása sok tekintetben a régi oligarcha-időket idézi. A királynak szüksége volt a korábban a Borsa-famíliában elismert, nagy tekintélyre emelkedett katona-politikusra, aki teljhatalmú bíróként viszont a Kopasztól elsajátítottakat alkalmazta. A Tiszántúl és Észak-Erdély pacifikálása Károly egyik legnagyobb feladata volt az oligarchák elleni harcban, talán csak a Csákok és Kőszegiek elleni évtizedes háború mérhető hozzá. A király harca egyúttal az oligarcha-familiákban és a regionális birtokviszonyokban történő hatalmi átrendeződés is volt, így kerültek a felszínre az oligarchák korábbi katonái, a Bátoriak, a Kállaiak mellett a Debreceniek is. A király ügyéért folytatott harc viszont ezen új katona-politikusok esetében egyúttal önös érdekeiket is szolgálta. A hatalmas Borsa nembéli Kopaszt és Ákos nembéli Mojst viszont csak – ha szabad így fogalmaznom – „legjobb tanítványaik” győzhették le.

DEBRECEN ÚTJA A MEZŐVÁROSTÓL A SZABAD KIRÁLYI VÁROSIG

Ismeretes, hogy jogállás szerint az 1848 előtti Magyarországon kétféle várost különböztettek meg: az ún. szabad királyi és mezővárost. A szabad királyi városok lakói személyükben szabadok voltak, csak a királynak adóztak és érdekeiket politikai síkon is képesek voltak védelmezni, mivel követeik révén részt vettek a rendi országgyűlések munkájában, azaz élvezték az osztályrendiség statusát, még akkor is, ha a magyar sajátosságoknak megfelelően nem voltak azonos jogaik a másik két renddel: a papsággal és a nemességgel.¹

A mezővárosok lakói jogilag földesúri alattvalók maradtak, azaz nem élhettek a szabad királyi városok rendi jogaival, mégis különböztek a falvakban élő jobbágyoktól. Rendelkeztek olyan „szabadságokkal” (privilegiumokkal, vagy libertásokkal), amely helyzetüket kedvezőbbé tette a falvakban élő osztályos társaikétól. E privilegiumoknak három nagy tartóoszlopa volt: az országos vásár és a heti piac tartásának joga, a földesúri adózásnak a jobbágyfalvakénál kedvezőbb rendszere, és a belső irányításban érvényesülő öngazgatás, azaz az autonómia kisebb vagy nagyobb mértéke.²

A középkor és a kora újkor latin nyelvű forrásaiban a három településtípus általában *civitas* (a bányavárosok esetében *civitas montana*), *oppidum* illetve *villa* vagy *possessio* néven szerepel, bár a korai századokban főleg a falvak esetében más nevek is megjelennek, s nincs pontos határ a *civitas*ok és az *oppidum*ok elnevezésében sem.³

A magyarországi civitasok, amelyek száma még 1848 táján is alig haladta meg az ötvenet, időben és területileg igen aránytalanul oszlottak meg. 1526 előtt az Alföldön Pest mellett csak Szeged emelkedett ki az *oppidum*ok sorából,⁴ de a török uralom alatt mindkettő elveszítette korábbi jogállását. A szabad királyi városok zöme az ország peremvidékén és a bányák területén volt, ugyanakkor a mezővárosok csaknem egyenletesen hálózták be az ország területét. Debrecen környékén is több mezőváros volt már a 15. században is. Szentgyörgy mintegy 15, Böszörmény húsz kilométernél alig volt távolabb Debrecennél, de a 40 kilométeres körön belül

¹ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története*, Budapest, 1946. 146. skv.

² Orosz István: A mezővárosok észak-magyarországi típusai. In: *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1985. 5.

³ Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969. 238.

⁴ *Szeged története. A kezdetektől 1686-ig I. k.* szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983. 445. A fejezet szerzője Kulcsár Péter.

volt (Balmaz)újváros, Bolcshida, Nagymihályfalva (Érmihályfalva), Püspöki. Nem tekinthető nagyon távolinak Nyírbátor, Nagyálló és (Tisza)csege sem.⁵

Debrecen életében, noha már a megelőző évtizedekben is a mezővárosok szintjén élő település volt,⁶ fontos dátum 1361, a mezővárosi privilégium megszerzésének időpontja. Bácskai Vera szerint 1390 előtt forrásaink mintegy 50 mezővárost említenek váltakozva civitas, vagy oppidum néven.⁷ Debrecen szereplése az első ötven magyar mezőváros között nemcsak arra utal, hogy földesuraiknak komoly érdekérvényesítési képességük volt, hanem arra is, hogy a Dósa család uradalmi központjaként már számottevő település volt a 14. században is. A város azon kevés possessio közé tartozott, amelynek lakói királyi szabadalomlevéllel szerezték meg önkormányzatiságukat, a privilégium biztosította a bírák és esküdtek illetékeségét minden ügyben, és a városlakókat (cives et hospites) sem lehetett másutt a társaik által elkövetett bűnök miatt elfogni és javaikat lefoglalni.⁸

Zsigmond 46 évvel később, 1405-ben kiadott kiváltságleveléből az is kiderült, hogy a bírót a város szabadon választhatta és nem kellett senkinek bemutatni megerősítés végett. Fügedi Erik az 1405. évi privilégium fényében bizonyára jogosan értelmezi úgy az 1361. évit, hogy akkor még a város nem választotta a bírókat és az esküdteket, hanem azokat a földesúr jelölte ki,⁹ de legalább be kellett mutatni neki, azaz volt beleszólása abba, kik lehettek a város bírái, illetve esküdtsjei. 1405-ben

⁵ A felsorolt mezővárosok közül Böszörmény, Szentgyörgy, Csege, Nagyálló, Bátor, Újváros Szabolcs megyében volt, Püspöki (a mai Bagamér mellett), Bolcshida (a mai Berettyószentmárton mellett) Debrecennel együtt Biharban. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. k. Budapest, 1890., Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században* Budapest, 1965. 24–26. (továbbiakban Bácskai, 1965.), Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940. 80–81., 217. Orosz István: Die Entwicklung der Marktflecken im 14–15. Jahrhundert in der Obertheißgegend. *Festschrift für Gerhard Heitz zum 75 Geburtstag*. Hrsg. von Ernst Münch Ralph Schattkowsky. Rostock, 2000. 437–449., Orosz István: Böszörmény mezőváros 1410–1609. In: *A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára*. szerk. Nyakas Miklós. Hajdúböszörmény, 2010. 78–79. (továbbiakban Orosz, 2010.), Módy György: Berettyóújfalú és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. In: *Berettyóújfalú története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalú, 1983. 90–93.

⁶ „annak ellenére tehát, hogy földesurai csak 1361-ben eszközlik ki a királyi privilégiumot Debrecen részére, a települést az 1330-as évektől gyakorlatilag mezővárosnak lehet tekinteni.” Módy György: A falutól a mezővárosig. In: *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 125.

⁷ Bácskai, 1965. 15. Az elnevezés váltakozása Debrecen esetében is tapasztalható. A privilégium levélben „hospites civitatis debreceniensis” olvasható, de 1451-ben „oppidum Dubruczen”, és 1460-ban szintén oppidum. 1552-ben azonban ismét civitas. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza* I. k., Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis* (a továbbiakban CD). Buda, 1829–1844. IX. k. 248–251., Maksay Ferenc (szerk.): *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest, 1990. 203.

⁸ Szücs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme. A legrégibb kortól a mai időkig*. Debrecen, 1870. I. k. 56., Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 357–358. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

⁹ „quod ipsi una cum Iudice et Iuratis in eorum medio per ipsos constituendis, suos consocios quoslibet, in omnibus causis iuxta libertatem Ciuitatum Regni nostri ab antiquo obseruatam, iudicandi plenam habeant facultatem...” CD IX. k. 248.

azonban már a földesúri jelölés nélküli szabad választás érvényesült.¹⁰ Az 1405. évi kiváltságlevél alapján a szabad bíróválasztás mellett Debrecen élhetett a budai joggal, s lehetősége nyílt arra, hogy a szabad királyi városokhoz hasonlóan fallal körülvett, azaz „kulcsos” város lehessen. Elindult tehát a szabad királyi városi statushoz vezető úton „de Zsigmond hamarosan elajándékozta Debrecen s ezzel a felemelkedés útját is elzárta.”¹¹ Az első megadományozott magánföldesúr Baliczky András volt.¹² Debrecen azonban még a 15. században Lazarevics István, Brankovics György, majd Hunyadi János birtokába került. Tőle Mátyás örökölte, aki Korvin Jánosnak adományozta. A 16. században Szapolyai János, később Török Bálint szerezte meg, majd a család kihalása után az erdélyi fejedelmek lettek a város földesurai mindaddig, míg Erdély is Habsburg tartomány nem lett.¹³

A magánföldesúri hatalom alá került város helyzete is kedvezőbb volt azonban az átlagos magyar mezővárosokénál. Még a 19. században is megkülönböztették a többitől a „privilegizált” mezővárosokat. Valószínű, hogy az oppidumok többségének soha nem volt privilegiuma,¹⁴ így azok, amelyek rendelkeztek királyi kiváltságlevéllel jobb helyzetben voltak, mert ha ügyesen politizáltak, nem veszítették el a kiváltságlevélben fogalt jogaikat.¹⁵ Debrecen is az ügyesen politizálók közé tartozott. Szendrey István összeállítása szerint Nagy Lajos illetve Zsigmond kiváltságait a magyar uralkodók illetve az erdélyi fejedelmek 17-szer erősítették meg, vagy adtak újabb „szabadságokat” a városnak.¹⁶ Ezek részletes elemzésére Szendrey István tüzetes vizsgálatai után e rövid tanulmányban nincs szükség. Arra azonban utalnunk kell, amit a Debrecennel kapcsolatos eddigi szakirodalom is hangoztatott, hogy a város földesúri oppidumként is rendelkezett egy sor olyan kiváltsággal, amelyekkel más mezővárosok nem élhettek. Ezek egyike volt a bírói joghatóság minden polgár felett, amelyet az idézett 1361 évi privilegium biztosított, illetve a *bíró és a városi tanács szabad választása* Zsigmond oklevele szerint. A földesúri hatalom alatt élő falvakban és mezővárosokban a bírók kandidálása az úri joghatóság része volt, azaz nem érvényesült az önkormányzat legfőbb sajátossága, hogy maga állíthatta és

¹⁰ Az 1361. évi privilegiumban „bíró és az esküdteteket a király nem mint választottakat (electi)említi, hanem mint kijelölendőket (constituendi)”. Fügedi, 1981. 351.

¹¹ Uo. 358.

¹² CD XII. k. 80–81.

¹³ Debrecen birtokosait és a birtokváltozásokat részletesen összefoglalta: Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In. *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 131–135. (továbbiakban Szendrey, 1984.)

¹⁴ Fügedi, 1981. 345.

¹⁵ Voltak jeles mezővárosok, amelyek nem tudták megőrizni a királyi privilegiumban foglalt kiváltságait. Így Sárospatak 1429-ben Zsigmond privilegiumával a „szabad városok” közé emelkedett és a tárnokmester bírói hatalma alá került, de az 1772. évi úrbérrendezés során azt vallották lakói, hogy e „prerogatívával” „ember emlékezetire soha nem éltek”. Takács Péter–Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*. Nyíregyháza, 1998. III. k. 371., 376–77.

¹⁶ Szendrey, 1984. 207–208.

választhatta meg vezetőjét.¹⁷ Az önkormányzatiság általános válsága a kora újkori Magyarországon, bár a „falu fűstin” sok minden elintéződött, a falvak mellett a mezővárosokra is kiterjedt.¹⁸

Debrecenben azonban 1405 után nincs nyoma annak, hogy a bíró és a városi tanács szabad választását bárki is kétségbe vonta volna. Ugyanígy 1361 után a szabad királyi városi jog elnyeréséig érvényben maradt a szabadon megválasztott bíró és a tanács első fokú joghatósága. A fellebviteli bíróság esetében azonban csak a 16. század derekára alakult ki az a helyzet, hogy a másodfokú hatóság is debreceni testület: a szenátus lett. A Zsigmond-féle privilégium Buda magisztrátusát, és mint a királyi városok esetében általában, a tárnokmestert jelölte meg fellebviteli fórumként, s erről adott bizonyoságlevelet 1433-ban Brankovics György a város akkori földesura is. A magánföldesúri hatalom alá kerülés azonban egyet jelentett azzal is, hogy az úriszékekben megnyilvánuló joghatóságot az uraságok érvényesíteni óhajtották. Erre utal, hogy a 15. században és a 16. század elején Hunyadi és Szapolyai tiltották offiálisaiknak a város úriszék alá rendelését. II. Ulászló azonban 1500-ban Corvin Jánosnak oklevéllel biztosította, hogy úriszéke a debreceniek felett is ítélkezzen. Török János még 1561-ben is tartott úriszéket debreceni polgárok ügyében. Amikor azonban a 17. század elején ezzel Török István is próbálkozott, a város tiltakozása megakadályozta ezt a törvénykezési gyakorlatot.¹⁹ Végül is a 17. század derekára kialakult helyzetben *megszűnt az úri joghatóság* Debrecen felett s a város ezáltal végérvényesen jobb helyzetbe került a többi mezővárosnál.²⁰

A mezővárosi autonómiának volt olyan eleme is, amely egyes mezővárosokban érvényesült, másokban viszont nem. Ez az idegenek befogadásának jogát és ennek ellentétét a szabad elköltözést tartalmazta. A *transzmigráció* lehetőségét Debrecenben már Zsigmond 1405. évi kiváltságlevele is biztosította. A rendelkezés érvényesülését két évvel később Garai Miklós nádor egyik utasítása igazolja, amely a szabolcsi és bihari nemeseket tiltja el attól, hogy a földbért megfizetett jobbágyaikat megakadályozzák abban, hogy Debrecen városába költözzenek.²¹ A szabad költözés azonban már a 15. század végétől kezdve, miként Varga János kimutatta: egyre

¹⁷ Imreh István: *A törvényhozó székelő falu*. Bukarest, 1983. 51.

¹⁸ Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. (A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban c. tanulmány) 286., Wellmann Imre: *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében*. In: *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csiki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999. 291–294. Olyan nagy múlttal rendelkező mezőváros, mint Sárospatak sem választhatta meg önállóan magisztrátusát, mert bírót pl. a földesúr három jelöltjéből kellett választania, s a magisztrátus gazdálkodását évente jóvá kellett hagyni az uradalmi prefektusnak. Orosz István: *Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc, Kolozsvár, 1999. 381–383.

¹⁹ Szendrey, 1984. 206.

²⁰ Az úriszék még a 19. század elején fellebviteli fóruma volt nemcsak a falvaknak, de a mezővárosoknak is. Carolus Pfahler: *Jus Georgicum Regni Hungariae et Partium eidem adnexarum*. Keszthely, 1820. 282.

²¹ *Zsigmond-kori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1956. II/2 43.

inkább ablicenciálássá, azaz az elbocsátó és befogadó földesúr jobbágyköltöztetésévé vált, különösen azután, hogy 1514-ben, igaz csak néhány évre, majd 1608-ban véglegesen az örökös röghözkötést törvénybe iktatták.²²

Debrecen azonban azon – nem nagy létszámú – mezővárosok egyike volt és maradt, amelynek lakói az örökös röghözkötöttség időszakában hatósági közreműködés nélkül is (az ablicentiáció valójában ezt jelentette) szabadon költözhettek, szabadon fogadhattak be idegen jobbágyokat.²³ Aligha véletlen, hogy az ablicentiáció 1556. évi országgyűlési szabályozásával egy időben a város megerősítette a Zsigmond-féle privilégiumot, amely a terrágium lefizetése után mindenkinek biztosította a be- és kiköltözés lehetőségét.²⁴ Néhány évvel később 1563-ban János Zsigmondnál azt is el tudta érni Debrecen, hogy nemcsak ismét megújította az 1405. évi szabadságlevelet, de ki is bővítette, mert kimondotta, hogy aki egyszer debreceni lakossá vált, azt földesura többé nem követelheti vissza. A beköltözők polgárrá válásának viszont – más városoktól eltérően – még minimális cenzus sem volt feltétele.²⁵

A 17. század derekán a migráció helyzete válságossá vált, mert az erdélyi fejedelmek, I. és II. Rákóczi György a város szabadságai ellen foglaltak állást.²⁶ 1648-ban pl. Rédey Ferenc, Foktúy János és Tarcali Ferenc repetíciós (jobbágy visszakövetelési) pert indítottak a város ellen. Mészáros Miklós örökös jobbágy mintegy 16–17 éve, Kardos János 6 vagy 7 éve, Szabó vagy Guba Máté nem közölt ideje élt Debrecenben. Ez utóbbinak apja volt örökös jobbágy, ez volt a visszakövetelés alapja. A tanúvallomások alapján „a colonicatu sui Domini” visszaadattak az említett földesuraknak.

Debrecen nótáriusa nem minden félelem nélkül jegyezte be a latin nyelvű tanácsulési jegyzőkönyv végére magyarul a következőket: „ez az első jobbágy kivitel az 1648. Esztendőbeli Articulus vigora szerint. Úr Isten légy Kegyelmes a te Anya Szent Egyházdhoz, tagjainak és az magad Dicsőségére add meg előbbi örömét és Szabad Szárnyát alkalmas időben a te Népednek Amen.”²⁷

Úgy tűnik az új helyzet azzal alakult ki, hogy az örökös jobbágyság magyarországi rendszerén belül létrejött azoknak a jobbágyoknak a rétege, akik hitlevéllel kötelezték magukat arra, hogy uruk bárhol és bármikor visszakövetelheti és

²² Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969. 101–103. (továbbiakban Varga, 1969.)

²³ A magyar jobbágyságnak az örökös röghözkötöttség korában is élt egy olyan rétege, a mezővárosok egy csoportjának lakói, akiknek nem volt szükségük hatósági közreműködésre költözésükhöz. „Az oppidumok ugyanis az előző évszázadokból különféle szintű és fokozatú kiváltságokat szereztek önmaguk számára. E privilégiumok alkotóelemei eltérő összetételben jelentkeztek, és némelek esetében a költözés korlátlan, vagy egy és más, de korántsem szigorú feltételekhez kötött szabadságát is tartalmazták”. Uo. 100.

²⁴ Uo. 100. (83. jegyzet.)

²⁵ Szendrey, 1984. 207. Sárospatakon a beköltözéskor 12 dénárt (kb. egy asszony napszámja) kellett fizetni a bírónak. Varga, 1969. 101.

²⁶ Szendrey, 1984. 212.

²⁷ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML) Debrecen levéltára, IV. A 1011/a Tanácsulési jkv. (Prot.) 12. k. 1648/413–414.

visszaviheti őket, akár a bírói eljárás megkerülésével is.²⁸ Azok, akik visszakövetelték Debrecenbe költözött jobbágyaikat, úgy vélték, hogy az obligációs levelek feljogosítják őket arra, hogy ne vegyék figyelembe a város régi privilégiumát. Galgóczy György balkányi (Szabolcs m.) jobbágy hitlevele szerint a Szentháromságra tett esküt, hogy Dersi Györgyöt és húgát Varga Pálné Derzsi Fruzsint nem hagyja el, hanem „örök jobbágysághot” tart. „Ha penighlen – olvashatjuk a kötelezvényben – én ezt meg szegném, tehát engemet mindenütt Városokon, úton, vízen, réven, vámon, urak háta megett meg foghassanak, mint olyan hiti hagyottat, az ki penighlen Pártomat foghná, az is olyan hamis hitű legyen, mint én magam.”²⁹ Hasonló esetek korábban is előfordultak. Kádár, alias Tóth Mátyás még 1631-ben hitlevelében „holtig való jobbágnak kádársággal való szolgálatra kötelezte magát” Mezőpetriben Károlyi Mihálynénak és fiainak, Ádámnak, Lászlónak és Miklósnak. Debrecenbe szökvén 1647-ben az obligációs levél alapján követelte vissza Keczei Pál.³⁰

A városi tanács tagjai – nem alaptalanul – azt tartották az ilyen kötésekről, hogy „az ki adstringálta (kényszerítette) és az obligatoriát formálta (a kötelezvényt megalkotta) sem volt igaz religiosus (vallásos).”³¹ Hasonló „fide jure adstrictus” (kezesesség által megkötött)³² jobbágyok azonban tömegével voltak, bármennyire tartották is az eljárást az igaz hittel összeegyeztethetetlennek a debreceni polgárok.

A jobbágyi hitlevelek alapján történő visszaköveteléseket 1648 előtt azonban a város még el tudta hárítani, a fenti esetben azonban már nem, s amint láttuk a változást a magisztrátus tagjai Isten csapásaként élték meg. A 17. század második felében azonban a beköltözéssel kapcsolatos viharok elültek, a szabad királyi várossá lett Debrecen pedig ismét szabadon élhetett a már Zsigmond által biztosított jogaival.

A széles körű autonómia mellett Debrecen rendelkezett azokkal a gazdasági előnyökkel is, amelyek kiemelték a falvak tömegéből. A részletes elemzés igénye nélkül utalnunk kell rá, hogy az országos és hetivásárok tartásának joga mellett Debrecen kereskedői, majd minden polgára (Zsigmond illetve Mátyás privilégiumai alapján) vámmentességet élveztek az országban, sőt később a debreceni vásárra igyekvők is *vámmentességet* kaptak. Ugyanakkor Debrecenben az idegenek már a 15. században is vámot fizettek, csak uralkodói utasítás alapján mentesültek egyesek a debreceni vámfizetés alól. Így 1464-ben a szomszédos Szentgyörgy, és az újratelepítésre kiszemelt Süldőegyháza és Pródegyháza lakói.³³ A vámszedés

²⁸ Varga, 1969. 186.

²⁹ HBML, Debrecen, IV. A 1011/a Prot. 11. k. 1646. 834–835. A beköltözésre általában: Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között*. Debrecen, 1902.

³⁰ HBML, Debrecen, IV. A 1011/a Prot. 12. k. 1647. 224.

³¹ Uo. Prot. 12. k. 1648. 393.

³² „Bíró János biztos kezes és örökös jobbágya Rhöti István uramnak s most is kezeség alatt vagon”. Uo. Prot. 12. k. 1648. 394.

³³ A király Süldőegyháza (Syldeueghaza) és Pródegyháza (Prodeghaza) prédiúmok eladómanýozta Albert csanádi püspöknek és fivérének Hangácsi (Hangachi) Sebestýennek. A benépesítés érdekében engedi meg, hogy a betelepülők Debrecenben és Böszörményben ne fizessenek vámot. Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban MOL), Diplomatikai Levéltár (DL) 75 910. (Arcanum regeszta) V. ö. Orosz, 2010. 77.

mértékéről a 17. századból van adatunk, ekkor a városba belépő üres szekértől fél garast, teherrel megrakottól egész garast, vásárra menő nagy és kis marhától darabonként fél garast kellett fizetni.³⁴

A 17. század végén Debrecen a szomszédos Szoboszlóval került ellentétbe, mert a hajdúváros III. Ferdinánd császártól vám felállítására kapott privilégiumát a debreceniek saját vámmentességük miatt nem akarták figyelembe venni.³⁵

A vámmentesség haszna az idegen városokban tartott vásárokon mutatkozott meg, amely előnyös volt a nagy létszámú debreceni kereskedő rétegnek. A debreceni vásárok már a 15. században országos hírnévre tettek szert. Az első *vásárprivilegiumot* Zsigmond adományozta a városnak. Ekkor még csak évente két vásárt tartottak, április 24-én szent György és augusztus 15-én Nagyboldogasszony napján. A vásárok száma a későbbiekben Remete szent Pál (január 10), a húsvét előtti ötvened vasárnap, a szent László (június 27) szent Dénes (október 9) és a szent András (november 30) napi vásárokkal hétre bővült. A hét vásár közül hat a következő századokban is megmaradt.³⁶ A debreceni szóhasználatban szabadságoknak nevezett vásárok a középkorban és a kora újkorban az árucseré legfontosabb alkalmi voltak. Miután a vásárok általában 15 napig tartottak, a hét vásár 105 napja az évnek csaknem harmadában teremtett lehetőséget a javak cseréjére. Az év első vásárán a januári fagyos utak akkor is biztosították az árusok gyülekezését, amikor kiépített utak még nem voltak. Ekkor cseréltek gazdát az iparos termékek és a szalonnafélék. Az áprilisi szent György napi vásáron a mezőgazdasági eszközök és az állatok, az augusztusban a gabonafélék, az októberben a növendék állatok és a ruhameűek, a november végén a hizott sertések és a juhok cseréltek gazdát.³⁷

A középkori vásárszabadalmak igen gyakran összekapcsolódtak a vásárközpont árumegállító jogával, ami azt jelentette, hogy a vásárra érkező kereskedők csak bizonyos idő elteltével mehettek tovább portékájukkal. A Debrecen történetével foglalkozó szakirodalomban gyakran olvashattuk azt a megállapítást, hogy Mátyás király 1477-ben Nagyváradi árumegállító jogát Debrecenre ruházta át.³⁸ A legújabb kutatások ezt a vélekedést nem támasztották alá, már csak azért sem, mert Váradnak sem volt árumegállító joga.³⁹

Minden forrás megerősíti azonban Debrecen kedvező helyzetét a *földesúri adózás* tekintetében. Nincs adatunk arra, hogy a mezővárosi jogállást elnyert Debrecen

³⁴ Szabó István: Debrecen szabad királyi városi rangra emelése. = *Debreceni Szemle. Válogatás az 1927–1944. évfolyamok anyagából*. Szerk. Gunst Péter, Angi János, Bényei Tamás, Pósn László. Debrecen, 1993. 21. (továbbiakban Szabó I., 1993.) A garas 3 krajcár = 6 dénár.

³⁵ HBML, Debrecen, IV/a. Prot. 24. k. 1697. 138.

³⁶ A debreceni vásárokról összefoglalóan: Szimics Mária: *A debreceni országos vásárok története*. Budapest, 1938.

³⁷ Balogh István: *A civisek világa*. Budapest, 1973. 20–21. (továbbiakban Balogh, 1973.)

³⁸ Szendrey, 1984. 224. Szendrey is úgy látta, „ez a rendkívül nagy jelentőségű döntés csak rövid ideig volt érvényben.”

³⁹ Lásd Weisz Boglárka tanulmányát ebben a kötetben

valaha is robotolt volna földesurainak s a kilenced természetben történő fizetésére is csak kivételes esetben került sor. A kiváltságos helyzet lényege az egy összegben és pénzben történő adózás volt. Zsigmond oklevele ennek nagyságát 300 aranyban állapította meg, amit évente két részletben kellett megfizetni. A census összege a 15. századi 300 aranyról először 1000, majd 2000 forintra emelkedett, de a polgárok soha nem kerültek közvetlen fizetési kapcsolatba a földesúrral, vagy tisztjeivel, mint a falusi jobbágyok, a censust a magisztrátus vetette ki a teherbíró képesség szerint a lakosokra, s fizette be a földesúrnak.⁴⁰ Hasonló volt a helyzet az egyházi tized, és a bérelt földesúri puszták esetében is. Természetbeni kilenced fizetésére csak 1599-ben, majd 1689-ben került sor, igaz csak egy évig, mert a kamara 1690-ben már hozzájárult, hogy abban az évben és a következőkben a termény kilencedet 1000 kassai köből gabonával váltsa meg a város.⁴¹ Aligha véletlen, hogy a szabad királyi városi privilégium kezdeményezése mögött az a félelem is munkált, hogy a város lesüllyedhet a szolgáltatások egy primitívebb színvonalára.

A privilégiumok megújításával őrzött széles körű autonómia, a vásár- és piacjog és a földesúri járadékfizetés legkedvezőbb formája, az egy összegben és pénzben adózás mellett Debrecennek voltak olyan további jogai is, amelyek csak a megyét és a szabad királyi városokat jellemezték. A város, hatóságként maga szabhatta meg bizonyos termékek és szolgáltatások árait és a munkabéreket, azaz rendelkezett a *limitáció* jogával. A limitációkról különösen a reformkorban a politikai közvélemény igen rossz bizonyítványt állított ki. Széchenyi, Kossuth, Wesselényi, de a többi reformer is a gazdasági szabadság híve volt és úgy vélték, hogy a piac szabad működésének egyik legfőbb akadályát a hatósági ármegállapítások jelentik.⁴²

Debrecenben 1550-től lehet adatokat találni a városi limitációkra, részben az ún. székbírák számadásaiban, részben a tanácsulési határozatok között. 1565-ben pl. a disznóhús fontja másfél dénár volt, de ebben az évben részletes szabályozást olvashatunk a különféle halak áráiról is. A legnemesebb halak: a tok és a viza fontja 4 dénár, a potykáé (pontyé) 3 dénár, a csíké ugyancsak 3 dénár, a harcsáé pedig 2 dénár volt.⁴³ 1587-ben egy pint sörért 4 dénárt lehetett kérni, 1591-ben pedig a marhahús fontjáért egy dénárt.⁴⁴ A marha, a disznó és a juhhús ára mellett szabályozta a tanács az ó és új szalonna, a hegyi és kerti bor, a különböző ipari termékek árát és a napszámosok munkabérét a kapásoktól, kaszásoktól a szénagyűjtőkig és

⁴⁰ Balogh, 1973. 34–36., Szendrey, 1984. 139–40.

⁴¹ Szabó I., 1993. 21.

⁴² B. Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest, 1833. 85. „... kiszabott ár s céhbeli kényszerítő rendszabások – ezek legnagyobb ellenségei minden előrehaladásnak.” „A limitációk pedig, kivált a hús limitatioja annak oka, hogy mezei gazdaságunk egy sarkalatos talpköve béna...” Gróf Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 94.

⁴³ HBML, Debrecen, Prot. 2. k. 1565. 53–54.

⁴⁴ Uo. Prot. 4. k. 1587. 121., 1591. 295.

szőlőkötözőkig.⁴⁵ Az 1650-as évektől kezdve akár évtizedes átlagok is számíthatók a limitált árak változásairól. A limitálások rendje egyáltalán nem igazolja azt a feltevést, hogy a hatósági árszabályozások ne követték volna a piac hullámzását. A közfogyasztás szempontjából az egyik legfontosabb termék: a marhahús árát mindig próbavágás eredményeként határozták meg. A kiindulópont az volt, van-e haszna (és mekkora) az érvényes limitált ár mellett a mészárosnak? Ez a vágóállatok piaci árától függött, ami nem volt limitálva, mivel a hatóság csak a kimért hús és nem az élő állatok árát szabályozta. Ha nem volt haszon, akkor emelték az árat, ha feltűnően sok volt (mert az élő állat olcsóbb lett), akkor csökkentették. A próbavágásokból sok olyan adat is kiderül, ami csak a modern statisztikákkal állapítható meg, pl. az egyes szarvasmarhák vágósúlya, a kimért hús, csont, faggyú egymáshoz való viszonya stb. Az árakra és a bérekre vonatkozó hosszú távú vizsgálatoknak a korszak utolsó négy évtizedére vonatkozóan talán érdemes néhány meglepő eredményét felvillantani. Az egyik, hogy a marhahús a 19–20. századi arányoktól eltérően a legolcsóbb húsfajta, fontonkénti átlagára 1660 és 1700 között 1,44 krajcár volt. A sós szalonna egységnyi ára 3,2-szer annyiba, 4,66 krajcárba került, de az új szalonna is 1,76-szor annyiba, 2,54 krajcárba. Meglepő módon a marhafaggyú ára is mintegy háromszorosa volt a színhúsénak, aligha függetlenül a faggyúból öntött gyertyák kelendőségétől. Általában a kövér húst a mai felfogással ellentétben többre becsülték a soványnál.

Az említett négy évtized átlagában a legnehezebb férfimunka a kaszás napszám átlaga 14,25 krajcár volt, azaz csaknem 10 font (mintegy 5,5 kg) marhahúst lehetett egy napszámból vásárolni. A kapás napszám alacsonyabb volt, mint a kaszás, átlagosan csak 8,79 krajcár. A borárak között is igen nagy különbség volt az ún. hegyi bor javára a kerti borral szemben. A kerti bor Debrecenben termelt, a hegyi az Érmelléken és más bihari településeken, de a debreceni polgárok tulajdonában lévő szőlőkön.⁴⁶ A szigorú szabályozásnak egyelőre kétségtelenül volt, a közösség fel-

⁴⁵ A 17. század első feléből származó adatok: Uo. Prot. 6. k. 1606. 131., 1607. 363., 445., 7. k. 1608. 68., 110., 143., 163., 200., 1609. 277., 352., 385., 8. k. 1626. 577., 622., 9. k. 1627. 12., 1628. 162., 164., 1629. 272., 276., 296., 298., 1630. 382., 386., 1631. 479., 544., 1633. 749., 1635. 635., 900., 1637. 1099., 1119., 10. k. 1638. 88., 1639. 242., 1641. 651., 1642. 977., 11. k. 1643. 51., 72., 129., 1645. 445., 13. k. 1650. 110. A báránnyús olcsóságát az is mutatja, hogy nem fontonként árulták, hanem az állat „címerének” vagy negyed részének árát határozták meg. „Laniones agnina carnis armum (idest quartam partem agni) 6, meliorem vendant den. 7, deteriorem sex vel quinque denariis.” Uo. Prot. 9. k. 1630. 386. A növendék szarvasmarha és a baromfiús ára nem volt meghatározva, ezt a kofaasszonyok és a „borjúnyúzó” hentesek szabadon árulhatták a hetipiacokon. Megyei és szabad királyi városi limitációk összehasonlító adatai: Domonkos Ottó: *Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. század)*. Budapest, 1980. Domonkos Ottó–Kiss Mária–Nagybákay Péter (szerk.): *A magyarországi árszabások katasztere 1463–1848 I–II*. Budapest 1986. Flórián Márta: *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegese és kalaposok árszabásai (1597–1821)* Budapest, 1995.

⁴⁶ Az érmelléki szőlőművelésre: Papp Klára: *Az érmelléki szőlőművelés és szőlőbirtoklás a 18. században*. Orosz István és Papp Klára szerk., *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Debrecen, 2009. 147–174. Bársony István: *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében*. Uo. 175–196.

vásárolta mind a kerti, mind a hegyi borokat, de addig a csapszékek nem mérhettek jobb minőségű hegyi bort, amíg a kerti borok el nem fogytak.⁴⁷

A limitációk alapján megállapításokat tehetünk a mezőgazdasági termeléstecnika helyzetére is. A magyar kaszások bére mindig magasabb volt az oláh kaszásokénál. Nem etnikai különbségtételből, hanem azért, mert a román kasza jóval kisebb volt a magyarnál, így a magyar kaszás teljesítménye jobb volt, mint román társáé. A szemnyerés formája Debrecenben is, mint az Alföld többi táján a nyomtatás volt, a nyomtatók annyi napszámot kaptak, mint a szőlő, vagy tengeri kapálók. (A tengeri megjelenéséről az első adat 1699-ből származik).⁴⁸ A kaszás aratás mellett a 17. században, de a későbbi évtizedekben is még élt a sarlós aratás is.⁴⁹ Az aratók bére, mert többnyire nők voltak, mintegy harmaddal kisebb volt a kaszásokénál. A kéveköto vizsont annyi napszámot kapott, mint a kaszások.

Már az eddigiekben is utaltunk rá, hogy az ún. *kisebb királyi haszonvételek*, amelyek csak a nemeseket és a szabad városokat illették meg, Debrecen már a 16. század óta megillették. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a 18. században egy kúriai végzés mondotta ki, hogy a királyi haszonvételek nem illetik meg a privilegiált mezővárosokat sem, hacsak ezek nincsenek belefoglalva kiváltságlevelükbe, és az ilyen haszonvételek használatában nem voltak.⁵⁰ Debrecen eredeti kiváltságleveleiben ilyen kitételek nem voltak és a 15. században a magánföldesurak éltek a városban a borkimérés jogával.⁵¹ Bárthori István erdélyi fejedelem azonban 1582-ben kiváltságlevelben biztosította, hogy a városban senki nem mérhet bort, s a bormérést a város közös hasznára kell fordítani. A privilégiumot a magisztrátus úgy értelmezte, hogy egyénileg a polgárokat sem illeti meg a bormérés, csak a város közösségét.⁵²

Ismereteink szerint a tanács 1592-ben már a borkimérés rendjét is szabályozta. A város „uszában” lévő bormérés ellen a polgárok nem tiltakoztak, hiszen amint említettük a városi felvásárlás biztos piacot jelentett legkarcosabb kerti boraiknak is. A város előjoga a borkimérés területén együtt járt a házi kocsmák elleni állandó küzdelemmel. tanácsulési határozatok tucatjai szólnak a „vakbort” mérők megbüntetéséről.⁵³ A

⁴⁷ Rácz István: *A debreceni cívisvágyon*. Debrecen, 1989. 98–101. (továbbiakban Rácz I., 1989.)

⁴⁸ A tanácsulési bejegyzés szerint Horváth Erzsébetet azért marasztalták el, mert a németekkel „a kertre tengeri búzában járt” és ifjú legényekkel társalkodott. HBML, Debrecen, IV/a. Prot. 24. k. 1699. 547.

⁴⁹ Még 1729-ben is arról dönt a tanács, hogy „az aratott életet hetedén, a kaszáltat pedig ötödén vagy hatodán adják Dézmás Urak nyomtatni.” Uo. Prot. 33. k. 1729. 81.

⁵⁰ „Oppidis privilegiatis educillum, macellum, venatio, piscatio, aucupium, aliaque idgenus jura regalia non competunt, nisi expresse privilegiis inserta sint, et penes talismodi privilegia in usu eorundem beneficiorum praeextiterint” Carolus Pauli: *Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae*. Vienna, 1817. 164–65.

⁵¹ Komoróczy György: A királyi kisebb haszonvételek Debrecen feudáliskori történetében 1848-ig. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1962–64. Debrecen, 1965. 219.

⁵² Rácz I., 1989. 170–171.

⁵³ Aki „vakbort” mért, 1648-ban 40 forintra büntették, aki ivott az ilyen kimérésben 12 forintra. HBML, Debrecen, Prot. 12. k. 1648. 328–329.

borkompetencia, azaz az a jog, hogy a debreceni polgár, ha felkínálta megvételre a várost körülvevő szőlőkben, vagy más borvidéken termett borát, annak felvásárlását Debrecen magisztrátusa nem utasíthatta el, Rácz István megállapítása szerint nem volt kötelező jellegű. Minden bortermelő polgár „teljes egészében (is) eltekinthetett igénybevételétől, vagy csak részlegesen tarthatott rá számot.”⁵⁴

A kisebb királyi haszonvételek között a bormérés (*educillatio*) mellett jelentős volt a húskimérés (*macellatio*) is. A város ezt is saját jogának tartotta és csak a városi „székek”-ben engedélyezte. A szigorúság azonban kisebb volt, mint a bor esetében, mert a kisebb állatok esetében az állatvágás a céhbe tömörült mészárosokkal szemben elvben minden polgárt megilletett. Az országos sokadalmakkor és a hetivásárokon a székekben áruló mészárosokkal szemben ez a jog a (sertés és borjúvágó) henteseket és a juh- és disznóhúst áruló asszonyokat is megillette.

A királyi haszonvételek mellett a városi közösség jogai közé tartozott a *határhasználat szabályozása is*. Debrecen határa a 13–14. században nem különbözött az átlagos magyarországi faluhatároktól s egyes becslések szerint nem haladta meg a 3 000 holdat. Óriásira csak a 15. századi pusztásodás, majd a török uralom korszakában vált. A 16. század elején már elérte a 90 000, a 17. század végén meghaladta a 180 000 holdat.⁵⁵ Ebben az óriási határban azonban a 18. század előtt a földművelés elég jelentéktelen maradt. Balogh István szerint „a város határán folyt is, nem is földművelés.”⁵⁶ 1599-ben a város szántóföldjei nem érték el az 1 500 holdat.⁵⁷ E vélekedést megerősíti, hogy 1689-ben, amint említettük a város a kilenced fizetést évi 1 000 köből gabonával váltotta meg, a termés sem lehetett több 10 000 köbőlnél. A szokásos eltagadásokat is figyelembe véve azt kell megállapítanunk, hogy Debrecen aligha volt önellátó gabonaneműekből.

A szántóterület alacsony aránya és az igen kiterjedt határ lehetőséget teremtett a parlagoló földművelésre, amelynek klasszikus leírását olvashatjuk Debrecen 1715-évi adóösszeírásában.⁵⁸ A Pest megyei összeírók által készített, de a debreceni nótárius által is megerősített összeírás szerint a város szántóföldjei és kaszálói, más helyektől eltérően nincsenek különválasztva (*falcatura destinata et distincta prata, prout alibi non dentur*), hanem a hosszan pihentetett földet kaszálják, majd ezt a kaszálót szántják fel. Először kölessel vagy tengerivel, majd tavasziakkal, azután a harmadik, majd a negyedik évben ősziakkal, a következő két évben pedig árpával és zabbal vetik be. Az így „megélődött” földet a hetedik évben kaszálónak, vagy legelőnek hagyják és csak 12–14 év után fordítják ismét szántóföldnek. A szántónak kijelölt földeket házak után, hét évente a polgárok szükséglete és anyagi ereje

⁵⁴ Rácz I., 1989. 173.

⁵⁵ Balogh János: A mezőgazdálkodás. In. *Debrecen története 1693-ig*. I. k. szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984. 131–135. 471–473. (továbbiakban Balogh J. 1984.)

⁵⁶ Balogh, 1973. 44.

⁵⁷ Rácz I., 1989. 67.

⁵⁸ MOL Archivum Regnicolare Lad. GG Conscripio regnicolaris 1715.

szerint (pro civium necessitate et facultatum merito) osztják ki, nemcsak a földműveseknek, hanem a kézműveseknek is.

A városnak a saját tulajdonú határán kívül zálogban lévő és bérelt pusztái is vannak, amelyeket ugyanúgy használnak, mint saját határukat. Az erdőket a polgárok tűzifa és épületfa céljaira egyaránt igénybe vehetik.

Debrecenben, amely sövénnyel van kerítve, olyan nagyok a háztelkek, hogy egy telken két, három, sőt több ház is épült, amelyek azonban többnyire csak náddal vagy szalmával vannak fedve (arundibus aut straminis tectae), és vannak kunyhók (domuncula aut tuguriola) a város árka körül (circa fossatum civitatis), amelynek lakói jórészt jövevények. A városárkán kívül találhatóak a szőlőskertek, ott ahol hajdan szérűk és aklok voltak (ubi olim horrea et stabula erant).⁵⁹

Nem kétséges, hogy 1715 előtt Debrecen a néprajzi irodalomban szálláskerteknek nevezett település volt, amely településforma a leginkább megfelelt az állattartásra épülő gazdálkodásnak.⁶⁰ Már 1630-ban határozat született arról, hogy akik a város árkához közel „ólat vagy sövént” építettek és az utat „elszorították,” kötelesek ólaikat elbontani.⁶¹ 1672-ben pedig arról döntött a tanács, hogy a város árkától csak huszonöt lépésre lehet kertet építeni, de a kertben is „az istállók az túlsó részében építtethetnek.”⁶² Arra, hogy a szőlőskerteket a szálláskertekből alakították ki, egy 1696-ból származó rendelkezés utal, amely szerint „az hatvan utcai kapun kívül (a) szűrűs kertekből csinált szőlős kertek is taxa alá vettetnek.”⁶³ Voltak azonban olyanok is, akik kettős funkciót szántak kertjeiknek. Konyári Szűcs István 1665-ben a szőlős kertbe rakta gabonatermését, amit a magisztrátus tilalmazott.⁶⁴

A szérűs kertek és szőlőskertek azonban bizonyára még egymás mellett is léteztek. 1635-ben László Jánosné a szent Miklós utca végében az agyag gödrök mellett a kertjét értékesítette, (extra civitatem iuxta fossas argillarum) amiről nem írták, hogy szőlőskert. 1650-ben kétségtelen szérűskertről szólt egy per, mert a felperesnek 4 marhája volt a kertben, amelynek kapuját az alperesek nyitva hagyták.⁶⁵

A kertek teleltető funkciója azért szűnhetett meg viszonylag hamar, mert kialakult az a rendszer, amelyben az állatokat télen az erdős pusztákra: Halápra, Gútra,

⁵⁹ Az összeírás szöveges részét a városi levéltárban lévő másolat alapján közölte Zoltai Lajos, de tartalmi elemzésével kevésbé foglalkozott. Zoltai Lajos: *Debreczen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok*. Budapest, 1902. 18–21.

⁶⁰ Györffy István: *Az alföldi kertes városok*. Budapest, 1926. 105–137., Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, 1943. 114–115., Márkus István: *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII században*. Kecskemét, 1943. 13–14.; Novák László: *A három város* Budapest, 1986. 130–162., Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*, Budapest–Pécs, 2001. 126–134.

⁶¹ HBML, Debrecen, Prot. 9. k. 1630. 376.

⁶² Uo. Prot. 18. k. 1672. 312.

⁶³ Uo. Prot. 23. k. 1696. 262.

⁶⁴ „A szőlős kertekben nem lenne szabad senkinek Életet rakni,” Konyári is hordassa el szalmáját. Uo. Prot. 16. k. 1665. 151.

⁶⁵ Uo. Prot. 9. k. 1635. 938., Prot. 12. k. 1647. 156–157., Prot. 13. k. 1650. 73.

Cserére, Szatára, Fancsikára, Pacra hajtották. Bár a tanácsban sokszor panaszkodtak amiatt, hogy Pacon és Fancsikán a „csere erdőben” sok kárt tettek a pásztorok,⁶⁶ mégis tudomásul vették, hogy az állatokat az erdős pusztákon telettetik a város polgárai fogadott pásztorok felügyeletével,⁶⁷ és később már engedélyezik (igaz bér fizetése mellett) az állatok itteni telettetését.⁶⁸

Minden bizonnyal már a 16–17. században kialakult a határhasználatnak az a rendje, amely különbséget tett a ház utáni, a censusos vagy béres földek és az erdei kaszálók között. Már 1571-ben olyan határozatot hozott a tanács, hogy a nyilas osztás során kapott földet csak a házzal együtt lehet elidegeníteni és zálogosítani is csak bizonyos időre.⁶⁹ Ez a döntés a későbbi évtizedekben mindig érvényesült. Egy házvétel esetében állapították meg 1676-ban, hogy „az házzal együt jár az földé is.” Egy évvel később egy adásvételi szerződésben a házat „minden földével együtt örökösen” vette meg a vevő. 1697-ben pedig tanácsi határozat mondta ki ismét, hogy „az ház után való földek a mostani revolúciókban igen abalienálódván (elidegenedvén) és sok föld nélkül való lakosok is szükségek felől panaszolkodván ujjabban osztassanak el, kinek-kinek tehetségéhez és fizetésekhez képest.”⁷⁰

Már egy 1657. évi tanácsi határozatból egyértelműen kiderül, hogy a „puszta földek” használatáért bért kellett fizetni a polgároknak, és akik „szent Gergely pápa napig” (március 12) nem fizetik meg a földbért, azoktól „a puszta telekekhez rendelt inspektorok” elveszik a földet és annak adják, aki hajlandó fizetni érte. Ezt erősítik meg 1689-ben is.⁷¹ A béres földek használatával kapcsolatos tilalmat fogalmaz meg egy 1699. évi döntés, amely szerint „a béres vagy pénzes földeket senki másnak kilencedébül se pénzen el ne adgya, hanem maga élje.”⁷²

A város határában az örök tulajdonnal bírt és a bérelt határrészek használata nem volt azonos. A közösség a tulajdonként bírt földeken a birtoklást és a használatot is szabályozta, a zálogos pusztákon azonban csak a használatot.⁷³ Az örökös határon, a 16. században az újraosztásos, a béres földeken helyenként még a szabad foglalásos földközösség érvényesült. Az újraosztásos rendszerről tanúskodik a már idézett 1571. évi határozat, amelyben az adófizetés nagysága volt a földből való részesülés mértéke, mert az egy forintnál kevesebb adót fizetők kisebb nyilasokat

⁶⁶ Uo. Prot. 14. k. 1656. 13.

⁶⁷ Ilyen pásztor volt Erdélyi János, aki a Cserén lévő Szatán „ott hált a marhák mellett.” Uo. Prot. 14. k. 1657. 231.

⁶⁸ Uo. A gúti erdőben telettetett álatok után 1682-ben 1 poltúrát kellett fizetni állatonként. Uo. Prot. 21. k. 263.

⁶⁹ Uo. Prot. 3. k. 1571. 113. „...domo sua elimere nequaquam valeat vel vendere nisi una cum domo, impigore tamen ad certum diem et tempus permittitur.”

⁷⁰ Uo. Prot. 19. k. 1676. 124., Prot. 19. k. 1677. 456., Prot. 24. k. 1697. 34.

⁷¹ Uo. Prot. 14. k. 1657. 170., Prot. 22. k. 1689. 465. A Gergely-napi határidőt tartalmazza egy másik rendelkezés is. Uo. Prot. 19. 1676. 19.

⁷² Uo. Prot. 24. k. 1699. 429.

⁷³ Balogh, 1973. 44.

kaptak. Ugyanakkor van nyoma a szabad foglalásos rendszernek is. Néhány évvel az osztásos rendszer deklarálása után, 1588-ban a szántásról olyan „deliberatio” születik, hogy aki szántani akar, felfoghat földet, de „teőbet egy holdnál ne foghasson” s az ötven kerülést jelentő hold felszántása után foghat csak újabb hold felbárázdolásához.”⁷⁴ Nem kétséges, hogy ez a határozat ellentétben van az 1571. évi-vel, amelyben nem foglalásról, hanem osztásról van szó. Feltűnő, hogy még csaknem egy évszázad múlva is szó esik szabad foglalásról. 1672-ben is arról értesülhetünk, hogy „az ki az Elepen Parlagot fel fog, avagy gyepet fel töret, míg élni akarja élheti, ha el ál mellőle, az foghatja fel az ki elébb éri.”⁷⁵ Igaz valószínűleg már ekkor sem volt korlátlan a szabad foglalás, mert a következő évben arról dönt a tanács, hogy „senki az város lakosi közzül az Elepen és az Kösel szegben ötven lépésnél szélesebb földet fel ne fogjon.... míg azt meg nem szántya, addig mást ne foghasson fel s csak három szántásig bírhasa.”⁷⁶ A 16. és 17. századi döntések között összekötő kapcsot jelenthet az „ötven kerülés” felszántása. Bár 1588-ban nincs szó arról, hogy a határ mely részén lehet⁷⁷ szabadon foglalni, a szöveg azonosságából fakadóan aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy 1588-ban is az Elepről (és Köselyszegről) volt szó. Véleményünk szerint az ellentmondás egyszerűen feloldható, ha az 1571. évi döntést a ház utáni földekre, az 1588. évit pedig a béres földekre vonatkoztatjuk. A ház utáni földeket 1571 után bizonyára csak osztással, béres földeket még a 17. században is (korlátozott) szabad foglalással lehetett szerezni.

A ház utáni földek esetében, a későbbiekől eltérően még nem volt kapcsolat a háztelek terjedelme és a kiosztott szántó között. 1774 előtt az adózó képességet vették figyelembe, olykor pontosabban is, mint 1571-ben. 1679-ben 1 és 2,5 nyilas közt szabták meg a kiosztandó földet az adó mértékének megfelelően.⁷⁸ Az újraszabás éveit nem tudjuk pontosan nyomon követni, de 1649-ben, 1669-ben, 1696-ban és 1702-ben biztosan volt földosztás.⁷⁹

⁷⁴ HBML, Debrecen, Prot. 4. k. 1588. 145.

⁷⁵ Uo. Prot. 18. k. 1672. 382.

⁷⁶ Uo. Prot. 18. k. 1673. 502. A két döntés közötti ellentmondást Balogh János is észrevette (Balogh J. 1984. 482), de úgy vélte, hogy azt Makkai László feloldotta. Makkai szerint a debreceni nagygazdák az állattartás érdekében korlátozták a felszántható föld mennyiségét. Makkai László: Adatok és kérdések Debrecen török kori agrártörténetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1976. 38. A feltételezés tetszetős, de nem ad választ arra az egyszerű kérdésre, hogy egyáltalán miért engedték meg a legelőkön és a kaszálókon a szabad foglalást, ha az ellentétes volt az állattartó nagygazdák érdekeivel?

⁷⁷ Bár Elep esetleg már a 13. században, Köselyszeg pedig a 15. század végén Debrecen tulajdonába került, (Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században Debrecen határának kialakulása. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1976. 18., továbbiakban Balogh, 1976.) a későbbiekben mindig a béres földek közé számították Heggyessel, Maccsal és Szepessel együtt. Rácz I., 1989. 70.

⁷⁸ HBML, Debrecen, Prot. 17. k. 1669. 611.

⁷⁹ Uo. Prot. 12. 1649. 605., 1669. 611., 1696. 373., 1702. 343.

A ház utáni földek újraosztása egészen az 1774-évi végleges kiosztásig tart. A közösség, az 1715-ben leírtaknak megfelelően a „megélődött” földek helyett szokott újakat osztani, először három, majd hét évenként. A földosztás helyei Ondód, és Cucza voltak, az örökös határnak ez volt a legtermékenyebb része.

A béres földeken 1715 előtt ugyanaz a parlagoló szisztéma érvényesült, mint a házak után osztottakon. Elepről a már idézett döntés a gyeppellett a parlag (tehát a korábban már szántott föld) újbóli felszántásáról szól s 1698-ban viszont a kaszálólóvá fordításról születik döntés.⁸⁰

A debreceni határ magánhasználatban lévő harmadik része, az. ún. kaszálóföldek, amelyek a korábban már említett keleti erdős pusztákon voltak, még nem különültek el élesen a cenzusos, vagy béres földektől. 1657-ben a határ nyugati, illetve déli részén lévő ebesi és szepesi cenzusos földeket még azonos természetűnek tartják az erdős pusztán lévő paci és fancsikai, 1674-ben a bánki és halápi földekkel is.⁸¹ A kaszálók szerepe az állatok teletetésében azonban már kialakult, s ez bizonyára hozzájárult a 18. században a határ e részének elkülönítéséhez.

Mindaz, ami az elmondottakon kívül volt, a határnak legalább 80%-a, erdőként és gyeplegelőként nemcsak közösségi tulajdonú, de közösségi használatú föld volt. A város polgárai élhettek a faizás jogával, a fa kompetencia azonban a közösség által szigorúan meghatározott járandóság volt. Ugyanígy legeltetési joguk is volt, de a város itt is pontosan megszabta az északi járás (a város északi felének utcái) és a déli járás (a déli városrész utcái) jogosultságát.⁸²

Az elmondottak azt erősítik meg, hogy a határhasználatnak a 18. századból jól ismert rendje minden bizonnyal már a korábbi évszázadokban kialakult és szívósan megőrződött a 19. században is.

Debrecen az eddig elemzett sajátosságok mellett még számos olyan joggal rendelkezett, amelyek inkább a szabad királyi városokhoz, mint a mezővárosokhoz tették hasonlónvá. Ezek között a legszokatlanabb az volt, hogy *tulajdonjoggal birtokolt földeket*. Werbőczy Hármaskönyvének értelmezése szerint a jobbágyok nem lehetek földjeik tulajdonosai, mert a használatukban lévő föld teljes tulajdona urukat illeti meg. Debrecen azonban, bár földesúri tulajdonban és hatalom alatt élő mezőváros volt, már a Mohács előtt korszakban földtulajdonos volt egyes települések határában. Földesurával, Brankovics Györggyel együtt vette meg Szalóksámson egy részét, 1480-ban egyedül Sziget falu határának részeit⁸³ és a 16. században telket vett a szomszédos Boldogasszonyfalván és Váradon.⁸⁴ Tulajdonos lett a város Szováton és Sámsonban is. A Dózsa-család debreceni uradalmának több része is a város tu-

⁸⁰ Uo. Prot. 24. 1698. 258.

⁸¹ Uo. Prot. 14. k. 1657. 170., 18. k. 1674. 691.

⁸² A határozat szerint mindig különbség volt a városban az alsó és felső járás között és ezután is „mindenik járás a maga járásán földin jártassa marháját” Uo. Prot. 23. k. 1696. 422.

⁸³ Balogh 1976. 15–16.

⁸⁴ Szendrey, 1984. 206.

lajdona lett és a 16–17. században már senki nem vonta kétségbe, hogy a bérelt prédiúmokon kívül a városnak saját tulajdonú földjei vannak, amelyek messze meghaladják a hajdani Debrecen falu határát.

A tulajdoni joggal birtokolt földek mellett nem kevésbé volt szokatlan, hogy Debrecen *kegyúri joggal* is rendelkezett, nemcsak a reformáció időszakában, hanem már azt megelőzően is. Mindezek részletes elemzése azonban már túlnőne e tanulmány keretein.

Ha befejezésül néhány mondatban összegezni kívánjuk azt a három évszázados utat, amit Debrecen mezőváros az 1361. évi kiváltságlevéltől az 1693. évi privilégiumig megtett, arra kell utalnunk, hogy a város az átlagos mezővárosoknál sokkal jobb helyzetben volt, mind az adózás, a szabad bíró- esküdt és magisztrátus választás, mind a földesúri hatalomhoz való viszony, mind a különleges jogosultságok (vámmentesség limitációk, urasági haszonvételek, határhasználat szabályozása, kegyúri jog, földtulajdon) valamint az autonómia (bíráskodás, szabad költözés stb.) tekintetében. Földtulajdonosként a város résztvevője volt a Bihar megyei közgyűléseknek, és az erdélyi fejedelmek hatalma alatt meghívókat kapott az országgyűlésekre, azaz a polgári rendet jellemző jogosultságai is voltak.

A 17. század végén azonban fennállt a veszély, hogy e kiváltságos helyzet megszűnik. Ezért fordultak vezetői az uralkodóhoz, hogy a szabad királyi városi jogállást megszerezzék. Talán ők lepődtek meg a leginkább, hogy a király, kérésüket viszonylag csekély ellenösszeg fejében is teljesítette, így nem kellett félniük attól, hogy évszázadokon át őrzött szabadságaik elenyészhetnek.

DEBRECEN KERESKEDELMI ÉLETÉNEK JOGI HÁTTERE A KÖZÉPKORBAN*

A szakirodalomban elterjedt az a nézet, mely szerint Mátyás 1477-ben Nagyvárad árumegállító jogát Debrecennek engedte át. Szűcs István 1882-ben még akként fogalmazott: „1477. év mártius 29-ik napján Budán kelt rendeletével Mátyás király a magyar alföldi kereskedelem rakhelyéül Nagy-Várad helyett Debreczent rendelve, ezen időtől vette kezdetét Debreczen országos vásárainak azon hirnve, melyet e város az ujjabb időkig feltartani képes volt.”¹ Herpay Gábor, mikor 1916-ban összeállította Debrecen város levéltárának oklevélregesztáit, még hasonlóképpen nyilatkozott, amikor arról adott számot az 1477. évi oklevél regesztájában, hogy Mátyás „Nagyvárad helyett Debrecen jelöli ki kereskedelmi rakhelyül.”² Zoltai Lajos 1931-ben már tovább ment, amikor így írt: „Mátyás király 1477-ben... elveszi Váradtól az árumegállító jogot és azt Debrecennek, mint alkalmas helynek ítéli. Pár év múlva visszakapta ugyan a káptalan ezt a jövedelmes jogot, de azért most már az árumegállító jog nélkül is megtartotta Debrecen jól megalapozott közgazdasági jelentőségét”.³ A későbbiekben ez a vélekedés általánosan elfogadottá vált, és szinte minden Debrecen középkori kereskedelmi viszonyait tárgyaló munkában megtalálható.⁴

* A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00132/09/2) pályázata támogatta.

¹ Szűcs István: Debrecen város története. In. *Debrecen szabad királyi város egyetemes leírása*. Szerk.: Zelizy Dániel. Debrecen, 1882. 826.

² *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*. Összeállította: Herpay Gábor. Debrecen, 1916. (továbbiakban Herpay, 1916.) 198. sz.

³ Zoltai Lajos: Debrecen szabad királyi város története a legrégibb időktől 1693-ig. In. *Debrecen szabad királyi város. A város múltja, jelene és jövője rövid áttekintésben*. (Magyar városok fejlődése. Magyarország városai és vármegyéi. Szerk.: Kiszely Gyula. I.) Főszerk.: Csobán Endre, Csűrös Ferenc. Bp., 1931. 34.

⁴ Vö. Szimics Mária: *A debreceni országos vásárok története*. Bölcsészdoktori értekezés. (A Debreceni M. Kir. Tisza István Tud. Egyetem történelmi szemináriumának Közleményei. 7. sz.) Bp., 1938. 11.; Csobán Endre: A Debreczeni család kihalásától a török hódítás kezdetéig (1404–1511). In. *Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye*. Szerk.: Csobán Endre. Bp., 1940. 66.; Sági Lajos: *Debrecen település- és építéstörténete*. Debrecen, 1972. 16.; Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In. *Debrecen története 1693-ig*. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1984. (továbbiakban Szendrey, 1984.) 224.; Velük ellentétben Kubinyi András úgy fogalmazott: „Mátyás... 1477. július 3-án a nagyváradi vásárokat királyi hatalmával megszüntette, illetőleg Debrecenbe helyezte át.” – Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén. In. Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I. Bp., 2009. 310.

A kérdéses oklevelet a 15. század végén zajló váradi vámpér során bocsátotta ki Mátyás 1477. július 3-án, s abban az uralkodó a prelátusok és a bárók tanácsából a kereskedést (*commutationes rerum venalium*) Váradról Debrecen városába tette át, azaz a kereskedés helye (*locus mercantiis et commutationibus rerum venalium*) e városba került át. Az uralkodó eltiltotta a szabad királyi városok és más városok polgárait, hogy áruikat kereskedés okán Váradra vigyék, és elrendelte, hogy a kereskedelmi áruk lerakása és árusítása (*depositum et mercantias*) Debrecenben történjék.⁵ Az oklevélben található *depositum* kifejezés lehetett az, mely a kutatókat arra ösztökölte, hogy az árumegállító jog átengedését lássák a királyi rendelkezésben, hisz az árumegállító joggal rendelkező településeket amellelt hogy az árucseré helyeként (*in loco depositionis et concambii / in loco communis concambii*)⁶ jelölik meg a forrásokban, többször nevezik lerakó helyeknek (*locus depositionis*)⁷ vagy lerakatoknak (*depositorium*).⁸ A kérdés eldöntését, azaz hogy Debrecen – még ha ideiglenesen is – bírta-e a korábban Váradot illető árumegállító jogát, legkönnyebben úgy tudjuk eldönteni, ha megvizsgáljuk, Várad rendelkezett-e egyáltalán ezzel a joggal, hiszen ha nem, akkor egyértelmű, hogy az Debrecenbe sem kerülhetett át.

Elsőként azonban fontos meghatározni, mit jelentett az árumegállító jog a középkorban, főképpen pedig, hogy a 15. század második felében – abban a korszakban tehát, amelyben ehhez feltételezhetően hozzájut Debrecen – mily tartalom társult hozzá. Ez utóbbi azért lényeges, mivel e kiváltság tartalma az évszázadok folyamán változáson ment keresztül és a városokként változó jog e század végére kezdett általános formát ölteni még akkor is, ha egyes különbségek a továbbiakban is fennmaradtak. A magyar szakirodalom árumegállító jognak nevezi azokat a kiváltságokat, amelyek értelmében egy település a rajta áthaladó kereskedőt megál-
lításra, kereskedelmi portékáinak kirakására és áruba bocsátására kényszerítette.⁹ Mint említettem, az árumegállító joggal rendelkező településeket többször nevezik a források „lerakó helyek”-nek (*locus depositionis*)¹⁰ vagy „lerakat”-oknak (*deposi-*

⁵ huiusmodi depositum et mercantias omnes et singuli generaliter in dicto oppido nostro Debreczen libere faciant et exerceant: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I–VII. Bearb. Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. (továbbiakban UGDS) VII. 146.

⁶ Vö. 1463.: *Sopron szabad királyi város története*. Közli Házi Jenő. I–II. Sopron, 1921–1943. (továbbiakban Sopr. Tört.) I/5. 79–80.; 1524: Sopr. Tört. I/7. 135.; 1524–1525.: Sopr. Tört. I/6. 374.

⁷ Vö. II. Ulászló 1492. decr. 103. art. – *Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvények*. Fordították és jegyzetekkel ellátták: Nagy Gyula–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen–Márkus Dezső. Budapest, 1899. (továbbiakban CJH) 550.

⁸ Vö. 1445: Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–XII. Pest, 1852–1857. (továbbiakban Teleki) X. 170.

⁹ Vö. Domanovszky Sándor: *A szepesi városok árumegállító joga. Lócse és Késmárk küzdelme az árumegállításiért 1358–1570*. Bp., 1922. (továbbiakban Domanovszky, 1922.) 19.; Bruckner Győző: *Az árumegállító jog tartalma, gazdasági jelentősége és kulturális kihatása felsőmagyarországi városainkban*. Miskolc, 1943. 3.; Granasztói György: *A középkori magyar város*. Bp., 1980. 160–161.

¹⁰ Vö. II. Ulászló 1492. decr. 103. art. – CJH 550.

torium),¹¹ magát e jogot a 16. század eleji forrásokban a latin *ius depositorii* kifejezéssel illették,¹² melyet 'lerakat-jog'-ként fordíthatunk, és a későbbiekben én magam is e kifejezéssel élek, többek között azért is, mert a szakirodalomban használt árumegállító jog olyan következménnyel is jár, hogy a lerakat-joggal nem rendelkező városoknak is árumegállító jogot feltételez. A *ius depositorii* királyi engedélyhez kötött jog, mely során az uralkodó egy városnak kereskedelmi lerakat létrehozására ad engedélyt, ennek működését azonban a város már önmaga szabályozhatja.¹³ A lerakat-joggal rendelkező városokban volt lehetősége a külföldi kereskedőnek kereskedelmi áruján túladni, ami azonban csak nagy tételben történhetett; a kereskedés pedig, mely csak belföldi kereskedővel volt lehetséges, és melynél a helyi kereskedők előnyt élveztek,¹⁴ vásároktól függetlenül zajlott. Minden ilyen joggal rendelkező város törekedett arra, hogy ez a joguk ne csak az országba behozott, hanem az országból kivitt árukra is érvényben legyen,¹⁵ azaz a hazai ke-

¹¹ Vö. 1445: Teleki X. 170.

¹² 1538: A 57 Magyar Országos Levéltár. Libri Regii. Királyi Könyvek. I. 355.

¹³ Pl. A 15. század elején Késmárk városa szabályozta azon külföldi kereskedők kereskedelmi tevékenységét, akik mindenféle áruikat a városában lerakják (nyderlog). Demkó Kálmán: Késmárk város kereskedelmi szabályzata a XV-ik század elejéről. = *Történelmi Tár*, 1886. 137–140. (továbbiakban Demkó, 1886)

¹⁴ A kassai nagykereskedők 1475. évi céhszabályzata is tiltotta az idegenek közötti kereskedelmet. Kemény Lajos: A kassai kereskedők első czéhszabályzata 1475-ből. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 4. 1897. 191.; A késmárkiak 15. század eleji szabályozása értelmében külföldi kereskedők más külföldi kereskedővel nem kereskedhettek, csak az ország lakosaival. Demkó, 1886. 137–140. Szigorúban rendelkezik a Budai Jogkönyv, mely szerint idegen kereskedő áruját nem adhatja el másik vendégnek, amíg a városban együtt tartózkodnak, vagy amikor onnan el akarnak menni, hanem csak budainak adhatja el. *Buda város jogkönyve I–II*. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2001. (továbbiakban Budai jk.) II. 352–353. (74. art.). A tárnoki jog is átvette ezt a rendelkezést, ahogy az újlaki jogban is ezt találjuk. Štefánia Mertanová: *Ius tavernicale*. Bratislava, 1985. 169.; *Statutum civitatis Ilok Anno MDXXV*. (Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium. XII.) Ed.: Rudolf Schmidt. Zagreb, 1938. 22–23. (22. art.); A Budai jogkönyv végén elhelyezkedő 1421-ben keletkezett rendelkezés már ehhez képest csorbítja a budaiak jogait, hiszen a kereskedést a Budán élőkkel, a pozsonyiakkal és más belföldi kereskedőkkel tekinti lehetségesnek. Budai jk. II. 526. (407. art.).

¹⁵ Pl. Kassának 1347. július 28-án I. Lajos király biztosította azt, hogy a lefelé és felfelé menő szekerek áruikkal álljanak meg, és mint eddig, mindennap tartsanak vásárt (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera: Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (továbbiakban CD) IX/1. 468.). Kassa Buda város szabadságait kapta meg, ez az általános megfogalmazás azonban a későbbiekben különböző értelmezési lehetőségeknek adhatott volna teret. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy I. Lajos 1361-ben e jogukat pontosította, és elrendelte, hogy az Oroszországból, Lengyelországból és ezek tartományaiból érkező külföldi kereskedők szekereikkel és áruikkal Kassa városán túl már nem mehetnek (CD IX/3. 242–243.). Azonban 1399. január másodikkán Zsigmond király már a bel- és külföldi kereskedőket szólította fel, hogy áruikat Kassán kötelesek lerakni és eladni, és azokat onnan nem vihetik el (DF 269 225.). Azaz a 14. század végén Kassa lerakat-joga már kiterjedt a belföldi kereskedőkre is. És bár 1402. október 1-jén Zsigmond mentesítette ez alól a belföldi kereskedőket – kivéve az Erdélyből érkezőket (*Zsigmondkori oklevéltár*. I–XI. Szerk.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Bp., 1951–2010. (továbbiakban ZsO) II/1. 1949. sz.), 1425-ben már újra kiterjedt e jog a belföldi kereskedőkre is (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban DF) 269 248.).

reskedők is városukban rakják le, és nagy tételben bocsássák áruba az adott település kereskedőinek kivitelre szánt áruikat, ezáltal az adott város egy-egy irányban a teljes külkereskedelmet irányítása alatt tudja tartani. Időnként természetesen az érdekek ütköztek, főleg ha ugyanazon irányban igyekeztek terjeszkedni a városok, így pereskedésre, sőt néha erőszakos eszközök igénybevételére is sor kerülhetett.¹⁶ A külföldi kereskedők a lerakatokon kívül az éves vásárokon, sokadalmakon folytathattak árucserét,¹⁷ a heti vásárokon való részvételüket azonban igyekeztek tiltani a különböző rendelkezések.¹⁸ Míg a lerakatokban az árukat csak nagy tételben értékesíthették, a sokadalmakon kis tételben is árusíthattak.

Nem ismerünk olyan királyi privilégiumot, mely Váradnak lerakat-jogot biztosított volna, sőt nem ismerünk egyetlen olyan oklevelet sem, mely Várad illetén jogát említette, vagy az ellen lépett volna fel. Mindez pedig felettébb gyanúsra tekinthető, még akkor is, ha elismerjük, hogy a város élénk kereskedelmi forgalom, árucseré központja volt, így akár egy esetleges lerakat-jog birtoklása sem lett volna elképzelhetetlen. Bunyitay Vince szerint a váradi „vásárokhöz, mint okleveleink mondják, »a régi szent királyok« adományából ugynevezett áru-megállító s jelentékeny vámszedési jogok valának csatolva, melyeknek hasznélvezete ismét nem a püspököt, hanem a káptalan illeté».¹⁹ Váradon már az Árpád-korban tartottak hetivásárt, mely a váradi káptalan felügyelete alá tartozhatott, hisz a káptalan panasolta el IV. László királynak, hogy a Váradon lévő vásárukat (*forum ipsorum in Waradino*) Borsa nembeli Tamás fia Kalandus (Roland)²⁰ elpusztította.²¹ A vásárt szombati napon tartották,²² és megyebeli jelentőségét mutatja, hogy a 14. század elején háromvásáros kikiáltás színhelye volt.²³

¹⁶ L. pl. Domanovszky, 1922.

¹⁷ A budai jogkönyv még azt is meghatározta, hogy a budai lerakatokból mely sokadalmakra szállíthatták el megmaradt áruikat a külföldi kereskedők: így azt csak a budafelhévízi és az óbudai éves vásárokrá vihatték ki az árusok.

¹⁸ Budai jk. II. 536. (427. art.); A rendelkezés értelmezéséhez l. Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. = *Századok*, 144. 2010. 1409–1410. (továbbiakban Weisz, 2010.)

¹⁹ Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I. Nagyvárad, 1883. (továbbiakban Bunyitay, 1883.) 253.

²⁰ Vö. Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In. *DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. Borsa nem l. Kopasz ága l. tábla

²¹ UGDS I. 121. (RA 3599. sz.); Bunyitay Vince szerint az oklevél 1284-ben kelhetett. Bunyitay, 1883. II. 290.

²² Vö. 1322.: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (továbbiakban AO) II. 24.; 1383.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 89 512.; A szombati vásár őrződött meg Várad Szombathely részének nevében is. Vö. 1326. máj. 3.: de loco fori sabbati – DL 1594 (*Anjoukori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XXXI. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 1990– (továbbiakban Anjou-oklt.) X. 176. sz.); vicum Zombathely: *A váradi káptalan legrégibb statutumai*. Közzéteszi: Bunyitay Vincze. Nagyvárad, 1886. (továbbiakban Bunyitay, 1886.) 32.; A vásártér a Szent Jakab utca szomszédságában volt, 1339.: DL 3280 (Anjou-oklt. XXIII. 778. sz.)

²³ 1322. jún. 29.: AO II. 24. (Anjou-oklt. VI. 655. sz.); 1322. aug. 12.: AO II. 42. (Anjou-oklt. VI. 733. sz.)

A középkor végén legalább 11 sokadalommal kell számolnunk a városban: vízke-resztkor (jan. 6.),²⁴ Szent György nap tájékán (ápr. 24.),²⁵ böjt kezdetén,²⁶ nagyhé-ten,²⁷ pünkösdkor,²⁸ Szent László ünnepén (jún. 27.),²⁹ Szent László halála napján (júl. 29.),³⁰ Szent Egyed napkor (szept. 1.),³¹ Szent Ferenc napkor (okt. 4.),³² Szent Imre napkor (nov. 5.),³³ Szent Erzsébet ünnepén (nov. 19.).³⁴ A Váradhoz nemcsak térben, de jogilag is szorosan kapcsolódó Olaszin és Vadkerten szintén egy-egy soka-dalmat tartottak: 1428-ban Zsigmond király a váradi püspökségnek Olasziban Min-denszentek napján (nov. 1.), Vadkerten *Invocavit* vasárnapján, azaz a húsvét előtti ha-todik vasárnapon tartott éves vásárokat engedélyezett,³⁵ ez utóbbi azonos lehet a hús-hagyó keddi tájékára engedélyezett vásárral,³⁶ sőt akár azonos a Meder Handelsbuch-jában a böjt kezdetére helyezett – fentebb már felsorolt – sokadalommal.³⁷ Kérdéses persze az is, hogy az Olaszi városrészben engedélyezett Mindenszentek napi vásár, és a fentebb felsorolt Szent Imre napi vásár nem azonos-e. Ugyanakkor, mivel a Szent Egyed plébánia Olasziban állt,³⁸ hajlamosak vagyunk arra gondolni, hogy a Szent Egyed-napi sokadalomnak is e terület adott teret. Ezt megerősíti egy 1703. évi tanú-vallomás, mely szerint a Szent Egyed-napi vásárt Olaszi területén tartották,³⁹ ugyan-ebből azt is megtudjuk, hogy Vadkerten nem csak a húshagyó keddi sokadalmat, ha-

²⁴ 1431: DF 245 026.; 1502: Kerekes György: A kassai kereskedelmi társaság főljegyzései 1502. és 1503. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 9. 1902. (továbbiakban Kerekes, 1902.) 106., 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge. Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts*. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 15. Hrsg. und eingeleitet von Hermann Kellenbenz. Wiesbaden, 1974. 65.

²⁵ 1502: Kerekes, 1902. 106.

²⁶ 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

²⁷ 1478: Teleki XII. 54.

²⁸ 1502: Kerekes, 1902. 106.

²⁹ 1502: Kerekes, 1902. 106.

³⁰ 1502: Kerekes, 1902. 106., 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

³¹ 1502: Kerekes, Kassa, 106., 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

³² 1502: Kerekes, Kassa, 106.; 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

³³ 1502: Kerekes, 1902. 106.

³⁴ 1502: Kerekes, 1902., 106., 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

³⁵ Tum etiam pro utilitate et comodo et prefati regni et regnicolarum nostrorum ad vicum Olazy vocatum episcopatus Varadiensis in singulis festivitibus Omni Sanctorum, necnon ad alium vicum eiusdem episcopatus Varadiensis Wadkerth apellatum in qualibet die dominica, in qua cantatur divinum officium Invocavit nundinas liberas sew forum annuale sub eisdem libertatibus et prerogativis, quibus nundine libere se fora annualia liberarum nostrarum regalium civitatum celebrari consueverunt in perpetuum celebrandum duximus annuendum gratiose et concedendum, immo annuimus et concedimus harum nostrarum litterarum patrocínio mediante, absque tamen preiudicio nundinarum liberarum et fororum aliorum – DF 270 636.

³⁶ 1431: ad duos vicos episcopales in ipsa civitate Waradiensis habitos, videlicet Olazy et Wadkerth vocatos, in duobus temporibus puta in festo Omni Sanctorum et circa Carnisprivium celebrandum – DF 245 026.

³⁷ Vö. 1562: *Das Meder'sche Handelsbuch*, 65.

³⁸ Vö. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1963. 648.

³⁹ Vö. Bunyitay, 1883. III. 141.

nem vízkereszthez és Szent Lőrinc napjához kötődött is tartottak, valamint azt, hogy a pünkösdi vásárt Péntek- és Szombathely utcákban tartották.⁴⁰ Ezek közül csak a Szent Lőrinc-napi sokadalomra nem rendelkezünk középkori adattal. Ha a böjt kezdetén tartott és az *Invocavit* vasárnapjához, a húshagyó kedddhez kötődő vásárokat, illetőleg a Mindenszentek napi és a Szent Imre napi sokadalmakat azonosnak tekintjük, akkor is Váradon és annak városrészeiben évente összesen tizenegy sokadalmat tartottak.

Kubinyi András felfigyelt arra, hogy a váradi vásárokat a 15. század második felében zajló vámperek során „többnyire nem *forum*nak vagy *nundinának* nevezik, hanem *locus cambii seu permutationis, cambium seu permutatio rerum mercimonalium, commutatio rerum venalium* névvel emlegetik”.⁴¹ Ez pedig mindenképpen arra utal, hogy az itt tartott vásárok eltérőek voltak a más településeken tartott vásároktól, sokadalmaktól. A váradi vásárok jelentőségét mutatja az is, hogy a 15. század végén lezajló vámperek során 10 erdélyi város – köztük Nagyszeben és Brassó – mellett Buda, Pest, Fehérvár, Kassa, Pozsony, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Ráckeve is fellépett a váradi káptalan vámszedése ellenében. Ugyanakkor e vásárok a külföldiek által is kedvelt sokadalmak voltak, így kerülhettek bele Meder 16. század elején összeállított, Európa legismertebb éves vásárait felsoroló „Handel Buch”-jába. Feltűnő, hogy a vámperek során fellépő városok között több olyan is található, melyek lerakat-joggal rendelkeztek, és melyek között korábban éppen a lerakat-jog miatt keletkeztek viták. A következőkben ezek közül csak azokat emelem ki, melyek a váradi vásárral, illetve annak jelentőségével is összefüggésbe hozhatók, azaz a kassai és a szebeni kereskedők közötti ügyeket.

1378-ban I. Lajos rendelkezése értelmében a kassai és más Erdélyen kívüli városok kereskedői Erdélyben csak Kolozsvárott (Kolozs m.), Besztercén (Besztercevidék), (Gyula)Fehérvárott (Fehér m.), Enyeden (Fehér m.), Tordán (Torda m.) és Szebenben árulhattak, ráadásul a posztót csak végben árusíthatták, és Szebenen túl sem a hét szász székbe, sem a hegyekbe nem mehettek, kivéve a sokadalmakat, és a székelyek vásárait és falvait.⁴² 1390-ben Zsigmond a szebeniek északi irányú kereskedelmét igyekszik támogatni, amikor megtiltja a huszonnégy szepesi város és Kassa polgárainak, hogy a nagyszebenieket útjukban akadályozzák,⁴³ azaz sem Lőcse, sem Kassa nem érvényesíthette velük szemben lerakat-jogát. 1390-ben, majd 1412-ben Zsigmond (azonos szöveggel) a brassóiakhoz intézett oklevelet, mely szerint a szebeniek I. Lajostól rendelkeznek olyan kiváltsággal, hogy az Erdélyen kívüli kereskedők áruikkal Erdélyen keresztül Brassón túl a Havasalföldre nem mehetnek,⁴⁴ mégis ezek a kereskedők mostanában ezt teszik, ezért kéri az uralkodó a brassóiakat, hogy a szebeni kereskedők kiváltságai ellenében az Erdélyen kívüli kereskedőket ne engedjék Havasalföldre menni.⁴⁵

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a 15. század végén. In: Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I. Bp., 2009. 312.

⁴² UGDS II. 492.

⁴³ UGDS II. 640.

⁴⁴ UGDS II. 642.

⁴⁵ 1390: UGDS II. 642.; 1412: UGDS III. 520.; Ez utóbbit megerősítette Mátyás 1459-ben – *Quellen zur Geschichte der Stad Hermannstadt. II. Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben*

1399. január 2-án Zsigmond már Kassa érdekeit helyezte előtérbe, amikor felszólította a bel- és külföldi kereskedőket, különösen az Erdélyből és Váradról érkezőket, hogy amikor áruikkal Kassára érkeznek, azokat kötelesek ott lerakni és eladni, és azokat onnan ne merészeljék elvinni.⁴⁶ 1413-ban azonban Szeben számára megerősítette I. Lajos 1378. évi kiváltságát, melyben Kassa erdélyi kereskedelmét szorította korlátok közé.⁴⁷ 1433-ban Zsigmond előtt a kassaiak panaszkodtak, hogy ők eddig kereskedelmi áruikkal szabadon közlekedhettek az egész országban. Miután azonban az uralkodó elhagyta az országot, a budai és a fehervári polgárok arra kényszerítették őket, hogy áruikkal sehova máshova az országban, mint Budára és Fehérvárra menjenek, áruikat pedig ott rakják le és értékesítsék.⁴⁸ A 15. században az ilyen típusú ellentétek mintha háttérbe szorulnának – még ha nem is tűntek el –,⁴⁹ ami feltehetően Váradnak is köszönhető, melynek vásárai olyan állomásai lettek a belkereskedelemnek, ahol azon kereskedők, akik a lerakatokban nagyban jutottak hozzá a külföldi árukhoz, azokat kicserélhették, így nem kellett hosszabb utat megtenniük, állandó viszálykodásnak kitenni magukat, hanem egy mondhatni „semleges” területen hozzájuthattak a nyugati, a lengyelországi vagy a levantei kereskedelmi útvonal áruhoz, majd azokat ők maguk értékesíthették a későbbiekben.⁵⁰ Semmi sem kényszerítette Váradot arra, hogy lerakat-jog elnyerésére törekedjen. Egyrészt, mivel sokadalmi országos, sőt nemzetközi hírnévnek örvendtek, a város kereskedelmi tekintetben jelentős helyet foglalt el az országban. Másrészt Várad nem rendelkezett olyan kereskedő réteggel, amely arra ösztönözte volna a váradi egyházat, hogy lerakat-jogot szerezzen, így biztosítva elsőbbséget a város kereskedői számára az elsősorban külföldről érkező áru nagytételben történő felvásárlásában, hogy majd a későbbiekben ezt ők maguk értékesítsék, így a kiskereskedelemből származó hasznot maguk fölőzzék le. Sőt talán azt is kimondhatjuk, hogy a káptalan érdeke ezzel éppen ellentétes volt, hisz ők a vámszedéssel jutottak hozzá jelentős jövedelemhez.

A váradi vásárvám a váradi statutumok szerint Szent László adományából egyedül a káptalanhoz tartozott.⁵¹ Ez a káptalan jogigényét fejezte ki, amit a Szent Lászlóra történő hivatkozás is mutat, hiszen így az Imre király által történő rendelkezés, mely Bihar megye falvaiban és vásárain szedett vámok kétharmadát a váradi egyháznak juttatta, melyből két rész a püspökséget, a harmadik rész a káptalant illette

Stühlen 1224–1579. Herausgegeben von Monica Vlaicu unter Mitarbeit von Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneșan, Cristina Halichias und Liliana Popa. Hermannstadt 2003. (továbbiakban QGSH) 149.

⁴⁶ DF 269 225.

⁴⁷ ZsO IV. 414. sz.

⁴⁸ DF 269 238.

⁴⁹ Így például 1491-ben a kassaiak a löcsei polgárokat, akik Váradra igyekeztek a sokadalomra, megtámadták és arra kényszerítették, hogy Kassára menjenek – DF 269 250.

⁵⁰ Vö. Fügedi Erik: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. = *Studia Slavica*, II. 1956. 207.; Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. = *Századok*, 109. 1975. 13.

⁵¹ Bunyitay, 1886. 56.

meg,⁵² Várad esetén érvényét veszíti, hisz az akkor már a káptalan birtokában lett volna. Mivel 1285-ben a váradi káptalan vámszedési jogát a püspök az általa birtokolt Olaszin, Szentlőrincen és Újfalun is elismerte,⁵³ majd Demeter püspök (1345–1372) kényszerítette ki, hogy a püspök és a káptalan népei számára a vásárvám évente egyszer történő megváltását rendeljék el,⁵⁴ majd 1409-ben Csáki Miklós bihari és békési ispán bizonyította, hogy minden kereskedőtől szedhet a káptalan Váradon kapu- és vásárvámot,⁵⁵ sőt az 1470-es években lezajló per is a káptalannal szemben zajlott, kijelenthetjük, hogy a vásárvám a középkor végén ténylegesen a káptalan kezében volt. És ha még mindig kételkednénk abban, hogy Váradnak ténylegesen nem volt lerakat-joga, akkor még arra is gondolnunk kell, hogy soha semmilyen körülmények között nem merült fel egyetlen peres eljárás során, hogy a váradi káptalan a város illetén jogára hivatkozott volna, illetőleg ennek nyomát a váradi statutumokban is hiába keresnénk. Az oklevél Brassóban őrzött példányának hátlapja is arról ad számot, hogy az oklevélben Mátyás – nem a lerakat-jogot, hanem – a váradi vámot helyezte át Debrecenbe.⁵⁶

Amikor Mátyás a Váradon tartott kereskedést Debrecenbe helyezte át, Debrecen már több sokadalom tartására bírt engedéllyel. 1405-ben Zsigmond Szent György (ápr. 24.) és Nagyboldogasszony napjára (aug. 15.),⁵⁷ 1407-ben Szent Antal napjára (jún. 13.)⁵⁸ és az azt megelőző és követő tizenöt napokra engedélyezte éves vásár tartását.⁵⁹ Mindezek után 1424. november 2-án Zsigmond Fekes Jakab debreceni bíró kérésére csak a Nagyboldogasszony napi és a Szent György napi sokadalmak engedélyezésére adott ki újabb oklevelet.⁶⁰ Erzsébet, Mátyás király anyja 1466-ban a Mester utcában Remete Szent Pál napján (jan. 10.) és az azt megelőző és követő tizenöt napon, valamint szerdai napon tartott hetivásárt engedélyezett, úgy hogy ugyanezen napokon Debrecenben máshol nem lehetett árulni.⁶¹ Ugyanő 1467-ben a Szent Antal napján (jún. 13.), vagyis Barnabás ünnepének harmad napján (*in festo beati Antonii confessoris ut puta tertio die Beati Barnabe apostoli*) tartott éves vásárt annak minden kiváltságával a város közepéből a posztókészítő mesterek utcájába helyezte át.⁶² A

⁵² *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Ed.: Emericus Szentpétery. Bp., 1937. 211.; 1342-ben I. Lajos a kétharmad biztosítása mellett a fennmaradó egyharmad részt is a váradi egyháznak jutatta (Anjou-oklt. XXVI. 642. sz.).

⁵³ UGDS I. 148–149.

⁵⁴ Míg ez a Velence utcában és a Vám utcában szedett kapuvámra, mely a káptalan és a püspökség között egyharmad-kétharmad arányban oszlott meg. Bunyitay, 1886. 56–57.

⁵⁵ ZsO II/2. 6960. sz.

⁵⁶ Egykorú írással: littera super teolonio ad Dobricz et ad Varadium – DF 247 039.

⁵⁷ ZsO II/1. 3930. sz.

⁵⁸ ZsO II/1. 5224. sz. Antal napit január 17-re tette, ahogy más munkák is, vö. Herpay, 1916. 55. sz.; Szendrey, 1984. 223. Weisz, 2010. 1429.

⁵⁹ ZsO II/2. 5224. sz.

⁶⁰ DF 278 793.

⁶¹ DF 278 819.

⁶² DL 65 939.; Debrecen története szerint 1467-ben a Csapó utcai gubacsapókat két alkalommal, Remete Antal és Barnabás napjára ruházta fel Erzsébet ily kiváltsággal. Szendrey, 1984. 223.

16. század elején a sokadalmak száma még tovább növekedett, miután 1508-ban II. Ulászló Remete Szent Pál (jan. 10.), *Invocavit* vasárnapja utáni hétfőre, Boldogasszony napra (aug. 15.), Szent György napra (ápr. 24.), Szent Antal napra (jún. 13.), Szent Dénes napra (okt. 3.) és András apostol napjára (nov. 30.), valamint az azt megelőző és követő tizenöt napra éves vásárt, valamint hétfői napokon tartott hetivásárok tartását engedélyezte.⁶³ A város kereskedőinek tevékenységét más gazdasági kiváltságok is elősegítették. 1411. február 23-án Zsigmond a várnagyainak, officialisainak és vámszedőinek, valamint a királyi szárazföldi és vízivámok kezelőinek, illetőleg ezek vámszedőinek megtiltotta – mivel dekrétumával (*iuxta formam decreti*) elrendelte, hogy minden kereskedő és más helyzetűek minden királyi vám fizetése alól mentesek legyenek –,⁶⁴ hogy a debreceni polgároktól, *hospesektől*, kereskedőktől és más állapotú személyektől (*a civibus, hospitibus, mercatoribus alteriusque cuiusvis status et condicionis civitatis de Debreczen*) és azok áruai és javai után közvetlenül vagy közvetve vámot szedjenek, hanem a vámszedőhelyeken minden akadály és zaklatás nélkül engedjék őket szabadon átmenni.⁶⁵ Az oklevél Zsigmond király korábbi rendelkezésére (*decretum*) hivatkozik, melyben a kereskedők és egyéb személyek vámmentességét rendelte el, és amely az ez ellen cselekvőket a király haragjával fenyegette.⁶⁶ A diplomában található dekrétumra más városok vámmentességi kiváltságai is hivatkoztak a debrecenieknek biztosított oklevélben található szövegezéssel szinte azonos formában.⁶⁷ Az ígíróiak számára

⁶³ DF 278 849.; A korábbi irodalmakban más napokat találunk: Remete Pál (jan. 10.); Húsvét előtti 6. vasárnapon, Szent György (ápr. 24.); Szent László (jún. 27.); Boldogasszony (aug. 15.); Dénes (okt. 9.) és András napján (nov. 30.) vö. Boldisár Kálmán: Debreceni vásárok. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1934. 85.; Szendrey, 1984. 223. Remete Pál nap, *Invocavit* vasárnapja, Szent György nap, Boldogasszony napja, Dénes nap, András nap, vö. Herpay, 1916. 286. sz.

⁶⁴ *iuxta formam decreti alias per nos deliberatione prelatorum, baronum regnique nostri procerum salubriter ordinati, uniuersos et quoslibet mercatores et alterius status homines ab omni tributaria solutione in nostris videlicet tributis regiis per eos de ipsorum rebus et bonis ac mercimoniis alias solvi consuetis liberavimus, exemimus liberosque habere volumus penitus et exemptos* – CD X/5. 113–114.

⁶⁵ CD X/5. 113–114.; 1405. május 1-jén Zsigmond szintén dekrétumára hivatkozva, melyben minden kereskedőt és bármely helyzetű embert a vámfizetés alól felmentett, mentette fel a vámfizetés alól a libetbányai polgárokat – CD X/4. 399.

⁶⁶ *Alioquin ultra indignationem nostram regiam, quam iuxta formam ipsius decreti nostri eo facto incurretis* – CD X/5. 114.

⁶⁷ *iuxta formam decreti noviter per nos ex deliberatione prelatorum, baronum regnique nostri procerum salubriter ordinati universos et quoslibet mercatores et alterius status homines ab omni tributaria solutione in nostris videlicet tributis regiis per eos de ipsorum rebus ac mercimoniis alias solvi consueta liberavimus et exemimus liberosque habere volumus penitus et exemptos ... Alioquin ultra indignationem nostram regiam, quam iuxta formam ipsius decreti eo facto incurretis...* – 1405. ápr. 16.: ZsO II/1. 3802. sz. – Kassa; 1405. ápr. 17.: *Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.) 1245–1526.* Összeállította: Iványi Béla. Szeged, 1931. 62.; (ZsO II/1. 3806. sz.) – Eperjes; 1405. máj. 1.: DF 268 917. – Ózólyom; 1405. máj. 1.: 271 889. – Hibbe (ZsO II/1. 3841. sz.); 1405. máj. 1.: DF 261 437 – Libetbánya (ZsO II/1. 3842. sz.); 1405. máj. 25.: DF 268 726. (ZsO II/1. 3907. sz.) – Turán; 1405. júl. 28.: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* I. Szerk.: Jakab Elek. Buda, 1870. 132. (ZsO II/1. 4063. sz.) – Kolozsvár; 1405. aug. 5.: DF 271 851. (ZsO II/1. 4084. sz.) – Rosenberg; 1406. jan. 26.: ZsO II/1. 4419. sz. – Korpona; 1418. jún. 29.: CD X/6. 97. (ZsO VI. 2106. sz.) – Eulenbach (Szepes m.)

1410. április 22-én kibocsátott oklevél már pontosabban fogalmazott, amikor a dekrétumban megfogalmazott vámmentességet a király városaiban, mezővárosaiban és falvaiban élő kereskedőkre tekintette érvényesnek.⁶⁸ 1411. december 17-én Garai Miklós nádor Zsigmond ugyanezen rendelkezésére hivatkozva erősítette meg a kőszegiek vámmentességét.⁶⁹ 1415. január 18-án Borbála királyné a kecskeméti vámszedőknek tiltotta meg, hogy a szegediektől vámot követeljenek Zsigmond ugyanezen általános dekrétumára hivatkozva.⁷⁰ Amikor 1415. január 13-án Zsigmond az erdélyi szászoktól követelt vámszedés ellen emelte fel a hangját, újra úgy fogalmazott, hogy dekrétumában a királyi városok lakóit mentette fel a királyi vámok alól.⁷¹ 1419-ben Beszterce számára is ezen dekrétumra hivatkozva erősítette meg a vámmentességet.⁷² Azok a városok (Kassa, Eperjes, Zólyom, Libetbánya, Kolozsvár, Rosenberg, Korpona, Igló, Kőszeg, Szeged, erdélyi szász városok), melyeket e dekrétumra hivatkozva erősítettek meg vámmentességükben, mind királyi tulajdonban lévő települések voltak.⁷³ Ezt mutatja a debrecenieknek adott 1419. október 2-án kibocsátott oklevél is, mely szintén e rendelkezést úgy említette, mint amelyben az uralkodó a királyi városok polgárait mentesítette a vámfizetés alól.⁷⁴ Zsigmond

⁶⁸ universos quoslibet mercatores et alterius status homines in singules nostris civitatibus, oppidis et villis liberas commorantes et existentes – DF 280 809.

⁶⁹ DF 262 219. (ZsO III. 1380. sz.)

⁷⁰ Quod licet serenissimus princeps et dominus dominus Sigismundus, Romanorum rex, semper augustus, ac dicti regni Hungarie etc. rex, dominus et conthoralis noster carissimus, iuxta vim et formam sui generalis decreti, per ipsum una cum prelati et baronibus ac pocioribus regni sui proceribus salubriter editi et stabiliti, ipsos ab omni tributaria solutione in quibuscunque civitatibus, oppidis et villis, nec non tributorum locis regiis et nostris reginalibus exigi solita, mediantibus aliis suis literis superinde confectis et emanatis libertaverit, exemerit atque supportatos habere voluerit – Reizner János: *Szeged története* IV. Szeged, 1900. 26. (ZsO V. 100. sz.)

⁷¹ Universi et singuli cives et hospites nostri regales in quibuscunque civitatibus nostris regalibus commorantes vigore generalis nostri decreti una cum prelati et baronibus nostris per nos alias superinde stabiliti a solutione tributaria in locis tributorum nostrorum regalium tam de personis quam de rebus et bonis ipsorum mercimonialibus et aliis quibuscunque faciendis perpetuo exempti sint – UGDS III. 639–640. (ZsO V. 60. sz.)

⁷² 1419. dec. 27.: UGDS IV. 119–120. (ZsO VII. 1183. sz.)

⁷³ Eulenburg-ot is Zsigmond terra nostra Scepusiensis-nak nevezte – CD X/6. 97.; Az egyetlen kivétel talán a Turóc megyei Turány, melyet Szklabinya királyi vártól elcsatolva Zsigmond 1403-ban Maróti Miklós fiainak, Palásti Simon fiainak és Batkai Benedek fia Péternek adományozott mindaddig, míg más birtokot nem juttat nekik – ZsO II/1. 2586. sz.; Arra vonatkozóan, hogy Turány mikor került vissza a király birtokába, adattal nem rendelkezünk, de nem kételkedhetünk abban, hogy királyi népek lakták, ugyanis 1410-ben Zsigmond Eulenburgi Vent szklabinyai várnagyhoz intézett oklevelet, mely szerint a várnagy a turányiakat rendelete ellenére vámfizetésre kötelezte, arra hivatkozva, hogy a vám úrnőjét, azaz Margit hercegnőt illeti, így a király nem engedheti el. Mivel azonban Szklabinya csak király által van a hercegnő kezén, és rendeletében minden királyi vám alól felmentette az uralkodó a turányiakat, elrendelte hogy Turány polgáraitól, kereskedőitől stb. (a civibus, mercatoribus, hospitibus alteriusque status et conditionis hominibus nostri predicti opidi Twron vocati) vámot se most, se a jövőben ne merészelnének követelni – ZsO II/2. 7540. sz.

⁷⁴ universi cives nostri in quibuscunque civitatibus nostris regalibus commorans iuxta nostre maiestatis dispositionem et decretum ab omni tributaria solutione semper exempti sint et supportati habeantur – DF 278 792. (ZsO VII. 997.)

ezen rendelkezését az 1405. április 15-én hozott városi törvényeiben találjuk meg. Mivel a király mind a behozott, mind a kivitt áruk után harmincad szedését rendelte el, ennek enyhítésére rendelte el, hogy „az ilyen kereskedők vagy kalmárok és a többi fent említett, bármely királyi vám- vagy révhelyünkön személyükben lovaikkal, szekereikkel s mindenféle áruikkal és összes dolgaikkal és javaikkal, minden vámfizetés nélkül, szabadon és akadálytalanul mehessenek keresztül, annyiszor, amennyiszer nekik tetszeni fog. Megparancsolva mind mostani, mind jövődöbeli vámtisztjeinknek, hogy ezeket a személyeket, legsúlyosabb neheztelésünk büntetése alatt, az előbb említett szabadság ellenére semmi szín alatt se merjék akadályozni, és tőlük semmi vámot se kérjenek és ne szedjenek”.⁷⁵ Ezen dekrétumra hivatkozva nyerték el a debreceni polgárok 1411-ben vámmentességüket, majd ezt követően igyekeztek is minden uralkodóval elismertetni ezen kiváltságukat.⁷⁶ 1477. március 5-én Mátyás pedig azt is biztosította a debreceni polgároknak, *hospeseknek* és lakosoknak, hogy kereskedelmi áruik után a Magyar Királyság területén belül harmincadot nem kell fizetniük, a harmincadmentesség azonban nem volt érvényben a Magyar Királyság határán túl felállított vámhelyek esetében.⁷⁷ Mind a belvámok – még ha csak a királyi és királynéi vámok –, mind a harmincad fizetése alóli mentesség a debreceni kereskedők kereskedelmi életben történő szerepvállalását segítette elő.

Annak ellenére, hogy Debrecen az 1477. július 3-i intézkedéssel ugyan lerakatozhoz nem jutott, és hogy már 1478. február 17-én, miután a váradi kanonokok ígéretet tettek arra, hogy a prelátusok és bárók által elhatározott igazságos vámtételeket elfogadják, az uralkodó megengedte, hogy a következő nagyhéti váradi sokadalmat a kereskedők meglátogassák,⁷⁸ azaz majd fél évvel később Debrecen már el is veszítette a Váradról áttett kereskedelmet, feltételezhető, hogy e rövid időszak is elegendőnek bizonyult arra, hogy a debreceni vásárok jelentősége tovább emelkedjék.

⁷⁵ huiusmodi mercatores ac negotiatores et alii prenominati per quecunque loca tributorum seu teloniorum nostrorum regalium cum personis, equis, curribus ac quibuscunque eorum mercimoniis ac rebus et bonis universis libere et expedite, sine aliquali solutione tributaria transire valeant, totiens quotiens eis fuerit opportunum; mandantes tributariis nostris quislibet, tam presentibus, quam futuris, quatenus huiusmodi personas sub pena indignationis nostre gravissime contra formam premissae libertatis nullatenus impedire, neque ab eis tributum aliquod petere et exigere audeant – DRH 206.; Magyar fordítása: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526.* Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2000. 319.

⁷⁶ Mátyás, 1458. márc. 9.: DF 278 809., 1465. febr. 13.: DF 278 818., 1471. jan. 13.: DF 278 821.; II. Ulászló, 1492. nov. 23.: DF 278 857., 1494. júl. 21.: DF 278 834., 1500. szept. 23.: DF 278 838., 1507. máj. 23.: DF 278 848.; II. Lajos, 1518. aug. 25.: DF 278 853.

⁷⁷ ab omni solutione tricesimarumstrarum de quibuscunque mercibus, animalibus ac rebus et bonis eorum venalibus aliisque quibusvis cuiuscunque generis scilicet et speciei existant propriis dumtaxat ubicunque per dictum regnum nostrum Hungarie et in quibuscunque locis huiusmodi tricesimarumstrarum fieri debenda duximus gratiose in perpetuum eximendos, libertandos et supportandos, imo eximimus, libertamus et supportamus presentium per vigorem, ita tamen ut in locis tricesimarumstrarum extra hoc regnum nostrum Hungarie habitis tricesimasolvere debeant et teneantur – DF 278 860.

⁷⁸ quod ad nundinas que in septimana sancta proxime occurrenti in ipsa civitate Waradiensi celebrande sunt omnes et singuli mercatores tam de libris civitatibus nostris quam undecunque in civitatem Waradiensem ad locum cambii sive cambium sive permutationem facere et exercere valeant atque possint – Teleki XII. 54.

FÜGGELÉK**Debrecen vásártartási engedélyei**

1405. június 2.

Zsigmond Nagybologasszony (aug. 15.) és Szent György napján (ápr. 24.) megtartott éves vásárokat engedélyez Debrecen városának.

Eredeti, elveszett függőpecsét zöld-kék zsinórjával.

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HMBL), Debrecen város levéltára, Oklevélgyűjtemény, 52. sz.

Reg.: Herpay, Debrecen 49. sz.; ZsO II/1. 3930. sz.

Sigismundus Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croachye, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex, marchio Brandenburgensis ac sacri Romani imperii archycamararius, necnon Bohemie et Lucemburgensis heres omnibus Christi fidelibus tam presentibus, quam futuris presentium notitiam habituris salutem in omnium salvatore. Regie speculationis et sollicitudinis interesse debet commodis invigilare subiectorum preveniendo eosdem ex sua largiflua clementia gratie specialis cum favore. Proinde ad universorum tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos tum ad intercessibilem supplicationem fidelium nostrorum Iacobi dicti Fekes iudicis ac Iohannis magni et Thome litterati civium civitatis nostre Debrechen vocate in eorum ac universorum concivium et cohospitum ipsorum personis per ipsos nostro culmini humiliter porrectam et oblatam, tum pro utilitate et comodo regni nostri nundinas seu forum annuale liberum singulis annis in cunctis festivitibus Assumptionis virginis gloriose et Beati Georgii martiris ceterisque diebus ipsas festivitates precedentibus et subsequenter, omnino sub hiisdem libertatum et gratiarum prerogativis, quibus nundine aliarum civitatum nostrarum regalium insignite fore perhibentur, in eadem civitate nostra Debrechen perempniter celebrandas et iugiter peragendas sanximus civitatem ad eandem gratiose concedendas et annuimus presentium per tenorem sine preiudicio nundinarum aliarum. Quapropter vos, universos et singulos mercatores, institores et ceteros quoslibet homines cum rebus venalibus et ceteris quibuscumque mercibus procedentes presentium serie affidamus, certificamus et securos reddimus, quatenus cum rebus et mercibus vestris ad dictas nundinas seu forum annuale secure, libere et tute venire et accedere, ibique stare, morari et negotiationes vestras in emendo, vendendo ac conmutando ad libitum exercere et demum abinde ad propria vel alia, que malueritis, loca abire et recedere salvis rebus et personis absque dampno et impedimento aliquali possitis et valeatis sub nostra regia protectione et tutela speciali presentium nostrarum vigore et testimonio litterarum, quas in huius rei memoriam firmitatemque perpetuam

sigilli nostri novi autentici dupplicis appensionis munimine roboratas prenotatis civibus et hospitibus nostris duximus concedendas. Datum per manus reverendi in Christo patris domini Eberhardi episcopi Zagrabiensis, aule nostre sumpmi cancellarii, fidelis nostri dilecti, anno Domini millesimo quadringentesimo quinto, quarto nonas Iunii, regni autem nostri anno decimo septimo.

1407. január 9.

Zsigmond Szent Antal napján (jún. 13.) megtartott éves vásárt engedélyez Debrecen városának, és biztosítja a sokadalom látogatóinak a királyi városokban, mezővárosokban és falvakban szedett vámok alóli mentességet.

Eredeti, hátyán, a szöveg alatt titkos pecsét töredékével.

HBML, Debrecen város levéltára, Oklevélgyűjtemény, 59. sz. (DF 278 788.).

Reg.: Herpay, Debrecen: 55. sz.; ZsO II/2. 5224. sz.

Nos Sigismundus Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. marchioque Brandenburgensis etc., sacri Romani imperii vicarius generalis et regni Bohemie gubernator memorie commendamus per presentes, quod nos sicuti pro fidelitatibus et fidelium servitiorum gratuitis meritis fidelium nostrorum, universorum civium et hospitem nostrorum de Debrechen, sic non minus pro utilitate et comodo regni nostri, predictum opidum nostrum Debrechen nundinas liberas seu fora annualia cunctis festivitatibus Beati Antonii confessoris quindecim diebus ipsum festum Beati Antonii confessoris precedentibus et subsequentibus singulis annis celebranda sub hiisdem gratiarum prerogativis, quibus nundine seu fora annualia aliarum civitatum nostrarum liberarum celebrari consueverunt, duximus gratiose anuenda et concedenda, ymmo annuimus et concedimus presentium per vigorem, ita scilicet, quod universi mercatores ac alterius status condicionis homines ad ipsam nundinam venientes ab omni solutione tributaria et tributis, scilicet in civitatibus, opidis et villis nostris regalibus exigi consuetis in eundo et redeundo absoluti habeantur et expediti. Quocirca vos universos et singulos mercatores, institores et ceteros quoslibet homines presentibus affidamus, certificamus et assecuramus, quatenus ad dictas nundinas seu forum liberum in pretacto opido nostro Debrechen vocato cunctis festivitatibus Beati Antonii modo quo supra singulis annis per nos perpetuo celebrari commissas simul cum omnibus vestris rebus et mercimoniis libere et absque omni pavore veniatis, properetis et accedatis peractisque vestris negotiationibus in emptionibus scilicet et venditionibus nundina de eadem ad propria vel ad alia loca, que malueritis, redeatis, salvis rebus vestris per omnia et personis sub nostra protectione et tutela speciali, et hec volumus per fora et alia loca publica palam facere proclamari. Datum Cassovie quarto die festi Epiphaniarum domini, anno Domini millesimo quadringentesimo septimo.

1424. nov. 2.

Zsigmond Nagybódogasszony (aug. 15.) és Szent György napján (ápr. 24.) megtartott éves vásárokat engedélyez Debrecen városának.

Eredeti, hártyán, elveszett függőpecsét piros-zöld zsinórjával.

HBML, Debrecen város levéltára, Oklevélgyűjtemény, 98. sz. (DF 278 793.).

Reg.: Herpay, Debrecen 88. sz.; ZsO XI. 1218. sz.

Sigismundus Dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Boemie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex marchio Brandenburgensis ac Lucemburgensis heres omnibus Christi fidelibus tam presentibus, quam futuris, presentium notitiam habituris salutem in omni salvatore. Regie speculationis et solitudinis interesse debet comodis invigilare subiectorum preveniendo eosdem ex sua largiflua clementia gratie specialis cum favore. Proinde ad universorum tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos tum ad intercessibilem supplicationem fidelium nostrorum Iacobi dicti Fekes iudicis et Iohannis magni ac Thome litterati civium civitatis nostre Debrechen vocate in eorum ac universorum concivium et cohospitum ipsorum personis per ipsos nostro culmini humiliter porrectam et oblatam, tum pro utilitate et comodo regni nostri nundinas seu forum annuale liberum singulis annis in cunctis festivitatibus Assumptionis virginis gloriose et Beati Georgii martiris ceterisque diebus ipsas festivitates precedentibus et subsequentibus, omnino sub hiis libertatum et gratiarum prerogativis, quibus nundine aliarum civitatum nostrarum regalium insignite fore perhibentur, in eadem civitate nostra Debrechen perenniter celebrandas et iugiter peragendas sanximus, civitatem ad eandem gratiose concedendas et annuimus presentium per tenorem sine preiudicio nundinarum aliarum. Quapropter vos, universos et singulos mercatores, institores et ceteros quoslibet homines cum rebus venalibus et ceteris quibuscumque mercibus procedentes presentium serie affidamus certificamus et securos reddimus, quatenus cum rebus et mercibus vestris ad dictas nundinas seu forum annuale secure, libere et tute venire et accedere, ibique stare, morari et negotiationes vestras in emendo, vendendo ac commutando ad libitum exercere et demum abinde ad propria vel alia, que malueritis, loca abire et recedere salvis rebus et personis absque dampno et impedimento aliquali possitis et valeatis sub nostra regia protectione et tutela speciali presentium nostrarum vigore et testimonio litterarum, quas in huius rei memoriam firmitatemque perpetuam sigilli nostri novi autentici dupplicis apensionis munimine roboratas prenotatis civibus et hospitibus nostris duximus concedendas. Datum per manus reverendi in Christo patris domini Iohannis episcopi Zagrabiensis, <aule> nostre et reginalis maiestatum sumpmi cancellarii, fidelis nostri dilecti, anno Domini millesimo quadingentesimo vigesimo quarto, quarto nonas Novembris, regnorum autem nostrorum anno Hungarie etc.

tricesimo octavo, Romanorum quintodecimo et Bohemie quinto. A szöveg felett a jobb sarokban: Ad contenta aliarum litterarum regie maiestatis sub maiori sigillo eiusdem confectarum.

1466. nov. 15.

Erzsébet, Mátyás király anyja a Mester utcában Remete Pál napján (jan. 10.) megtartott éves vásárt engedélyez úgy, hogy ezeken a napokon máshol a városban megtiltja a kereskedést.

Eredeti, hártyán, függőpecsét vörös zsinóron.

HBML, Debrecen város levéltára, Oklevélgyűjtemény, 232. sz. (DF 278 819.).

Reg.: Herpay, Debrecen 172. sz.

Nos, Elizabet serenissimi principis domini Mathie Dei gratia regis Hungarie etc. genitrix memorie commendamus per presentes, quod nos tum ad humilime supplicationis instantias circumsectorum Symonis Sthephani, Blasii Weres decani, Blasii fabri, Osvaldi Martini, Petri Yolna, Clementis Waswary, Francisci Balhay, Johannis Berecz, Demetrii Setre et Anthonii Bebey dictorum, civium opidi nostri Debreczen in platea eiusdem Mesterwczza vocata commorantium nobis propterea porrecte, tum vero pro utilitate et comodo regnicolarum ac dicte platee, ad eandem plateam Mesterwczza nundinas liberas sew forum annuale singulis festivitibus Beati Pauli primi heremite ac quindecim diebus eandem festivitates partim precedentibus et partim subsequentibus annis singulis, item forum ebdomodale similiter liberum singulis feriis quartis in omni septimana omnino sub hiisdem libertatibus et prerogativis, quibus nundine sew fora annualia atque ebdomodalia aliarum liberarum civitatum celebrari consueverunt perpetue celebranda, annuenda duximus et concedenda, ymmo annuimus et concedimus gratiose presentium per vigorem, ita tamen ut in ultimis quibuscunque diebus dictorum quindecim dierum tributa nostra consueto more ab omnibus ad id obligatis persolvantur, et eo die in predicto opido nostro venditiones emptionesque et forizationes in altero loco non exerceantur non obstante libertate eiusdem opidi nostri. Quocirca vos universos et singulos mercatores, institores aliosque homines forenses atque viatores presentibus affidamus, certificamus et assecuramus, quatenus ad predictas nundinas sew fora annualia scilicet et ebdomodalia per nos, ut premittitur, in predicta platea dicti opidi nostri Debreczen perpetuo celebrari commissas et concessa cum omnibus mercantiis rebusque et bonis vestris venalibus libere secure et sine omni formidine rerum et personarum vestrarum veniatis, properetis et accedatis peractisque inibi cunctis vestris negotiationibus et venditionibus redeatis ad propria aut alia, que malueritis, loca, salvis personis et rebus vestris sub nostra protectione et tutela speciali, et hec volumus per fora et alia loca publica, ubi necesse fuerit, palam et manifeste facere proc-

lamari. Datum in Debreczen predicta sabbato proximo post festum Beati Brictii confessoris, anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto.

1467. január 8.

Erzsébet, Mátyás király anyja a Szent Antal napján, vagyis Barnabás ünnepének harmadnapján (jún. 13.) tartott éves vásárt Debreczen város közepéből a posztókészítő mesterek utcájába helyezi át. Elrendeli, hogy idegenek éves vásárok kivételével Debreczenbe ne hozzanak be és ne árusítsanak szürke posztót, az éves vásárokon pedig vágva, azaz kicsiben árusíthatnak. Ha pedig a szürke posztót a posztókészítők-től vásárolnák, azt is csak az éves vásár alkalmával, és csak vágva értékesíthetik.

Átírta I. János 1536. szeptember 28-én kelt privilégiumában.

DL 65 939.

Reg.: Fekete Nagy Antal-Borsa Iván: *A Balassa család levéltára 1193–1526*. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 18.)

Nos Elizabet serenissimi principis [domini Mathie Dei] gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. genitrix memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos utilitati et profectui platee [... in oppido] nostro Debreczen existentis, quam magistri lanifices incolunt ut scilicet eadem platea pluralitate dictorum magistrorum lanificum augeatur et adornetur arteque eorum locupletetur intenc[...]. nostro deliberato nundinas liberas sew forum annuale predicti oppidi nostri Debreczen in festo beati Anthonii confessoris, ut puta tercio die Beati Barnabe apostoli singulis annis ce[lebrandum sub] hiisdem libertatibus et prerogativis, quibus ipsi oppido nostro date sunt et concesse, de medio eiusdem oppidi nostri aufferentes in dictam plateam magistrorum lanificum duximus [...] ut magistri lanifices predicti liberius et quiecius vivant, annuimus eisdem ac toti communitati incolarum dicte platee, ut ipsi iudicem et iuratos, quos voluerint, pro se ipsis d[...] qui in requisitis iudice et iuratis dicti oppidi nostri Debreczen universas causas lanificum et incolarum eiusdem platee, maiores et minores etiam in liberis nundinis eiusdem platee [...] adiudicandi habeant facultatem, omnia birsagia convictorum pro se ipsis habere hoc excepto, quod si partes litigantes de iudicatu iudicis et iuratorum dicte platee contente non fuer[int...caus]am earum in presentiam iudicis et iuratorum dicti oppidi nostri Debreczen libere possint et valeant appellare. Ceterum volumus et statuimus, ut extranei homines, cuiusvis condicionis existant, [...] sew pannos grisei dempto tempore liberarum nundinarum dicti oppidi nostri Debreczen in idem oppidum nostrum non introducant neque vendant, ibidem in liberis vero nundinis per [...] per ulnas a venditione non inhibeantur, si vero idem extranei homines griseos a prefatis magistris lanificibus emerint, extunc huiusmodi griseos etiam per ulnas et scissuras in dicto nundinis non tamen alio tempore libere vendant, extranei aut grisei, ut prefertur, per neminem etiam per

eosdem magistros lanifices importentur ad vendendum, alioqui huiusmodi importati grisei per dictos magistros lanifices auferantur. Item premissa concessimus, ut circa festum Beati Georgii martiris singulis annis tres pecias grisei ad curiam nostram prefati magistri solvere teneantur. Quocirca nobis egregio Iacobo Lengyel officiali, item iudici et iuratis ac toti communitati civium prescripti oppidi nostri Debreczen presentibus et futuris harum serie precipimus et mandamus, quatenus antefatos magistros lanifices et ceteros incolas prescripte platee in premissis eorum libertatibus per nos eisdem concessis impedire et turbare aut eisdem libertatibus in aliquo [...] presummatis sed eosdem [...] quietem conservetis, aliud non facturi, presentibus perlectis exhibenti semper restituti. Datum in dicto oppido nostro Debreczen feria quinta proxima post festum Epiphanie domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo.

1508. február 18.

II. Ulászló Remete Szent Pál (jan. 10.), Invocavit vasárnapja utáni hétfőre, Nagybaldogasszony (aug. 15.), Szent György (ápr. 24.), Szent Antal (jún. 13.), Szent Dénes (okt. 3.) és András apostol (nov. 30.) napokon megtartott éves vásár, valamint hétfői napokon hetivásár tartását engedélyezi.

Eredeti, függőpecsét vörös, fehér zsinóron.

HBML, Debrecen város levéltára, Oklevélgyűjtemény, 389. sz. (DF 278 849.).

Reg.: Herpay, Debrecen 286.

Nos Wladislaus Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod nos habentes respectum ad fidei integritatem cumulatissimaque acceptabilia servitia fidelis nostri dilecti, reverendi in Christo patris domini Georgii episcopi ecclesie Quinqueecclesiensis, cancelarii nostri etc., que nobis et regno nostro a pluribus iam annis et testimonio omnium fidelissime et diligentissime exhibuit, cum igitur ex eo, tum vero ut oppidum suum Debreczen in comitatu Byhoriensis habitum populorum multitudine decorari opibusque adaugeri possit, ad idem oppidum Debreczen nundinas liberas seu fora annualia libera singulis festivitatum Beati Pauli primi heremite, item singulis feriis secundis post dominicam Invocavit ac festivitatum Assumptionis Beatissime Marie virginis, nec non Beatorum Georgii martiris, Anthonii confessoris, Dionisii martiris, Andree apostoli aliisque consuetis quindecim diebus ipsas festivitates precedentibus et sequentibus, ad id scilicet necessario aptis sufficientibus omni anno, item forum ebdomadale similiter liberum singulis feriis secundis in qualibet ebdomada omnino sub hiisdem libertatibus et prerogativis, quibus nundine seu fora annualia, sed et ebdomadalia aliarum civitatum, oppidorum seu villarum regni nostri celebrantur, ex quo etiam alioquin a multis retroactis temporibus ex annuentia divorum

condam regni Hungarie, nostrorum scilicet predecessorum felicissime et gratis-
sime recordationis ipsi cives de Debreczen huiusmodi nundinis liberis et foro
ebdomadali similiter libero hucusque libere usu fuissent, nunc quoque dicuntur,
perpetuo celebrari duximus annuenda et concedenda, immo annuimus et conce-
dimus presentium per vigorem absque tamen preiudicio nundinarum seu foro-
rum annualium, sed et ebdomadalium aliarum liberarum civitatum, oppidorum
sew villarum regni nostri quorumcunque. Quocirca vos, universos et singulos
mercatores, institores et forenses homines atque viatores quoslibet serie presen-
tium affidamus, assecuramus et certificamus, quatenus ad predictas nundinas
seu fora annualia libera et etiam ebdomadalia prescripta per nos in prefato op-
pido Debreczen modo premissis perpetuo celebrari commissas et concessa cum
omnibus rebus et bonis ac mercantiis vestris libere secure et sine omni pavore et
formidine veniatis, properetis et accedatis peractisque inibi cunctis negotiationi-
bus vestris ad propria vel alia, que malueritis, loca redeatis salvis semper rebus
et bonis vestris atque personis sub nostra protectione et tutela speciali, et hec
volumus per fora et alia loca publica, ubi necesse fuerit, palam et manifeste
proclamari. Presentes vero, quas in robur et firmitatem premissorum dupplici et
autentico secreto sigillo nostro impendenti consignari fecimus, post earum lec-
turam semper reddi volumus presentanti. Datum Bude feria sexta proxima post
festum Beati Valentini martiris, anno Domini millesimo quingentesimo octavo,
regnorum nostrorum Hungarie etc. anno decimo octavo, Bohemie vero tricesi-
mo octavo.

A szöveg alatt: Ad relationem reverendi domini Iohannis Gozthon electi ecclesie
Vaciensis, vicecancellarii regie maiestatis.

SÓKAMARA ÉS VÁROS-VIDÉK KAPCSOLATA DEBRECENBEN AZ 1430-AS ÉVEKBEN

Debrecen már a 14. században jelentős gazdasági központtá fejlődött a Tiszántúlon. Fontos útvonalak találkozásánál feküdt, amelyek révén pl. Szolnokon illetve Poroszlón át Buda, Bőszörményen át Luc, Tokaj s így a Felföld keleti része, Lengyelország, kelet felé Szatmár s Nagybánya, a Meszesi kapun illetve Váradon át Erdély érhető el. A 15. században állattartása, kereskedelme és ipara révén a gazdasági súlya növekedett. Ebben a fejlődésben szerepet játszott a városban létesített sókamara illetve az ezzel a cikkel folytatott kereskedelem is.¹

Magyarországon legkésőbb a 14. század elején a sóbányászat és a só kereskedelme országosan királyi monopóliummá vált. A monopólium 1521-ig maradt fenn. Zsigmond király 1397-ben szabályozta eme termék bányászatát s a vele való kereskedelmet, új kamarákat állított fel. Elrendelte, hogy a Zagyva és a Tisza által határolt területen a máramarosi bányavidék ásványát fogyasszák, míg az ország nagyobbik részét Erdély bányái lássák el ezzel a termékkel. Az uralkodó rögzítette a termék kamarai árát, ami a bányáknál 100 kockánként 100 dénárt, azaz egy aranyforintot tett ki. Minél távolabb feküdt egy helység a bányáktól, annál magasabb lett ennek a cikknek az ára. Nálunk a bányákban különböző nagyságú kockákra vágták a tömböket.²

1400/1401-től 1426-ban bekövetkezett haláláig Ozorai Pipo töltötte be az országos sókamara ispán tisztségét. Halála után a szervezet egysége felbomlott. Megfigyelhető, hogy 1427 és 1437 között több kamarát igazgattak a székelyispánok. Habsburg Albert király az ország sókamaráit a Tallóci Frankra és Matkóra bízta, s így ismét helyreállt a sókamarai szervezet egységes irányítása (1438–1440).³

¹ *Debrecen története* I. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. passim.

² *Budapest történetének okleveles emlékei*. III. Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987. 250. sz., Kubinyi, András: Königlich Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz*. Hrsg. Wilhelm Rausch. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) Linz/Donau, 1988. 213–232. (továbbiakban Kubinyi, 1988.), Draskóczy, István: Das königliche Salzhandelsmonopol in Ungarn in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: *Das Zeitalter König Sigismunds*. Hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst. Debrecen, 2000, 133–144. (továbbiakban Draskóczy, 2000.), Draskóczy István: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Budapest, 2004. 285–293. (továbbiakban Draskóczy, 2004.)

³ Draskóczy, 2000. 138–140., Kordé Zoltán: A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban. = *Történelmi Szemle*, 46. 2004. 211–213. (továbbiakban Kordé, 2004.)

Amíg a bányakamaráknál a só bányászata és árusítása egyaránt folyt, addig az ország belsejében lévő kamarák csupán árusítással illetve raktározással foglalkoztak. Eme hivatalok kamarása felügyelt arra, hogy senki se sértse meg a monopóliumot, s ne árusítsa jogtalanul ezt a cikket. Ő vigyázott arra is, hogy külföldi só ne hozzanak a területére. Továbbá arra is gondja volt, hogy azok, akik árusíthatták a cikket, drágábban, ne a kamarai áron (ami magas volt) árulják, s ne a kamara székhelyén (leszámítva azokat, akiknek erre kiváltságuk volt). A terméket kockánként vágták és így is adták el. Ugyanekkor apró, törmelék só is a királyi kamarai szervezeten keresztül kereskedelmi forgalomba került. Zsigmond 1432/33. évi tervezetében épp ezért súly alapján akarta az árat megszabni. A tervezet nem valósult meg. Hunyadi 1448-ban megtiltotta, hogy Máramarosból apró só szállítsanak ki. A királyi só az ország területén elvben vámmentességet élvezett, ám ezt a szabályt nem mindig sikerült érvényesíteni.⁴

A sókamarák esetében a közvetlen kamarai körzet nagysága két-három mérföldben határozható meg. A Jagelló-korban két mérföld volt az a terület, ahol az adott kamara vezetője a lopott só után kutathatott. Két mérföldnyi távolságból tehát a lakosok még úgy tudták felkeresni a sóhivatalt, hogy aznap még haza is tértek. Ezen a 2–3 mérföldnyi területen érvényesülhetett a kamara kizárólagossága.⁵ Óhatatlanul felmerül, hogy a hazai kutatás egy-egy város szűkebb piackörzetének a határait két mérföld sugarú körrel rajzolja meg.⁶ A kamarai körzetek nem lehettek egyformák, akadhattak nagyobbak is, és több helyütt fiókkamarákat létesítettek. Nagy lehetett a debreceni körzet, hisz eddigi ismereteink szerint a legközelebbi hivatalok Szalacson, Szalárdon, Váradon, Szolnokon, Abádon, Poroszlón, Lucon, Tokajban, Becsen és Szatmárban működtek a középkorban.⁷

Debrecen nevét hiába keressük Zsigmond említett 1397. esztendei okmányában, amelyben a sómonopólium működését szabályozta, s amelyben új hivatalok felállítását rendelte el. A régebbi, az Észak-Tiszántúlon működő hivatalok közül csupán Szatmár és Szalárd nevét olvashatjuk a dokumentumban (midőn az uralkodó rögzí-

⁴ Kubinyi, 1988. 227–231., *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 412., DL 55383. Kamarai árra: *Budapest történetének okleveles emlékei*. III. 1067. sz., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső stb. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931., IX. 533.

⁵ Draskóczy István: 15. századi olasz jelentés Erdély ásványi kincseiről. In: *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László. Debrecen, 2010. 56. (továbbiakban Draskóczy, 2010.)

⁶ Kubinyi András: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. = *Tanulmányok Budapest múltjából*, 19. 1972. 45–46. (továbbiakban Kubinyi, 1972.)

⁷ Kubinyi, 1988. 229., Becsre: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–II. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951–1958., III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette: Borsa Iván. Budapest, 1993–2001., VIII – IX. Szerk. Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Budapest, 2003–2004., X. Szerk. C. Tóth Norbert. Budapest, 2007. VI. 1164. sz. (1417).

tette a kamarai árakat).⁸ A debreceni sókamarára a kutatás szerint az első biztos adat 1408-ból származik. Nem tudjuk, hogy hol állt a középkori sóhivatal épülete. A kutatás felvetette, hogy miután királyi birtok lett a város, 1406 és 1411 között a régi földesúri kúria adott otthont az intézménynek.⁹

1408-ban a Kapy család őse, Tétényi András állt a kamara élén. Kapy 1405 és 1416 között különböző sóhivatalokat igazgatott a Felső-Tisza vidékén s Északkelet-Magyarországon. Így 1407-ben Szatmár, Szalárd, Máramaros, Tokaj s Poroszló sóhivatalait irányította. 1408-ban, 1411–12-ben, 1414-ben és 1416-ban állt bizonyosan a debreceni kamara élén. Úgy tűnik, Ozorai arra törekedett, hogy nagyobb regionális egységet hozzon létre, amely erdélyi és máramarosi körzethez tartozó hivatalokat (vagy legalább egy részüket) egyaránt magában foglalta. Adataink azt sejtetik, hogy Kapy gyakran egyszerre több kamarát is vezetett, vagyis ő felügyelte a Felső-Tisza vidéke s Északkelet-Magyarország jelentős része só ellátását és igazgatását. Így Debrecen (többnyire) valószínűleg nagyobb szervezeti egység része volt, amelybe szórványos adataink szerint Máramaros, Szatmár, Szalárd, Poroszló, Tokaj, Kassa is beletartoztak.¹⁰ Kapy alkamarása Debrecenben Zeleméri László volt, aki 1416 után is irányította a városban lévő sóhivatalt (címe hol kamarás, hol alkamarás). Zeleméri 1413-tól 1423-ig állhatott a debreceni intézmény élén.¹¹

Úgy tűnik, hogy az 1430-as években Debrecen ama sókamarák közé tartozott, amelyeket a székelyispánok vezettek. 1433-ban kusalyi Jakcs Mihály székelyispán egyúttal dési, széki, váradi, debreceni, szolnoki, szalárdi és pesti kamarás is volt.¹² Jakcs Mihály 1436. december 31-én nevezte ki dési kamarását, a firenzei eredetű Manini család tagját, Papét a szalárdi sóhivatal élére.¹³ 1437 júniusában Zsigmond Jakcs Mihály és Tamási Henrik székely ispánokkal a debreceni sókamarából 700 aranyforint értékű sót utaltatott ki Várdai Miklósnak.¹⁴ A Tallóciak idején, 1438-ban a szintén firenzei eredetű személy, Jacopo del Bene irányította a debreceni sóhivatalt.¹⁵

⁸ *Budapest történetének okleveles emlékei*. III. 250. sz., Szalárd sókamarája már a 14. század végén igen jelentősnek látszik (*Zsigmondkori oklevéltár*, I. 126. sz.). Zsigmond más, a szállítás útvonalába eső fontos kamarák (Várad, Debrecen, Szolnok, Pest) mellett innen utaltatja ki a budaszentlőrinci pálosok 300 forintnyi sójárándóságát. Az adományt 1438-ban Albert király is megerősítette, a listát Abáddal és Poroszlóval kiegészítve. Utóbb I. Ulászló, V. László megerősítette a rendelkezést. *Budapest történetének okleveles emlékei*, III. 1067, 1184. sz., DL 13563.

⁹ *Zsigmondkori oklevéltár*, II. 6162. sz., Kubinyi, 1988. 225., Módy György: Földesúri kuriák és várkastély Debrecenben = *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*, 19. 1992. 49–50. A kamara egyben raktár is volt.

¹⁰ Draskóczy István: Kapy András. Egy budai polgár pályája a 15. század elején. = *Levéltári Közlemények*, 55. 1984. 159. (továbbiakban Draskóczy, 1984.) 1411–12-ben még Szatmárt, Poroszlót, 1414-ben Máramarost is igazgatta. 1416-ban Máramaros, Szatmár, Poroszló, Debrecen mellett más felső-magyarországi kamarák (azokról lehet szó, amelyek Máramaros körzetébe tartoztak) vezetője volt.

¹¹ Draskóczy, 1984. 180., *Zsigmondkori oklevéltár* VII. 311–312., 1276., 2154., 2163. sz., VIII. 16. sz., X. 1355. sz., DL. 83063., 83064., 83066., 83067.

¹² Kordé, 2004. 213., *Budapest történetének okleveles emlékei*, III. 1051., 1067. sz.

¹³ DL. 55060.

¹⁴ *A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, XII. 171.

¹⁵ DF 222154.

A gazdaságtörténetnek értékes forrását képezik a számszaki adatokat tartalmazó dokumentumok. Ilyen típusú források közé tartozik az a kimutatás, ami a debreceni sókamara számára készült, s fényt vet eme hivatal jelentőségére. Olyan listáról van szó, amely hónapok s azon belül napok sorrendjében tartalmazza azok nevét és származási helyét (vö. tanulmányunk *Függelékét*), akik a debreceni kamarával kapcsolatban álltak és székéren bizonyos mennyiségű sóot szállítottak.

Felirata szerint a jegyzék 1436-ban készült. Ha a bejegyzések számát nézzük, a dokumentum elején három októberi dátumot találunk, míg ezt követően 18 nap dátumával májusi bejegyzéseket olvashatunk. Az ezután következő júniusban 5, júliusban egy, augusztusban 7 nap bejegyzéseit olvashatjuk listánkon. Mivel októberre csupán három dátum esik (a hónap második fele), feltételezhetjük, hogy a jegyzék az 1435–1436-os pénzügyi évről, pontosabban az 1435. október 19. és 1436. augusztus 25. közötti időszakról ad a számunkra áttekintést, vagyis arról a korszakról, amikor a kamara – véleményünk szerint – a székelyispánok felügyelete alá tartozott. A csupán három októberi dátum talán az időjárással indokolható. Ugyanez a körülmény adhat magyarázatot arra, hogy a téli s a kora tavaszi hónapok kimaradtak. A csekély számú júniusi, júliusi és augusztusi feljegyzést az aratással magyarázhatjuk, illetve azzal, hogy a nyári időszakokban a sóvágók egy része szintén a mezőgazdaságban dolgozott.¹⁶

A jegyzékben 48 helység nevét olvashatjuk, amelyek Debrecen tágabb környezetében, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna megyékben találhatók.¹⁷ A településneveket két csoportba oszthatjuk.¹⁸ Az első csoportba azok a helységek tartoznak, amelyeknek a helyét könnyedén megállapíthatjuk, ugyanis forrásunk egyértelműen utal rá avagy ezen a tájon csupán egyetlen településhez tudjuk kötni az elnevezést. Összesen 34 ilyen falut illetve oppidumot találtunk, ami a települések 70,83%-át jelenti.¹⁹

¹⁶ Természetesen nem zárható ki, hogy az 1436–1437-es pénzügyi évről szól. Sóvágók nyári tevékenységére Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos, jegyz. Dávid Géza, Tardy Lajos. Budapest, 1984. 90.

¹⁷ Akadnak hasonló nevű helyek az ország távoli pontjain illetve egy-egy esetben a Biharral szomszédos Zaránd (Kávás, Királyi), Torda (Ebes), Abaúj (Pocsaj, Petri), Borsod (Nagymihály), Ung (ua.), Zemplén (ua.) területén. Vö. Ördög Ferenc: *Helynévmutató Csánki Dezső Történelmi földrajzához*. Budapest, 2002. passim. A Tisza jobb partjára eső megyék egyébként a máramarosi bányakamara körzetébe tartoztak. Vö. Draskóczy, 2004. 285–293.

¹⁸ Az azonosításhoz a következő munkákat hasznosítottuk. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. Budapest, 1890–1913. (továbbiakban Csánki, 1890–1913.), Zoltai Lajos: *Települések, egyházak és egyházatlan falvak Debrecen város mai határában*. Debrecen, 1926. (továbbiakban Zoltai, 1926.), Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940. (továbbiakban Jakó, 1940.), Suciu, Coriolan: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* I–II. București, 1966–1968. (továbbiakban Suciu, 1966–1968.), *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Szeged, 1987., Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997. (továbbiakban Németh, 1997.), Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008. (továbbiakban Németh, 2008.)

¹⁹ Ebbe a csoportba helyeztük el (kérdőjelesen) a Debrecen melletti Szepest is, ugyanis az itteni személyek az ebesiekkel együtt fordulnak elő. Szepeshez vö. 89. jegyzet. A forrásunkban olvasható Orrotlancsaholy a Közép-Szolnok megyei Középsőcsahollyal azonosítható. Ugyanis abban az oklevélben, amellyel 1429-ben Zsigmond király Csaholyi Jánosnak és Lászlónak adományozta a ja-

A másik csoportba az a 14 (29,17%) falu sorolható, amelyeknek a neve több helységhez is kapcsolható.²⁰

Kézenfekvő, hogy a debreceni kamara sójának vásárlóit tartották ebben a jegyzékben nyilván. Ezt a feltevést erősítheti az a körülmény, hogy a Nagyfaluból származó Magnus Gergelynek a keze az ugyanide való Bodor Péter volt.²¹

Erdélyből három fő útvonalon lehetett a Tiszántúlra utazni. A Maros völgye mellett elsősorban a Királyhágót és a Meszesi kaput (Karika–Bréd–Vártelek) használták a kereskedők, az utazók. Kolozsvárról Magyaregregyen keresztül lehetett elérni ezt az átjárót, majd azon átkelve jutott el az utas Zilahra. A Meszesi kapunak különösen a só szállítása szempontjából volt jelentősége. Dés illetve Szék felől a sót szállító szekerek javarészeének útja erre vezetett.

Désről a kissomkúti vámhelyen illetve Alparét oppidumon, Bábolnán, Gorbón (vámhely) át vezető „via publica”-t használták a szekeresek. A Szamos völgyét valószínűleg Tihónál érték el. Egy 1496. esztendei okmányból ugyanis az derül ki, hogy a tihói úton közlekedő désieket túlzott vámokkal zaklatták. Ezután Örmező következett, ahonnan az út a szomszédos Borzovának vezetett (1471-ben még vámot szedtek itt). Innen a Meszesi kapun át érték el Zilahot. Ez az oppidum csomópont volt, hisz onnan nyugatnak fordulva a Kraszna megyei Nagyfalunál érték el a Berettyót. Mehettek északnak is, ahol Tasnád, majd Sződemeter vásároshely és Pér vámhely érintésével érkeztek meg Szalacsra. Innen Semjén (só után vámot kellett fizetni), Vámspércs útvonalon ért az utazó Debrecenbe. Szalacsról egyébként Nagykárolyon keresztül illetve a Közép-Szolnok megyei Körös érintésével lehetett Szatmárt megközelíteni. Nagyfaluból a Berettyó völgyében szekerezve érinthették Bályok, Molnosábrány (1451 után Széltartóban vetették ki a vámot) és Margitta vámhelyét, amelyknél az 1520. esztendei vizsgálat szerint sóból is szedtek illetéket. Margitta után nyugat felé Székelyhídnál, Létánál illetve Reszegénél és Derecs-

vaikban lévő királyi jogokat, a Közép-Szolnok megyei birtokok között olvashatjuk: *Felsewchahol, Orrotlanachol, Gerws et Magyarchahol* neveket. *A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, VIII. 390. Ebben a megyében feküdt Orrotlanhida is, ami 1347. évi oklevélben tűnik fel. *Erdélyi okmánytár* I–II. Bev., regesztákban jegyzetekkel közléteszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 1997–2004., III. Regesztákban jegyzetekkel Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével közléteszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 2008., III. 438. sz.

²⁰ A regisztrumban bizonytalanul kiolvasható Piti (Piri?) helynév azonosítása kétséges, köthető esetleg a Szatmárban Nagykárolytól északra fekvő, a 16. századra elnéptelenedett Pete (Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940. 195.) avagy a Közép-Szolnok megyei Pir/Pér (= Szilágypér) faluhoz. Utóbbira vö. Dr. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Budapest, 1901–1904., IV. 219–220.

²¹ A máramarosi bányavidék viszonyait 1435-ben rendezte Zsigmond. Tiltotta, hogy a kamaraispánon vagy kamaráson kívül bárki (így a sóvágók sem) eladhasson sót illetve innen az ispán avagy kamarása pecsétje nélkül kivihesse ezt a cikket. Aki megvette a terméket, köteles volt vámot fizetni (DF 212979.). A kamarások hitelben is adták ezt a cikket (DL 44501.), miként erre későbbi időszakból is rendelkezünk adatokkal (DL 98434). Eme kamara 16. század közepi kimutatásai között akadunk olyan jegyzékekre, amelyek a só vásárlók illetve az adósok listáját tartalmazzák. Az 1546. évi elszámolás arról tájékoztat, hogy ki mennyi sótv készpénzért, avagy hitelben. Ezzel szemben az 1550. esztendeiben már a szekerek számáról, a fizetett vám összegéről is tájékozódhatunk (MOL. E 206. 31. csomó).

kénél vetették ki a sóvámot. Ez az út keresztezte a Debrecen–Várad közötti fő útvonalat. Margittától északra Szalacsra, délre pedig a Berettyó mellett Szalárdra lehetett utazni.²² Szalárdról ugyancsak a Berettyó mentén vezetett nyugat felé a szerkesek útja. Pelbárthida 1411. évi felosztásakor említették a Szalárdról Marjára vezető *Soowth* nevű utat. Ez az útvonal keresztezte a Váradról Sztáron keresztül Debrecenbe vezető főútvonalat.²³

Feltűnő, hogy a biztosan megállapítható helységek nagy többsége Debrecentől keletre lelhető fel. A 34 biztosan azonosítható helységből 20 (Gálospetri, Szalacs, Etel, Kéc, Bogyoszló, Albis, Ottomány, Pacal, Véd, Tulogd, Asszonyvására, Margitta, Székelyhíd, Királyi, Csokaly, Szentmiklós /ti. Hegyközszentmiklós/, Jankaháza, Diószeg, Szalárd, Orrotlancsaholy) Szalacs, Margitta, Székelyhíd és Szalárd körzetében, azaz a Berettyó vidékén illetve az Ér mellékén s a két folyó közötti tájon helyezhető el, vagyis azon a vidéken, ahol a Meszesi kapu után Debrecen irányában a Tiszántúl sík vidékét érte el az utas. A 20 helység a biztosan azonosítható települések 58,8%-át képezi (minden helységet figyelembe véve azonban, ez a szám 41,67%-ra csökken). Szalacstól északnyugatra található Nagymihály, ami légvonalban mintegy 15 kilométerre (úton 18 kilométer) van a helységtől. Szalárd és Székelyhíd piackörzetének határán, nyugati irányban található Pocsaj (Szalárdtól 17 kilométerre) és Vértesszőlő (Székelyhídtól kb. 17 kilométerre). Velük együtt már 23 helységről (67,65%) beszélhetünk. Debrecen közelében öt biztosan azonosítható települést találunk: Debrecen, Hosszúmacs, Ebes, Szepes, Hosszúpályi (utóbbi légvonalban mintegy 17 kilométerre; 14,71%). Hat helység (17,65%) Debrecentől, Szalacstól és Szalárdtól, Margittától távolabb található meg. Ilyen például Debrecentől keletre a Szatmár megyei Vállaj, Csomaköz és Szaniszló, a Közép-Szolnok megyei Kávás és Girót, illetve Debrecentől délre/délkeletre fekvő Gáborján Bihar megyében. Utóbbi azonban vámhely, és a só szállítása szempontjából fontos Bihar megyei útvonalak mellett helyezkedik el.

Vállaj, Csomaköz és Szaniszló (Szatmár megye) Nagykároly oppidum körzetében, tőle 12–14 kilométer távolságban, Kávás, Girót (Közép-Szolnok megye) ugyanettől az oppidumtól 15–17 kilométerre lelhető fel. Közelebb esnek a szatmári sókamarához (előbbieket 45–50 kilométerre, utóbbiak mintegy 35 kilométerre légvonalban), mint Debrecenhez. Figyelemre méltó, hogy Szatmárból Debrecent Nyírbátor vagy Nagykároly, Bélték illetve Nagykároly, Nagymihály érintésével lehetett megközelíteni.²⁴

²² Iványi Béla: Bihar és Bars vármegyék vámhelyei a középkorban. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 12. 1905. 100–101, 112–127. (továbbiakban Iványi, 1905.), Draskóczy István: Szemponatok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. In. *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Budapest, 2005. 96–99. (továbbiakban Draskóczy, 2005.), DL 64441., DF 253377., DF 253385., MOL R 314. Ds város okleveleinek kivonatos lajstroma. 118. sz., Szalacs–Szatmár útra: *Erdélyi okmánytár* III. 407. sz.

²³ *Zsigmondkori oklevéltár*, III. 3191. sz., Blazovich László: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. = *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, 26 1998. 54.

²⁴ Draskóczy István: Nyírbátor és Sopron. Az árumegállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. = *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 41. 2006. 258–259. (továbbiakban Draskóczy, 2006.)

Nehéz dönteni arról, hogy regisztrumunk ama helyei, amelyek nevét több ponton is megtaláljuk a régióról készült térképen, mely településekkel azonosíthatók biztosan. Ebben a csoportban 9 helységet hajdan Jakó Zsigmond Bihar megyei településsel azonosított.²⁵ Molnospetri középkori személynevei között olyat is találunk, amely Petri neve alatt az általunk elemzett forrásban is fellelhető, így feltételezsen Petri akár Molnospetrivel tekinthető azonosnak. A *Jones* (= *Jánosfalva*) elnevezésű hely véleményünk szerint a Berettyó közelébe, Széltartó és Száldobágy közé helyezhető.²⁶ Molnospetri és Jones Margitta körzetében feküdt. A többi bizonytalan elhelyezkedésű falu között szintén akad olyan, amely Szalacs, Szalárd, Margitta, Székelyhíd vidékén is akár elhelyezhető. Ilyen Vedresábrány, Érábrány (Monostorosábrány), Paptamási, Érkeserű, az egyik Mindszent és az egyik Apáti (Keresztúrapáti). Ezzel szemben Sámson (amennyiben Hajdúsámsonnal azonos), Bagos (ha Hajdúbagos avagy Kutyaabagos) Debrecen környékén feküdt. Ugyanakkor nem kizárható az sem, hogy a regisztrumban emlegetett személyek egy másik, hasonló nevű, a régióban másutt elhelyezkedő településről származtak, hisz az azonosításukhoz nem rendelkezünk perdöntő bizonyítékokkal.

Miként Debrecen, úgy Szalacs és Szalárd is a középkorban királyi sókamarának adott otthont.²⁷ Néhány helység Szatmár tágabb körzetében feküdt. Feltűnő ugyanakkor, hogy a táj más sókamarái, Várad, Abád, Luc, Tokaj közelébe egyetlen biztosan azonosítható helység sem helyezhető el.

A biztosan lokalizálható helyek nagy többsége (és a 14 bizonytalanból kérdőjelesen 8) tehát Erdélyből a Meszesi kapun keresztül az Észak-Tiszántúl felé lebonyolódó forgalom főbb útvonalai közelében lelhető fel. Azon a vidéken vannak, amelyen Erdélyből a sót szekéren szállították Magyarország felé. Feltűnő az is,

²⁵ Jakó, 1940. Hajdúsámson, Vedresábrány, Paptamási, Érkeserű, Nagyfalva, Szepes, Érkenéz, Nyírábrány, Hajdúbagos. Sajnos nem indokolta döntését.

²⁶ A falunév román lehet, azonosítása bizonytalan. Forrásunk szerint Losonci István a tulajdonosa, aki losonci Bánfi Istvánnal (1427. aulicus, 1440–1441 székelyispán, Vö. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In. *Uő.: Magyar középkori adattár*, Arcanum, CD. továbbiakban Engel, *Magyar középkori adattár*, Tomaj nem 4. ág.) azonosítható. A losonci Bánfiak a régióban Kraszna megyében rendelkeztek tekintélyes birtokokkal, így a helység ebben a vármegyében is kereshető (Csánki, 1890–1913. I. 586.). Ám 1435-ben Zsigmond király kusalyi Jakcs Lászlónak és losonci Bánfi Istvánnak adta zálogba a Bihar megyei sólyomkői váruradalmat. Ennek területén, a Sebes Körös és a Berettyó felső folyása közötti hegyvidéken számos olyan román (és részben magyar) falu alakult ki, amelyeknek a helye ma már nem határozható meg biztosan, jelezvén a népesség hullámmását. A román helyek között akadunk Werusianosfalwa, Barby Janusfalwa/Janusfalwa névére. (Csánki, 1890–1913. I. 594., Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája*. In. *Uő. Magyar középkori adattár*, Sólyomkő, Jakó, 1940. 133–138, 340–341.), amelyek a Berettyó vidékére helyezhetők. Az utóbbi Jánosfalva a Berettyó partján Széltartó és Száldobágy között, Bártfálvával azonosítható vagy ennek a környékén alakulhatott ki. A sólyomkői uradalom fálvaira, Bártfálvára Vö. *Zsigmondkori Oklevéltár* II. 4373., 5057. sz., DL. 88317., 88433., 88513., Jakó, 1940. 207., 340–341.). A Bihar megyében található Jánosd (Ianoșd, R.) nagyobbik része, Jánosfalva (Körösjánosfalva, Ioaniș, R.) a váradai püspökség birtoka volt. A Zaránd megyei Ivánfalva (Ionești, R.) a világosvári uradalom tartozékát képezte. Az uradalom 1439-ig királyi birtok. (Suci, 1966–1968. I. 309–310., Csánki, 1890–1913. I. 642., 723.).

²⁷ Kubinyi, 1988. 228.

hogy a szekeresek között szalacsiakat és szalárdiakat is látunk (igaz, csupán egy-egy alkalommal, kis mennyiségű szállítmánnyal). A Szatmár tágabb vidékén fellelhető helységek elhelyezkedése szintén összefüggésbe hozható az erdélyi sóval, hisz ez a termék a szatmári kamarából is eljutott a középkorban Debrecenbe.²⁸ Mind ezen fent mondott érvek alapján az a véleményünk, hogy nem azoknak a nevét őrizte meg számunkra a forrás, akik Debrecenben sótvásároltak, hanem inkább azokat, akik ezt a terméket fuvarosként a városi kamarába szállították.²⁹ Amennyiben igazunk van, azt mondhatjuk, hogy a fuvarosok többsége nem erdélyi volt, hanem a Debrecen-től 40–70 kilométerre lévő, Erdéllyel szomszédos tájról származott. A szekeresek származása és ez a körülmény arra utal, hogy a debreceni kamarába eljutó só egy része nem közvetlenül Erdélyből került Debrecenbe, hanem magyarországi sóelosztó központokból (Szalárd, Szatmár). Ám óvatosnak kell lennünk. Nem zárható ki ugyanis az sem, hogy eme táj lakói közvetlenül Erdélyből hozták a cikket. 1463-ban olyan vértesi és Monostorpályira való jobbágyságokat fogtak le, akik Erdélyből szállították a király savát.³⁰ Vértesi és Monostorpályi a Székelyhid–Hosszúpályi–Debrecen útvonal mellett fekszik.³¹

A biztosan megállapítható helységek közül 25 (73,53%) található Bihar megyében, 4 Közép-Szolnok megyében (14,7%), három Szatmárban (8,82%), kettő (5,88%) pedig Szabolcs megyében feküdt. Ha a bizonytalanul helyhez köthető településeket is figyelembe vesszük, a megyék köre Kraszna vármegyével bővül. Azt mondhatjuk, hogy eme forrásunk szerint (szállítóként) elsősorban Bihar megye lakói tartottak kapcsolatot az itteni sóhivatallal.

A települések jogi helyzetét vizsgálva, csupán négyükről tehetjük fel, hogy ebben az időben városok (oppidum) voltak: Debrecen, Szalacs, Szalárd, Székelyhid. Margittát csupán a 15. század második felében kezdték el oppidumnak nevezni. Diószeget tudunkkal csak 16. század eleji forrás említette oppidumként. Jelentős helységnek tekinthetjük Nagymihályt, ám tudomásunk szerint nem maradt adat arra, hogy oppidum lett volna.³² Azt mondhatjuk tehát, hogy a helyek döntő többsége a jobbágyságok közé tartozott.

²⁸ Draskóczy, 2006. 254.

²⁹ Így Nagyfalva nem a Bihar megyei helységgel, hanem a Kraszna megyei oppidummal azonosítható szerintünk.

³⁰ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1987. 675. (továbbiakban Györffy, 1987.), DF 222996.

³¹ Désről Zilah–Margitta–Székelyhid–Hosszúpályi–Debrecen útvonalon 230–240 kilométert tettek meg a szekeresek. Ugyanennyi a Dész–Zilah–Tasnád–Szalacs–Nagymihály–Debrecen távolság is. Dész–Zilah–Margitta–Szalárd–Pocsaj–Hosszúpályi–Debrecen távolság mintegy 260 kilométer. Debrecen Szatmártól Nagykárolyon s Nagymihályon keresztül 110 kilométerre van.

³² Csánki, 1890–1913. I. 597–599., Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi Évszázadok 14) Szeged, 2000. 65., 76., 79., 84–86. (továbbiakban Kubinyi, 2000.) Diószege lásd Iványi, 1905. 87. Amennyiben a forrásunkban található Nagyfalva a Kraszna megyei oppidummal azonosítható (Csánki, 1890–1913. I. 601.), úgy az oppidumok száma ötre emelkedik.

A fent említett oppidumokban vásárokat tartottak. Vásártartó helyek voltak azonban még Asszonyvására, Diószeg, Margitta, Nagymihály.³³ A középkorban vámot állítottak fel Debrecenben, Diószegen, Gáborjánban, Margittán, Molnosábrányban (Ábránfalva/Vedresábrány), Sámsonban, Szalacson, Szalárdon, Székelyhídon, a Közép-Szolnok megyei Péren.³⁴ A 48 helységből tehát csupán négy (8,33%) emelkedett ki jogi helyzete alapján a többi közül, s ha a vásárokat és a vámokat is figyelembe vesszük, óvatosan (hisz Pér, Sámson, Vedresábrány azonosítása nem biztos) azt mondhatjuk, hogy legfeljebb 10–12 (20–25%) helységet emelhetünk ki a listáról. A települések nagy többsége tehát átlagos falunak tekinthető, még ha bizonyosan eltérően alakulhatott népességük nagysága, lakóik gazdasági helyzete.

Az 1435. október 19. és 1436. augusztus 25. közötti periódusban számításunk szerint 182 200 kockát 429 alkalmatossággal szállítottak ide. Mivel szeptemberre és október első felére nem tartalmazott információt a forrásunk, így nem lehetetlen, hogy egy esztendőben 190–200 ezer darab kőso érkezett (közvetlenül Erdélyből illetve más kamarákból) a királyi szervezeten keresztül a városba.³⁵

Zsigmond 1397. évi rendelete szerint Szalárdon (s tegyük hozzá, bizonyosan Szalacson), ahová szekérrel vitték a terméket, épp úgy 2 aranyforint volt az ár, mint Lippán és Szatmárban, hová hajón juttatták el Erdélyből ezt a cikket. Szegeden és Várkonyban az ár 225 dénárt tett ki. A tarifa alapján Debrecenben 200–225 dénárért árulhatták hivatalosan ezt a cikket. Ez a kamarai ár magában foglalta a bányászat, a szállítás, az igazgatás költségeit s bizonyára a monopólium hasznát is.³⁶ 182 200 kocka értéke 3644–4100 forintot tett ki, míg 200 ezer kockát 4000–4500 aranyforintra becsülhetjük. Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy ez a mennyiség hány tonnának felel meg. A középkor végéről származó híradás szerint a termék súlya attól is függött, hogy hol vágták. Tudjuk, hogy a hajón szállított hajósó kisebb volt, mint az, amit szekéren továbbítottak. Ha legalább 4 kilogrammos kockákkal számolunk, hozzávetőlegesen legalább 728–729 tonnáról lehetne szó.³⁷ Nem látszik túl nagyoknak a mennyiség (különösen, ha az állattartás igényeire gondolunk).

Néhány évvel korábban, 1428. május 5. és 1429. május 5. között Szegedre Erdélyből (Tordáról és Vízaknáról) 774 016 darab és 544 lagena só érkezett.³⁸ A lagena feltehetően a kisebb törmelék só tárolására szolgált. A szegedi számhoz képest a debreceni csekélynek látszik, hisz még a negyedét sem érte el. Szeged az ország egyik legnagyobb só elosztó központja volt, hová hajón szállították ezt az

³³ Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. = *Századok*, 144. 2010. 1429–1430.

³⁴ Iványi, 1905. 85–91., Csánki, 1890–1913. I. 524., 562., 601.

³⁵ Forrásunk több helyütt alig olvasható, s kiszakadt, így a 182 200-as szám minimális értéknek tekinthető. Egy írásunkban sajnálatos számolási hiba miatt némileg nagyobb eredmény jött ki. (Draskóczy, 2005. 92., 116.)

³⁶ *Budapest történetének okleveles emlékei*, III. 250. sz., *Decreta regni*, 412.

³⁷ 200 ezer kocka esetén 800 tonnát vehetünk alapul. Egy 1462/1463-ra helyezhető olasz nyelvű jelentés adatát követve átlag 4 kg körüli értékkel számoltunk. Draskóczy, 2010. 55.

³⁸ *A gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, VIII. 387.

árut, s valószínűleg Szegeden egy-egy évben az 1428–1429. esztendei mennyiség-nél több kőszó fordult meg.

Mindezek alapján arra gondolunk, hogy a debreceni kamarába vitt mennyiségnek elsősorban a helyi igényeket kellett kielégítenie (természetesen előfordulhatott, hogy királyi utasításra más kamarába is szállítottak belőle, vagy a király valakinek kiutalt bizonyos mennyiséget). Amennyiben a pálosok itt kérték az említett 300 aranyforintnyi éves só járandóságukat, ami itteni áron 13–15 ezer kockának felelt meg, természetesen ki kellett adni. Debrecenben ugyan Zsigmond említett 1397. évi rendelete alapján az erdélyi bányák termékét kellett árulni, ám a kamara alkalmanként Máramarosból is kaphatott utánpótlást.³⁹ Erre akkor lehetett szükség, ha Erdélyből nem tudtak ide elegendő mennyiséget szállítani.

A regisztrum tanúsága szerint az 1435 október közepe és 1436 augusztus vége közötti időszakban a bejegyzések szerint 34 nap fogadtak sót a debreceni kamarában. Egy-egy szállítmányt általában két fuvaros kísért (bár előfordult egy illetve három szekeres is). A nevek csupán egyszer fordulnak elő, kivéve a Kéczre való Szilvási Benedeket, akivel két alkalommal találkozunk. A tény arra utal, hogy az elszámolásban feltűnő személyek nem csak a fuvarozásból éltek meg.

A legtöbb sót májusban hozták, 126 700 kockát, ami az időszakban leszállított mennyiség 69,54%-a volt. Az ellenkező végletet július képviseli, amikor egyetlen nap érkezett szállítmány (két szekéren 800 kocka). Júniusban és augusztusban 9 illetve 11 fuvarral majdnem ugyanannyi kőszó érkezett (23 050 illetve 23 700 kocka).

A 34 szállítási naphoz 15 napon egyszerre több fuvar (összesen 51-et) fogadtak Debrecenben. Egy-egy fuvar több szekérrakományt foglalt magában. 347 járművön (az összes 80,9%-a) 147 950 kockát rakodtak ki a kamarában. Azt mondhatjuk, hogy a teljes mennyiség 81,2%-t néhány nap alatt (naponta átlag 9863 darabot) hozták a városba. A legtöbb kőszót 10 májusi napon (18 szállítási napot tartalmaz regisztrumunk erre a hónapra) hozták be (111 800 darabot), ami a teljes ehavi mennyiség 88,2%-ának felelt meg. Május 21-e emelkedik ki, ugyanis hat fuvarral 54 szekéren 21 650 sókockát hoztak. Május 14-én szintén hat szállítmány érkezett, ám a 39 szállító alkalmatosság csupán 17 700 kockát vitt. Május 17-re öt szállítás esett, amikor is 31 szekéren 14 350 kőszó érkezett. Érdeemes megemlíteni, hogy május 22-én három szállítmány 29 szekéren 11 650 kőszót találtak. Májussal szemben júniusban és augusztusban 3-3 olyan nap akadt, amikor egyszerre több szállítmány lehetett regisztrálni. Ám az ebben a hónapban regisztrált 9 szállítmányból 6, az augusztusban feljegyzett 11 fuvarból pedig 8 esett ilyen napra. Azt lehet mondani, hogy a szállítmányok fogadása csupán néhány napon adott különösen sok munkát az alkalmazottaknak. Valószínű, hogy amint megérkeztek a szekerek, nem volt érdemes várakoztatni őket.

³⁹ DF 222154. Zsigmond 1397. évi intézkedése ellenére a Felső-Tisza vidékére került máramarosi termék. Egy 1417. évi esetből kiderül ugyanis, hogy Vidteleknél (Bereg megye) a tiszai réven kalmárok és mások rendszeresen szoktak Máramarosból vagy máshonnan sót átvinni. *Zsigmondkori oklevéltár*, VI. 84. sz.

Azok a szekeresek, akik abból a 23 biztosan azonosítható helységből, amelyek Székelyhíd, Margitta, Szalárd és Szalacs vidékére helyezhetők, származtak, összesen 76 400 kockát (az összes 41,9%) szállították. A Debrecen s a körülötte fekvő biztosan azonosítható helységek lakosai 30 800 kockát (ebből Debrecenre esett 13 600) fuvaroztak (16,9%). A maradék hat biztosan azonosítható helységre⁴⁰ 24 250 kocka esett. Ebből a helységcsoportból származók szekereztek tehát Debrecenbe az összes kőso 73%-t (131 450 sókocka).

Érdemes megvizsgálni, hogy a négy oppidum illetve Margitta és Nagymihály lakói miként vették ki a részüket ebből a tevékenységből. Debrecen és Margittát leszámítva mindegyikük csupán egy-egy fuvarral tűnt fel a regisztrumban. Margittaiak négy alkalommal 6600 kockát vittek a városba (15 szekéren). A debreceniek 5 alkalommal 34 szekéren 13 600 kőso szállítottak. A tény mutatja a debreceniek jelentős, ha nem is kiemelkedő, súlyát. A hat helység lakói összesen 25 200 kockát vittek (13,83%). Ha a vásártartó helyként számon tartott Asszonyvásárát, s a piac-hely, majd a 16. század elején oppidum Diószeget is számításba vesszük, 28 150 kockát kapunk (15,45%). Azt mondhatjuk, hogy a szállításba elsősorban a falvak népe kapcsolódott be. Debrecen után a legtöbb kőso (13 200) kécziek (Magyarkéc) három alkalommal hoztak a városba. Utánuk Albis jobbágysai következtek (négy alkalommal, 8100 kocka).

Egy-egy fuvarra átlagosan 2640 kocka esett. Ha összeadjuk azoknak az eseteknek az adatait, amikor egy-egy alkalommal egy helység szekeresei egyszerre az átlagnál több kockát szállítottak a kamarába, azt látjuk, hogy 27 alkalommal együttesen, 266 szekéren 116 650 (64%) kockát hoztak, vagyis a fuvarok nagyobbik hányada átlag felettinek tekinthető. 15 olyan esetet regisztrálhatunk, ahol a szállítmány 4000 kockát is meghaladta, kamarai értéke tehát Désen 40, Debrecenben azonban már 80–90 aranyforintot is elérte. Ezek a szállítmányok összesen 77 950 kőso vittek (az átlag feletti kétharmadát, az összes 42,79%-át!). A listát az a két Csomaközre való jobbágys vezeteli, akik 18 szállító alkalmatosságon egyszerre 7600 kőso (értéke a kamaráknál Erdélyben 76, Debrecenben 152–171 aranyforint) hoztak. A sorban utánuk bagosi (6300 darab, 16 szekér), kéczs (6200 darab, 14 szekér), sámsoni (6000 darab, 14 szekér) s tamási (5600 darab, 12 szekér) jobbágypáros következett. Ebben a kategóriában a sort a kéczs zárják 4000 kősoval. Az egy-egy alkalommal átlagot meghaladó mennyiséget szállító személyek lakhelye 24 helység. Ezen a listán debreceniek háromszor, margittaiak egyszer találhatók, míg a kéczs háromszor. A 4000 kockánál egy alkalommal többet szállító fuvarosok lakhelyét tükröző listán azonban egyetlen oppidumot illetve vásárhelyet sem találunk (legfeljebb Nagyfalu említhető, ha azonos a Kraszna megyei oppidummal). Elemzésünk ismét megerősíti azt a véleményünket, hogy a só szállításába elsősorban a falvak ügyes illetve tehetősebb jobbágysai kapcsolódtak be.

⁴⁰ Gáborján, Girót, Kávás, Csomaköz, Szaniszló, Vállaj

Nem tudjuk, hogy milyen szekereket használtak a gazdák. Bizonyára lehettek különbségek az egyes szállító eszközök között.⁴¹ Az egy szekéren szállított legkisebb mennyiség átlag 285/6, a legnagyobb pedig 550 kocka volt. A számok jelzik a különbségeket, illetve arra utalnak, hogy a kockák sem voltak pontosan egyformák. Egy-egy szállító alkalmatosságra 424-425 kockát számolhatunk, ami kb. 1700 kilogramm körüli mennyiségnek felelne meg.⁴² 1447-ben Szalacsi Bálinttól, a váradi káptalan jobbágyától a dési kamarások emberei a váci vásáron jogtalanul koboztak el 500 sót, amit rögvést értékesítettek. Angelo máramarosi sókamarás ezért 1000 darabot adott neki a dési illetve a széki kamarásokkal.⁴³ Sajnos nem tudjuk, hogy egy vagy két szállító eszközön hozta-e Bálint Vácra a terméket.

Forrásokban gyakran bukkanunk az országban sót szállító jobbágyokra. Néha azt is megtudjuk, hogy mennyi kocka volt náluk vagy hány ökör vagy ló húzta a szállító alkalmatosságot. 1374-ben Bebek György famulusát két kocsi só és 16 ökör elvétele miatt állították az országbíró elé.⁴⁴ Egy 1416-os erdélyi ügyben két szekeret 16 ökör húzott. Az ügy állítólag a sókamarára tartozott, vagyis a jobbágyok ez esetben is sót szállíthattak.⁴⁵ 1426-ban ura sóját adta el Eperjesen egy jobbágy. Hazafelé tartva, Újlakon a birtokos, Losonci Dénes familiárisa elvette a szekerét, az azt húzó nyolc ökröt, s a só árát, 30 új forintot. A rakomány kb. 300 (máramarosi) kockából állhatott.⁴⁶ 1427-ben a Szabolcs megyei Vasmegyeren egy jobbágytól elvették

⁴¹ A szekerek funkciójuk szerint, tájak szerint különbözőek lehettek. Ide kívánczik azonban néhány adat. 1464 nyarán az ausztriai Wampersdorfból parasztok árut vittek Sopronba, ám a városkapitány megtámadta őket, s elvette dolgaikat. A szekeret 3 ló húzta, s a ponyva alatt $\frac{1}{2}$ font só lapult, ami kb. 840 kilogrammnak, azaz 8,4 mázsának felel meg. Házi Jenő: *Sopron város története*. I. rész 1–7., II. rész 1–6. Sopron, 1921–1943., II/3. 339. 1498-ban a pozsonyiak 2 szekéren 2 font (1 font = 16,8 métermázs) sót hoztak Bécsből. A rakományt 7 ló húzta. AMB. Kammerrechnungen K-55. 77. (MOL. Filmtár). A 16. század közepén úgy számoltak, hogy a sót szállító székely szekérbe 2 lovat vagy 6 ökröt fognak, vagyis ez az alkalmatosság kisebb lehetett. *Székely oklevéltár* I–VII. Szerk. Szabó Károly, Papp Miklós stb. Budapest, 1872–1898., II. 125. Ugyanekkor Erdélyben a sót szállító alkalmatosságra 15–17. métermázsra fért. Vö. Draskóczy, 2005. 112–116. Lüneburgban egy lastnyi (16 métermázs) só rakományt 4 ló húzott. (Harald Witthöft: *Struktur und Kapazität der Lüneburger Salina seit dem 12. Jahrhundert*. = *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 63. 1976. 27. 1 font Küfel = 8 β Küfel = 240 darab Küfel. Közkeletű felfogás szerint a Küfelben lévő termék 12,5 font (= 7 kg) nehéz volt (*Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*. I. Hrsg. Alfred Francis Pribram. Wien, 1938. 781.)

⁴² Draskóczy, 2010. 55.

⁴³ DL 44490. Az eset nem csupán azért érdemes a figyelemre, mert kiderül belőle, hogy mezővárosi jobbágyember milyen messze vitt eladni ebből a termékből. Azért is figyelemre méltó, mert Angelo (mivel az elkobzott sót eladták, Bálintnak kára és adóssága keletkezett Szalacson) kétszer annyit adott a károsultnak, mint amennyit veszített, azaz a hivatal vezetője feltehetően úgy számolt, hogy a jobbágy Szalacson száz darabot 2 aranyforintért szerzett be.

⁴⁴ Az *Abaffy család levéltára 1247–1515*, a *Dancs család levéltára 1232–1525*, a *Hanvay család levéltára 1216–1525*. Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1993. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok 23.) H110. sz.

⁴⁵ *Zsigmondkori oklevéltár*, VI. 1749. sz.

⁴⁶ DF 221637. 1425-ben Sáros megyében egy tömény só 1000 százdénáros forintot ért (DL 11623.). Ez az összeg 310–330 aranyforinttal lehet egyenlő. Mivel egy tömény 10 ezer darab, így 100 kocka

a szekérét, amin 500 kockát találtak (sajnos a járművet húzó állatokról nem szólt forrásunk).⁴⁷ 1447-ben losonci Bánfi István elvett három, sóval megrakott szekeret s az azokat húzó 28 ökröt. Eszerint egy-egy szállító alkalmatosság elé 8–10 igavonó állatot fogtak.⁴⁸ 1497-ben két fehérvári polgár két, sóval megrakott szekérrel, amelyeket 16 ökör húzott, igyekezett a pápai heti piacra, midőn a Veszprém megyei Koppány-nál megtámadták őket.⁴⁹ Mindeme példák alapján joggal feltételezhető, hogy a regisztrumban emlegetett, só szállítására használt szekerek nagyobbak lehettek az átlagos paraszti járműnél, s nagyobbik hányadukba 8–10 ökröt bizonyosan befogtak. Akinek lova volt, kevesebb igavonóra volt szüksége. A fehérvári példa arra is rámutat, hogy sóval kereskedő polgárok alkalmatossága elé alkalmanként ugyanúgy 8 ökör kerülhetett, mint példáinkban parasztok szállító eszköze elé. Ugyanakkor a 16. század elején Máramarosban sót szállító alkalmatosságok nagyobbak lehettek, hisz azok elé Oláh Miklós szerint 16 vagy még több ökröt fogtak be. Annak a két csomaközi személynek, aki 18 szekéren szállított, legalább 144 ökörre lehetett tehát szüksége. 8–10 ökör az átlagos jobbágyi igavonó állományánál több.⁵⁰

Példáink s forrásunk alapján elmondható, hogy a falusi jobbágyi társadalomban kialakult egy olyan tehetős réteg, amely elegendő igaerővel és megfelelő szállító alkalmatossággal rendelkezett ahhoz, hogy a só szállításába (és kereskedelmébe is) bekapcsolódjon.

A hazai kutatás többszörösen bizonyította, hogy a magyarországi városoknak van egy szűkebb piackörzete, ami egy rast, azaz két budai mérföld, ami 16–17 kilométernek felel meg, vagyis a körzet határa 10–20 kilométer között lehet. A nagyobb városok tágabb piaci körzettel is rendelkeztek, aminek a határa a várostól nyolc mérföldnyire (64 kilométer) volt. Ezen kívül ezen helységeknek a távolsági kereskedelembe betöltött szerepe alapján lehetett egy 150–170 kilométeres hatósugara. Az útviszonyok természetesen befolyásolták azt, hogy valójában milyen nagyságú területre terjedt ki egy-egy város piackörzete.⁵¹ Debrecen piackörzete hatósugarának a szélét Kubinyi András 200–350 kilométerre tette.⁵²

ára ekkor itt 3,1–3,3 aranyforint lehetett. 1423 decemberében az aranyforint még 225 új dénárt ért (*Zsigmondkori oklevéltár*, X. 1521. sz.). 30 új forint 9,3–9,6 aranyforint (Vö. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 194.).

⁴⁷ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2003., 397. sz.

⁴⁸ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I – II. Budapest, 1908–1928., I. 660–661.

⁴⁹ *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története*. I–XII/B. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916. VIII. 542.

⁵⁰ Draskóczy, 2005. 113–116. Feltételezhető, hogy nagyobb, több szekérből álló szállítmányok esetén a forrásunkban olvasható személyeknél több jobbágy vett részt a termék továbbításában.

⁵¹ Kubinyi, 1972. 45–46., 59., Kubinyi, 2000. 35–36., Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. = *Századok*, 144. 2010. 1340–1343. A 2 mérföldes illetve 8 mérföldes sugárral megrajzolható körök a körzeteknek a határát természetesen csak hozzávetőlegesen tükrözik, ugyanis a valóságos helyzet függ az úthálózattól, a földrajzi viszonyoktól.

⁵² Kubinyi, 2000. 178.

A biztosan elhelyezhető települések nagy többsége Debrecen, Szalacs, Szalárd, Székelyhíd és Margitta illetve Nagykároly két mérföldes körzetén belül lelhetők fel. Az ebben a településcsoportban található helységek zöme pedig Debrecen tágabb, nyolc mérföldes sugárral jelezhető piackörzetén belül (vagy annak határán), és a várostól keletre eső részén, fedezhető fel. A bizonytalanul azonosítható helyek többsége szintén ezen a határon belül fekszik. A sófuvarosok származási helye egybeesik a tágabb piaci körzet határával. Szalacs és Szalárd vidéke a Dés–Debrecen közötti távolság utolsó harmadára esett. A debreceni kamarába zömében azok szállították ezt a terméket, akik a város tágabb vonzáskörzetében laktak, s akik néhány napi utazás után eljutottak ide, és ugyanennyi idő alatt haza tudtak térni. Vagyis a sokamara nem csupán azzal járult hozzá a helység fejlődéséhez, hogy mindazok, akiknek erre a termékre szükségük volt, felkeresték a várost, hanem azzal is, hogy távolabbi vidékek lakói, akik só fuvarozásával foglalkoztak, szintén eljöttek ide. Lerakták szállítmányukat, vásároltak. A só szállítása alkalmas volt arra, hogy távoli vidékek lakói kapcsolatba kerüljenek a várossal, a városhoz kösse őket. Másrészt a só révén Debrecen kapcsolatokat tudott kialakítani Erdéllyel és Máramarossal. Vagyis ez a cikk illetve szállítása hozzájárult ahhoz, hogy Erdély és a Tiszántúl falvai, városai között a középkorban szoros kapcsolat alakuljon ki, a két régió gazdasága kiegészítse egymást.⁵³

Só szállítása Debrecenbe 1435–1436

Hónapok	Napok száma	Szállítások száma	Só mennyisége (kockában)	Só mennyiség százalékban	Szekerek száma	Egy szekérre jutó sómennyiség
Október	3	3	7 950	4,36	18	442
Május	18	45	126 700	69,54	297	427
Június	5	9	23 050	12,65	58	397
Július	1	1	800	0,4	2	400
Augusztus	7	11	23 700	13	54	439
Összesen	34	69	182 200	100	429	425

⁵³ Nem véletlen, hogy a debreceniek maguk is a 15. század második felében jelentős mértékben bekapcsolódtak a sókereskedelembé, királyi felhatalmazás alapján eljártak Erdélybe, Máramarosba. Draskóczy, 2005. 106–108., Simon, Zsolt: Verzeichnis der Schuldner der Thorenburger Salzkammer aus den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts.= *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 33/104/. 2010. 2. sz. 148.

FÜGGELÉK

A debreceni sókamara kimutatása, 1436⁵⁴

Jelzete: Magyar Országos Levéltár, DL 55061. (Régi jelzet újkori kéztől: No. 235. Fasc. 1. Registri 3. sec. 1400, s a lap alján ugyanattól a kéztől: 1436. 19–20. századi tulajdonbélyegzők: A MN Múzeum Könyvtára Kállay-levéltár, majd: Országos Levéltár Középkori Gyűjtemény 55061.)

A regisztrumot egy eredetileg 296 x 223 mm nagyságú papírlap elő- és hátlapjára írták. A papírt a megírás előtt félbe hajtották (fraktúr forma), az így létrejött négy oldalt mind jobb-, mind pedig baloldalán gondosan margóval látták el, majd utána írták be, beírás után függőlegesen és vízszintesen is egyszer összehajtották, ebben az állapotában nedvesség érte, ezért a kiterített lapjain egyforma romboidalakú vízfolt látható, amely több helyen megnehezíti az olvasást. A papírlapok a hajtásoknál és a szélükön több helyen sérültek. A vízjel ma már nem vehető ki pontosan. A szöveg korábbi regisztrum másolatának tekinthető. Az eredeti példányon nem található *folio* számozás. A kiadásban található *foliora* való felosztás, ami csupán a jobb tájékozódást szolgálja, a jelen tanulmány írójától származik.⁵⁵

1r Debrecen 1436⁵⁶

Item 19 die Octobri per Fabianum et Thomam Cantor de Kechy ⁵⁷	
in {die} VII curribus	salium 3 050
Item XXI die Octobri per Nicolaum Tizai et Stephanum Gaspari	
de Albes ⁵⁸ in III ^{or} curribus	salium 1 650
Item XXII die Octobri per Thomam Barta et Iohannem Bwzas de	
Valahy Iones ⁵⁹ S(tephani) ⁶⁰ de Losonch in VII <curribus>	salium 3 250

⁵⁴ Ezúton köszönöm meg Érszegi Géza c. egyetemi tanárnak (ELTE) és Sölch Miklós főlevéltárosnak (Magyar Országos Levéltár) a szöveg összeolvasásakor, a problémás részletek megoldásakor nyújtott segítségét.

⁵⁵ A szöveg kiadásánál felhasznált irodalom: Érszegi Géza: Paleográfia (A forráskiadás). In: *A történelem segédudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2001. 105–107., Tringli István: Középkori oklevelek kiadásának problémái. = *Fons*, 7. 2001. 1. sz. 7–40. A szöveg számait (akár szövegesen latinul, akár arab vagy un. római számokkal jelölték) változatlanul hagyjuk, a jobboldalon található összegeknél azonban (a római számok helyett) egységesen arab számozást használtunk.

Az azonos jelenségeket azonos jelekkel jeleztük:

() = siglák vagy más rövidítések feloldásának jelzése.

[] = az íróanyag hibája vagy károsodása miatt (lyuk, vízfolt) nem olvasható szövegrészek jelzése.

< > = a szövegből az író hibájából kimaradt, de szükséges szöveg pótlása.

{ } = tévedésből feleslegesen bekerült szöveg törlése.

⁵⁶ A Registrum első (cím)sora és az utolsó (záró)sora azonos, de a Registrum írásától eltérő egykorú kézzel íródott.

⁵⁷ Kec, Magyarkec (Kecul R.) Bihar megye (Jakó, 1940. 276–277.)

⁵⁸ Albis (Albiş R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 192–193.)

⁵⁹ Iones bizonytalan olvasat, talán Janusfalwa Bihar megye

⁶⁰ Bizonytalan olvasat

Item 5 die mensis Mai per Nicolaum Erdeli et Iacobum Farcas de Zemiclos ⁶¹ abatis de Zenthioh ⁶² in III curribus	salium 1 200
Item VIII die Mai per Andream et Michaellem Kagi de Zekelhid ⁶³ in III curribus	salium 1 400
Item XI die Mai per Gallum Blasi et Martinum Fekete de Azonwasar ⁶⁴ in III curribus	salium 1 250
Item eodem die per Matheum Thome et Simonem Terhes de Margitafalw ⁶⁵ in VI <curribus>	salium 2 800
Item eodem die per Iacobum Fekete et Stephanum Biro de Samson ⁶⁶ in XIII curribus	salium 6 000
Item XII die Mai per Petrum Calapach et Benedictum Deak de Abranfaw ⁶⁷ in VIII curribus	salium 3 500
Item eodem die per Thomam Balogh et Gregorium Faydos de Tamasi ⁶⁸ in XII curribus	salium 5 600*** ⁶⁹
Item eodem die per Petrum Magnum et Iohannem D[e]rsi ⁷⁰ de Hwzywmac[h] ⁷¹ in XIII curribus	salium 5 000*** ⁷²
Item XIII die Mai per Stephanum Veres et Lucam Bricci de Pachal ⁷³ in III curribus	salium 1 400
Item XIII die Mai per Demetrium Bachi et Emericum Parvum de Debrechen ⁷⁴ in VI curribus	salium 2 300
Item eodem die per Benedictum Badolo et Michaellem Vilos de Zalach ⁷⁵ in II curribus	salium 800
Item eodem die per Iohannem Biczas et Thomam Barta de Valay ⁷⁶ Stephani de Bator ⁷⁷ in VIII curribus	salium 3 950

⁶¹ Szentmiklós, Hegyközszenmiklós (Sînnicolau de Munte, R.) Bihar megye (Jakó, 1940. 352–353.)

⁶² Szentjobb, Bihar megye (Sîniob, R.) (Jakó, 1940. 350–351.)

⁶³ Székelyhid (Săcuieni, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 355–356.)

⁶⁴ Asszonyvására (Tîrgusor, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 197.)

⁶⁵ Margitafalva, Margitta (Marghita, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 294–296.)

⁶⁶ Sámson, Hajdúsámson/Szalóksámson, Bihar megye/Szabolcs megye, Szilágysámson (Şamşud, R) Közép – Szolnok megye (Jakó, 1940. 334., Németh, 1997. 172., Csánki, 1890–1913. I. 563.)

⁶⁷ Ábránfalva, *Vedresábrány* (Abramuţ, R.) Bihar megye, Kisábrány Szabolcs megye (Jakó, 1940. 199., Németh, 1997. 17.)

⁶⁸ Tamási, *Paptamási* (Tămăşeu, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 361.), a második Tamási elnéptelenedett, ma már biztosan nem azonosítható Bihar megyében (Györffy, 1987, 673., Vö. még Csánki, 1890–1913. I. 625.)

⁶⁹ Papír szakadása miatt az esetleges további szám nem olvasható ki.

⁷⁰ Bizonytalan olvasat,

⁷¹ Papír szakadt, hiányos, ám apró szövegmaradványból a *h* betű feltételezhető. Hosszúmacs, Szabolcs megye (Zoltai, 1926. 42., Németh, 1997. 126–127.)

⁷² További szám a papír hiányossága miatt nem olvasható

⁷³ Pacal, Érszöllős (Vişoara, R.), Közép-Szolnok megye (Csánki, 1890–1913. I. 562.)

⁷⁴ Debrecen, Bihar megye (Csánki, 1890–1913. I. 597–598.)

⁷⁵ Szalacs (Sălacea, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 344–345.)

⁷⁶ Vállaj, Szatmár megye (Németh, 2008. 330–331.)

	Item eodem die per Clementem Zathmari et Sebastianum Balog de Keserew ⁷⁸ in VI curribus	salium 2 500
	Item eodem die per Petrum Magnum et Thomam Desew de Nagfalw ⁷⁹ in 9 curribus	salium 4 950
	Item eodem die per Mathiam Poca et Iohannem Beite[s] ⁸⁰ de Debrechen ⁸¹ in VIII curribus	salium 3 200
	Item XV die Mai per Iohannem Barta et Blasium Blasi de Debrechen ⁸² in VIII curribus	salium 3 200
	Item eodem die per Bodmos ⁸³ et Eliam Macas ⁸⁴ de Debrechen ⁸⁵ in 4 <curribus>	salium 1 500
	Item 16 die Mai per Lucam Batnoozo ⁸⁶ et Iohannem Fekete de Ebesi ⁸⁷ , Iohannem [et] ⁸⁸ Stephanum de Zepes ⁸⁹ in VIII curribus	salium 4 500
1v	Item XVII die Mai per Sebastianum ⁹⁰ Magnum et Paulum Kerek-kes de Twlokdi ⁹¹ in III ^{or} curribus	salium 1 600
	Item eodem die per Ladislaum Petri et Thomam Magnum de Kenez ⁹² in X curribus	salium 4 150
	Item eodem die per Iacobum Piti et Nicolaum Mico de Hwzwpali ⁹³ in XIII <curribus>	salium 5 250

⁷⁷ Bátor, Nyírbátor, Szatmár megye. Valószínű olvasat, ugyanis Vállaj a Bátoriak birtoka volt. C. Tóth Norbert: A Bátori család ecsedi ága az 1440-es években. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41. 2006. 273.

⁷⁸ Keserű, *Érkeseű* (Cheşereu, R.) Bihar megye, Keserűegyház, Szabolcs megye (Jakó, 1940. 275–276., Németh, 1997. 108–109.)

⁷⁹ Nagyfalu Bihar megye, Kisnagyfalu/Érkisfalu (Satu Mic R.) Közép-Szolnok megye, Nagyfalu (Szilágynagyfalu, Nuşfalău R.) Kraszna megye, Tiszanagyfalu Szabolcs megye (Jakó, 1940. 305., Csánki, 1890–1913. I. 561, 580., Németh, 1997. 137.)

⁸⁰ Bizonytalan olvasat, a szakadás miatt a név utolsó betűje nem határozható meg. Talán: Böjtös

⁸¹ Debrecen, Bihar megye

⁸² Debrecen, Bihar megye

⁸³ Bizonytalan olvasat

⁸⁴ Bizonytalan olvasat

⁸⁵ Debrecen, Bihar megye

⁸⁶ Bizonytalan olvasat

⁸⁷ Ebes, Szabolcs megye (Németh, 1997. 68.)

⁸⁸ Bizonytalan olvasat

⁸⁹ Szepes, Bihar megye: *Szepes*, esetleg Szatmár megye hasonló nevű települése (Zoltai, 1926. 54–55., Jakó, 1940. 354., Németh, 2008. 293.). Ebes részben a Szepesi család birtoka volt, így felmerül a gyanú, hogy regisztrum *Szepes* bejegyzése mögött valójában a birtokosokat kell látnunk. Szepesi János, László és István birtokügyeire vö. *Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*. Összeállította: Herpay Gábor. Debrecen, 1916. 98., 99., 101., 104., 112., 116., 134. sz.

⁹⁰ Bizonytalan olvasat

⁹¹ Tulogd, Bihar megye (Jakó, 1940. 342.)

⁹² Kenéz, *Érkenéz* (Voivozi, R.) Bihar megye, Kenéz (Magyarhomorog közelében puszta), Cserepes-kenéz/Újkenéz, Taktakenéz Szabolcs megye (Jakó, 1940. 272., Németh, 1997. 106–107.)

⁹³ Hosszúpályi, Bihar megye (Jakó, 1940. 317.)

Item eodem die per Andream Isaak et Thomam Anthoni de Oltoman ⁹⁴ in III curribus	salium 1 200
Item eodem die per Nicolaum Adoni et Dominicum Karachwn de Albes ⁹⁵ in III curribus	salium 1 150
Item XVIII die Mai per Andream Nag et Iohannem Kenieres de Gaslospetri ⁹⁶ in II curribus	salium 800
Item eodem die per Thomam Cassa et Franciscum Michkei de Wedi ⁹⁷ in V curribus	salium 2 200
Item eodem die per Ladislaum Fabrum et Gregorium Balogh de Abrani ⁹⁸ in V curribus	salium 2 300
Item eodem die per Mathiam Emerici et Valentinum Galli de Apati ⁹⁹ in III curribus	salium 1 200
Item XVIII die Mai per Augustinum Zel et Augustinum Farcas de Margitafalw ¹⁰⁰ in III ^{or} curribus	salium 1 600
Item eodem die per Lucam Bedi ¹⁰¹ et Gregorium Tot de Gaborian ¹⁰² Iohannis Ricalf in XI curribus	salium 4 300
[Item eodem] ¹⁰³ die per Mathiam Zeles et Paulum Fekete de Twlokdi ¹⁰⁴ in II curribus	salium 800
Item XXI die {die} Mai per Laurentium Sapi et Iohannem Filipi de Zepes ¹⁰⁵ in VI curribus	salium 2 450
Item eodem die per Mathiam Thome et Benedictum Zilwasi de Kechi ¹⁰⁶ in XIII curribus	salium 6 200
Item eodem die per Georgium Miko et Anthonium Kewer de Bagos ¹⁰⁷ in XVI curribus	salium 6 300

⁹⁴ Ottomány, Bihar megye (Jakó, 1940. 311.)

⁹⁵ Albis (Albiş R.), Bihar megye

⁹⁶ Gálospetri (Galoşpetreu, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 321.)

⁹⁷ Véd, Bihar megye (Jakó, 1940. 387.)

⁹⁸ Ábrány, *Nyírábrány*, Monostorosábrány Bihar megye, Kisábrány Szabolcs megye (Jakó, 1940. 198, Németh, 1997. 17.)

⁹⁹ Apáti, Bihar megye (Körösszegapáti, Oláhapáti, Apátkeresztúr, Felapáti, Pusztapáti), Szabolcs megye (Aranyosapáti, Pócspetri határába és Vasmegyer határába beolvadt helységek), Szatmár megye (Olcsvaapáti, Dobrácsapáti /Apateu, Szamosszeg illetve Értarcsa határába beolvadt települések, Vö. Jakó, 1940. 196–197., Németh, 1997. 23–24., Németh, 2008. 6–8.)

¹⁰⁰ Margitafalva, Margitta (Marghita, R.), Bihar megye

¹⁰¹ Bizonytalan olvasat

¹⁰² Gáborján, Bihar megye (Jakó, 1940. 244.)

¹⁰³ 8–9 betűhely szakadás

¹⁰⁴ Tulogd, Bihar megye

¹⁰⁵ Szepes, Bihar megye, esetleg Szatmár megye hasonló nevű települése

¹⁰⁶ Kec, Magyarkéc (Kecul R.) Bihar megye

¹⁰⁷ Bagos, Hajdúbagos, Bihar megye, Szilágybagos (Boghiş R.) Kraszna megye, Kutyabagos Szabolcs megye, Csengerbagos (Boghiş, R.) Szatmár megye (Jakó, 1940. 282., Csánki, 1890–1913. I. 581., 603., Németh, 1997. 27., Németh, 2008. 14–15.)

	Item eodem die per Mathiam Albesi et Andream Varga de Chokaly ¹⁰⁸ in VIII curribus	salium 2 900
	Item eodem die per Nicolaum Ach et Iohannem Erdeli de Menscenth ¹⁰⁹ in 5 curribus	salium 2 000
	Item eodem die per Matheum Magnum et Martinum Zowan de Bogiozlo ¹¹⁰ in V curribus	salium 1 800
	Item XXII die Mai per Paulum Chompasi et Georgium Keresturi de Kawas ¹¹¹ nobile[s] in V curribus	salium 2 000
	Item eodem die per Iacobum Kathoch et Thomam Biro de Chomacaz ¹¹² in XVIII curribus	salium 7 600
	Item eodem die per Iohannem Chako et Ladislaum Bako de Pochai ¹¹³ in VI curribus	salium 2 050
	Item XXIII die Mai per Michaellem Nilas et Andream Nilas de Zanizlo ¹¹⁴ in 9 curribus	salium 4 400
2r	Item XXVIII die Mai per Albertum Hewesi et de Zalard ¹¹⁵ in uno curru	salium 400
	Item XXV die Mai per Oswaldum et Briccium Kerekes de Kerali ¹¹⁶ in III <curribus>	salium 1 300
	Item XXVI die Mai per Paulum Kowach et Anthonium Veres de Nagmihal ¹¹⁷ in VI curribus	salium 2 400
	Item eodem die per Iohannem Egidi et Petrum Mathie de Giroth ¹¹⁸ Georgi ¹¹⁹ de Mihalfalwa in IIII curribus	salium 2 000
	Item XXX die Mai per Gregorium Magnum de Nagfalw ¹²⁰ , fideiussor Petrus Bodor de eadem in uno curru	salium 500
	Item primo die Iwnii per Valentinum Zelesi et Emericum Georgii de Orrothlanchaholi ¹²¹ in V curribus	salium 2 500

¹⁰⁸ Csokaly (Ciocaia, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 229.)

¹⁰⁹ Mindszent, Bihar megyében két ilyen nevű település (egyikük mára elnéptelenedett), Érmindszent (Ady Endre, R.) Közép-Szolnok megye (Jakó, 1940. 302–303., Csánki, 1890–1913. I. 560.)

¹¹⁰ Bogyoszló, Érbogyoszló (Buduslău, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 216.)

¹¹¹ Kávás, Érkávás (Căuș, R.) Közép-Szolnok megye, Kávásd (Căușd) Bihar megye, a Bihar megyei Kávásd kevésbé valószínű, ugyanis a 15. században már így nevezték a falut. (Csánki, 1890–1913. I. 557., Jakó, 1940. 270.)

¹¹² Csomaköz (Ciumești, R.), Szatmár megye (Németh, 2008. 52–53.)

¹¹³ Pocsaj, Bihar megye (Jakó, 1940. 325.)

¹¹⁴ Szaniszló (Sanislău, R.), Szatmár megye (Németh, 2008. 274–275.)

¹¹⁵ Szalárd (Sălard, R.), Bihar megye, (Jakó, 1940. 345–346.)

¹¹⁶ Királyi (Chiraleu R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 279.)

¹¹⁷ Nagymihály, Érmihályfalva (Valea lui Mihai, R.), Bihar megye (Jakó, 1940. 302.)

¹¹⁸ Girót, Érgiről (Ghirolt, R.) Közép-Szolnok megye (Csánki, 1890–1913. I. 555.)

¹¹⁹ bizonytalan olvasat

¹²⁰ Nagyfalva Bihar megye, Kisnagyfalva (Satu Mic R.) Közép-Szolnok megye, Nagyfalva (Szilágy-nagyfalva, Nușfalău R.), Kraszna megye, Tiszanagyfalva, Szabolcs megye

¹²¹ Orrotlancsaholy, Középsőcsaholy (Cehăluț, R.) Közép-Szolnok megye, Csaholy (= Nyírcsaholy) fekszik Szatmár megyében (Csánki, 1890–1913. I. 553., Németh, 2008. 41–42.)

Item eodem die per Stephanum Ideges et Iohannem Adoni de Debrechen ¹²² in VIII curribus	salium 3 300
Item secundo die Iwnii per Dionisium Bato ¹²³ et Petrum Boros de Petri ¹²⁴ in VII curribus	salium 2 750
Item eodem die per Iohannem Io et Nicolaum Temeskezy de Iankahazy ¹²⁵ in VI curribus	salium 2 400
Item tercio die Iwnii per Sebastianum Bech et Andream Kony ¹²⁶ de Keserew in VII curribus	salium [2]000*** ¹²⁷
Item [VI die ?] ¹²⁸ Iwnii per Benedictum Elie et Michaellem Ioh[annis] ¹²⁹ de Cehy ¹³⁰ in III ^{or} curribus	salium 1 600
Item eodem die per Nicolaum Cazdag et Iohannem Zanto de Vertessi ¹³¹ in X curribus	salium 4 800
Item X die Iwnii per Iohannem Hegi et Petrum Chako de Piti ¹³² in 9 curribus	salium 3 100
Item XI die Iwnii per Demetrium Azalos et Anthonium Fodor de Wedi ¹³³ in II curribus	salium 600
Item 3 die Iwlii per Iohannem Galli et Valentinum Be[r]ke ¹³⁴ de Kerali ¹³⁵ in [II] curribus	salium 800
Item 3 die Augusti per Ladislaum Stephani et Georgium Zabo de Bogiozlo ¹³⁶ in II curribus	salium 800
Item eodem die per Georgium Gwbas et Georgium Stephani de Margitafalw ¹³⁷ in [II] curribus	salium 800

¹²² Debrecen, Bihar megye

¹²³ bizonytalan olvasat

¹²⁴ Petri, Monuspetri (Molnospetri) Bihar megye, Lövöpetri, Pócspetri, Petri, ami Geszteréd és Bököny közötti elpusztult helység (1447-ben már pusztá) Szabolcs megye, Mezöpetri Szatmár megye (Jakó, 1940. 322., Németh, 1997. 154–155., Németh, 2008. 230.)

¹²⁵ Jankaháza, Jankafalva (Ianca, R.) Bihar megye (Jakó, 1940. 264.)

¹²⁶ Bizonytalan olvasat

¹²⁷ Utána következő szám nem látszik

¹²⁸ 8–9 betűhely szakadás, bizonytalan olvasat

¹²⁹ 2–3 betűhely szakadás

¹³⁰ Csehi, Váradcsehi (Ciheiu, R.) Bihar megye, Csehi, ma pusztá Kereszttelek mellett Kraszna megyében, Szilágycseh (Cehu Silvaniei, R.), Somlyócsehi (Cehei, R.) Közép-Szolnok megye, Szabolcs megyében a mai Hajdúhadház területén feküdt hajdan ilyen nevű helység (Jakó, 1940. 226., Csánki, 1890–1913. I. 546., 553., Németh, 1997. 53.)

¹³¹ Vértes, Bihar megye (Jakó, 1940. 388.)

¹³² Bizonytalan olvasat, esetleg Pete, Szatmár megye (két ilyen nevű település volt) vagy Pár/Szilágy-pár (Piru, R.) Közép-Szolnok megye (Csánki, 1890–1913. I. 483., 562.)

¹³³ Véd, Bihar megye

¹³⁴ Bizonytalan olvasat

¹³⁵ Királyi (Chiraleu R.), Bihar megye

¹³⁶ Bogyoszló, Érbogyoszló (Buduslău, R.), Bihar megye

¹³⁷ Margitafalva, Margitta (Marghita, R.) Bihar megye

	Item VIII die [Au]g[usti] per Lucam Brici et Ioha[nnem] Cozme de Pachali ¹³⁸ in II curribus	salium 1 000*** ¹³⁹
	Item XII die Augusti per Thomam Apati de Margita ¹⁴⁰ in 3 curribus	salium 1 400
	Item eodem die per Nicolaum Dionissi et Eliam Deak de Albes ¹⁴¹ in 4 curribus	salium 1[600] ¹⁴²
2v	Item XII die Augusti per Nicolaum Magnum et Laurentium Galli de Kerali ¹⁴³ in 4 curribus	salium 1 600
	Item XVI die Augusti per Valentinum Kerekes et Mihaelem Balogh de Oltoman ¹⁴⁴ in 4 curribus	salium 1 600
	Item XVII die Augusti per Benedictum Zilwasi et Martinum Thome de Kechi ¹⁴⁵ in 9 curribus	salium 4 000
	Item eodem die per Michaellem Veres et Bartholomeum Petri de Eteli ¹⁴⁶ in X curribus	salium 4 900
	Item eodem die per Thomam filium Pauli et Iohannem Chako de Albes ¹⁴⁷ in 9 curribus	salium 3 700
	Item XXV die Augusti per Michaellem Vasardi ¹⁴⁸ et Ladislaum Demetri de Diosceg ¹⁴⁹ in V curribus	salium 1 700

Explicit Registrum 1436
ad Cameram Debrechen

¹³⁸ Pocsaj, Bihar megye

¹³⁹ 3–4 betűhelynyi hiány

¹⁴⁰ Margitafalva, Margitta (Marghita, R.) Bihar megye

¹⁴¹ Albis (Albiş R.), Bihar megye

¹⁴² Bizonytalan olvasat

¹⁴³ Királyi (Chiraleu R.), Bihar megye

¹⁴⁴ Ottomány, Bihar megye

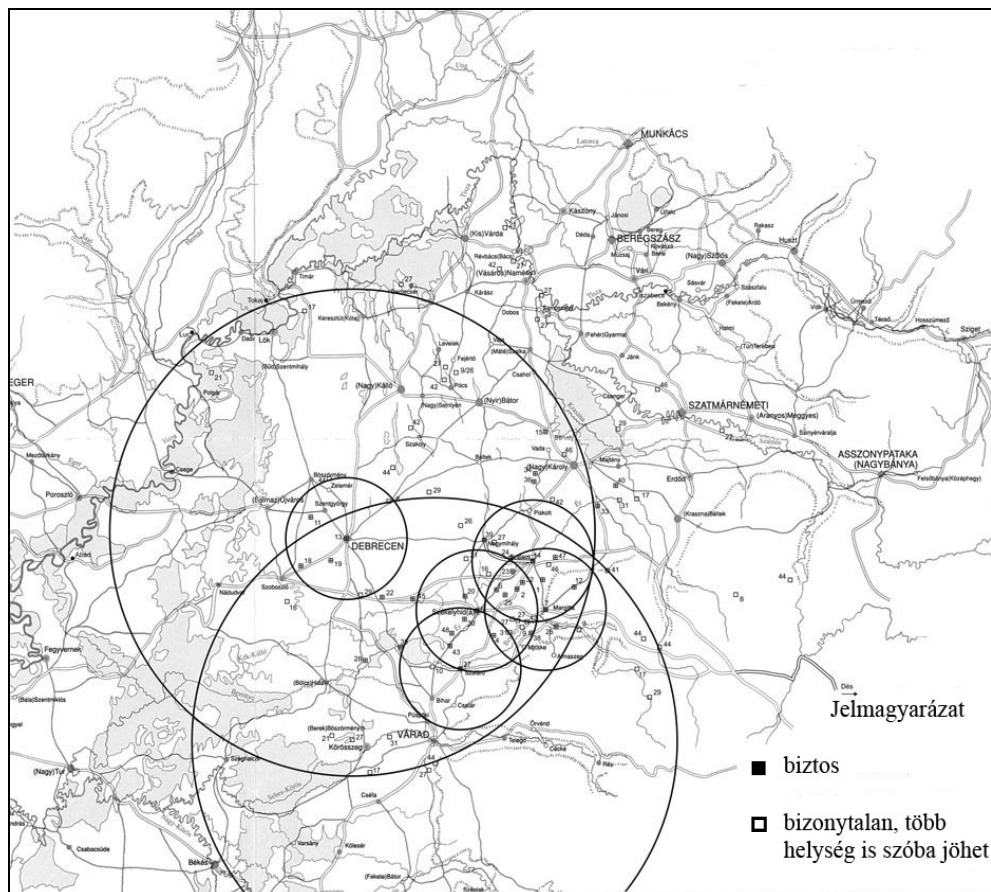
¹⁴⁵ Kecz, Magyarkéc (Kecul R.) Bihar megye

¹⁴⁶ Etel, Közép-Szolnok megye (Csánki, 1890–1913. I. 554.)

¹⁴⁷ Albis (Albiş R.), Bihar megye

¹⁴⁸ Bizonytalan olvasat

¹⁴⁹ Diószeg, Bihardiószeg (Diosig, R.) Bihar megye (Jakó, 1940. 234–235.)

*A debreceni kamarába sói szállító személyek származási helye
A térképen jelölve van Debrecen, Margitta, Szalacs, Szalárd és Székelyhid,
2 mérföldes körzete, illetve Debrecen és Váradi nyolc mérföldes körzete.
Egy mérföld = kb. 8000 m*

*Térképen található települések azonosítása*¹⁵⁰

1. Keczi, Bihar megye: Magyarkeci (Kecul R.)
2. Albis (Albiş R.), Bihar megye
3. Jones, Bihar megye: Janusfalva?
4. Szentmiklós, Bihar megye: Hegyközszentmiklós (Sinnicolau de Munte, R.)
5. Székelyhid (Săcuieni, R.), Bihar megye
6. Asszonyvására (Tîrgusor, R.), Bihar megye
7. Margitafalva, Bihar megye: Margitta (Marghita, R.)

¹⁵⁰ A térkép elkészítéséhez Kubinyi, 2000. térképmellékletét használtuk fel. A térképet rajzolta Palo-vics Éva.

8. Sámson, Szabolcs megye /Bihar megye: *Hajdúsámson*/ Szalóksámson Közép – Szolnok megye: Szilágysámson (Şamşud, R.)
9. Ábránfalva, Bihar megye: *Vedresábrány* (Abramuţ, R.), Szabolcs megye: Kisábrány
10. Tamási, Bihar megye: *Paptamási* (Tămăşeiu, R.), Tamási
11. Hosszúmacs, Szabolcs megye
12. Pacal, Érszöllős (Vişoara, R.), Közép-Szolnok megye
13. Debrecen, Bihar megye
14. Szalacs (Sălacea, R.), Bihar megye
15. Vállaj, Szatmár megye
16. Kesorú – Bihar megye: *Érkesorú* (Cheşereu, R.), Szabolcs megye: Kesorúegyház
17. Nagyfalu – Bihar megye: *Nagyfalu* (Szalonta közelében), Közép-Szolnok megye: Kisnagyfalu/Érkisfalu (Satu Mic R.), Kraszna megye: Nagyfalu oppidum (Szilágynagyfalu, Nuşfalău, R.), Szabolcs megye: Tiszanagyfalu
18. Ebes, Szabolcs megye.
19. Szepes, Bihar megye: *Szepes*, esetleg Szatmár megye hasonló nevű települése
20. Tulogd, Bihar megye
21. Kenéz, Bihar megye: *Érkenéz* (Voivozi, R.), Kenéz (Magyarhomorog közelében pusztá), Szabolcs megye: Cserepeskenéz/Újkenéz, Taktakenéz
22. Hosszúpályi, Bihar megye
23. Ottomány (Otomani, R.), Bihar megye
24. Gálospetri (Galoşpetreu, R.), Bihar megye
25. Véd, Bihar megye
26. Ábrány, Bihar megye: *Nyirábrány*, Monostorosábrány, Szabolcs megye: Kisábrány
27. Apáti, Bihar megye: Körösszegapáti, Oláhapáti, Apátkeresztúr, Felapáti, Pusztapáti, Szabolcs megye: Aranyosapáti, Pócspetri határába és Vasmegyer határába beolvadt helységek, Szatmár megye: Olcsvaapáti, Dobrácsapáti (Apateu R), Szamosszeg illetve Értarcsa határába beolvadt települések
28. Gáborján, Bihar megye
29. Bagos, Bihar megye: *Hajdúbagos*, Kraszna megye: Szilágybagos (Boghiş R.), Szabolcs megye: Kutya bagos, Szatmár megye: Csengerbagos (Boghiş, R.)
30. Csokaly (Ciocaia, R.), Bihar megye
31. Mindszent, Bihar megye: két ilyen nevű település (mára elnéptelenedtek), Közép-Szolnok megye: Érmindszent (Ady Endre, R.)
32. Bogyoszló (Érbogyoszló, Buduslău, R.), Bihar megye
33. Kávás – Közép-Szolnok megye: Érkávás (Căuaş, R.)
34. Csomaköz (Ciumeşti, R.), Szatmár megye
35. Pocsaj, Bihar megye
36. Szaniszló (Sanislău, R.), Szatmár megye
37. Szalárd (Sălard, R.), Bihar megye, oppidum
38. Királyi (Chiraleu), Bihar megye
39. Nagymihály, Bihar megye: Érmihályfalva (Valea lui Mihai, R.), oppidum
40. Girót, Közép-Szolnok megye: Érgirólt (Ghirolt, R.)
41. Orrotlancsaholy, Közép-Szolnok megye: Középsőcsaholy
42. Petri, Bihar megye: Molnospetri, Szabolcs megye: Geszteréd és Bököny közötti elpusztult helység (ami azonban 1447-ben már pusztá), Lövépetri, Pócspetri, Szatmár megye: Mezőpetri (Petreşti, R.)
43. Jankaháza, Bihar megye: Jankafalva (Ianca, R.),

44. Csehi, Bihar megye: Váradcsehi (Ciheiu, R.), Kraszna megye: Csehi, ma pusztá Kereszttelék mellett, Közép-Szolnok megye: Szilágycseh, oppidum, (Cehu Silvaniei, R.), Somlyócsehi (Cehei, R.), Szabolcs megye: mai Hajdúhadház területén feküdt hajdan ilyen nevű helység
45. Vértes, Bihar megye
46. Pete, Szatmár megye ? vagy Piri ? Közép-Szolnok megye: Szilágypér (Piru, R.) ?
47. Etel, Közép-Szolnok megye
48. Diószeg, Bihar: Bihardiószeg (Diosig, R.)

MEZŐVÁROSI POLGÁROK KEGYES ADOMÁNYAI A KÖZÉPKORBAN*

A keresztény egyház a középkori Európában – társadalmi helyzetétől teljesen függetlenül – az emberek hétköznapijainak szinte minden jelentősebb momentumában meghatározó szerepet játszott: a születéstől a halálig végigkísérte az egyén életét, osztozott sorsának fontosabb, örömteli vagy kevésbé örömteli eseményeiben. A középkor embere részben ebből fakadó vallásosságát, Isten és az egyház felé tanúsított elkötelezettségét változatos kollektív vagy egyéni rítusok során mutathatta ki.¹ Ezekben tükröződött a hívő társadalmi státusza és műveltsége, s néha – például különféle alapítványok esetében – a személy akár presztízscélokra is felhasználhatta ezt a vallásos megnyilvánulást. Egy település lakosságának vallási élete általában már magában a városi térhasználat jellemzőiben is kirajzolódott.²

A laikus vallásosság igen változatos formákat ölthetett. A városokban a céhekhez nagyon hasonló különféle vallásos társulatok, a testvérületek (*fraternitas, confraternitas*) voltak ennek fő szervezői, amelyek ugyan nem játszottak nyugat-európai rokonaikhoz hasonló nagy szerepet a városi társadalomban – és, tegyük hozzá, a városok bizonyos típusai, mint a mezővárosok és a püspöki székhelyek sem jelentettek igazi táptalajt a fejlődésükhöz – mégis, a lakosság nem elhanyagolható csoportjait tömörít-

* A tanulmány az OTKA PD 78132 számú pályázata keretében készült.

¹ A magyarság középkori vallásosságával foglalkozó munkák közül megemlítendő Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban*. Bp., 1940.; Marie-Madeleine de Cevins: *Az egyház a késő-középkori magyar városokban*. Bp., 2003. (továbbiakban de Cevins, 2003.) főként 148–167.; Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) Bp., 2005. Az egyén személyes vallásosságával kapcsolatosan lásd például F. Romhányi Beatrix: „Meretur vestre devocionis affectus...” Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In. „*Es tu scholaris*”. *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Grynaeus András–Magyar Károly–Végh András. (Monumenta Historica Budapestinensia 13.) Bp., 2004. 37–44. Újabban Fedeles Tamás foglalkozott részletesebben a kérdéssel, aki egy bárói família, az Újlakiak vallásosságát vizsgálta. Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. = *Századok*, 145. 2011. 377–418. A munka további szakirodalmi felvilágosítással is szolgál a témára nézve.

² Majorossy Judit: A polgári térhasználat elemei a késő-középkori Pozsonyban. In. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv IV*. Szerk. Á. Varga László. Bp., 2009. 73–97.

hették.³ A körmenetek is megemlézték ebből a szempontból, amelyek szintúgy jelentős tömegeket, egyes esetekben ezreket mozgattak meg, s a vallásosság „láthatóvá tétele” mellett komoly közösségformáló, identitást erősítő szereppel is bírtak.⁴

A személyes hit és a vallásosság szintén egyik jellemző – ha nem a legjellemzőbb – kifejezési módja a külföldi zarándoklatokba való bekapcsolódás volt. A népszerű kegyhelyek felkeresése, a peregrináció a középkori magyarság vallási életének szerves részeként és mindennapos megnyilvánulási formájaként értékelhető, amely úgy érdemszerzésre, mint a bűnbocsánat elnyerésére egyaránt alkalmas eszköznek számított.⁵

A szegények javára tett alapítványok és különféle adományok már nem csupán az üdvözülést, hanem észszerű szociális célokat is szolgáltak. Az esetletekről a végrendeletek (azok közül is leginkább a városi végrendeletek) rendszeresen megemlékeztek. Általában pénzt vagy élelmet juttatott a számukra a végrendelkező. A rászorulókról sokszor közvetett úton próbáltak gondoskodni: a javakat ilyen esetben leginkább ispotályokra hagyták (esetleg eleve adományból alapították meg azokat), amelyek a szegények, öregek és betegek ellátása mellett az egyszerű utazókat is befogadták, szállást nyújtva a számukra.⁶ Az ilyen intézmények bizonyos településeken a kapott adományok mennyiségét tekintve közvetlenül a plébániák után álltak a sorban.⁷

Szintén a lelki üdv megszerzésének elősegítését szolgálták az úgynevezett kegyes adományok.⁸ A kegyes adomány kifejezés alatt a hívőknek az egyház anyagi szükségleteihez való önkéntes hozzájárulását értjük.⁹ A másik fontos és hangsúlyo-

³ Kubinyi András: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon* (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999. 341–352. (továbbiakban Kubinyi, 1999.); de Cevins, 2003. 130–147.; Majorossy Judit: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. In: *Bátfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Bp., 2005. 253–291.

⁴ Fedeles Tamás: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. = *Aetas*, 22. 2007. 3. sz. 71–73. és 78–79.

⁵ A kérdéskört sokrétűen tárgyalja Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. (História könyvtár. Monográfiák 20.) Bp., 2003.

⁶ A végrendeletekről, azok általános menetéről és jellemzőiről alább még lesz szó. Az ispotályokhoz lásd: Kubinyi András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: Kubinyi, 1999. 253–267. Az ispotályok és a városi lét általános összefüggéseire lásd Uő: Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia 2.) Bp., 2004. 187–195.

⁷ Marie-Madeleine de Cevins: A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. = *Korall*, 11–12. 2003. 63.

⁸ A városi kegyes adományokról korai forrásbázison alapuló, statisztikai módszerek felhasználásával elvégzett remek összefoglaló Tóza–Rigó Attila: *'Divites et potentes'. Városi elit a 16. századi Pozsonyban, az 1529–1557 közötti végrendeletek tükrében*. PhD doktori értekezés. Miskolc, 2007. (továbbiakban Tóza–Rigó, 2007.) 223–271.

⁹ *Magyar katolikus lexikon VI.* Főszerk. Dr. Diós István. Szerk. Dr. Viczián Ottó. Bp., 2001. 434–435.

zandó ismérv, hogy a kegyes adomány célja egyértelműen az volt, hogy az adományozó számára a lelki üdvözülést biztosítsa. Míg a fent felsorolt vallási megnyilvánulások leginkább a városi lakosság csoportjaiban mutathatók ki, addig a kegyes adományok a mezővárosi polgárság körében is gyakoriak voltak. Az oppidumokban az ilyen, egyházat célzó adományok szinte kizárólagosan végrendeletekhez kötődtek, azaz csak elvétele találkozunk olyan esettel, amikor nem így kerül valamely polgári eredetű ingó vagy ingatlan jószág az egyház tulajdonába.

A testamentumok vizsgálata igen népszerűnek nevezhető a magyar középkor kutatói körében, ami a legkevésbé sem meglepő.¹⁰ E források ugyanis – típusától függően – meglehetősen nagy számban maradtak fenn, s mindezek mellett általában részletesen beszámolnak a végrendelező ingó és ingatlan vagyonáról, illetve készpénzállományáról, avagy kinnlevőségeiről is. Ez pedig lehetővé teszi, hogy segítségével társadalomtörténeti vizsgálatokat végezzünk: mind a végrendelező vagyoni viszonyaira, mind vallásosságára, mind pedig szociális kapcsolathálóját nézve értékes információkat szűrhetünk le belőlük. Ami azonban igazán izgalmassá teszi ezeket az iratokat az az, hogy a végrendeletek általában tételesen felsorolják a végrendelező ingóságait is: ruhaféleségek, ékszerek, nemesfém edények és evőeszközök, fegyverek, könyvek s egyéb használati tárgyak sora kerül említésre bennük, s ez megeremti az alapot ahhoz, hogy a középkori magyarországi anyagi kultúra vizsgálatához is felhasználjuk e forrásokat.¹¹

A végrendeletek közül a kutatók körében a legnagyobb népszerűségnek egyértelműen a városi polgárság testamentumai örvendenek, amelyek mind nagy számmal, mind részletességükkel, mind pedig jó hozzáférhetőségükkel vonzó kutatási terepet jelentenek.¹² A nemesi, illetve a különféle státuszú klerikusokhoz köthető – leggyakrabban plébánosi – végrendeletek ugyan számban már nem vethetők

¹⁰ E népszerűség okára lásd Solymosi László: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. = *Tiszatáj*, 28. 1974. 6. szám, 26–29.

¹¹ A legjobb példa erre: Szende Katalin: *Oththon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Bp., 2004.

¹² A széles szakirodalom közül most néhány fontosabb, illetve jellemzőbb művet említünk csak meg. Szende Katalin: A soproni későközépkori végrendeletek egyház és tárgytörténeti tanulságai. = *Soproni Szemle*, 44. 1990. 268–273.; Uő: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő-középkori Pozsonyban és Sopronban. = *Levéltári Közlemények*, 68. 1997. 77–98.; Uő: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája). = *Soproni Szemle*, 53. 1999. 343–356. (továbbiakban Szende, 1999.); Uő: Ital vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben. In. „*Es tu scholaris*”, 77–85.; Uő: Gyermek, testvér, házastárs. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében. In. *Bátfától Pozsonyig*, 293–317. (továbbiakban Szende, 2005.); Csukovits Enikő – Majorossy Judit: Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zárandoklatok a középkori városi gyakorlatban). In. *Várak, templomok, ispotályok*, 29–69.; Majorossy Judit: Archives of the Dead: Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Towns. = *Medium Aevum Quotidianum*, 48. 2003. 13–28. Uő: *Church in Town: Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills*. Bp., CEU, 2006. (PhD Dissertation). Valamivel későbbi időszakról számol be részletes külföldi szakirodalmi listával Tózsá-Rigó, 2007.

össze az előbbi típussal, azonban azokhoz hasonló részletességük és kultúrtörténeti jelentőségük miatt szintén jól hasznosíthatók.¹³ Külön érdemes megemlíteni a klerikusok végrendeleteinek azon jellemzőjét, hogy ezek az iratok általában részletesen felsorolják a hagyatékban lévő könyveket, a művek címeit, de legalábbis a témáját is pontosan említve, ami alkalmassá teszi ezeket a forrásokat a középkori könyvkultúra értékelésére is.

A fentiekből következően egyfajta aránytalanság figyelhető meg: míg a nemesi, plébánosi, s leginkább a városi végrendeletek vizsgálata népszerűvé vált napjainkban, addig a kutatás általában megfelelkezik a középkori magyar társadalom nagy többségét alkotó jobbágyság (s azon belül is a mezővárosi jobbágyság) testamentumairól.

Ennek alapvető oka a felhasználható források jellegében és számában keresendő. A városi végrendeletek – imént említett részletességük mellett – a jelentősebb civitasokból gyakorlatilag százával állnak rendelkezésre. Persze ez a mennyiség még így is elmarad az Európa nyugati részében megfigyelhető, városonként akár ezres nagyságrendben fennmaradt végrendeletektől.¹⁴ Ráadásul a források felkutatása sem jelent különösebb nehézséget, mivel a testamentumokat a 14. századtól már egyes helyeken városi könyvekbe jegyezték be. E könyvek eleinte vegyes tartalmúak voltak, azaz különféle ügyek – köztük a végrendeletek is – sorakoztak egymás után időrendben, azonban egyre inkább elterjedt az a gyakorlat, hogy ezeket már külön könyvben (*Protocollum Testamentorum*) rögzítették.¹⁵ Ilyen esetekben tehát a kutató viszonylag kényelmes helyzetben van.

A fenti helyzet alapján érthető, és egyáltalán nem túlzás Gerhard Jaritz azon megállapítása, miszerint a városi, időrendben és hely szerint is folyamatos sorozatokat alkotó végrendeletek „tömeges források” voltak.¹⁶ Sajnos azonban, ez a kijelentés egyáltalán nem alkalmazható a mezővárosi polgársághoz kötődő végrendeletekre. Ezek ugyanis – a talán egyetlen Újhelyet kivéve – egyrészt nagyon szórtak és protocollumokban sincsenek rögzítve, s ezért összegyűjtésük jóval több munkát igényel, másrészt pedig roppant egysíkúak is: az esetek többségében ingatlanról, s gyakran csak egyetlen ingatlanról esik szó bennük. Mégis, ha ezek a források nem is nyújtanak olyan színes képet, mint mondjuk a városi végrendeletek, azért alkal-

¹³ A nemesi végrendeletekre lásd Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. = *Soproni Szemle*, 53. 1999. 331–342.; Mályusz Elemér három plébánosi végrendeletet elemzett, amelyek közül ki kell emelni azt a Bereck szikszói plébános nevéhez fűződő 1517-ből származó testamentumot, amely több mint hetven tételben sorolja fel a plébános rendelkezéseit javai felől, s amely adatbősége miatt mindenképpen rászolgálna egy még részletesebb elemzésre is. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971. 130–137. (továbbiakban Mályusz, 1971.) A szikszói végrendelet jelzete: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban DF) 271000.

¹⁴ Szende, 2005. 295.; Szende, 1999. 344–347.

¹⁵ Szende, 1999. 351–352.

¹⁶ Gerhard Jaritz: A végrendeletek és a városi mindennapi élet: a Duna-völgy példája a késő középkorban. = *Soproni Szemle*, 53. 1999. 326.

masak arra, hogy a mezővárosok lakosságának végrendelkezési szokásairól, az egyházi intézmények tekintetében mutatózó preferenciáról, vagy a végrendelkezők társadalmi státuszáról egyfajta általános képet alkossunk a segítségükkel.

Jelen tanulmány célja, hogy mezővárosi polgársághoz köthető végrendeletek alapján mutassa be az oppidumokban végbemenő kegyes adományok általános jellemzőit. Fontos hangsúlyozni a „mezővárosi polgárok” kifejezést. A felhasznált forrásanyag válogatása során ugyanis – remélhetőleg inkább több mint kevesebb sikerrel – arra törekedtünk, hogy valóban csupán jobbágyi státuszban álló, mezővárosokban élő személyek rendelkezéseit használjuk fel, annak ellenére is, hogy egyes esetekben nem egyszerű eldönteni, hogy a végrendelkező pontosan mely társadalmi csoporthoz tartozott.¹⁷

A vizsgált 89 oklevél nagy része a Magyar Királyság északkeleti régiójához köthető. Ebben az is nagy szerepet játszik, hogy Újhely valószínűleg az ország legnagyobb ilyen jellegű mezővárosi oklevélanyagával büszkélkedhet, s noha az itt fennmaradt rendelkezések meglehetősen egyoldalúak, azaz főként a helyi Szent Egyed pálos kolostor javára tett szőlőadományról esik szó bennük, mégsem hagyhatók ki a források sorából. A pálosok és a szőlő nagy szerepe a mezővárosi polgárok kegyes adományaiban – amint azt látni fogjuk – egyébként sem elszigetelt, csakis a monokultúrás területekre jellemző jelenség volt, hanem országos tendencia.

A végrendeletek az alábbi településekre vonatkozó adatokat tartalmaznak: Újhely (43 oklevél), Miskolc és Diósgyőr (közösén 7), Telkibánya (6), Szikszó (5), Várad (3), Kapornak (3), Verőce, Patak, Hejce, Keresztúr, Tállya (2–2), illetve Nagymihály, Jászó, Kővár, Eger, Emőd, Tokaj, Liszka, Vizsoly, Vasvár, Mohács, Somogyvár és Csáktornya (1–1).¹⁸

A mezővárosi végrendeletekből levonható első fontos következtetés az oklevelek keletkezésével kapcsolatos. 19 esetben nem tudjuk megmondani, hogy ki állította ki a végrendelkezésről az oklevelet, ha egyáltalán született az ügyről írásos dokumentum, s nem csupán szóban zajlott az ügylet. Ezeket csak jóval a végrendelkezés után, általában különféle perek kapcsán említették röviden.

A maradék 70 oklevél kiadója a legtöbb esetben a helyi magisztrátus volt, ami egyáltalán nem szokatlan jelenség, hiszen a mezőváros területén belül zajló ingat-

¹⁷ A fenti célkitűzés miatt hagyunk ki például a vizsgálatból néhány mezővároshoz köthető remek papi végrendeletet. Ilyen például Crutha dictus Máté liskai presbíter 1449. évi végrendelete (DF 264497), Tuba János pataki vikárius rendelkezése 1494-ből (MOL Diplomatikai Levéltár, a továbbiakban DL 20241), vagy pedig Rojcsai István egri kanonok és pataki plébános testamentuma 1515-ből (DL 22709).

¹⁸ Az oklevelek listáját és jelzeteit lásd a függelékben. A vizsgált települések között van akár kisebb mezővárosokkal felérő fejlettségű falu (Hejce), a 15. századra mezővárosias jellegű bányaváros (Telkibánya), valamint az átlagos mezővárosoknál fejlettebbnek mondható, de jogilag mégis csak jobbágyi népességet tömörítő püspöki város is (Várad és Eger). Ezek felvétele elsőre talán megkérdőjelezhetőnek tűnik. Előző kettő azonban mezővárosias jellege, utóbbi kettő nagy számú jobbágyi népessége miatt nem lóg ki annyira a sorból, amely egyértelműen kizárhatná felhasználásukat.

lanügyekben már a 14. századtól kezdve elismerték az oppidumok felügyeleti jogát, s ez gyakran az amúgy egyházi fennhatóság alá tartozó végrendeleti ügyekre is vonatkozott.¹⁹ Ha pedig azt is hozzátesszük, hogy a vizsgált források alapján az oppidumokban éppen hogy az ingatlan képezte a kegyes adományok, s alapvetően a végrendeletek egyik legfontosabb, jellemzőnek nevezhető tárgyát, akkor máris világos, hogy minek köszönhető a mezővárosi oklevéladás ilyen nagy súlya. A 44 mezővárosi kiadványban rögzített kegyes adomány az ismert esetek csaknem kétharmadát tette ki. Figyelemre méltó, hogy a különböző egyházi oklevéladók viszonylag nagy arányban foglalták oklevélbe a testamentumokat. A 8 plébánosi kiadvány mellett további 11 esetben káptalan, vagy konvent volt az oklevél kiadója. A plébánosi oklevelek a végrendelkezés módszeréből következően keletkeztek. Mivel ennek a helyi pap általános rendszeres szereplője volt, teljesen logikus volt az a megoldás, hogy az oklevelet is sok esetben ő állította ki az ügyben.

A nagyszámú, mezővárosi tanács által kibocsátott végrendeletet rögzítő oklevél azért is számít figyelemreméltónak, mert az egyház értelemszerűen mindent megtett azért, hogy a végrendelkezést – mint lelki jellegű ügyet – a saját fennhatósága alá vonja. A katolikus egyház erre irányuló törekvését remekül illusztrálja a vasváriak 1399. évi kiváltságlevél-megerősítése, amely szerint az egyházi ügyeket – s köztük külön hangsúlyozva a végrendeletek ügyét – kiveszik a bíró és a tanács felügyelete alól.²⁰

Okleveleink között találunk egyetlen királyit is, amely két telkibányai polgárhoz fűződő ispotályalapítást engedélyez.²¹ Közjegyzők szintén elhanyagolható számban, mindössze 2 esetben foglaltak írásba ilyen rendelkezést. Oklevéladó tevékenységük egyébként városi terepen is meglehetősen ritka volt.²²

Ami szintén nagy eltérést mutat a más társadalmi csoportokhoz köthető végrendeletekhez képest, az egyértelműen a magánkiadványok szinte teljes hiánya volt. Úgy véljük, hogy éppen ez tekinthető a mezővárosi végrendeletek egyik legfonto-

¹⁹ A jogot a városok mintájára szerezték meg a mezővárosok is. A városi ingatlanfelügyeleti jogra lásd: Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. (Tudománytár). Sorozatszerk. Gazda István. Bp., 1990. 498–499. és *Buda város jogkönyve*. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 17.). Szeged, 2001. II. 418.

²⁰ Szende, 1999. 344., 350.; DF 279166. A választott bíró 12 dénár értékig szabadon bíraskodhat, „exceptis ecclesiasticis causis matrimonii, testamenti sue ultime voluntatis, libertatis mulierum”.

²¹ DL 5783. I. Lajos 1367. július 16-án engedélyezte, hogy Kuprer György bányaispán és Pertold esküdt Telkibánya határában egy ispotályt építsenek és azt lássák el különféle javakkal. Mihály egri püspök 1369. április 19-én szintén megadta az alapításra az engedélyt. Az ispotály egyébként ekkor már épülőfélben volt. Az intézményre lásd: Pusztai Tamás: előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997–98. évi feltárásáról. = *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 39. 2000. 117–134. Kegyura a 15. század közepén György fia, vagy unokája, s egyben névrokona volt, aki 1444-ben végrendeletileg mostohafiára, Mátyás papra hagyta a kegyuraságot, s az ispotály minden javát. A mostohafiú azonban már 1450-ben továbbadományozta a kapott javakat a Szent Katalin ispotállal együtt a gönci Szűz Mária pálos kolostornak. DL 13819, DL 14390, 14391, 14392, 14396.

²² Szende, 1999. 353.

sabb jellemzőjének. A mezővárosok lakossága szinte minden esetben valamely oklevéladó szervhez fordult a végrendelet írásba foglalásának ügyében, s így a 89 oklevél között csupán 4 magánkiadványt találunk. Ezek a kivételek abban is eltérnek a többitől, hogy általában részletesebbek azoknál és ingóságokról is említés esik bennük.

Az első ilyen példánk Újhelyről származik. 1386. február 17-én Filee fia Imre úgy végrendekezett, hogy a Fekete hegyen fekvő szőlejét, továbbá két, 10 illetve 2 hold méretű szántóját feleségére hagyja, azzal a feltétellel, hogy annak halála után a javak a helyi Szent Egyed pálos kolostorra szálljanak majd. A klasszikus végrendelet formáját mutató, egyes szám első személyben íródott oklevelet a bíró és esküdtjei, valamint más polgárok jelenlétében a városi pecséttel hitelesítették.²³

1517. április 4-én a miskolci Chontos Balázs felesége, Toth Péter leánya, Ágota asszony tett hasonló formában végrendeletet. Ágota nemesi származású volt, a mezővárosi társadalom felső rétegéhez tartozott, amit jól illusztrál a készpénz és a javak összessége, amelyekről megemlékezik a testamentumban.²⁴ A helyi plébánosnak a harmincnapi megemlékezésre és a torra egy-egy forintot hagyott, szintén egy forintot a virrasztásra és egy forintot zsoldároknak. Emellett egy ökröt hagy a papokra, de azok adjanak egy forintot a plébánosnak. A Szent György hegyen lévő szőlőit leánya, Zsófia kapja, a főtéren álló házat férjére és lányára hagyja. A Vasko nevű szőlőt adják el, de a Nadasto nevű szőlőt férje és lánya kapja meg, mégpedig úgy, hogy a részükkel szabadon rendelkezzenek, ha pedig Zsófia meghalna, akkor a végrehajtók úgy járjanak el a javakkal, ahogy jónak látják. Egy malmot, továbbá két ezüstpoharat és négy ezüstkanalat (*pictarea argentea duo et coclearia argentea quatuor*) szintén férjére és leányára hagy, ha a leánya elhalálozna, akkor pedig ezek árának harmadrésze szálljon a Szent László Király oltárra., Az Agazat-ban lévő írtásföldjei szintén férjéé és lányáé legyenek, két öve és huszonhárom (!) arany és ezüst gyűrűje (*anuli argentei et aurei sunt in toto viginti tria vel citra*) pedig Zsófia lányáé, míg egy másik írtásföldet, öt ólomtálat, három kis tálat és hét ólomedényt (*cingulos duos cum omnibus anulis... et scutellas plumbeas V, minores III, cauteri plumbe in toto sunt septem*) szintén férjére és lányára hagyott. A végrendelet végrehajtóiként Ágota András presbitert, Bakos Balázs, Golophi Tamás és Bak Mátyás miskolci polgárokat jelölte meg.²⁵

²³ A halál utánra szóló adományokról (*donatio post obitum*) a későbbiekben még lesz szó. Az oklevél megpecsételése a következőképpen történt: „In cuius rei testimonium presentes convocatis Ladizlao dicto Zarwas iudice, Demetrio et Blasio iuratis necnon aliis concivibus nostris presente me sigillo prefate civitatis feci consignari”. DL 7194.

²⁴ Ágota előző férje a nemes miskolci Olayos Gergely volt, míg lányának, Dorottyának a férje a nemes Dobolczy Benedek: „in causa nobilium domina Dorothea consortis nobili Benedicti Doboczy de Miskolcz ac puella Sophia filiarum condam nobili Gregorio Olayos in oppido Miskolcz residentis”. DL 65645. Benedeket máskor miskolci polgárként említik: „providi Benedicti Dobolczy inhabitatoris oppidi Miskolcz”. DL 65653. Chontos Balázs ugyanakkor csak polgárként szerepel az oklevelekben: „providum Blasium Chonthos concivem”. DL 65645, „providum Blasium Chonthos”. DL 65653.

²⁵ DF 270999. A végrendelet szövegének érdekes jellemzője, hogy az oklevél írója egyes szám első és egyes szám harmadik személyt felváltva alkalmaz Ágotára.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ismerjük az ügy további fejleményeit is. II. Lajos király 1518. július 17-i okleveléből arról értesülünk, hogy Zsófia és testvére Dorottya pert indított Balázs ellen, mivel az nem akarta kiadni a lánynak járó hagyatékot. Miskolc város 1518. június 18-i, fenn nem maradt peráttevő oklevele alapján az ügy a személyes jelenlét elé került, a király azonban felszólította az alperes Balázst, hogy igazságát Miskolc város törvényszéke előtt keresse, a tanács pedig a per idejére foglalja le a kérdéses javakat.²⁶ 1519. március 31-én a király oklevelében értesítette Kollowrathi Kossachy János borsodi ispánt, hogy Chontos Balázs a megállapodás ellenére sem akarja a feleségétől maradt házat átadni Zsófiának, sőt, azt el akarja eladni, ezért az ispán vegye el tőle az ingatlant és adja azt át jogos tulajdonosának. Balázs, amennyiben a döntéssel elégedetlen, forduljon a városi hatósághoz.²⁷ Az ügy – amelyben végül Borsod megye hozott döntést – 1523-ig elhúzódott, de sajnos az ezt említő, Bátori István nádor nevéhez fűződő 1523. március 32-én kibocsátott oklevél nem részletezi, hogy pontosan milyen ítélet is született.²⁸

A harmadik magánoklevélbe foglalt testamentum a csáktornyai Mezar Lőrinc feleségének, Dorottyanak 1523. október 31-i rendelkezése. A polgárnő a férjére két szántani való ökröt (*duos boves arrabiles*) hagyott, míg a csáktornyai pálosoknak a Zazad promontóriumon egy szőlőt pincével és préssel (*unacum celario et torculario ibidem existentibus*), valamint egy tehenet. A Szent Mihály arkangyal egyháznak egy vörös tunicát ezüst csatokkal (*unam tunicam rubeam unacum fibulis argenteis*), egy kelyhet (*unicus calicis*), egy vörös atlasz, nyúlborrel szegett tunicát a misékre (*unam tunicam de atlach rubei coloris subductam pellibus leporiciis*) és egy tehenet. Szintén a misékre hagyott egy edényt (*pelium*), két tálat (*duas scutellas*), tizenegy ólomtányért (*undecim discas plumbeas*), a plébánosnak és a káplánnak pedig egy-egy terítőt (*lintheamen*). Fia, János bort (*tria chterthynyak vini*), 10 disznót, négy ólom tálat (*quatuor scutellas plumbeas*), két nagy ólom korsót (*duo cantra magna similiter plumbea*), egy edényt (*unum pelium*), egy vánkost (*unum cussinum*) és egy paplant (*unam culcitram usitatum*) kapott. Maradék értékeit a férjére hagyja.²⁹

A végrendelező asszony jobbágyi státusza a gazdag adományok ellenére egyrészt a férje jobbágyokra jellemző megkülönböztető neve alapján valószínűsíthető, másrészt pedig az oklevél sem említi nemességét, csupán a „lakos” (*commorans*) kifejezést használja Dorottyára. Ennek ellenére itt sem zárható ki a nemesi felmenők megléte.

A fenti példákkal kapcsolatosan kijelenthető, hogy mezővárosi lakoshoz kötődő, ehhez hasonlóan gazdag végrendelet csak nagyon ritka és egyáltalán nem tükrözi egy átlagos parasztpolgár anyagi viszonyait.

²⁶ DL 65645.

²⁷ DL 65647. A házat, nyilván annak elvesztésétől való félelmében Balázs „*quibusdam judeis vendere et alienare niteretur in dampnum et preiudicium eiusdem puelle*”.

²⁸ DL 65653.

²⁹ DL 32825.

Sokkal inkább jellemzőnek tartható ollipar (vulgo Gherencher) Miklós kapornaki polgár 1522. november 7-én tett végrendelete. Miklós számos tanú előtt, mivel felesége, fia vagy leánya nincsen, a Szent Kozma és Damján egyház kápolnájában úgy rendelkezett, hogy házát és szőlőjét azok minden tartozékával együtt a mondott kapornaki plébániára és az ott lévő oltárigazgatóságra hagyja örök alamizsnaként, egy forint készpénzt pedig a kapornaki apátra, amiért az egy lovat ad majd át a sororjának, Györgynek. Miklós a temetésére is gondolt: egy hordó bort adott át érte a plébánosnak. Ingóságai, köztük a kamrában lévő három üres edény (vasa vacua) ugyanakkor a házban kell, hogy maradjanak.³⁰

A mezővárosi végrendeletek magánoklevélbe foglalása véleményünk szerint leginkább akkor lehetett jellemző, ha a testálónak jelentősebb értéktárgyai és ingóságai is voltak. Éppen ezért, ez a típusú rendelkezés főként a mezővárosi mértékkel kiemelkedően gazdag oppidanusok sajátjának tekinthető. Az egyszerűbb, mindössze egy-két ingatlanról rendelkező polgár általában megelégedett azzal, hogy a helyi tanács foglalta írásba végrendeletét.

A végrendelkezés a középkori Magyarországon pontosan meghatározott metódus szerint történt.³¹ A testamentumot általában valamely jelentős, veszélyesnek ígérkező eseménnyel összefüggésben – így például hosszabb utazás, vagy háborúba vonulás előtt – fogalmazták meg, de kiváltó oka lehetett súlyos betegség, vagy egyszerűen csak a halál közelségének érzése is.

A végrendeletekben gyakran megemlítik, hogy milyen készletet által vezérelve hagynak az egyháza különféle javakat. Az összkép azt mutatja, hogy ingó és ingatlan vagyonukat legtöbbször a maguk és szüleik lelki üdvéért, vagy örök alamizsnaként adományozzák az egyháznak.³² Más esetekben bűnbocsánatról, Isten vagy valamely szent iránti tiszteletéről esik szó.³³

³⁰ DF 262524.

³¹ A végrendelkezésről és jogi háttéréről általánosságban lásd: Solymosi László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 203–208.; *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutionales Synodales ecclesiae Vespriensis anni MDXV*. Közzéteszi Solymosi László. Bp., 1997. 91–94.; *Buda város jogkönyve*, II. 476.

³² Néhány példa: DL 4164: „ratione cuiusdam vinee in territorio civitatis predictae in promontorio Mogosheg existentem per dominam Margaretam nomine relictam predicti Jacobi et fratris Johannis filii sui pro remedio animarum parentum suorum pro testamento ultimo ad ecclesiam Beati Egidii delegata erat”; DL 15269: „ipse ob salutem sue anime quandam vineam suam in territorio dicti opidi Myskolcz in monte Zenthgyerhegye vocato... simulcum universis eiusdem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet clastro sacratissimi Corporis Christi prope Gyewr fundato et per consequens fratribus heremitis ordinis Beati Pauli primi heremite in eodem degentibus in perpetuum dotem et elemosinam dedisset, tradidisset assignassetque”; DL 25189: „vineam suam Somlyo vocatam in promontorio Varadiensi habitam simul cum cunctis eiusdem utilitatibus et fructibus presentibus et futuris religiosus dominabus sanctimonialibus in clastro Beata Anna hic Varadini constructo degentibus ad usum earum in perpetuum elemosinam dedit, donavit et contulit” stb.

³³ DF 217915: „de propriis bonis a parentibus sibi legatis memor beneficiorum parentum suorum proque refrigerio animarum parentum suum fecit tale testamentum: primo legavit ad ecclesiam Sancte Margarethe in Santho florenum I, ad Beatam Virginem florenum I, ad Sanctum Nicolaum

Előfordul, hogy a végrendelkező arra hivatkozik, hogy nincs örököse. Így tett például az újhelyi Sada és felesége, Karachuna, amikor 1307-ben szőlőjüket a pálosoknak adták halál utánra szóló adományként, hozzáfűzve, hogy éppen ezért a pálosok legyenek az örököseik, akik imádkozzanak értük és nevük ne legyen a feledésé, hanem a remeték kódexeiben megmaradjon.³⁴

Az egyháznak tett juttatással nem csupán a lelki üdvöt lehetett biztosítani, hanem gyakorlati célokat is szolgálhattak vele. Ilyenek többek között az egyház építésének költségeire átadott kegyes adományok is. 1509. augusztus 6-án Újhely város előtt megjelentek egyrészt Rakos Mihály, feleségével Erzsébettel, valamint fiával Andrással, másrészt pedig Keresztély mészáros, Nylas András és Búza György a helyi Szent Imre egyház templomszolgái, és utóbbiak azt a tönkrement malmot, amit Mihály és családja a maguk és rokonaik lelki üdvéért illetve a templom építésére adományoztak az egyháznak eladták Rojcsai István kanonoknak, egyúttal patiki plébánosnak 25 forintért és 12 köből búzáért.³⁵ Ehhez hasonló módon adott el Vasvár városa egy polgár által az egyház felújítására adományozott malmot négy márkáért 1362-ben.³⁶ Liszka város 1479. augusztus 11-i oklevele is ilyen ügyről ad hírt a számunkra: itt a helyi Szűz Mária egyház templomszolgái adták el az építés céljából az egyházra hagyott szőlőt 90 forintért.³⁷

Az adomány indoka néha kifejezetten személyes volt. Amikor például 1416. december 27-én Jászó mezőváros tanácsa előtt Bwgu Mihály özvegye, Margit aszszony végrendeletileg Miklós jászói prépostra, egyúttal a település földesurára és annak örököseire hagyta örökölt jászói házát, úgy, hogy használati jogát haláláig

florenum I”; DL 10294: „quasdam terras arabiles tria iugera continentem in territorio Baxaluget... propter retributionem Dei omnipotentis claustro Beati Egidii est fassa legasse”; DL 15547: „quandam vineam suam in monte Zenthgergh in territorio et metis dicti opidi Miskolcz sitam, existentem et habitam... ob spem et devotionem quam ipse ad sacratissimum et venerabile (!) Corpus Domini nostri Ihesu Christi gerit in perpetuum elemosinam Claustro pretiosi Corpus Christi prope castrum Dyosgewr fundata et per consequens religiosus fratribus heremitarum in eodem pro tempore degentibus iugiterque Deo famulantibus dedit, donavit et iure perpetuo ascripsit”.

³⁴ DL 1709: „idem Sada et uxor eius confessi sunt vivavoce, quod cum ipsi Domino ordinante heredum careant, solatio nec habeant de cetero spem habende prolis vel heredis, et ob hoc uti consilio salutari tamquam hii, qui finem vite sue voluerunt prevenire non a fine preveniri, ecclesiam Beati Egidii abbatis et fratres heremitas in eo Domino famulantes hereditatis sue adoptaverunt fieri successores, ut Beatus Egidius suis meritis et intercessionibus et predicti fratres suis orationibus pro animabus ipsorum apud Dominum iugiter intercedant, et nomina eorum in suis codicibus scripta habeant, ne processu temporum memoria eorum oblivioni tradatur et cum labente tempore dilebatur”.

³⁵ DL 21935: „quoddam molendinum defectum edificii bonis omnino destitutum in territorio oppidi nostri prescripti existentem in fluvio Ronwa dicto... quod molendinum prefatus Michael Rakos et alii suprascripti pro perpetua elemosina suorum et aliorum parentum ipsorum ad presentem fabricam ipsius ecclesie prefate legaverunt”.

³⁶ DL 91578. A malmot Chende néhai vasvári polgár adományozta az egyháznak, a város pedig szegénységével indokolja az eladást: „ad constructionem seu edificationem instaurationis ecclesie Beate Marie Virginis nobis parochialis pecunia et expensis, propter inopiam nostre paupertatis nimium indigentes... vendidimus”.

³⁷ DL 31964.

fenntartotta, az azon okból érzett hálával indokolta rendelkezését, hogy a prépost őt öregségében és szegénységében tíz éven keresztül segítette és támogatta.³⁸

A végrendekezés érvényességének egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy az aktusnál meghatározott számú tanú legyen jelen. Általánosan elmondható, hogy a pap és két helyi lakos jelenléte a legtöbb településen már elegendő volt a végrendekezés lebonyolítására. Ennek ellenére néha kifejezetten díszes társaságot sikerült a végrendelethez összetrombitálni, s közöttük gyakran klerikusok is jelen voltak.

1416-ban parvus Miklós miskolci polgár a házát hat megfelelő polgár és Bálint bíró előtt adta adományként a diósgyőri pálosoknak.³⁹ 1428-ban az újhelyi Bari dictus Domonkos végrendeletének tanúi szintén csak polgártársai voltak, négy alkalmas személy.⁴⁰ 1469-ben azonban, amikor a néhai Kysazari Goor dictus Egyed özvegye, az akkorra már gálszécsi lakos Anna asszony Újhelyen fekvő szőlejét az újhelyi pálosoknak adta végrendeletileg, a tanúk között szerepelt György gálszécsi plébános, András pap gálszécsi kápolnaigazgató, a település bírása és két esküdte, valamint Anna akkori férje Demechko Demeter és Detrych István szintén gálszécsi polgár is.⁴¹

Figyelemre méltó volt a helyzet Kapornakon, ahol következetesen nagy számú és társadalmi szempontból is heterogén összetételű csoport szerepelt a végrendeletek tanújaként. 1520. november 15-én a kapornaki özvegy Ágnes asszony szőlejét három plébános, két káplán, két nemes, a kapornaki bíró, három kapornaki polgár (közülük kettő egyúttal vitricus is), továbbá öt további személy (kettő közülük litteratus) előtt hagyta Lukács plébánosra. Amikor a következő év elején Ágnes a végrendelet tartalmát módosította, és a plébános helyett már magát a plébániát jelölte meg örökösként, szintén illusztris társaság gyűlt össze: jelen volt a pápai várnagy, a bíró, a szentmihályi plébános egy ugyanonnan származó lakossal, öt extraneus és nyolc helyi polgár, akik a városi ítélőszéken éppen ott tartózkodtak.⁴² Az extraneusok jelenléte nyilvánvalóan szőlőszomszédi mivoltuknak volt köszönhető. 1522. november 7-én, amikor a már említett, szintén kapornaki Miklós gerencsértett végrendeletet, a plébános és két másik pap mellett még hat polgár, illetve a helyi iskolamester tanúskodott.⁴³

A helyi klerikus réteg szintén szerepet játszott a fent említett csáktornyai Dorottya asszony testamentumánál. Itt a plébános és a káplánja mellett még további három polgár volt jelen.⁴⁴

³⁸ DF 232861: „per decem annorum integrorum curricula non modicum gratiamque caritatis complacentiam et subsidium laudabili [---] curasset”.

³⁹ DL 10447.

⁴⁰ DL 12029.

⁴¹ DL 16933.

⁴² DF 262453.

⁴³ DF 262524.

⁴⁴ DL 32825.

Érdekesen alakult a tanúk összetétele Perey György tállyai polgár 1520. évi végrendeleténél. A tanács tagjai mellett ugyanis öt polgárnő tanúskodott az aktusnál, s köztük ott volt az egyik kedvezményezett, Ágota asszony, illetve a hölgyek mellett a szintén kedvezményezett Szent Mihály arkangyal testvérület szeniorai is.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a végrendelet zökkenőmentes lebonyolításában érdekelt felek nem bíztak semmit a véletlenre, inkább személyesen akartak meggyőződni arról, hogy jól haladnak-e a dolgok az ügyben.

A tanúk szereplése az ingatlan- és egyéb ügyek törvényes lefolyásának nem csupán feltétele, hanem biztosítéka is volt. Nem véletlen, hogy amikor 1479. április 12-én közjegyzői oklevélbe írták át Kropner György telkibányai polgár 1444. évi, a helyi Szent Katalin ispotálynak juttatott hatalmas adományát rögzítő városi oklevelet, az átírás során a tanúk között volt az a Grawpner Keresztély is, aki már a több mint harminc évvel azelőtti végrendeletnél is tanúként szerepelt és ezt a tényt az oklevél külön is hangsúlyozta.⁴⁶

A végrendelkező általában tételesen felsorolta javait, minden jelentősebb dologról precízen megemlékezve és meghatározva, hogy azokat ki örökölje. Persze nem csak az ingatlan és ingó vagyont foglalták be a végrendeletekbe, hanem a pénzről sem feledkeztek meg, legyen szó készpénzről, avagy kinnlevőségről, de néha tartozásról is. Mint azt fenn már említettük, részletes, ingóságokat és készpénzt is magában foglaló adomány elég ritkának számított a mezővárosi végrendeleti gyakorlatban. Ezen jelenség oka egyértelműen az értékesebb – és e miatt testamentumba kívánczó – ingóságok és a nagyobb mennyiségű készpénz hiánya lehetett. Ebből kifolyólag a korábban már említett magánkiadványok mellett csupán néhány hasonló ügyet tudunk még megemlíteni.

1456-ból van adatunk arról a perről, amely a vizsolyi plébános, illetve a Gönc melletti Szent Katalin pálos kolostor között folyt egy rét miatt. Az oklevélben említés esik Syro Jánosról, aki a rétet bizonyos földekkel együtt örök alamizsnaként adta a pálosoknak, s emellett a vizsolyi és a hejcei egyházakra is tekintélyes összeget, 50-50 forintot hagyott.⁴⁷ Érdekesebb a tállyai Perey György esete, aki halála előtt úgy rendelkezett, hogy Tállyán lévő szőlője halála esetén lányáé, Annáé legyen, ha pedig Anna elhalálozna, akkor tartozása fejében Perey Lőrinc feleségének, Ágotának a szőlőből 5 forint 74 dénárt fizessenek, a kassai Kwkwk Mihálynak 3 forintot, továbbá szülei jótetteinek emlékére és lelki üdvükért a szántói Szent Margit egy-

⁴⁵ DF 217915.

⁴⁶ DL 13819: „quorum unus, videlicet Cristannus Grawpner se asseruit in testamento predicto personaliter affuisse”.

⁴⁷ DL 15088. A perben szereplő ingatlanokat János előzőleg a kassai polgárok előtt szerezte vissza: „pratum simul cum quibusdam certis terris arrabilibus ipse Johannes Syro iure mediante coram civibus civitatis Cassoviensis mediante reobtinuisset, et sic modo prehabito ipse Johannes Syro tamque verum et sincerum suum ius per ipsum iuridice obtentum dictis fratribus perpetue ascripsisset testamentaliter vero ecclesie Sancte Andree in eadem Vysol quinquaginta florenos per centum, item ecclesie parochiali de Hecze totidem legasset”.

háznak egy forintot, a Szent Szűz, és Szent Miklós tiszteletére szintén 1-1 forintot, míg Tamás káplán ugyancsak egy forintot kapjon. Minden mást a Szent Mihály arkangyal testvérületre hagyott.⁴⁸

A rendelkező családtagjai és az egyház mellett a városokban gyakran, a mezővárosokban jóval ritkábban közvetett, vagy közvetlen úton szegényeknek is juttatott kegyes adományt, hogy ezzel is biztosítsa lelkének üdvözülését. Amikor Kroprer György, a Szent Katalin ispotály kegyura 1444. november 22-én tetemes birtokokat hagyott az intézményre és mostohafiára, Mátyás papra, aki a kegyuraságot is megörökölte tőle, az adomány során nem feledkezett meg a szegényekről sem, meghagyva, hogy Mátyás a negyedévenkénti kántorbőjt idején egy köből gabonát süttessen meg a szegényeknek.⁴⁹

Néha – amint azt már fentebb láthattuk – a végrendelet beszámol a gyóntató papnak tett adományokról, illetve a temetés költségeinek biztosításáról is. Ehhez hasonlóan speciális és viszonylag ritka esetnek számított a mezővárosi gyakorlatban, amikor a végrendelező misék tartását várta el az adományos egyháztól. Az egyik ilyen példánk a csáktornyai Dorottya asszony fentebb már idézett rendelkezése, de ugyanígy járt el 1438-ban és 1444-ben a telkibányai Kroprer György, illetve annak mostohafia, Mátyás pap 1450-ben, amely rendelkezését amúgy 1459-ben is megismételte,⁵⁰ továbbá Rabota László szikszói polgár valamikor 1472 előtt.⁵¹ Hasonló vallási célokat szolgált a telkibányai Streytgesser János esküdt valamikor jóval 1428 előtt tett testamentuma, aki úgy rendelkezett, hogy egy szőlője jövedelméből évente egy-egy gyertyát adjanak majd a helyi Szűz Mária plébániának, a Szent Katalin ispotálynak, illetve a gönci Szűz Mária pálos kolostornak is. János utódai azonban nem tartották be a végrendelet előírását, ezért Telkibánya város 1428. május 8-án keltezett oklevele szerint a pálosokat a leszármazottak egy telkibányai szántóval elégitették ki.⁵² Úgy véljük, a misemondás céljára juttatott adományok és ez az utóbbi gyertyaadomány is csak egy szűk mezővárosi réteget

⁴⁸ DF 217915. A végrendelet a következő évben pert eredményezett a fraternitas és Perey rokonsága között, amelyben végül is megállapodás született. DF 217941.

⁴⁹ DL 13819: „providus vir dominus Georgius Kroprer, verus et legitimus patronus ecclesie hospitalis in fine eiusdem civitatis Telkebanya ad honorem Sancte Katherine virginis constructe... tale coram nobis de bonis suis sibi a Deo datis et collatis ultimum condidit et fecit testamentum, puta quod omnia bona sua videlicet domos, prata, agros, vineas, molendinum et loca molendinorum cum predio Czegws legavit dicte ecclesie hospitali ad honorem Sancte Katherine constructe, quam etiam ecclesiam ultimus cum dictis bonis legavit discreto domino Mathie presbitero, videlicet filio eius privigno... Item quod idem dominus Mathias aut alius pro parte constitutus in quibuslibet quatuor temporibus unum cubulum tritici faciet pistare et pauperibus eregiare”.

⁵⁰ DL 13819, DL 13191, DL 14390, DL 15368. Kiadva: Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). = *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 5. 1985. (továbbiakban Bándi, 1985.) 589–591. és 593.

⁵¹ DL 17346. László „ob salutis refrigerium suorumque” hagyta szőlőit „ad missam in aurora” a lechnici karthauziakra.

⁵² DL 11976, Bándi, 1985. 588.

jellemeznek, akik a polgárság jó módú, valószínűleg műveltebb és az átlagnál jóval céltudatosabb rétegét képviselheték. A misemondás ugyanis jócskán túltett azon a küldetésen, hogy az elhalálozott polgár lelki üdvéről gondoskodjanak. Ez a rendelkezés egyúttal egyfajta megemlékezési lehetőséget is teremtett a testamentumot tevő személyének, akinek emlékét így jóval tovább megőrizhette a közösség.

A részletes rendelkezés után a végrendeletet oklevélbe foglalták. Természetesen még a középkor végén is lehettek szóbeli rendelkezések. Ha azonban írásos dokumentum is készült, az általában kétféleképpen történhetett. Vagy már rögtön a végrendekezés után, sőt talán már a helyszínen írásba foglalták az oklevelet az ügyben (főként az egyházi kiadású végrendeletek lehettek ezek), vagy pedig utólag állították ki azt a városi tanáccsal vagy más oklevéladóval, miután tanúk bizonyították a végrendekezés megtörténtét. Igen gyakori ez az eset Újhelyen, ahol a mezőváros szinte kizárólagos jogot szerzett a végrendeletek írásba foglalására. S mivel egyes időszakokban bizonyíthatóan elterjedt az a szokás, hogy a tanács az okleveleket csak az év néhány napján pecsételte meg (s ebből következőleg talán nem nagy merészség egyúttal azt is állítani, hogy az évnek csak mindössze néhány napján foglalta írásba is az okleveleket), értelemszerű, hogy a polgárság testamentumának megörökítésére néha hónapokat kellett várni. Ez a jelenség egyúttal a tanúskodás szerepét is megerősítette és gördülékenyen működő gyakorlattá tette a településen.⁵³

Láthattuk, hogy a mezővárosi végrendeletek során adományozott javak szinte mindig ingatlanok voltak. A ténymegállapítást konkrét adatokkal is alátámaszthatjuk. Az összesen 113, adomány tárgyát képező tétel megoszlása érdekes, habár korántsem váratlan képet mutat. A leggyakrabban szőlő szerepelt az egyháznak jutott javak listáján, amelyből összesen 65-öt kaptak végrendeletileg az egyházi intézmények, vagy klerikus személyek. Földből (amibe az egyszerűen csak „terra”-ként említettek és a szántóként szereplő ingatlanokat is beleértjük) 12 jutott az egyháznak, akárcsak malomból (legyen az ép vagy tönkrement malom, illetve malomhely). Rétből és telekből 4-4 szerepel a forrásokban, míg készpénz és ingóságok 3-3 alkalommal képezik adomány tárgyát. Szó esik még mindezek mellett irásföldről, birtokról (possessio, predium) és házról (2-2), egyetlen alkalommal pedig pusztáról. Az adományok különleges változatát képezi, amikor két alkalommal is a telkibányai ispotályról és jelentős tartozékairól rendelkeztek. Szintén a Szent Katalin ispotályhoz, annak alapításához kötődik egy nagyobb, de pontosan nem részletezett adomány 1367-ből.⁵⁴

A végrendeletekben szereplő javak megoszlása tehát a szőlő döntő fölényét (57,52%) mutatja. Értékelhető arányban váltak még kegyes adomány tárgyává a

⁵³ Az ilyen, kitűzött pecsételési napra utalnak például a „tempore sigillationis” megjegyzéssel és csak évszámmal keltezett oklevelek. Lásd erre vonatkozólag Gulyás László Szabolcs: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). = *Agrártörténeti Szemle*, 49. 2008. 221–222. Az utólag bizonyított végrendeletek a következők: DL 7733, DL 7734, DL 8115, DL 8611, DL 8612.

⁵⁴ A teljes, telkibányai ispotályhoz kapcsolódó forráscsoportunkat a 21. jegyzetben említettük.

malmok és a szántók is (10,61%), míg a többi típus mindössze néhány százalékot tett csak ki egyenként. Ami pedig a leginkább figyelemreméltó, az a városi, nemesi és egyháziakhoz köthető végrendeletekben domináns szerepet játszó ingóságok és a készpénz elenyésző szerepe a kegyes adományok során: a kettő együtt sem haladja meg jelentősen az összes adomány huszadát (5,30%). Még egyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy ennek oka nyilvánvalóan a mezővárosi polgárság egzisztenciális viszonyaiban gyökerezik.

Ehhez hasonlóan jellemző képet mutat a kedvezményezettek köre is. A végrendeletekben összesen 99 egyházi személy vagy intézmény kerül említésre, akik, illetve amelyek valamilyen adományt kapnak. Ezek döntő többsége pálos kolostor volt (62). A pálos kolostorokkal már nem vehette fel a versenyt a helyi plébániák csoportja (13). Adományt kaptak még különféle helyi klerikusok, azaz általánosan papok, plébánosok és káplánok (összesen 6), karthauzi szerzetesek (5), ispotályok és konkrétan megnevezett oltárok (3-3), prépost és apát (összesen 2), testvérület és apácakolostor (2-2), valamint a leleszi konvent (1).

Míg a más típusú végrendeletekben – főként pedig a városiakban – az a tendencia, hogy leginkább a helyi plébániát részesítették előnyben az adományozók, addig itt azzal a helyzettel kell szembesülnünk, hogy a mezővárosiak szemében a pálos kolostorok voltak a leginkább adományozásra méltó intézmények.

A félreértések elkerüléseért meg kell jegyezni, hogy ugyan az újhelyi pálosok ebből a 62 pálos kolostorból 41 alkalommal szerepelnek, de ezek sem mind az újhelyi forrásanyagban tűnnek fel, hanem a környéken több helyen, változatos oklevéltulajdonosok okleveleiben is felbukkannak, azaz a torzítást nem elsősorban az újhelyi mezővárosi kiadványok nagy száma és azok egysíkú jellege okozza. Elég csak megemlíteni, hogy az újhelyi remeték mellett kaptak adományokat a diósgyőri (6 alkalommal), a gönci (4), a bakvai (2), a tokaji (2), valamint a szentlászlói, váradi, ládi, sztrezai, regéci, csáktornyai és vetahidai intézmények lakói is. Azt lehet tehát mondani, hogy a pálosok népszerűsége a mezővárosi polgárság körében országos jelenséggé értékelhető. Ennek oka részben a pálosok szigorú regulája volt, amely nagy hangsúlyt fektetett az imádkozásra, s így a polgárság szemében is igazolta működésük létjogosultságát és a hit szolgálatában tett érdemeiket.⁵⁵

A mezővárosi kegyes adományoknak volt egy további fontos jellemzője is, ez pedig a halál utánra szóló adományok (donatio post obitum) kiemelkedő aránya. A halál utánra szóló adomány lényegében egy feltételes jogügylet volt, amely csak az adományozó elhunytá után lépett életbe, addig viszont a birtokot ugyanúgy bírhatta, mint az adomány megfogalmazása előtt. Ez az eljárás azért volt kedvező, mert az adományozó a lelki üdvét így a nélkül tudta biztosítani, hogy még életében meg kellett vol-

⁵⁵ Mályusz, 1971. 261. A pálosok nagy mennyiségű, adományként kapott birtokaira, valamint a pálosok birtokigazgatására vonatkozólag összefoglaló jelleggel lásd F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Bp., 2010. Szintén illusztrálja a pálosok népszerűségét a terebesi kolostor 16. század eleji birtokösszeírása. DL 36570, Bándi, 985. 683–684.

na válnia ingatlanjától, a kedvezményezett egyházi intézmény viszont biztos lehetett abban, hogy az ingatlan előbb, vagy utóbb reá száll majd.⁵⁶ Az általunk vizsgált kegyes adományoknak több mint harmada, 34 juttatás e szerint a metódus szerint történt.

Előfordult, hogy a donatio post obitummal az egyházra hagyott szőlőt az adományozó (vagy, amennyiben az adományozó leszármazottaira vonatkozott ez az eljárás, akkor felesége, esetleg gyermeke) még életében átengedte a kedvezményezettnek. E mögött az eljárás mögött – bár konkrétumok általában nem szerepelnek az ügyekben – valamely olyan személyes indok állhatott, aminek következtében a polgár már nem tudta az ingatlant megművelni, s így teherre vált a birtoklása.⁵⁷ Ez valószínűleg az özvegyasszonyok körében lehetett igazán gyakori, de erről még az alábbiakban lesz szó.

A másik oldal is módosíthatta az eredeti rendelkezést. A hejcei polgárok 1519. évi oklevele például, amely arról számol be, hogy a hejcei Mindenszentek egyház templomszolgái az egyház Khovyaszewlew nevű szőlejét eladták a kassai Waythlanth Lénártnak 22 forintért, egyúttal azt az információt is megosztja velünk, hogy a szőlő egykor Magdolna asszonyé volt, aki azt donatio post obitummal hagyta a templomra. Mivel azonban a szükség erre kényszeríti őket, még az asszony életében eladják a szőlőt, kikötve ugyanakkor, hogy az adományozó az általa bírt haszonvételeket az eladás után is megkaphatja majd.⁵⁸

Ez az ügy egyúttal már az adományok egy másik típusára is felhívja a figyelmet. Ha a szőlőről teljes egészében lemondani nem hajlandó, de azt művelni már nem akaró adományozó tett rendelkezést egy egyház javára, akkor előfordult, hogy élete végéig lekötötte magának a szőlő jövedelmének egy bizonyos részét. Jó példa erre a miskolci Pethew dictus János 1461. évi rendelkezése, aki a diósgyőri Krisztus Teste pálos kolostornak tett szőlőadomány során kikötötte, hogy amíg él, a pálosok műveljék meg a szőlőt, de a jövedelem felét adják át neki.⁵⁹

Az egyháznak tett adomány – mint azt már mondtuk – alapvetően az adományozó lelkének üdvözülését szolgálta. Éppen ezért, a polgár számára fontos volt, hogy az adomány tartós legyen. Ezért szerepel az a kikötés többször is az oklevelekben, hogy az ingatlant az egyház nem adhatja el.⁶⁰ Természetesen voltak olyan ügyek, amikor az adomány éppen hogy eladásra lett szánva, mint a fent már említett vasvári és újhelyi templomépítést célzó rendelkezések esetében is. Olykor az egyház pénzszükségletét kielégítendő mégis csak eladta az adományozott ingatlant.

⁵⁶ Holub József: A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban. = *A Szent István Akadémia Értesítője*, 5. 1920. 148.

⁵⁷ DL 17524 és DL 17632.

⁵⁸ DF 217817.

⁵⁹ DL 15547: „integram culturam memorate vinee ipsi fratres heremite exercere tenebuntur fructumque et proventum quorumlibet directam et equalem mediam partem ipsius vinee eidem Johanne Pethew dicti fratres heremite administrare etb redere debeant et teneantur”.

⁶⁰ DF 217915, DL 4329, DL 8611, DL 8612, DL 14317 stb.

1484. május 26-án a tokaji pálosok ilyen módon adnak el egy végrendeletileg rájuk hagyott szőlőt az Ondon élő Keerchy dictus Miklósnak.⁶¹

Szintén eladásra szánták azt a pataki szőlőt is, amelyet egy pataki kádár özvegye, Klára 1348. szeptember 14-én adott el ötödfél (quinta dimidia) garasmárkáért. A szőlőt még Klára néhai fia, Mihály hagyta rá azzal a kikötéssel, hogy adja el és árát a lelki üdve gondozására fordítsa. Az asszony a szőlő vételárából két márkát ennek megfelelően a helyi Keresztelő Szent János papjai és a többi pataki egyház között osztott szét.⁶²

Az adományok azonban nem zajlottak mindig gördülékenyen. Egyes esetekben hosszas perek folytak az adomány tárgyát képező ingatlanok körül. Sőt, az is előfordult, hogy az már eleve perrel terhelt került át az egyház tulajdonába, mint ahogyan azt rufus György emődi lakos által 1450-ben a ládi kolostornak adományozott szőlő esetében is tapasztaljuk.⁶³

A perek, amelyekből összesen 13 szerepel forrásanyagunkban általában az elővásárlási jog vagy az ingatlan határának ügyében folytak. Olyan is van azonban, amikor ennél sokkal körülményesebb esetről volt szó. Amikor 1427-ben az újhelyi Antal fia István végrendelete szerint malmát két lányára és azok örököseire hagyta, kikötötte, hogy a malmot csak a rokonságon belül idegeníthetik el, örökösök híján pedig az újhelyi pálos kolostorra kell majd szállnia. 1449-ben újra találkozunk a malommal, amely ekkor már a rokonságon kívül álló Chikos Gergely kezében volt, aki 50 forintért vette azt meg. A pálosok azonban – figyelembe véve Gergely és családja példás életét – végül is engedélyezték az adásvételt, de kikötötték, hogy a malmot nem adhatják el, ha pedig mégis eladnák, akkor az a Chikos Gergely által a kolostorban emelt oltárra kell, hogy szálljon.⁶⁴

A mezővárosi kegyes adományok és végrendeletek alapján összességében úgy tűnik, hogy ezek elsősorban az oppidumok vezető, árutermelésbe bekapcsolódott és több ingatlannal is rendelkező rétegeihez köthetők. S habár jelen dolgozat nem tekintheti feladatának a kegyes adományok társadalomtörténeti aspektusainak részletes vizsgálatát, úgy érezzük, hogy zárásképpen mindenképp ki kell térni röviden egy speciális helyzetben lévő mezővárosi csoport, mégpedig az özvegyasszonyok kegyes adományaira. A mezővárosi özvegyasszonyok egy jelentős része ugyanis ezek alapján településük alsóbb, elesettebb rétegei közé tartozhatott, főként akkor, ha sem jelentősebb örökséggel, sem pedig élő rokonokkal nem rendelkezett, akik elláthatták volna. Ilyen esetben egy ingatlan, amelyet megművelni egy idős asszony már nem biztos, hogy képes volt, nem sok haszonnal járhatott a számára.

⁶¹ DL 18970, Bándi, 1985. 687.

⁶² DL 76896.

⁶³ DL 14420, Bándi, 1985. 639.

⁶⁴ DL 11900 és DL 14317. Az ügy részleteire lásd: Gulyás László Szabolcs: *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján*. Doktori (PhD) disszertáció. Debrecen, 2008. (kézirat) 152.

Egy elszegényedő, lecsúszófélben lévő, önmagát gyakran ellátni már képtelen csoport rajzolódik ki a szemünk előtt, akik gyakran próbáltak földjeiktől és szőlőiktől éppen e miatt megszabadulni, még ha ez a megállapítás nem is általánosítható. Lásunk néhány konkrét példát.

1414. október 22-én Szikszó mezőváros tanácsa előtt a néhai Korczolyas özvegye úgy rendelkezett, hogy a Magyar hegyen lévő két szőlőjét, mivel öreg, beteges és szegényesen él és ezért már megművelni nem tudja őket a lechnici kartauziaknak adja át, akik cserébe, amíg él ruhával és a szükséges élelemmel látják majd el.⁶⁵ Ide tartozik Margit jászói özvegyasszony esete is, aki, ahogyan azt már fentebb láthattuk, öregségében és szegénységében éveken keresztül a prépost segítségére volt utalva.⁶⁶ Hasonló háttere lehet továbbá annak az ügynek, amikor 1462. május 30-án Miskolc magisztrátusa előtt Warro Balázs özvegye, Ilona fél szőlőjét adta át a diósgyőri pálosoknak donatio post obitummal, ám haláláig a kolostor művelteti meg a szőlőt és a jövedelem negyed részét az asszonynak adja át.⁶⁷

Összefoglalva a fentieket, úgy gondoljuk, hogy a mezővárosi végrendeletek ugyan adataikban kevésbé színesek, fennmaradásukban pedig egyáltalán nem tömegesek, s feltárásuk éppen ezért meglehetősen munkaigényesnek bizonyul, mégis alkalmasak a mezővárosi társadalommal és vallásossággal kapcsolatos ismereteink bővítéséhez. Vizsgálatuk új információkkal gazdagíthatja eddigi eredményeinket és új szempontokat vihet a középkori magyar mezővárosok kutatásába.

⁶⁵ DL 10258 A rendelkezés indoka: „cum iam ipsam in etate adulta et senili foret, et miserabiliter pauperime degat et vitam ducat, vineas premissas colere posse facere nequeat”.

⁶⁶ Lásd 38. jegyzet.

⁶⁷ DL 15731.

FÜGGELÉK

A dolgozathoz felhasznált oklevelek jegyzéke⁶⁸

Az oklevél dátuma	Az oklevél kiadója	Az adomány tárgya	Kedvezményezett egyház	Jelzet
1307.07.25.	pataki plébános	szőlő	újhelyi pálosok	DL 1709 (átírva: 1311. 10. 03.)
1321. 11. 08.	pataki plébános ⁶⁹	szőlő	újhelyi pálosok	DL 2059
1336. 04. 05.	újhelyi plébános	szőlő	újhelyi pálosok	DL 4164 (átírás: 1351.05. 02.)
1348. 09. 14.	Patak	szőlő ára	a pataki plébánia papjai és a többi pataki egyház	DL 76896
1349. 01. 22.	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 4026
1351. 05. 02.	újhelyi plébános*	szőlő	újhelyi pálosok	DL 4164
1353. 01. 18.	Újhely	föld	újhelyi pálosok	DL 4329
1355. 10.23.	Újhely	irtásföld	újhelyi pálosok	DL 4554
1360. 01. 25. előtt	Patak	szőlő	leleszi konvent	DL 47939
1362. 07. 01.	Vasvár*	malom, rét	vasvári plébánia	DL 91578
1367. 04. 21.	Újhely	telek (1/3)	újhelyi pálosok	DL 5550
1367. 07. 16.	I. Lajos király	„megfelelő adományok”	telkibányai ispo- tályalapítás	DL 5783 (átírás 1369. 06. 18.)
1373. 04. 19.	egri káptalan	malom	diósgyőri pálosok	DL 1669, 6110, 6111 (átírás: 1439. 01. 10.)
1376. 01. 15.	Miskolc	szőlő	diósgyőri pálosok	DL 6328
1383. 01. 05.	Újhely	szőlő, rét	újhelyi pálosok	DL 6980
1384. 05. 19.	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 7084
1386.02.17.	magán ⁷⁰	szántó (2), szőlő	újhelyi pálosok	DL 7194
1389	Újhely*	szőlő (1/2)	újhelyi pálosok	DL 7542
1391. 03. 10.	pataki plébános	telek, szőlő	újhelyi pálosok	DL 7676
1391	Újhely	szőlő (2), telek	újhelyi pálosok	DL 7733
1391	Újhely	telek és tarto- zékai, szőlő	újhelyi pálosok	DL 7734
1395	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 8115

⁶⁸ Csillaggal jelöltük azokat a forrásokat, amelyek nem kegyes adomány vagy végrendelet tárgyában születtek, csupán utalást tesznek egy korábban megtörtént ilyen aktusra.

⁶⁹ Az oklevélben utalás történik az ügy előzményeit rögzítő 1307. július 25-én keltezett oklevélre is (DL 1709).

⁷⁰ Az oklevelet a városi pecséttel hitelesítik.

Az oklevél dátuma	Az oklevél kiadója	Az adomány tárgya	Kedvezményezett egyház	Jelzet
1400	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 8611, 8612
1414. 03. 16.	pécsváradai konvent	szőlő	szentlászlói pálosok	DF 290632
1414. 05. 16.	gönci plébános	szőlő	gönci pálosok	DF 254347
1414. 10. 22.	Szikszó	szőlő (2)	lechnici karthauziak	DL 10258
1414	Újhely	szántó	újhelyi pálosok	DL 10294
1415	Újhely	szántó	újhelyi pálosok	DL 10413
1416. 04. 11.	Miskolc	ház	diósgyőri pálosok	DL 10447
1416. 12. 27.	Jászó	ház	jászói prépost	DF 232861
1417. 04. 14.	váradai káptalan	szőlő	váradai pálosok	DL 10558
1419. 03. 26.	Várad	malom	váradai apácák	DL 11020 (átírva: 1422. 09. 06.)
1419	Újhely	szántó	újhelyi pálosok	DL 10871
1419.	Újhely*	irtásszántó	újhelyi pálosok	DL 10872
1420. 02. 10. előtt ⁷¹	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 10880
1420. 02. 10.	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 10880
1420. 05. 08.	egri káptalan	malom	egri plébánia oltára	DF 210723
1426. 10. 10.	egri püspöki vikárius*	szőlő	újhelyi pálosok	DL 11857
1426	Újhely*	szőlő	újhelyi pálosok	DL 11888
1427. 02. 28.	Újhely	malom (3/4)	újhelyi pálosok	DL 11900
1427. 02. 28.	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 11901
1428. 05. 08.	Telkibánya	szántó, illetve szőlő jövedelme	telkibányai plébánia és ispotály	DL 11976
1428	Újhely	szőlő, szántó	újhelyi pálosok	DL 12029
1430. 03. 19.	Várad	szőlő	váradai apácák	DL 25189
1435	Újhely*	szőlő	újhelyi pálosok	DL 12793
1438. 05. 22.	plébánosok	possessio és szőlő	gönci pálosok	DL 13191
1444. 11. 22.	Telkibánya	különféle ingatlanok	telkibányai ispotály	DL 13819 (átírás, 1479. 04. 12.)
1449	Újhely	malom (1/2)	újhelyi pálosok (az ott emelt oltár)	DL 14317
1450. 07. 29.	egri káptalan	ispotály és birtokai	gönci pálosok	DL 14390, 14391, 14392, 14396

⁷¹ Az oklevélben két adományról van szó, és ez a korábbi is városi kiadványba lett foglalva a szöveg megjegyzése szerint, habár az sajnos nem maradt fenn.

Az oklevél dátuma	Az oklevél kiadója	Az adomány tárgya	Kedvezményezett egyház	Jelzet
1450. 11. 03.	egri káptalan	szőlő	ládi pálosok	DL 14420
1454	Újhely	malom (1/4)	újhelyi pálosok	DL 14898, 17114
1456. 07. 11.	plébánosok, választott bírák*	rét, készpénz	vizsolyi és hejcei plébániák	DL 15088
1457	Újhely	szőlő	újhelyi pálosok	DL 14453
1458. 07. 25.	egri káptalan	szőlő	diósgyőri pálosok	DL 15269
1459. 06. 09.	budai káptalan	puszta, tartozékokkal	gönci pálosok	DL 15368
1461. 01. 26.	Miskolc	szőlő	diósgyőri pálosok	DL 15547
1462. 05. 30.	Miskolc	szőlő (1/2)	diósgyőri pálosok	DL 15731
1462. 06. 16.	pálos provinciális perjel*	szőlő ⁷²	újhelyi pálosok	DL 15742
1464. 01. 13.	Verőce	föld (2)	bakvai pálosok	DL 32777
1465. 02. 14.	Újhely*	malom (1/2)	újhelyi pálosok	DL 16163
1466. 03. 17.	Kővár	malom (1/4)	sztrezei pálosok	DL 34904
1466. 08. 28.	Keresztúr	malom	regéci pálosok	DL 16394
1469. 12. 03.	közjegyző	szőlő	újhelyi pálosok	DL 16933
1472. 07. 14.	Szikszó*	szőlő	lechnici karthauziak	DL 17342
1472. 07. 24.	Szikszó*	szőlő (2)	lechnici karthauziak	DL 17345
1472. 07. 24.	Szikszó*	szőlő (4)	lechnici karthauziak	DL 17346
1472. 07. 24.	Szikszó*	szőlő (4)	lechnici karthauziak	DL 17347
1473	Újhely	föld	újhelyi pálosok	DL 17524, átírása: DL 17632
1474	Újhely	föld	újhelyi pálosok	DL 17631
1477	Újhely ⁷³	föld	újhelyi pálosok	DL 18005
1477	pataki plébános*	szőlő	újhelyi pálosok	DL 18006
1479. 08. 11.	Liszka*	szőlő	liskai plébánia	DL 31964
1479	Újhely	szőlő (2)	újhelyi pálosok	DL 18299
1484. 05. 26.	tokaji konvent*	szőlő	tokaji pálosok	DL 18970
1487. 06. 06.	Verőce	rét	bakvai pálosok	DL 32795
1509. 08. 06.	Újhely*	tönkrement malom	újhelyi plébánia	DL 21935
1511	keresztúri plébános	szőlő	tokaji pálosok	DL 22250
1514. 07. 13.	Nagymihály	prédium	„az egyház”	DL 86078

⁷² Egy per során születik arról megállapodás, hogy egy vitás erdős területen, amelynek elfoglalása miatt az ügy kirobbant, szőlőt telepítenek majd és azt élethosszig szőlő használati jog mellett végül a pálosok fogják majd azt megkapni.

⁷³ Valószínűleg itt is kegyes adományról van szó, a földért cserében az elidegenítő a pálosok pincéjében tarthat egy hordó bort és a pálosok malmán élete végéig malomvám nélkül örölhet.

Az oklevél dátuma	Az oklevél kiadója	Az adomány tárgya	Kedvezményezett egyház	Jelzet
1517. 04. 04.	magán	pénz, állat, malomrész	plébános, káplánok, papok, oltár	DF 270999
1519	Hejce*	szőlő	hejcei plébánia	DF 217817
1520. 11. 25.	Tállya	szőlő jövedelme	szántói plébánia, káplán, testvérület	DF 217915
1520	kapornaki konvent	szőlő	kapornaki plébános	DF 262453
1521. 01. 17. ⁷⁴	Tállya	szőlő	testvérület	DF 217941 (A DF 217915 folytatása)
1521 ⁷⁵	kapornaki konvent	szőlő	kapornaki plébánia	DF 262453
1522. 11. 07.	magán	szőlő, pénz és ingóságok	kapornaki plébánia és apát, plébános	DF 262524
1523. 09. 14.	közjegyző	szőlő	újhelyi pálosok	DL 23823
1523. 10. 31.	magán	szőlő és ingóságok	csáktornyai pálosok, csáktornyai plébánia, plébános, káplán	DL 32825
1523. 12. 21.	somogyvári konvent	szőlő	vetahidai pálosok	DL 23859
1525. 03. 24.	pataki helynök	szőlő	újhelyi pálosok	DL 24117

⁷⁴ Az 1520. november 25-i ügy folytatása (DF 217915).

⁷⁵ A polgárnő korábbi rendelkezését megváltoztatva módosította a kegyes adomány kedvezményezettjét.

GALGÓC AZ ÚJLAKI ÉRÁBAN (1349–1524)*

A Nyitra megyei település középkori jelentősége nem számít ismeretlennek a medievisták körében, hiszen korábban olyan kiváló szakemberek foglalkoztak történetével, mint Dedek Crescens Lajos,¹ Fügedi Erik² vagy Václav Mencl.³ A legutóbb Mária Grófová tekintette át a város Mohács előtti históriáját rövid tanulmányában.⁴ Magam az Újlaki család történetére irányuló kutatásaim során kerültem kapcsolatba a nyugati Felvidék e fontos központjával, mely a família életében mindvégig jelentős szerepet játszott. Minthogy a későbbiekben az Újlakiak, mindenekelőtt Lőrinc birtokpolitikájával is részletesen kívánok foglalkozni, fontos az egyes rezidenciák, birtokközpontok szerepének vizsgálata. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Galgóc (ma Hlohovec Szlovákiában, németül Freistadt) késő középkori históriájának főbb eseményeit, fejlődésének főbb tendenciáit bemutassam.

A „HÁROM” GALGÓC

Elöljáróban azzal kell kezdenem, hogy a középkor folyamán a Galgóc név nem egyetlen, azonos jogokkal rendelkező települést takart. 1113-ban tűnik fel első alkalommal a galgócói ispánsági vár forrásainkban, ekkor a várnépeket említették (*castellani Golgocienses*).⁵ A témára vonatkozó kutatások alapján mára bizonyossá

* A dolgozat elkészítése során a szerző az MTA Bolyai János Ösztöndíjban (BO/00057/08/2. sz.) részesült. Az anyaggyűjtést az OTKA K 81435, K 81568 és az NN 82307 pályázatok is támogatták. A tanulmányban felhasznált oklevelek összegyűjtését a Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. Szerk. Rácz György. segítségével végeztem. A tanulmányhoz fűzött értékes tanácsokért Zsoldos Attilának, Neumann Tibornak, Horváth Richárdnak és Weisz Boglárkának tartozom köszönettel. A térképeket Nagy Béla készítette.

¹ Dedek Crescens Lajos: Nyitra vármegye története. In: *Magyarország vármegyéi és városai III.* PC CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft. Bp., 2002. (továbbiakban Fügedi, 1981.)

² Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok nemesei. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1981. 359–360.

³ Mencl, Václav: *Středověká města na slovensku.* Bratislava, 1934. (Mencl, 1934.)

⁴ Grófová, Mária: Hlohovec a rod Iľochých. = *Forum Historiae (online)* 2008. (http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/Grofova.pdf, utolsó letöltés: 2011. máj. 29. (továbbiakban Grófová, 2011.)

⁵ Fügedi Erich: Nyitra megye betelepülése I–II. = *Századok*, 72. 1938. 288.

vált, hogy a galgóczi és a szolgagyőri ispáni várak egymással azonosíthatóak, ennek alapján pedig az erősség az Árpádok idején számottevő központnak tekinthető.⁶ Ispánjai a kései Árpád-korban *comes de Golguch* alakban szerepelnek a forrásokban.⁷ Az Árpád-kori vár a tatárjárást követően jelentőségét veszítette. A 13. század végén Galgóc és a környező falvak az Aba nem kezébe kerültek, majd miután Károly Róbert (1301–1342) felszámolta a tartományurak hatalmát, a hűtlen Abák birtokait, így Galgócot is konfiskálta. 1349-ben I. (Nagy) Lajos (1342–1382) király Galgóc, Újlak, Udvarnok, Ság és Décs Nyitra megyei birtokokat kipróbált emberének, az Újlaki család alapítójának, Kont Miklós pohárnokmesternek, nyitrai, barsi, soproni és vasi ispánnak, valamint fivérének Lökösnek, általuk pedig testvérüknek, Bertalannak adományozta, a nápolyi hadjárat során mutatott hűséges szolgálatuk jutalmaként.⁸ Kont Miklós nádor (1356–1367) és fiai építették fel a *castrumot*, melyet első ízben 1400-ban említenek forrásaink.⁹ A 15. század elején Stibor erdélyi vajda elfoglalta a Zsigmond királlyal (1387–1437) szemben álló Újlaki Lászlótól.¹⁰ 1453-ban V. László (1440/1452–1457) új adomány címén adományozta az erősséget tartozékaival Újlaki Miklós erdélyi vajdának.¹¹ 17. századi adatok alapján külső és belső várból álló, négyszög alaprajzú, kis területű erősség volt.¹² E vár az Újlaki família egyik Nyitra megyei birtokközpontja lett, míg a család másik felvidéki *castruma*, a megye északi részén magasodó Temetvény (Tematín) volt.¹³ Az Újlakiak által kiépített uradalom területe 205 km²-re terjedt ki.¹⁴ Tartozékai: Gal-

⁶ Tagányi Károly: Szolgagyőr I–II. = *Századok*, 16. 1882. 312–23. (E tanulmányra Zsoldos Attila hívta fel figyelmem, melyet ehelyütt is köszönök.) Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Bp., 1998. 280, 383–390.; Uő: Galgóc (Szolgagyőr) és várispánsága. In: *Szomszédok között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 11–18.; Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 11.) Bp., 2011. (továbbiakban Zsoldos, 2011.) 207. Vö. Galgóc és Szolgagyőr szócikkkel (Kristó Gyula) In: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp., 1994. 229., 654.

⁷ Zsoldos, 2011. 208/472 és 475. jegyzetek.

⁸ Grófová, 2011. 2.; 1349. nov. 26.: Anjoukori okmánytár. I–VI. Szerk. Nagy Imre, Bp., 1878–1891, VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula, Bp., 1920. (a továbbiakban AO) V. Nr. 339–341.

⁹ Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban.* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új Sorozat 83.) Bp., 1977. (továbbiakban Engel, 1977.) 12.

¹⁰ Zsigmond-kori oklevéltár. I–XI. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43. és 49.] Bp., 1951–2009. (a továbbiakban ZsO) III. Nr. 1223.; Dvořáková, Daniela: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond.* Pozsony, 2009. (továbbiakban Dvořáková, 2009.) 85. 1431. nov. 12-én Stibor Galgócon keltezett. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 88 064.

¹¹ 1453. szept. 14.: DL 14 726.; 17. századi másolata: Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Archivum Erdődy (a továbbiakban ÖStA HHStA ED) 9578.

¹² Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 82.) Bp., 1977. (továbbiakban Fügedi, 1977.) 135.

¹³ Fügedi, 1977. 204.; Engel, 1977. 162.

¹⁴ Birtokkód: NY 38, 41, 61. Engel Pál: *Magyarország a középkor végén.* [Bp.] 2001. (PC CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft., továbbiakban Engel, 2001.)

góc mezőváros a vámjával, a Vág folyón lévő rév, Ógalgóc, Szentpéterfalva, Udvarnok, Kisújlak a vámjával, Bajmócska, Zöldvár, Décs, Kelecsény, Csenyéd, Jalsó, Diós, Lehota vagy Lehotka, Pásztó, Szolgagyőr, Család, Medenc, Agárd, Besenyő.¹⁵

A Vág bal partján álló erősség alatt, annak közvetlen közelében alakult ki a Ógalgóc (*antiqua Galgocz, vetus Galgocz, O Galgocz*),¹⁶ mely a tatárjárás idején lakatlanná vált. Vélhetőleg a IV. Béla (1235–1270) kori telepítések során népeseedett be ismét a falu. 1276-ban mindenesetre már királyi telepések (*hospitum nostrorum Golgouch*) éltek ott.¹⁷ Kont Miklós ettől északnyugatra alapított egy hospesfalut, melynek következtében az egykori váralja kissé háttérbe szorult. Noha 1365-ben maga a földesúr szabályozta a jobbágyság kötelezettségeit és jogait, majd a 15. század végén Újlaki Lőrinc herceg további kiváltságokban részesítette az akkorra már mezővárossá (*oppidum*) váló települést, gazdasági fejlődése soha nem érte el Újgalgóc szintjét. Mindettől függetlenül a földesurak Ógalgócon is rendelkeztek egy nemesi kúriával, ahol többször időztek.¹⁸

A régi falutól északnyugatra a 14. század derekán Kont Miklós német hospeseket hívott, s ezzel megkezdődött Újgalgóc kiépítése.¹⁹ Jóllehet nem maradt fenn az újonnan alapított mezőváros kiváltságlevele, jogállást az oklevelek terminusai egyértelműen jelzik. 1360-ban a település *libera civitate nostra Galgouch* alakban tűnt fel.²⁰ A németajkú lakosok révén hamarosan használatba került a szabad városra utaló német *Freistadt* (*Fraystoch*) szó, melynek első okleveles előfordulása 1400 októberéből származik.²¹ A földesurak tudatos településfejlesztő politikájának köszönhetően a mezőváros virágzásnak indult, s dacára annak, hogy nem maradt korunkra kiváltságlevele, a 14. század második felére már meghaladta Ógalgóc jelentőségét.

¹⁵ DL 14 726.; Engel: *Magyarország a középkor végén*. In: Engel, 2001. Vö. Lovcsányi Gyula: *A Vág és vidéke*. Bp., 1881. 151–152.

¹⁶ A különböző elnevezésekre ld. DL 5389.

¹⁷ Szentpétery Imre–Borsa Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* II. kötet 2–3. füzet 1272–1290 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 9.) Bp., 1961. 155. A várnépek közt élő hospesekre ld. Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágy-ság történetéből*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 26.) Bp., 1999. 38–44. Vö. Kristó Gyula: Öt pondust fizetők és várhospesek. *Acta Universitatis Szegedien-sis de Attila József nominatae. Acta Historica*, XCII. 1991. 25–35. (A tanulmány ismeretét Zsoldos Attilának köszönöm.)

¹⁸ Az 1365. ápr. 3-án kelt privilégiumot a 18. századig számos alkalommal kiegészítették, megerősítették a földesurak. A Mohács előtti időszakban 1479. máj. 29-én, majd 1496. jún. 30-án. DL 5389, valamint ÖStA HHStA ED, Karton 9. és 10 180a.

¹⁹ Engel Pál térképén mintegy 3 km-re északnyugati irányban helyezkedett el Ógalgóctól. (Birtokkódja: 1NY38. Engel: *Magyarország a középkor végén*. In: Engel, 2001.) Ezzel szemben Václav Mencl rekonstrukcióján a két település egymás mellett feküdt, s a középkor végére gyakorlatilag egybeépült (Mencl, 1934. 130).

²⁰ DL 5020, 5021.

²¹ Majorossy, Judit–Szende Katalin: Sources for the Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: *Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. von Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, Alfred S. Weiß. Wien–München, 2010. (továbbiakban Majorossy–Szende, 2010.) 644.

BIRTOKKÖZPONT

Az Újlaki család birtokai a 15. század második felében öt nagyobb tömbben helyezkedtek el, melyeket magától értetődően az adott terület legjelentősebb várából irányítottak. (1. ábra a kötet végén, a Mellékletben)) A szerémségi jószágok centruma, a névadó Újlak (Ilok Horvátországban), a kelet-szlavóniaiaké Ráholca (Orahovice Horvátországban), a Dunántúlon fekvőké az 1445-re felépülő, s Bátorkő örökébe lépő Palota (a mai Várpalota), a nyugat-felvidéki uradalmaké Galgóc, a Vas megyei birtokoké pedig Németújvár (Güssing Ausztriában) volt.²²

Közismert, hogy az Újlakiak rezidenciája a Valkó megyei Újlak vára és a mellette kiépült város lett.²³ Ugyanakkor, ha a 14. század közepétől megfigyelhető tendenciákat vesszük szemügyre, azt láthatjuk, hogy a kezdeti időszakban Galgócnak szánt központi szerepet a családalapító. Ez tulajdonképpen egyenes következménye volt annak, hogy az első jelentős királyi birtokadományokat Nyitra megyében kapta Kont Miklós. A kedvező földrajzi környezet, valamint a területen áthaladó fontos kereskedelmi utak igen jó fejlődési lehetőséget kínáltak Galgóc számára. Vélhetőleg még a Miklós nádor által megkezdett új galgóci *castrum* felépítése is arra utal, hogy valóban itt rendezte be a család székhelyét a 14. század második felében. Néhány oklevél minden kétségünket eloszlatja a rezidenciakérdéssel kapcsolatban. Miklós nádor özvegye 1400 őszén, Galgóc várában kelt diplomájában néhai férjét Galgóci Kont Miklósnak (*magnifici viri condam domini Nicolai Konth de Galgoth*) nevezte.²⁴ 1411-ben a néhai Bertalant jelölték hasonló módon (*condam Bartholomei de Galgocz*).²⁵ 1416-ban László és Imre macsói bánok,²⁶ míg 1424-ben László fia János tűntek fel a *de Galgocz* előnévvel.²⁷ Galgóc rezidencia szerepében a 15.

²² Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához.) In: *Somogy megye múltjából, Levéltári Évkönyv* 4, Kaposvár, 1973. 10–12. (továbbiakban Kubinyi, 1973.); Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. = *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, 2. 1991. 214–215. (továbbiakban Kubinyi, 1991.); Prickler, Harald: *Burgen und Schlösser im Burgenland*. Wien, 1972². 60–64.; Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Debrecen, 2002. (kéziratos PhD-értekezés) (továbbiakban Horváth, 2002.) 109.; Tomičić, Željko: Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pečnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe – Regensburg – Buda – Ilok Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok – Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa. = *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 21 No. 1. Zagreb, 2004. 143–176.; Radić, Mladen–Bojčić, Zvonko: *Srednjovjekovni grad Ružica*. Osijek, 2004.

²³ Kubinyi, 1991. 214–215.; Andrić, Stanko: *Kapisztrán Szent János csodái*. Bp., 2009. 37–50.

²⁴ Majorossy–Szende, 2010. 644.

²⁵ Napi kelet nélküli oklevél. ZsO III. Nr. 1449.

²⁶ 1416. máj. 1.: *Budapest történetének okleveles emlékei*. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. III. (1382–1439). Bp., 1987. Nr. 675.

²⁷ 1424. júl. 16.: ZsO XI. Nr. 846. Az előnevek használata esetében ugyanakkor egyfajta regionalitás is megfigyelhető. A család északi birtokaival kapcsolatos ügyekben a galgóci, míg a dunántúli jószágokkal kapcsolatban a palotai névalakok fordulnak elő. Vö. Horváth, 2002. 27/ 116. jegyzet.

század elejétől következett be döntő változás. Miklós unokája, Újlaki László macsói bán (†1422) ugyanis a Luxemburgi Zsigmonddal szemben fellépő Nápolyi László ellenkirály (†1414) táborához csatlakozott. Zsigmond egyik párthíve, a lengyel eredetű Stiborici Stibor erdélyi vajda seregével a Vág folyó mentén déli irányba haladva sorra foglalta el a lázadók erősségeit. 1403-ban Galgóc ostromára is sor került.²⁸ A vár rövid időre Stibor kezén maradt, de Újlaki rövidesen Zsigmond király hűségére tért, sőt a vajda leánytestvérét, Annát vezette oltár elé.²⁹ Ezt követően a vár és a hozzá tartozó uradalom ismét visszakerült a család tulajdonába. Az 1410-es évektől hivatali feladataik az ország déli területéhez kötötték az Újlaki fivéreket. Újlaki László és Imre ugyanis közösen viselték a macsói báni méltóságot 1410 és 1418 között.³⁰ Ezzel párhuzamosan a Nyitra megyei erősség és a mezőváros funkciója az ottani uradalom irányítására korlátozódott. Ettől az időszaktól kezdődött meg a Valkó megyei Újlak rezidenciává történő kiépítése is. Az átmeneti állapotot, azaz a székhelyváltást többek között egy oklevél is megerősíti, melyekben néhai László bán neve *de Wylak aliter de Galgowcz* alakban szerepel.³¹

Egy-egy vár jelentőségére következtethetünk a családtagok tartózkodási helyének meghatározása, azaz az itineráriumaik összeállítása alapján is.³² Vizsgálódásunk szempontjából érdemes tehát szemügyre vennünk a familia tagjainak az említett birtokközpontokból történő keltezésait, hiszen ez alapján bizonyos „rangsor” is felállítható az egyes centrumok között.³³

A diagram alapján (a kötet végén, a Mellékletben) láthatjuk, hogy a familia elsőszámú rezidenciája, Újlak magasan kiemelkedik valamennyi birtokközpont közül. A szerémségi várost Ráholca, valamint a dunántúli Újlaki jószágok egymást váltó két (praktikusan összesítve kezelt) központja, Bátorkő és Palota követi. Jelen-

²⁸ ZsO III. Nr. 1223.; Dvořáková, 2009. 85.

²⁹ Dvořáková, 2009. 469.

³⁰ László már korábban, 1402 és 1403 között is viselte e méltóságot. Vö. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1310–1457. In: *Középkori magyar adattár*. Engel, 2001. (Macsói bán) [Bp.] 2001. (PC CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft.) (Macsói bán).

³¹ 1435. máj. 23.: DL 12 704; Reiszig Ede: Az Újlaki-család. = *Turul*, 57. 1943. 9. A 15. század derekán Újlaki Miklós az ország egyik főkapitányaként megkísérelte nyugat-magyarországi territóriális hatalmát kiépíteni, s e törekvéseiben – fekvésénél fogva – Palota játszott fontos szerepet. Ezt támasztja alá Miklósnak a forrásokban feltűnő palotai előneve. Faller Jenő: *Várpalota története az Újlakiak és a Podmaniczkyek idejében*. Veszprém, 1936. 21.; Horváth, 2002. 22., 109.

³² Az itineráriumműkészítéssel kapcsolatos metodológiára, nehézségekre ld. Engel Pál–C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Bp., 2005. 7–15.; Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 12.) Bp., 2011. 11–61.

³³ Az Újlakiak 1403–1524 közti itineráriumát tanítványom állította össze (Ruprech Judit: *Újlak helye a késő középkori magyar városhálózatban*. Pécs, 2011 /kéziratot szakdolgozat/ 34–57), így az ő munkáját alapul véve, azt kiegészítve készítettem el a függelékben található keltezési helyek listáját. A Bátorkőre és Palotára vonatkozó 15. századi adatok Horváth Richárd doktori értekezéséből (Horváth, 2002.) származnak.

tős lemaradással a felvidéki Galgóc következik, majd pedig Németújvár zárja a sort mindössze hat ismert keltezéssel. Érdekes a kiadási helyek alakulását időskálán is egymáshoz viszonyítani, hiszen ennek segítségével árnyaltabbá tehetjük a „száraz” adatsorokat. (A diagram a kötet végén, a Mellékletben)

Első látásra is szembeötlő az ismert keltezési helyek vizsgált perióduson belüli nagy szóródása, melyek elemzésével a főbb tendenciákra felfigyelhetünk. Amint említettem, Kont Miklós Galgócot kívánta rezidenciává fejleszteni. Jóllehet mindössze két oklevelet keltezett a felvidéki településről, ezek közül az egyik éppen Ógalgóc privilégiumlevele.³⁴ Ő erdélyi vajdaként, majd nádorként bocsátotta ki a neve alatt korunkra maradt oklevelek döntő többségét, így nem meglepő, hogy nem a családi birtokokon keltezett. Halálát követően özvegye továbbra is ott élt, s folytatta az *oppidum* fejlesztését.³⁵ A 15. század első évtizedeitől kezdődően került előtérbe a szerémségi Újlak vára és mezővárosa, párhuzamosan az Újlaki fivérek macsói báni méltóságviselésével.³⁶ A következő időszakban megfigyelhető változás Újlaki Miklós vajda törekvéseivel hozható összefüggésbe. Ő ugyanis az 1440-es években felépíttette Palota reprezentatív várát, melyet a későbbiekben székhelyül kívánt tenni. Miután 1445-ben a rendek az ország hét főkapitányának egyikévé választották, s kapitányi székhelye Fehérvár lett, még inkább Palota vált fontossá.³⁷ Ennek következményeként Újlak szerepe átmenetileg csökkent, jóllehet a macsói báni méltóságot mindvégig kezében tartotta. Érdekesnek tűnhet első pillantásra, hogy mindezzel parallel a galgóci keltezések az 1445–1455 közötti időszakban érték el a „csúcspontot”. Az indok ez esetben is kézenfekvő, hiszen az újabb kutatások nyomán közismert, hogy 1453-ban Miklós a Felső Részek kapitányaként a felvidéken garázdálkodó huszita csapatok felszámolásán fáradozott. Magától értetődik, hogy saját galgóci erősségében ütötte fel főhadiszállását, s ugyancsak ezt erősíti meg az 1453. szeptember 23-a és október 31-e között onnan keltezett négy oklevele is.³⁸ A következő időintervallumban Palota háttérbe kerülésének lehetünk tanúi, miközben Újlak ismét az élre jutott. A szerémségi város elsőszámú rezidenciaszerepe ettől kezdve megkérdőjelezhetetlen, elég csak arra utalnom, hogy mind Újlaki Miklóst, mind pedig később fiát, Lőrincet is ott temették el. Mindazonáltal az 1470-es évek végétől a szlavóniai Ráholca is a família egyre kedveltebb mellékrezidenciájává vált, sőt 1510 novemberét követően a most áttekintett birtokközpontok közül máshonnan keltezett oklevelet, levelet nem is ismerünk.

³⁴ 1365. ápr. 3.: DL 5389.

³⁵ Majorossy–Szende, 2010. 644–646.

³⁶ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, (Macsóti bán). In. Engel, 2001.

³⁷ Kubinyi, 1991. 214.; Kubinyi, 1973. 3–44.; Gergelyffy András: Várpalota. In. *Váráépítészetünk*. Főszerk. Gerő László. Bp., 1975. 282–287, Horváth, 2002. 26–37.

³⁸ Több, Újlaki által e tisztségben kiadott oklevél eddig nem ismert. Vö. Horváth Richárd: A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. = *Századok*, 2003. 952. Vö. Neumann Tibor: *A Korlát-kövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 5.) Győr, 2007. 28–29.

Mindezek fényében a család rezidenciáival kapcsolatban megállapítható, hogy az egyes váltásokat leginkább az országos politika, s ezen belül a család hatalmi helyzetének alakulása befolyásolta. A családi székhelynek szánt Galgóc akkor került háttérbe, amikor a László és Imre a macsói báni méltóságot viselték, s szolgálatuk a déli területekhez kötötte őket. Ekkor a szerémségi Újlak lépett elő főrezidenciává. A következő változás a polgárháború éveiben, az ún. „zavaros időkben” következett be, amikor Újlaki Miklós főkapitányként a Dunántúl felett gyakorolt ellenőrzést. Ekkor kezdődött meg a székhelyül szánt Palota várának felépítése. Az Újabb súlypont áthelyeződés a 15. század derekától mutatható ki, mely során ismét a Dráván-túli területek, ezáltal Újlak, a 16. század elejétől Raholca kerültek előtérbe. Ez összefüggésbe hozható Miklós szlavón és macsói báni méltóságaival, valamint az 1471-től viselt bosnyák királyi címével is.

GAZDASÁGI PROSPERITÁS

Kubinyi András kutatásai nyomán könnyű belátnunk, hogy a Kárpát-medence középkori településeinek jelentősége, hierarchiája leginkább az általuk kisebb vagy tágabb körzetben ellátott központi funkciókban ragadható meg. A vizsgálatokhoz felállított tíz centralitási kategória egyik nagy csoportja a gazdasággal kapcsolatos főbb jellemzőket tartalmazza,³⁹ így célszerű ezzel folytatnunk.

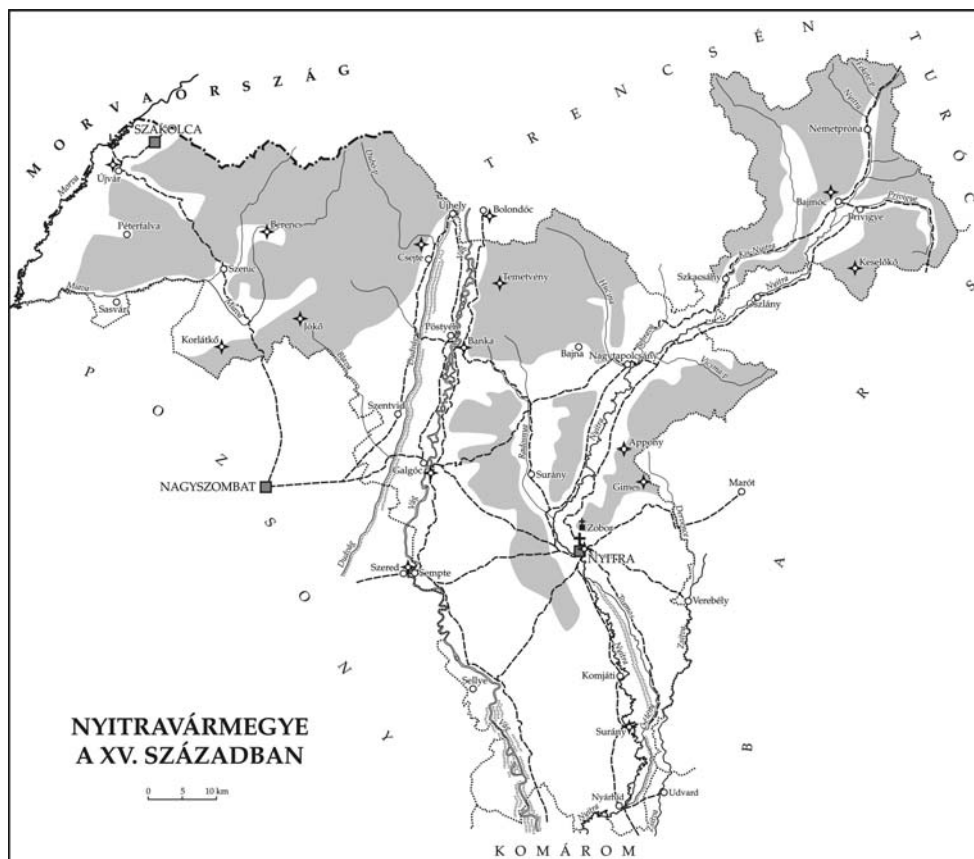
Elsőként a közlekedés-földrajzi helyzetet érdemes röviden felvázolni, hiszen a fontosabb kereskedelmi útvonalak nagymértékben hozzájárultak egy-egy mezőváros gyarapodásához. (2. ábra) Galgóc vára kedvező fekvése révén birtokosainak ellenőrzést biztosított a Vág folyó egyik átkelőhelye felett, amely a Nyitra–Nagyszombat, valamint a Pozsony–Trencsén utakat kötötte össze.⁴⁰ Természetesen a vár közelében kialakult Ó- és Újgalgóc fejlődésében is fontos szerepet játszottak az említett utak. A Nyitráról Nagyszombatba vezető út Újgalgóc topográfiai fejlődésére is hatással volt, ugyanis szabályos főtere ezen út mentén alakult ki.⁴¹ A Galgócon áthaladó utak a késő középkorban a külkereskedelem szempontjából ugyancsak fontosak voltak. A Vág bal partján haladó út Zsolna, Trencsén, Esztergom érintésével

³⁹ Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 17.) Bp., 2005. 9–36. (továbbiakban Kubinyi, 2005.)

⁴⁰ Fügedi, 1977. 135.; Fügedi, Mezővárosaink kialakulása. In: Fügedi 1981. 359.; Neumann Tibor: Nyitra megye hegyentúli járásának kamarahaszna-összeírása 1452-ből. In: *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 40. = *Analecta Mediaevalia* III.) Bp.–Piliscsaba, 2009. (továbbiakban Neumann, 2009.) 186–187.

⁴¹ Mencl, 1934. 132.

kötötte össze Budát Sziléziával. A Nagyszombattal való közvetlen kapcsolat révén pedig könnyen eljuthattak a cseh és morva áruk is a galgóci sokadalmakra.⁴²

2. ábra

A Vág folyó egyik forgalmas gázlóját is Galgócnál alakították ki, s így a révnél szedett vám is hozzájárult a földesurak jövedelmének növeléséhez. Kont Miklós és testvére Lökös nem sokkal a királyi adományt követően hidat emeltek a folyón, amelyen királyi konszenzussal ugyanúgy vámot szedhettek, mint korábban a réven tették.⁴³ A 14. század derekán felépült híd jelentősen megkönnyítette a folyón tör-

⁴² A kereskedelmi utakra összefoglalóan ld. Diószegi András: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi az árpád-házi királyok idejében. Kolozsvár, 1909. A középkori Magyarország fontosabb kereskedelmi útjairól készült térképet ld. Fedeles Tamás: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe.” *A város középkori története 1009–1526*. Pécs, 2011. 120. (37. ábra).

⁴³ 1353. máj. 17.: „[...] ut tributum, quod in quadam possessione eorum Golgouch vocata in comitatu Nitriensi existenti, hactenus in portu seu navigio in fluvio Wagh exigebatur ad pontem, per ipsos in eodem fluvio constructum et semper conservandum converteremus, et ipsum tributum in ipso ponte

ténő átkelést, melynek következtében vélhetőleg a forgalom is növekedésnek indult. E körülmény, jelesül a mezővároson áthaladók nagyobb száma pedig nyilvánvalóan településfejlesztő tényezőként értékelhető. Kont Miklós és utódai mindvégig igyekeztek Galgócot gyarapítani, gazdaságilag egyre kedvezőbb helyzetbe hozni,⁴⁴ melynek fontos eleme volt az említett híd felépítése is. A növekvő átmenő forgalom ugyanis kedvező lehetőséget biztosított a kereskedelem bővítésére. A földesúr elemi érdeke volt tehát a mezőváros támogatása, hiszen a gazdaságilag is fejlődő település piaca, vására sokakat vonzott. A város és polgárainak anyagi gyarapodása pedig a *dominust* is a bevételek további növekedésével kecsegtette.⁴⁵ Galgóc mindvégig vámhelyként funkcionált, így Garai László 1424-ben kiállított oklevelében Nyitra megye 25 váma között szerepel.⁴⁶ Galgóc jelentőségét mutatja többek között az is, hogy a 15. század derekán bizonyosan sokamara székhely volt.⁴⁷

Szintén az újonnan alapított mezőváros támogatása érdekében adományozta Galgóci városának és lakosainak (*civibus et universis iobagionibus nostris de libera civitate nostra Galgouch*) Kont nádor a Dudvág folyó mellett keletre fekvő Váracs birtokát tartozékaival együtt (1360).⁴⁸

A galgóciban a hivatalokról már a 13. század utolsó negyedéből vannak adataink. Nem tudni, hogy hetente hány alkalommal tartottak, mindenesetre 1397-ben hétfő volt a vásárnap.⁴⁹ Kiemelkedő jelentőséggel bírt egy 1362-ben kibocsátott királyi privilégium, melyben Kont Miklós kérésére Nagy Lajos éves sokadalom tartását engedé-

admitteremus exigendum. Itaque nos iustis et legitimis petitionibus eorumdem [...] inclinati [...] concessimus, ut dictum tributum, quod hactenus in dicto portu seu navigio super pretacto fluvio Wagh fuit exigi consuetum, in ipso ponte inibi per ipsos Nicolaum voivodam et magistrum Leukus constructo et perpetuis temporibus conservando exigatur per eosdem et eorum successores universos. [...]” – AO VI. 135. Nagy valószínűséggel Galgócon az Anjou éra elejéig harmincadot is szedtek, majd az 1330-as években a vámszedő helyet Nagyszombatba helyezték át. Vö. Weisz Boglárka: Az Árpád-kori harmincadvám. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello–C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 270.; Weisz Boglárka: *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon (Történeti áttekintés, adattár)*. Kézirat. (Köszönöm a szerzőnek, hogy munkáját használhattam.)

⁴⁴ Grófová, 2011. 4.

⁴⁵ Erre általánosságban ld. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 37.) Bp., 1965. (továbbiakban Bácskai, 1965.) 30.

⁴⁶ 1424. nov. 21.: „tributum in dicta Galgoch exigi” – ZsO XI. Nr. 1348. 1429-es átirata: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 268 852. A további vámhelyek: Mánya, Vajk, Kátlóc, Paruca, Úzbég, Újlak, Zereph, Karkóc, Maniga, Szentvid, Zsúk, Verbó, Csejte, Vág-Ujhely, Sempte, Radnak, Pöstyén, Újfalú, Kovarcz, Tapolcsány, Nyárhida, Nedazsér, Rasztosnya, és Privigye. Wenzel Gusztáv: *Nyitra vármegye XV. századi vámhelyei*. (Értekezések a Történeti tudományok Köréből II.) Pest, 1872. 4–6. Az oklevél kiadása uo. 9–14. Vö. Dedek: *Nyitra vármegye*.

⁴⁷ Dedek: *Nyitra vármegye*, és Draskóczy István szíves közlése.

⁴⁸ DL 5020 (1508-as átiratok: DL 5021, DL 22479).

⁴⁹ Weisz Boglárka: *Vásárok a középkorban*. = *Századok*, 144. 2010. (továbbiakban Weisz, 2010.) 1438.

lyezte Újgalgócon.⁵⁰ A kiváltságlevél értelmében minden esztendőben Szent Mihály ünnepétől (szeptember 29.) kezdődően két hétig tarthattak vásárt. A sokadalmom a budai vásárok – a diplomában nem részletezett – szabadságait élvezte, s mentesült az ország báróinak, nemeseinek, valamint helyetteseik joghatósága alól. Az oda igyekvő hazai és a környező országokból érkező kereskedők mentesültek a Galgócon és körzetén belül szedett vámok alól. A vásáron felmerülő minden ügyben egyedül Miklós nádor és a város polgárai, bírása és esküdtjei által delegált hivatalos ítélezhetett.⁵¹

Az éves sokadalmak és hetivásárok révén az oppidumok körül jelentős piackörzetek alakultak ki.⁵² 1467-ben egy bábi jobbágyot vertek meg, és fosztottak ki a galgóczi vásárról (*de foro in Galgocz celebrari solito*) hazafelé tartva.⁵³ A két helység légvonalbeli távolsága megközelítőleg 17 km,⁵⁴ így Báb Galgóc legszűkebb piackörzetéhez tartozott.⁵⁵ A mintegy 10 km-re található szentvidiek is látogatták a vásárokat,⁵⁶ de a két település szoros kapcsolata alapján bízvást feltételezhető, hogy Nagyszombat polgárai is megfordultak a sokadalmakon. Ugyancsak az oppi-

⁵⁰ 1362. aug. 25.: DL 5133. A vásárok terminológiájára ld. Tringli István: Vásártér és városi jog a középkori Magyarországon. = *Századok*, 144. 2010. 1301–1320.; Weisz, 2010. 1397–1402.

⁵¹ „[...] Nicolai Kont regni nostri palatini [...] a nobis humiliter postulante nundinas seu congregationem generalem ac forum annuum ab omnis iurisdictione et potestate quorumlibet magnatum baronum et nobilium regium nostri vel vices eorum gerentium penitus liberum et exemptum iuxta modum morem et libertatem huiusmodi nundinarum seu fori annualis Bude celebrari consueti in possessione eiusdem palatini Galgouch vocata in comitatu Nitriensi existi de regie liberalitatis clementia et gratia speciali annuimus et concessimus perpetuo celebrandum. Ita videlicet, quod predictae nundine, congregatio generalis seu forum annuale debet inchoari in festo Sancti Michaelis Archangeli usque quindenae festi eiusdem in singulis annis duraturum nichilominus mercatores iustiores ac cuius status et conditionis homines quibuscunque precibus Regni Hungarie et aliorum regnorum circumiacentium cum eorum rebus et mercibus ac bonis numero dierum superius enarrato nullus de eisdem forensibus mercatoribus et hominibus ad dictam congregationem confluentibus et etiam ab incolis et habitatoribus dicte possessionis Galgouch in eadem seu area ipsius fori annualis aliquod tributum seu exactionem tributariam recipere et exigere valeat atque possit. Et quod mercatores vel alius civis status homines in ipsa congregatione se mutuo non possint arestare nec in ipsa congregatione magnatum et baronum specialiter autem comes Nitriensis ac vices eorum gerentes seu iudex regius in ipsa possessione iurisdictionem seu potestatem habere possint et existere, scilicet universe cause in ipsa congregatione emergendo per officialem eidem Nicolai palatini iudices iuratores et cives dicte possessionis sue Galgouch [...] terminanter. [...]” – DL 5133. Vö. Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 129.

⁵² Bácskai, 1965. 72.; Kubinyi András: A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. = *Településtudományi Közlemények*, 23. 1971. (továbbiakban Kubinyi, 1971.)

⁵³ DL 98 199.

⁵⁴ A mérést Engel: *Magyarország a középkor végén*, alapján végeztem. In. Engel, 2001.

⁵⁵ A települések piackörzetére ld. Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. (továbbiakban Szűcs, 1955.) 92–106.; Kubinyi, 1971. 59.

⁵⁶ Bácskai, 1965. 72.

dum kereskedelmi-gazdasági központ jellegét támasztja alá az izraeliták itteni megtelepedése.⁵⁷

A mezőváros kézműiparáról néhány adatfoslány áll mindössze rendelkezésünkre.⁵⁸ Galgócon működtek szabók (*sartor*),⁵⁹ vargák (*sutor*),⁶⁰ mészárosok (*car-nifex*),⁶¹ fazekasok (*lutifigulus*).⁶² Az oklevelekben említett malmok pedig a molnárok jelenlétére utalnak.⁶³ Újgalgóc jelentősebb kézműiparára következtethetünk abból, hogy a mezőváros eleddig egyetlen ismert utcáját iparosok utcájának (*platea fabrorum*) nevezték.⁶⁴ Az említetteknel bizonyosan több szakma képviselője dolgozhatott egykor Galgócon, már csak azért is, mivel a város a régió egyik – ha nem is a legnagyobb – központjának tekinthető. A korábbi kutatások alapján elmondható, hogy egy-egy mezővárosban átlagosan 6–7 iparág képviselője volt jelen, s a 15. század végén a lakosság mintegy 20%-a űzött egy-egy mesterséget.⁶⁵ Mindössze a vargák céhéről vannak adataink.⁶⁶

A kereskedelem és a kézművesipar mellett természetesen nem szabad megfeledkeznünk a galgóciak agrárjellegű gazdálkodásáról sem, hiszen a korábbi kutatások alapján kétségtelenné vált, hogy a késő középkori mezővárosok iparosai nem szakadtak el a mezőgazdaságtól. A városokhoz hasonlóan Galgóc esetében is a gazdaság fontos szegmensét alkotta a szőlőtermelés, s az erre épülő borkereskedelem. Ez kiváltképp annak volt köszönhető, hogy a szőlők nem képezték a jobbágyság részét, így viszonylag szabadon rendelkezhetek velük tulajdonosaik.⁶⁷ Ógalgóc vonatkozásában rendelkezünk bővebb ismeretekkel a szőlőbirtoklással kapcsolatosan, ugyanis jobbágyság és a földesúr közti viszonyt szabályozó 1365-ös privi-

⁵⁷ Részletesen ld. alább! A zsidók és a település gazdasági jelentőségét hangsúlyozza: Kubinyi, 2005. 27.

⁵⁸ Az oklevelekben előforduló foglalkozást jelentő nevekből a kései középkorban még következtethetünk az adott személy által űzött mesterségre. Vö. Bácskai, 1965. 32–33.; Gulyás László Szabolcs: *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján*. Debrecen, 2008. (kézirat PhD-értekezés) 106–110.; Uő: *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján*. = *Századok*, 142. 2008. 437–462.

⁵⁹ 1464: „Thomas Sartor” – DL 61717; 1526: „Johannes sartor” – DF 279 968.

⁶⁰ 1493: „Nicolaus Varga” – DL 39 413; 1526: „Thomas sutor” – DF 279 968.

⁶¹ 1400-ban mészárszékeket említenek: „Item tribus macellis in eadem civitate nnostra Fraystoch” (Majorossy–Szende, 2010. 645); 1464: „Petri Carnificis” – DL 61 717; 1523: „Andree Mezaros [...] Benedicti Mezaros” – ÖStA HHStA ED, Karton 9.

⁶² 1493: „Nicolao lutifigule” – DL 39 413.

⁶³ DL 5389; Majorossy–Szende, 2010. 645.

⁶⁴ DF 279 968.

⁶⁵ Bácskai, 1965. 40.

⁶⁶ DL 37276.

⁶⁷ Szűcs, 1955. 54–56.; Kubinyi, András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. Hrsg. v. Ferdinand Oppl. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIV.) Linz, 1996. 67–84.; Petrovics István: A középkori mezővárosi gazdálkodás. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter. 2008. 452.

légiumlevél erre vonatkozóan is tartalmaz adatokat. E szerint minden meglevő és eztán létesítendő szőlő esetében a nagyszombati előírásokat kell alkalmazni. Az újonnan telepített szőlők 12 évig adómentességet élveztek, majd azt követően a tulajdonosoknak minden negyed szőlő után egy akó bort kellett adniuk a földesúrnak. Mindemellett szabadon választhatták maguk közül a hegyimestert, aki minden felmerülő ügyben eljár.⁶⁸ A privilégium 1479-es megerősítésében Újlaki Lőrinc herceg azzal bővítette a galgóciak lehetőségeit, hogy elrendelte, miszerint a földesúr borát nem mérhetik ki a polgárokénál magasabb áron a mezővárosban.⁶⁹ Szintén a bortermelés jelentőségére utal, hogy használatos volt a településről elnevezett galgóci icce és az akó.⁷⁰ Ugyanakkor az újgalgóci és szentpéterfalvai *promontoriumok* is említik az oklevelek.⁷¹

A mezőgazdaság egyéb ágaira utaló csekély számú adat elsősorban Ógalgóc vonatkozásában ismert. A külsőségek dűlőkre voltak osztva, melyek használatáért évente három alkalommal összesen 10 dénárt kellett a jobbágyoknak fizetni. A *villicus* jelentette a földesúrnak, amennyiben egy-egy elhagyott szántó művelését kezdték meg, illetőleg azt is, ha felhagytak azzal. Ez utóbbi esetben ugyanis mentesültek a járadék fizetése alól.⁷² A szántóföldeken folyó gabonatermesztésre vonat-

⁶⁸ 1365. ápr. 23.: „[...] Vineam autem eorum plantatas et plantandas ad legem et consuetudinem vinearum civitatis Tyrnaviensis per spatia duodecim annorum a die plantationis vineae absque omni debito possideant, completis vero ipsis duodecim annis de una quartali vinea singulum modium vini annuatim nobis dare teneantur. Magistros autem montium etiam, si quos voluerint eligant, qui universos causas ratione vinearum movendas iudicialiter determinabunt [...]”. – DL 5389. A nagyszombati szőlőművelésre vonatkozó statútum nem maradt fenn. (Majorossy Judit szíves közlése.)

⁶⁹ 1479. máj. 29.: „Tertio: annuimus eisdem et concessimus ut dum vina nostra per medium ipsorum ad expropinandum portata fuerint extunc eadem vina nostra non amplius sed eodem pretio propinent, sicuti vina ipsorum civium eotunc propinant ne ipsis exinde aliqua oppressio eveniat.” – ÖStA HHStA ED, Karton 9, DL 5389.

⁷⁰ Az icce 1581-ben, míg az akót 1591-ben említik. Bogdán István: *Magyarország úr-, térfogat-, súly- és darabmértékeik 1874-ig.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 4. sorozat: Levéltártan és történeti forrástudományok 7.) Bp., 1991. 138, 197. Az akót (*modius*) már a középkorban is használták, amelyet éppen az 1365-ös kiváltságlevél említ. A borral kapcsolatos űrmértékekre ld. még Solymosi László: *A földesúri járadék új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Bp., 1998. 155–166.

⁷¹ Majorossy–Szende, 2010. 645.; DL 60 085.

⁷² „[...] de uno integro laneo annuatim non plus nisi decem pensas denariorum in tribus terminis infrascriptis videlicet in festivitatibus Beatorum Georgii martiris et Michaelis Archangeli, ac Nativitatis Domini per se se consequenter affuturorum nobis dare teneatur, hac conditione interiecti quodsi aliqua loca sessionalia temporis in processu in eadem possessione nostra efficiuntur deserta et terre eorum arabiles per aliquos peraratae et seminatae fuerunt, tunc de talibus desertis locis villicus noster ex debito premissis nobis respondere et satisfacere teneatur, si autem ipse terrae inseminate et vacue fuerint, nullum debitum solvere teneantur de locis desertis prenotatis. [...]” – DL 5389. Vö. Grófová, 2011. 4.

kozó adatok mellett gyümölcsösről (*pomarium*) is hallunk.⁷³ Az állattartásra utalnak az Újgálgócon működő mészárszékek.⁷⁴

Nyitra megye 1452-ből korunkra maradt kamarahaszna-összeírása szerint a két település összesen 158 porta (*sessio*) után fizetett adót a kincstárba. Újgálgóc nagyobb lakosságszámát, ebből következően pedig jelentősebb gazdasági erejét mutatja, hogy ekkor a dikátorok az ógálgóci portaszám közel háromszorosát írták össze a mezővárosban.⁷⁵ Gálgóc anyagi lehetőségeire vet némi fényt, hogy a mohácsi csatát megelőző esztendőben 600 aranyforintot bocsátott az uralkodó rendelkezésére a törökök elleni szükségletekre.⁷⁶

NÉPESSÉG

A két településen vegyesen élt a magyar, a német, a szláv etnikum, továbbá a 15. században már izraeliták is kimutathatók. Az Újgálgócra érkező hospesek döntően németek voltak, amelyre a város Freistadt elnevezése is utal. Mindemellett az Ógálgóc számára kiállított privilégium alapján is a németek jelenlétére következtethetünk, ugyanis Kont Miklós a német jog alapján vezette be a dúlók használatáért fizetendő pénzjáradékot.⁷⁷ Lehetséges, hogy a telepések közt morvák is voltak,⁷⁸ amelyre Morvaország közelsége kellő magyarázattal szolgálhat. A szláv népességre utal egy-egy oklevélben feltűnő személynév is.⁷⁹

Okvetlen érintenünk kell a gálgóci zsidó kolóniát is.⁸⁰ A mezőváros fekvésénél, gazdasági fejlettségénél fogva kedvező letelepedési lehetőséget kínált a zsidóság számára. A középkori Magyar Királyság területén 36 helységében mutatható ki zsidó közösség, s ezek jó része az ország nyugati felén élt. Ez pedig arra enged következtetni, hogy e helyekre elsősorban az ausztriai pogromok elől menekülők találtak otthonra.⁸¹ Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Nagyszombattal ápoltt intenzív kapcsolatok révén az ottani zsidóság köréből is érkezhe-

⁷³ Majorossy–Szende, 2010. 645.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ „Galgocz opidum CXVIII, Ogalgocz XL” – DL 44 649. Közli: Neumann, 2009. 230.

⁷⁶ 1526. júl. 20.: ÖStA HHStA ED Lad. 10. fasc. 1. Nr. 6. (Az oklevél szövegét Horváth Richárd bocsátotta önzetlenül rendelkezésemre, melyet ehelyütt is köszönök.)

⁷⁷ Mencl, 1934. 129.

⁷⁸ Fügedi, Mezővárosaink kialakulása. In: Fügedi, 1981. 360.

⁷⁹ Pl. Wenczeslaus Hmarowicz (DF 279 968).

⁸⁰ Véleményem szerint a Kohn Sámuel által átlagosnak vett 200 fős zsidó közösség létszáma városunk esetében kissé túlzó. Vö. Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi idők-től a mohácsi vészig*. Bp., 1884. (továbbiakban Kohn, 1884.) 394., 396.

⁸¹ Kubinyi András: Fejezetek a magyarországi zsidóság középkori történetéből. In: *Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1991–1995*. Szerk. Schweitzer József. Bp., 1995. 129. A zsidók lakta helységeket ábrázoló térképet ld. Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. = *Soproni Szemle*, 49. 1995. 27.

tett utánpótlás Galgócra. Különösen az 1494-es nagyszombati vérvádat követő zsidóellenes mozgolódás közepette lelhettek az Újlakiak oppidumán menedékre.⁸² Az első galgóczi izraelita, egy bizonyos Simon 1424-ben tűnik fel a forrásokban, amikor a nádori közgyűlésen levelesítették.⁸³ Az általános gyakorlatnak megfelelően a galgóczi zsidók is kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkoztak. Utóbbira utal Ábrahám *iudeus* esete, aki a földesúr, Újlaki Lőrinc herceg közbenjárására egyezett meg egyik adósával a tartozás rendezésének ütemezéséről (1496).⁸⁴ Az ő galgóczi tevékenységét több mint két évtizedig tudjuk nyomon követni. 1506-ban ura raholcai várába szállított bizonyos adópénzeket, amikor Tata környékén erőszakkal elvettek tőle 8 forintot.⁸⁵ Ábrahám később (1518) egy házat is vásárolt a városban.⁸⁶ A nagyszombati hitközséggel ápolt kapcsolatokat támasztja alá a következő eset is. Újlaki Lőrinc panaszt emelt a király előtt (1506), mivel egy Oroszlán nevű zsidót, az ő galgóczi jobbágját, midőn Nagyszombat felé tartott Korlátkövi Osvát familiárisai megtámadták, s elvettek tőle 22 forintot, valamint egy-egy hacukát és kardot.⁸⁷ A középkori zsidó hitközség kulturális hagyatékához tartozik egy háromhasábos Biblia-kódex töredéke.⁸⁸

Természetesen nem csak az izraeliták esetében lehetünk tanúi a nagyszombati polgárokhoz fűződő szorosabb kötelékeknek. Vencel nagyszombati szabó a néhai Miklós galgóczi fazekas özvegyét vezette oltár elé, s minthogy meg kívánta óvni hitvese jó hírnevét, két köztisztelőben álló galgóczi polgártól kért és kapott az aszszony özvegye során tanúsított erkölcsi feddhetetlenségéről hivatalos igazolást (1493).⁸⁹ Bizonyára a többi jelentős nyugat felvidéki város polgárságához hasonlóan a galgócziakra is jellemző volt a mobilitás, amely a gazdasági és társadalmi kapcsolatok szélesebb hálóját teremtette meg.⁹⁰

⁸² A vérvádra ld. Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995. 987. 1539-ben a nagyszombati zsidó eljárók közt találjuk *alter Simon de Galgocz*-ot. Alexander Scheiber: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686*. Bp., 1983. 101.

⁸³ „Symonem Iudeum in Galgoch residentem filiorum Ladislai bani hospitem furum et latronum”: ZsO XI. Nr. 1303. Vö. Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kőestáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája*. Bp., 1969. (továbbiakban Scheiber, 1969.) 33–34.

⁸⁴ DL 95 428, Ábrahám héber nyelvű nyugtája a tartozás egy részének rendezéséről: *Magyar–Zsidó Oklevéltár I–XVIII*. Szerk. Scheiber Sándor et alii. Bp., 1903–1980. (a továbbiakban MZsO) II. 536. A galgóczi provizor oklevele a tartozás fennmaradó részének törlesztéséről: DL 95 430. Vö. Scheiber, 1969. 34.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ DL 62 039.

⁸⁷ MZsO XII. Nr. 3/1. A későbbi időszakból is vannak adataink a galgóczi zsidóságra. 1529-ben a bazini vérvád során említették „Jude Isaak aus Freystadt”-ot. (Kohn, 1884. 394). 1539-ben egy morva zsidót Galgócon vallattak, majd letartóztatták, s így nem juthatott be Nagyszombat városába (MZsO I. Nr. 351). 1539-ben pedig Galgócon került sor vérvádra. Vö. Scheiber, 1969. 35–36.

⁸⁸ Scheiber, 1969. 40, 165/12. sz.

⁸⁹ DL 39 413.

⁹⁰ Jan Lukačka: Költöző polgárok a középkorban. A polgárság mobilitása a mai Szlovákia délnyugati területén, a Dunántúlon és Alsó-Ausztriában. In. *Bártfától Pozsonyig*, 129. (továbbiakban Lukačka, 2005.)

Galgóc lakosság számára vonatkozóan a fentebb már érintett dikajegyzék szolgálhat kiindulópontként. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy mivel ekkor a zsellérek által lakott telkeket fél portaként írták össze – ám nem különítették el azokat a jobbágyporták számától az összeírásban – sajnos csak meglehetősen nagyvonalú becslésre van módunk.⁹¹ Bácskai Vera az adóköteles 118 portával számolva, a középkori családok esetében általánosan használt ötös szorzót alkalmazva 590 főre becsülte ekkor a mezőváros lakosságát, amely meghaladta a korabeli oppidumok átlagát.⁹² Ugyanígy kalkulálva: Ógalgóc 40 *sessio*-ját alapul véve 200 főre tehető a település lélekszáma. E számításokkal kapcsolatban feltétlen utalnom kell arra, hogy a valóságban ennél bizonyosan többen éltek mindkét helységben. Kubinyi András számításai szerint a 15. században egy-egy portán átlagosan 1,22 család élt, a háztartások átlagos létszáma pedig 6,22 főre tehető.⁹³ Ugyanakkor az is felettébb valószínű, hogy a földesúr az adóterheket csökkentendő a valóságnál kevesebb lakott portát engedett feltüntetni, melyet az 1530-as évekbeli portaszámok nagyságrendje is megerősíteni látszik.⁹⁴ Ezek tekintetében nézetem szerint a mezőváros népessége a 15. század derekán bizonyosan meghaladta a 600 főt. Az Újlakiak természetesen mindent elkövettek annak érdekében, hogy Galgóc népessége növekedjék, de legalábbis ne csökkenjen. Ezt elsősorban új telepesek érkezésével tudták garantálni, akiket – az általános gyakorlatnak megfelelően – adókedvezménnyel igyekeztek odacsábítani. 1418-ban Újlaki László és felesége Anna, minden Ógalgórcra érkező *advena*-nak négy évnyi adómentességet biztosított.⁹⁵ Hat évtizeddel később Lőrinc herceg azok számára, akik elhagyott házban kívánnak letelepedni 6, míg akik újonnan kívánnak Ógalgócon házat emelni, azoknak 12 évre szóló adómentességet szavatolt.⁹⁶ A két helység közti migrációra ugyan nincsenek adataim, azonban felettébb valószínű, hogy a kedvezőbb feltételek, családi kapcsolatok révén Ógalgócról is átköltözhettek a szomszédos mezővárosba.

⁹¹ Neumann, 2009. 211.

⁹² Bácskai, 1965. 25, 28. Csukovits Enikő a Római Szentlélek Társulat adatait elemezve megközelítőleg 4 főre becsülte egy későközépkori család átlagos létszámát. Vö. Csukovits Enikő: Családi viszonyok a középkorvégi Magyarországon. In. „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2010. 125.

⁹³ Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. = *Történelmi Szemle*, 38. 2006. 2–3. 139.

⁹⁴ Portaszámok alakulása: 1452–118, 1531–236, 1533–258. Vö. Neumann: *Nyitra megye*, 215 és 4. táblázat.

⁹⁵ ÖStA HHStA ED Karton 9.

⁹⁶ 1479. máj. 29.: „[...] Quapropter universis et singulis libera conditionis hominibus, qui iuxta Regni consuetudinem ad ipsum oppidum nostrum vetus Galgocz causa morandi advenerint ibique in locis desertis seu campestribus domos vel alia aedificia construxerint duodecim annorum, qui vero in domibus desertis aedificiis destitutis descenderint et eadem aedificaverint sex annorum integrorum a die adventus et descensus ipsorum computando libertates duximus concedendas eximendos eosdem ab omnibus taxis nostris ordinariis et extraordinariis ac censibus datis ac servitiis consuetis imo eximimus et supportamus eisdemque prefatas libertates concedimus testimonio presentium mediante[...]” – DL 5389 (=ÖStA HHStA ED Karton 9).

Természetszerűleg a földesúri oppidumok lakói jogilag jobbágyok voltak, amely státusból következőleg e települések csak részleges autonómiával rendelkeztek. Birtokosaik általában igyekeztek különböző kiváltságokkal fejlődésüket elősegíteni, azonban arra mindvégig ügyeltek, hogy a megfelelő bevételek megérkezzenek az uradalmi központba, valamint, hogy az igazságszolgáltatás végső soron saját hatáskörükben maradjon.⁹⁷ Újgalgóc kiváltságlevele nem maradt korunkra,⁹⁸ így figyelmünket a már többször említett ógalgóc privilégiumra (1365) kell fordítanunk, amely szabályozta a település és a földesúr viszonyát, rögzítette a jobbágyok kötelezettségeit és jogait. A korábbi időszakhoz képest az első változást az jelentette, hogy a szántók használatáért a természetbeni szolgáltatások helyett pénzjáradékot kellett fizetni. A település lakóit ugyanakkor felmentette a robotszolgáltatások (szántás, vetés, kaszálás, a széna behordása, aratási munkák, a termés begyűjtése, illetőleg a beszállásolás), valamint az élelmiszerilleték alól is. Karácsony, húsvét és Szent Mihály ünnepére viszont ajándékokkal tartoztak a jobbágyok, így minden dűlő után sajtot, nyolc tojást, továbbá az egész közösségtől három fiatal juhot kellett a földesúr galgóc kúriájába szállítaniuk.⁹⁹ A jobbágyok kötelesek voltak a Vág folyón létesített hidat folyamatosan karbantartani (*pontem in fluvio conservare tenentur*). A földesúr által a közösségnek adományozott földeket, réteket és szigetteket mindvégig békésen birtokolhatták. A malomhasználatért évente 100 dénárt, valamint egy-egy kalácsot (*tortam*) és kappant (*caponem*) tartoztak fizetni. Amikor a földesúr 1479-ben megújította a település privilégiumát, további kiváltságokat kínált a galgócik számára. Többek közt felmentette őket az élelmiszerjáradék fejében telkenként fizetendő 33 dénáros adó alól, a bírónak pedig valamennyi jelenlegi és később kivetendő adó, illeték alól mentességet adott. A házakhoz szükséges épületfát a várnagy felügyelete alatt szabadon kitermelhették az uradalom erdejéből.¹⁰⁰ A szőlőbirtoklással, telepítéssel és borárusítással kapcsolatos jogokat, vala-

⁹⁷ Fügedi, Mezővárosaink kialakulása. In. Fügedi, 1981. 354.

⁹⁸ Fügedi, Mezővárosaink kialakulása. In. Fügedi, 1981. 360.

⁹⁹ „[...] De aratura vero falcatione et congregatione feni, messione et delatione frugum ac datione victualium et descensus penitus et per omnia sint exempti, proutque absolvit munera vero consueta videlicet in festo nativitatis Domini et in festo Sancti Michaelis Archangeli consueta, in festo vero Paschae Domini de quolibet integro laneo unum caseum et octo ova ac de communitate tres Agnellos dare, sed non ad alium locum, nisi ad curiam nostram in dicta Galgocz habitam deferre teneantur. [...]” – DL 5389.

¹⁰⁰ „[...] ut a solutione triginta trium denariorum regaliū, quos hactenus pro pecunia victualium de singulis sessionibus annuatim solvere consueverant, de cetero exempti sint et supportati habeantur [...] quoque dum aliqua taxa nostra super ipsos imponerentur extunc iudex eorum in medio ipsorum eotunc constitutus ab eiusmodi taxa exemptus sit et supportatus [...] anuimus eisdem et concessimus ut quicunque ex ipsis domos vel alia aedificia aedificare vellent et in silvis ipsorum ligna pro eiusmodi aedificiis habere non possent extunc eis aliis silvis nostris in pertinentiis castri nostri Galgocz existentibus ligna pro huiusmodi aedificiis apportare valeant. Volumus tamen quod ipsa ligna absque scitu et consensu castellanorum atque provisores curiae nostre de silvis nostris secare et portare non presumant, sed prius ipsis notificent et ab ipsis postulent ipsi vero castellani nostri provisores tenentur conspiciere qualia aedificia facere voluerint et sic in aestimationem aedificio-

mint az újonnan betelepülőknek nyújtott adókedvezményeket említettem már, így ezek ismétlése szükségtelen. Mindezek alapján Ógalgóc lakói a 15. század végére széleskörű kiváltságokat szereztek. Újgalgóc ismeretlen kiváltságainak dacára is bizonyosak lehetünk afelől, hogy lakói számára a fentebb áttekintett jogok, kiváltságok a minimális szintet jelentették.

IGAZGATÁS

Az oppidumok önkormányzata a városokban alkalmazott mintákat követte, azonban lényeges különbségként autonómiájuk mindvégig meglehetősen korlátozott maradt. A mezővárosok élén is az évente választott bíró (*iudex*) állt, azonban csak olyan személy nyerhette el a hivatalt, akit a földesúr alkalmasnak vélt. A mezővárosi magisztrátus létszáma a települések nagysága szerint változott, a 14. században átlagosan 4–6 fő, míg ezt követően 10–12 fő alkotta. Az oppidumok igazságszolgáltatás terén is csak korlátozott önállósággal bírtak. A kisebb horderejű ügyekben a bíró és az esküdtek döntöttek, azonban a földesúr tisztje (*officialis*) jelenlétében. A fellebbezési fórum a földesúr úriszéke volt.¹⁰¹ Galgóc igazgatásával kapcsolatban elsősorban a város által, saját pecsétje alatt kibocsátott oklevelek és missilisek adnak némi támpontot. Jelen ismereteim szerint a Mohácsot megelőző korszakból mindösszesen nyolc galgóczi kiadvány maradt korunkra.¹⁰² A települést az általános gyakorlatnak megfelelően a bíró és az esküdtek (*iudex et iurati civitatis Galgocz*) irányították, ők intézték a polgárok mindennapi ügyeit. Az egyik kiadványban a város teljes közösségére utaló *iudex et iurati totaque communitas de Galgocz* formulát alkalmazták.¹⁰³ Sajnos mindössze az 1479-ben feltűnő Mihály nevét ismerjük a vizsgált időszak bírái közül.¹⁰⁴ Az ominózus oklevél további releváns információt tartalmaz a városi igazgatással kapcsolatban. E kiadványt három szomszédos

rum illorum civibus nostris ligna sufficientia dare debeant et teneantur, quoniam volumus, ut silvae nostre inutiliter dissipentur adignem. [...]” – DL 5389 (=ÖStA HHStA ED Karton 9).

¹⁰¹ Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely: *Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526)*. Pécs, 2007. 99. (A vonatkozó rész saját munkám.)

¹⁰² Oklevelek: 1479. márc. 12.: DF 267 889 (Štátny archív v Nitre /sídlo v Ivánka pri Nitre/, Soóky család U 673); 1479. nov. 02.: DL 94 542 Pongrácz család, bashalmi, Q 257); 1507. okt. 25.: DF 243 291 (Archív hlavného mesta SR Bratislavy/Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek U 438); 1526. máj. 13.: DF 279 968 (Štátny archív v Bratislave Pobočka Trnava/Nagyszombat város levéltára: Nagyszombat város tanácsa: Iratok U 906). Missilisek: 1447. febr. 28.: DF 242 097 (Archív hlavného mesta SR Bratislavy/Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek U 438/4024); 1465. dec. 26.: DF 279 857 (Štátny archív v Bratislave Pobočka Trnava/Nagyszombat város levéltára: Nagyszombat város tanácsa: Diplomata U 904); 1478. dec. 15.: DF 279 864 (Štátny archív v Bratislave Pobočka Trnava/Nagyszombat város levéltára: Nagyszombat város tanácsa: Diplomata U 904); 1523. jún. 5.: DF 243 548 (Archív hlavného mesta SR Bratislavy/Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek U 438).

¹⁰³ DF 279 857.

¹⁰⁴ DF 267 889.

település közösen bocsátotta ki, jelesül Galgóc, Ógalgóc és Szentpéter bírái, valamint esküdtei.¹⁰⁵ Az oklevél egy gonosztevő ügyében kelt, akinek tetteiről tanúkat hallgattak meg, mely az eseményre a galgócói officiális familiárisának jelenlétében került sor. Ez pedig egyértelműen jelzi számunkra, hogy a földesúr képviselője, illetőleg ez esetben az ő egyik embere testesítette meg a *dominus* hatalmát a mezővárosban. Felmerült ugyan a szakirodalomban az a nézet, hogy a peres ügyek felbontási fóruma a közeli Nagyszombat szabad királyi város lett volna,¹⁰⁶ azonban nézetem szerint mindössze arról van szó, hogy bizonyos peres ügyekben kérhették ki a nagyszombati előjáróság tanácsát. A szőlőkkel kapcsolatos problémákat – amint említettem – a nagyszombati statútum alapján rendezték, így e téren is intenzív lehetett az összeköttetés a két helység magsztrátusa között.

Az Újlakiakat a galgócói várnagy (*castellanus*) és az udvarbíró (*iudex, provisor curiae*) képviselte az uradalom településein, így Galgócon is. Korszakunkból összesen 27 személy ismert a *castrum* vezető tisztségviselői közül: 18 várnagy, 1 alvárnagy, 2 kapitány és 6 udvarbíró.¹⁰⁷ A kapitányok esetében feltételezhető, hogy a várnagyokkal megegyező feladatokat láttak el. A vár irányítása mellett a teljes uradalom igazgatása végső soron a *castellanus* feladatát képezte. Az udvarbíró vagy tiszttartó főként a birtokkomplexum gazdaságigazgatási feladatait végezte. Az Újlakiak két Nyitra megyei várának vezetői hivatalai esetenként azonos személyek kezében voltak. Mindkét tisztség bizalmi állásnak számított, ezért a várbirtokos megbízható familiárisai közül igyekezett kiválasztani őket.¹⁰⁸ Általános, azonban nem kizárólagos tendencia volt, hogy a környék nemesei közül választották ki e tisztségviselőket. Megfordítva is érvényes: felvidékiek is kerülhettek távolabbi Újlaki birtokokra vezető pozíciókba.¹⁰⁹ Simonyi Imrét 1422-ben nevezte ki Anna, Újlaki László bán özvegye galgócói várnaggyá. A korunkra maradt kinevező oklevélből megtudjuk, hogy ő korábban a Körös megyei Raholcán látott el hasonló feladatokat (*castellano nostro alias de Raholza nunc vero de Galgouch pertitulata*).¹¹⁰ A galgócói várnagyok közül Gergelylaci Buzlai László, Újlaki Miklós egyik vezető familiárisa futotta be a legnagyobb karriert. Ő már a polgárháborús időszakban Miklós erdélyi alvajdája volt (1441–1445), majd ura révén budai várnagy (1454), később lovász- (1456–1457, 1459–1460) és pohárnokmester (1457–1458), királynéi udvarmester (1462–1464). Ezt követően ismét Újlaki szolgálatába állva először

¹⁰⁵ „Nos iudex et iurati cives de Galgocz et similiter iudex et iurati de Ogalgocz necnon iudex de Zentpeter similimodo cum iuratis populis” – Uo.

¹⁰⁶ Lukačka, 2005. 129.

¹⁰⁷ Hivatalviselésük adatait ld. a függelékben!

¹⁰⁸ A várnagyokra általában ld. Kálniczky László: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában. In: *Tudományos diákköri füzetek 11.* (A XV. OTDK-n díjat nyert dolgozatok) Szerk. Nagy Miklós. Bp., 1982. 65–164. (továbbiakban Kálniczky, 1982.)

¹⁰⁹ Néhány példát hoz erre vonatkozólag Neumann: *Nyitra megye*, 200.

¹¹⁰ DL 72 606

galgóci, majd pedig gesztesi (1473) várnagy lett.¹¹¹ Első látásra talán különös, hogy a provizorok között találunk egy klerikust is, Vitkai Balázs galgóci plébános személyében. Bár kétségtől nem túl gyakori ez a megoldás, mégsem példa nélkül való.¹¹²

EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK

Egy-egy település fejlettségi szintjére következtethetünk az ott működő egyházi intézmények típusából, számából egyaránt, amint ezt a korábbi kutatások alátámasztják.¹¹³ Galgóc az esztergomi főegyházmegye területén feküdt, s a középszintű egyházigazgatás tekintetében a nyitrai főesperességhez tartozott. Az *archidiaconatus* egyik esperesi kerülete pedig a galgóci volt.¹¹⁴ A plébániatemplomokkal kezdve a sort, azonnal nehézségekbe ütközünk, ugyanis roppant kevés vonatkozó adat maradt fent, illetőleg a rendelkezésünkre álló információk sem minden ellentmondástól

¹¹¹ Kubinyi András: A Gergelylakai Buzlaiak a középkor végén: In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet–Műemlékvédelem 4.) Szerk. Lövei Pál. Bp., 1993. 269–272.; Fügedi Erik: *A 15. századi arisztokrácia mobilitása.* Bp., 1970. 122–124. Az is felmerült a szakirodalomban, hogy esetleg Miklós vajda felterestvére lett volna. Vö. Neumann, 2009. 199–200.

¹¹² Sadobrics Péter felszentelt papként egy váradi kanonoki stallum birtokában látta el a gyulai várnagyi és udvarbírói tisztséget. (Blazovich László: Városi plébániák az Alföldön a XIV–XVI. században. In: „*Magyaroknak eleiről*”, 95–98.) Ernusz Zsigmond pécsi püspök előszeretettel bízta meg klerikusait hasonló feladatokkal. Csáktornyai udvarbírája Spayzer András presbiter, míg kaproncai várnagya Gergely kaproncai plébános volt (Fedeles Tamás: Ernusz Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). Pályavázlat. In: Uő: *Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből.* /Capitulum V./ Szeged, 2010. 116). Szentgyörgyvári várának tiszttartói feladatát Kaproncai András ottani plébános és pécsi kanonok látta el (Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526).* /Tanulmányok Pécs történetéből 17./ Pécs, 2005. 390).

¹¹³ Néhány példa a magyar szakirodalomból: Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Fügedi, 1981. 57–88.; Cevins, Marie–Madeleine de: *Az Egyház a késő-középkori magyar városokban.* Bp., 2003. (továbbiakban Cevins, 2003.); Majorossy, Judit–Szende, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit.* Hrsg. von Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Hervig Weigl, Alfred S. Weiß. Wien–München 2008. 409–454. (továbbiakban Majorossy–Szende, 2008.); Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád 2009. 45–55.; Fedeles Tamás: Egy középkori püspökváros egyházi topográfiája. Templomok, kolostorok, kápolnák, ispotály Pécsen. In: *Pécs az egyháztörténet tükrében.* Szerk. Erdős Zoltán és Kindl Melinda. Pécs, 2010. 93–114.; Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* Szerk. Juan Cabello–C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 377–396. (továbbiakban Tringli, 2011.)

¹¹⁴ Az 1332–1337-es tizedjegyzékben szerepel a következő: „Paulus vicearchidiaconus Nitriensis extimavit suum beneficium de Aylac [...]” (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1–6. II/1–3. Bp., 1881–1909. [reprint: 2000: a továbbiakban MV] 222). Ezek alapján Fügedi Erik a galgóci esperesi kerületre következtetett, melyet ekkor az újlaki plébános irányított. Vö. Fügedi Erik: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. = *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. 1959. 378, és a IV. térkép.

mentesek. Elsőként a Szent Péter templomot említik a forrásaink, melynek 1381-ben Miklós volt a plébánosa.¹¹⁵ Valószínűleg szintén e templom plébánosa lehetett a fél évszázaddal korábban a pápai tizedjegyzékekben feltűnő *Jacobus de Golguos* is.¹¹⁶ Az egyház a ma is álló gótikus Szent Mihály-templommal azonosítható, amely új titulását 1661-től viseli.¹¹⁷ A műemléki kutatások alapján a 13. század közepén emelték, majd a 15. század elején és a végén egyaránt átépítették. Az utolsó középkori renoválási munkálatok Újlaki Miklós, illetőleg fia Lőrinc idején történtek, melyeket megerősíteni látszik a gótikus kapubéllet felső részén látható koronás fej. Ez az ábrázolás Miklós boszniai királyságára (1472–1477) utal, ugyanakkor fia királyi hercegeként éppúgy használhatta reprezentációs célokra.¹¹⁸ Alatta pedig minden valószínűség szerint a család címerét helyezték el, mely az évszázadok alatt jelentős állagromlást szenvedett el.¹¹⁹

Egy 1401-ben kelt szentszéki búcsúengedélyben tűnik fel a mezővárosban lévő valamennyi plébánia, jelesül a Szűz Mária, a Szent Péter és Szent Miklós, valamint a Mindenszentek tiszteletére szentelt templomok (*sancte Marie, sanctorum Petri et Nicolai ac Omnium Sanctorum parochiales ecclesias, in dicto opido consistentes*).¹²⁰ A legnagyobb probléma ezzel kapcsolatban, hogy a felsorolt templomok közül a későbbiekben csupán a Szent Pétert és a Szent Miklóst említik plébániaként.¹²¹ A forrásban szereplő Mindenszentek egyház esetleg a megegyező titulús kápolnával azonosítható, amely mellett később a ferences kolostort létesítették.¹²² A Szűz Mária titulús egyház a későbbiekben egyetlen alkalommal szerepel a kútfőkben, egy közelebbiről nem ismert kolostor védőszentjeként.¹²³ A Szent Miklós patrocínium több mint egy évszázad elteltével jelenik meg egy oklevélben, s újfent a galgóczi parókiális egyházhoz kapcsolódóan (*in civitate Galgocz ex opposito ecclesie parochialis Sancti Nicolai*).¹²⁴ Mindezeket figyelembe véve úgy tűnik, hogy a középkor folyamán Galgóc mezővárosban két plébániatemplom is működhetett, amely a település jelentőségét mutatja. Ez azért is kiemelkedő lenne, mivel a szabad királyi

¹¹⁵ Dedek: *Nyitra vármegye*.

¹¹⁶ MV I/1. 230.

¹¹⁷ Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 40.) Bp., 2003. (továbbiakban Mező, 2003.) 284., 368.

¹¹⁸ Lőrinc hercegi koronájáról 1502-ből értesülünk: „coronam nostram ex auro factam et margaritis et lapidibus preciosis ornatam”: DF 237 917.

¹¹⁹ Grófová, 2011. 7–8.

¹²⁰ MV I/4. 318.

¹²¹ Marek, Miloš: Formovanie farskej siete na území nitranskej župy v stredoveku. In: *Vývoj cirkevnej správy na slovensku*. Ed. Vladimír Rábik. (Bibliotheca Historica Tyrnaviensis) Trnava, 2010. 162. (A tanulmány ismeretét Vida Beátának köszönöm.)

¹²² Lukács Pál: *XV. századi pápák oklevelei I–II*. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II.) Bp., 1931–1938. II. 331.

¹²³ DF 267 889.

¹²⁴ 1518. jan. 21.: DL 62 039.

városok közül pl. Bártfa, Kassa vagy Nagyszombat is mindössze egyetlen plébániával rendelkezett,¹²⁵ ahogy a Hegyalja egyik jelentős mezővárosa, Újhely is.¹²⁶ Megfontolandó azonban a kettős titulus használata is; ez esetben a településen egyetlen, Szent Péter és Szent Miklós oltalma alá helyezett plébániatemplom működött.

Valamikor 1362 és 1367 között alapított a mezővárosban ispotályt Miklós nádor és hitvese Klára. Az intézmény létrehozásában a lakosság igénye mellett a település közlekedési csomópont jellege is ösztönözhetette a földesurat. E karitatív alapítvány egyértelműen a helység fejlesztésének szándékát juttatta markánsan kifejezésre.¹²⁷ A kórházat folyamatosan támogatták a családtagok, mely következtében egy állandóan prosperáló intézményként működött a középkor folyamán. 1400-ban Kont nádor özvegye, Klára látta el jelentős adományokkal az ispotályt. A Szentlélek-kápolna mellett felépült ispotály a Vág felé vezető úton állt, s hozzá tartozott a vele szemben lévő fürdő (*balneum*) is. Egy kórházat, több zsellértelket, azaz hóstátot (*tribus sessionibus wlgariter hofstach vocatis*),¹²⁸ három mészárszéket, két szigetet (*duabus insulis*), négy malomhelyet, szőlőket, erdőt kapott az intézmény.¹²⁹ 1401-ben pápai búcsúengedélyt nyert az ispotályhoz tartozó kápolna, így akik a meghatározott ünnepeken felkeresték, az ispotály vagy a szegények számára adományt juttattak, búcsúban részesülhettek.¹³⁰ Az ispotályhoz tartozó említett házat évtizedekkel később Pál *magister hospitalis* a földesúr, Újlaki Miklós konszenzusával eladta Tar Péter galgóci polgárnak, ugyanis az utóbbi években bekövetkezett állagromlás miatt nem jelentett hasznot az intézménynek.¹³¹ Az intézmény az adományok, s megfelelő gazdálkodása révén biztos anyagi feltételek közt működött. Erre enged következtetni, hogy vezetője 1523-ban 100 forintot tudott kölcsönözni.¹³²

Végezetül a szerzetesháza(ka)t kell még röviden szemügyre vennünk. Újlaki Miklós erdélyi vajda 1455-ben terjesztette be folyamodványát a Szentszékhez, hogy a Mindenszentek-kápolna mellett obszerváns ferences kolostort alapíthasson. Tíz esztendővel később mind a pápa, mind pedig az esztergomi érsek hozzájárult az új kolostor létesítéséhez, amely az 1470-es évek második felére készült el. A Szent Lőrinc tiszteletére szentelt szerzetesház a város központjában, a vásártéren állt. Új-

¹²⁵ Cevins, 2003. 176.

¹²⁶ Tringli, 2011. 377–396.

¹²⁷ Az ispotályokra és a városfejlődés összefüggéseire ld. Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp., 1941., Fügedi: Koldulórendek, 85. In. Fügedi, 1981.; Majorossy–Szende, 2008. Az Újlakiak egyébként élenjártak az ispotályalapításban, ugyanis Újlak mezővárosban két hasonló intézményt hoztak létre. Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. = *Századok*, 145. 2011. (továbbiakban Fedeles, 2011.) 395.

¹²⁸ Erre ld. Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. = *Századok*, 137. 2003. 851., 857–858.

¹²⁹ 1400. okt. 18-án kelt adománylevél kiadása: Majorossy–Szende, 2010. 644–645.

¹³⁰ MV I/4. 318.

¹³¹ 1464. okt. 16.: DL 61 717. Később e házat kapta meg Lőrinc hercegtől Ábrahám zsidó. DL 62 039.

¹³² DL 90 599.

laki Miklós és a ferencesek szigorúbb ágának már-már bensőséges kapcsolata közismert. A jelentősebb birtokközpontok közül négy helyen, Újlakon, Palotán, Galgóccon és Rahlócán is kolostort létesítettek számukra. A koldulórendek közé tartozó Ágostonos-remeték számára is két kolostort alapítottak a családtagok.¹³³ Amennyiben elfogadjuk a Jaques Le Goff által kidolgozott, majd Fügedi Erik által a magyar viszonyokra adaptált elméletet, miszerint a koldulórendek megtelepedése egy-egy település urbanizáltságának fokmérője,¹³⁴ úgy Galgóc ezek alapján is a városiasabb helységek közé sorolható.

A szerzetesrendekkel kapcsolatban is rendelkezünk egy olyan adattal, amely kisebb bizonytalanságot okoz. 1479-ben ugyanis az egyik kútfőben feltűnik a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt galgóci kolostor,¹³⁵ melyre vonatkozóan eddig további információval nem rendelkezünk.¹³⁶ Minthogy 1471-ben említik a ferences kolostor Szent Lőrinc patrocíniumát,¹³⁷ nehezen képzelhető el, bár teljességgel nem kizárt, hogy néhány év leforgása alatt az újonnan alapított intézmény védőszentjét megváltoztassák. További források előkerüléséig csak nagyon óvatos hipotézisként fogalmazom meg, miszerint nem elképzelhetetlen, hogy az Ágostonrendi remeték kolostoráról van szó, bár eddig galgóci rendházuk nem ismert.¹³⁸ Mindenesetre hipotézisemet erősítheti, hogy a család e rendet is támogatta, sőt Újlakon mindkét szerzetnek volt kolostora.¹³⁹

GALGÓC HELYE A KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYAR VÁROSHÁLÓZATBAN

A fentiekben igyekeztem vázlatosan áttekinteni Galgóc késő középkori gyarapodását, mely révén reményeim szerint sikerült egy folyamatosan fejlődő mezőváros képét megrajzolnom. Nem marad más hátra, minthogy megkísérlejem a települést elhelyezni az országos városhierarchiában, melyhez a Kubinyi professzor által alkalmazott – fentebb röviden említett – centralitási pontrendszert veszem alapul.¹⁴⁰

¹³³ Az Újlakiak által alapított, támogatott kolostorokra részletesen ld. Fedeles, 2011. 383–389

¹³⁴ Fügedi, Koldulórendek. In. Fügedi, 1981.

¹³⁵ „[...] usque ad claustrum Beate Virginis Marie in Galgocz fundati” – DF 267 889.

¹³⁶ Vö. Mező, 2003., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Főszerk. F. Romhányi Beatrix, szerk. Laszlovszky József, Szakács Béla Zsolt. Bp., 2008. (PC CD-ROM)

¹³⁷ DL 17 162.

¹³⁸ Romhányi Beatrix: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. = *Aetas*, 20. 2005. 4. 91–101.

¹³⁹ Fedeles, 2011. 383–384, 389, 415.

¹⁴⁰ A módszer részletes ismertetését ld. Kubinyi András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 35–36.

Galgóc, amint láthattuk a 14. század második felében a család rezidenciájaként funkcionált. Jóllehet a 15. századtól kezdődően elvesztette elsődleges rezidencia szerepét, azonban mindvégig a nyitrai birtokok központja, a család egyik mellékrezidenciája maradt. Mindezek alapján e kategóriánál három pontot kap.

Mivel a mezőváros nem volt bíraskodási központ, nem tartottak itt sem megyei sem pedig nádori közgyűlést, valamint hiteleshely sem működött, így ebben a kategóriában nem adható pont.

Minthogy a mezőváros egy kisebb sókamara székhelye volt, ezért egy pont adható.

Galgóc relatíve gazdag egyházi intézményhálózata ellenére sem volt egyházi igazgatási központ, következésképpen e kategóriánál sem kap pontot.

Az egyházi intézmények esetében kedvezőbb a helyzet. Amennyiben csak a biztos adatokat vesszük figyelembe, úgy egy koldulórendi, valamint egy ismeretlen rendi kolostorral és egy ispotálllyal számolhatunk, melyek összesen három pontot érnek.

A településről a vizsgált korszakban összesen 12 fő mutatható ki a bécsi egyetemen,¹⁴¹ míg Krakkóban egyetlen galgóciban sem tanult. A Kubinyi-féle rendszerben azonban csak az 1440 és 1514 közt az említett egyetemeken kimutatható személyeket lehet figyelembe venni, így mindössze négy fő marad fent a rostán. Mivel minimálisan öt főtől adható e kategóriában pont, így Galgóc pont nélkül marad.

A varga céh léte adatolható mindössze a településen, melyért egy pont jár.

A Vág-parti településnek a legtöbb centralitási pont a közlekedési, úthálózati csomópont volta miatt adható, mindösszesen négy.

Bizonyosan több nap tartottak hetivásárt, azonban mindössze a hétfő adatolható. E mellett egy éves sokadalmat is rendeztek, melyekért összesen három pontot adhatunk.

Az utolsó kategória a település elnevezésére vonatkozik. Noha néhány alkalommal *civitas*nak nevezik földesurai a települést, a források döntő többségében az *oppidum* névalak fordul elő, mely alapján összesen három pont adható.

Galgóc centralitási pontszáma a fenti megfontolások nyomán 18, mely alapján a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé sorolható.

¹⁴¹ A bécsi egyetemen megfordult galgóciai adatai: 1. *Bartholomeus Glubis de Freyenstat* (1401); 2. *Johannes Puch de Fryenstat* (1403); 3. *Nicolaus Andree de Freystat* (1411); 4. *Nicolaus Ladislai de Libera civitate* (1424); 5. *Petrus Georgii de Libera Civitate* (1427); 6. *Stephanus Neyman de Libera Civitate* (1427); 7. *Johannes Heinrici Sutoris* (1437/1438); 8. *Michael Pruner de Freinstat* (1446); 9. *Zacharias Leffler de Freinstat* (1446); 10. *Emericus de Freystat* (1450); 11. *Jeronimus de Galgocz* (1464); 12. *Antonius Mawter de Freystat Ungarie* (1519); Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.) Nr. 622, 711, 892, 1791, 2032, 3103, 3129, 3440, 4212, 6875.; „Stephan Neyman (ID: 2147110634)” és „Johannes Heinrici Sutoris (ID: 2147109855)” In. RAG, Repertorium Academicum Germanicum. URL: <http://www.rag-online.org/gelehrter/id/2147110634> valamint /2147109855 (Letöltve: 2011. május 29.)

FÜGGELÉK

I. Keltezések a legfontosabb birtokközpontokból

Bátorkő (Veszprém megye)

Kont Miklós: 1357. 11. 04. (DL 41 326; Horváth, 2002. 106.), 1357. 11. 20. (ÖStA HHStA ED 10013; Horváth, 2002. 106.), 1364. 06. 29. (Horváth, 2002. 106.)

Újlaki Miklós: 1442. 06. 23. (Horváth, 2002. 106.), 1442. 09. 23. (Horváth, 2002. 106.)

Galgóc (Nyitra megye)

Kont Miklós: 1360. 00. 00. (DL 5020-1), 1365. 04. 23. (DL 5389)

Klára, Kont özvegye: 1394. 02. 02. (DL 7928), 1400. 10. 18. (DL 8588, Majorossy–Szende, 2010. 645.)

Újlaki László 1400. 03. 22. (Neumann Tibor: Ismeretlen oklevelek szlovákiai levéltárakban. /kézirat/ továbbiakban Neumann, kézirat)

Anna, Újlaki László özvegye: 1422. 08. 19. (ZsO IX. Nr. 900.)

Újlaki Miklós: 1438. 04. 25. (DL 44 199, DL 95 361), 1453. 09. 23. (DL 14 728), 1453. 10. 28. (1–Bártfa Nr. 710.; 2–DL 62 589), 1453. 10. 31. (DF 267 518)

Újlaki Lőrinc: 1479. 05. 29. (DL 5389)

Németújvár (Vas megye)

Újlaki Miklós: 1455. 10. 17. (DF 267 764), 1459. 02. 17. (ÖStA HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1459-II-17), 1461. 04. 17. (Prickler, Harald: Das Heiligenkreuzer streben nach Freiheit. = *Burgenländische Heimatblätter* 65 (2003):1. 21–22. továbbiakban Prickler, 2003.), 1465. 05. 05. (DL 100 746), 1465. 08. 30. (DL 16 258)

Újlaki Lőrinc: 1502. 04. 03. (Prickler, 2003. 22–23.)

Palota (Veszprém megye)

Újlaki János: 1419. 01. 01. (ZsO VII. 1.; Horváth, 2002. 109.)

Újlaki Miklós: 1444. 07. 22. (DL 92 973; Horváth, 2002. 109.), 1445. 02. 18. (DL 102 496; Horváth, 2002. 109.), 1445. 02. 27. (DL 102 497, Horváth, 2002. 109.), 1445. 03. 10. (DF 278 779, DL 102 493-4, DL 44 390, Horváth, 2002. 109.), 1445. 06. 18. (DL 13 732, Horváth, 2002. 109.), 1445. 08. 27. (DL 106489, Horváth, 2002. 109.), 1446. 01. 06. (DF 286303, Horváth, 2002. 109.), 1447. 05. 06. (DF 242 111), 1447. 05. 12. (Neumann, kézirat), 1451. 06. 02. (DL 93 193, Horváth, 2002. 109.), 1451. 06. 04. (DL 88 254, Horváth, 2002. 109.), 1455. 09. 18. (DL 93263, Horváth, 2002. 109.), 1458. 02. 24. (DL 81 284, Horváth, 2002. 109.), 1460. 01. 01. (DL 89 029, Horváth, 2002. 109.)

Újlaki Lőrinc: 1510. 07. 16. (DF 227 579), 1524. 05. 23. (DL 60085, 60087, 62089, Horváth, 2002. 109.)

Raholca (Körös megye)

Újlaki László és István: 1417. 03. 20. (ZsO VI. Nr. 236.)

Anna, Újlaki László özvegye: 1430–1435 (DF 274 307)

Újlaki Miklós: 1453. 04. 04. (DL 14 661), 1453. 04. 24. (DF 208 482), 1471. 02. 14. (DL 17 162), 1474. 07. 19. (DF 252053–54), 1474. 07. 20. (A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Szerk. Géresi Kálmán. I. Bp., 1882. Nr. 268.)

Újlaki Lőrinc: 1478. 12. 06. (DF 252 073), 1478. 12. 16. (DF 252 094), 1481. 02. 09. (Iványi Béla: *A körmendi levéltár memorabiliái*. Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia. /Körmendi Füzetek 2./ Körmend, 1942. Nr. 21., továbbiakban Iványi, 1942.), 1488. 05. 15. (DF 208 482), 1489. 08. 12. (DF 290 694), 1491. 01. 03. (DL 101 132), 1510. 11. 13. (Iványi, 1942. Nr. 79.), 1513. 07. 05. (A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. /Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2./ Szerk. Thallóczy Lajos és Áldásy Antal. Bp., 1907. 340–341.), 1515. 09. 20. (Iványi, 1942. Nr. 149.), 1517. 03. 20. (Prickler, 2003. 26–27.), 1517. 04. 21. (Magyar Országos Levéltár P 1113/185. 728–730.), 1517. 12. 06. (DL 101 888), 1519. 12. 14. (DF 288 462, DL 101 889), 1520. 03. 25. (DL 37 276), 1522. 04. 05. (*Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*. Közzéteszi: C. Tóth Norbert. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50./ Bp., 2010. Nr. 35.), 1522. 04. 07. (DF 261 693), 1522. 05. 22. (DL 74 679), 1523. 08. 10. (ÖStA HHStA ED Karton 9.), 1524. 01. 20. (DF 261 926), 1524. 03. 05. (ÖStA HHStA ED Karton 9.), 1524. 05. 02. (DL 101 890), 1516–1524 (Iványi Béla: Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratot formuláskönyv. = *Történelmi Tár* 27 (1904) Nr. 185.)

Újlak (Valkó megye)

Újlaki László és István: 1411. 02. 02. (DL 9747), 1411. 02. 21. (DL 92 386), 1412. 11. 11. (ZsO III. Nr. 2930.), 1413. 02. 16. (ZsO IV. Nr. 151.), 1413. 05. 13. (ZsO IV. Nr. 584.), 1413. 12. 05. (ZsO IV. Nr. 1363.), 1415. 02. 02. (ZsO V. Nr. 174.), 1416. 02. 22. (ZsO V. Nr. 1602.), 1416. 06. 06. (ZsO V. Nr. 2081.), 1417. 02. 13. (ZsO VI. Nr. 91.), 1417. 10. 29. (ZsO VI. Nr. 250.), 1418. 02. 16. (ZsO VI. Nr. 1509–11.), 1418. 04. 27. (ZsO VI. Nr. 1817.), 1418. 05. 19. (ZsO VI. Nr. 1929.)

Újlaki Miklós: 1438. 11. 26. (DF 218 748), 1443. 02. 20. (DL 13 706), 1445. 07. 31. (DF 265 605), 1446. 11. 14. (DL 97 892), 1448. 02. 09. (Zichy IX. Nr. 137.), 1454. 09. 14. (DL 102 837), 1455. 06. 20. (DL 24 955), 1458. 10. 04. (DL 34 213), 1458. 11. 12. (DL 34 214), 1462. 03. 12. (DL 15 710), 1469. 02. 04. (DL 80 898), 1472. 03. 12. (DL 34 307), 1473. 11. 14. (DL

34 030), 1475. 05. 28. (DF 258 155), 1475. 06. 25. (DL 100 848, DL 101 132), 1477. 02. 06. (DL 95 397), 1477. 08. 18. (DL 100 885), 1480. 11. 24. (DF 252 094, DF 252 075), 1490. 09. 08. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár MS 4978, velencei másolatok 3. doboz), 1490. 11. 17. (DL 19 689), 1493. 02. 08. (DL 46 209), 1493. 09. 02. (DL 101 175), 1500. 08. 16. (Stanko Andric: *Kapisztrán Szent János csodái*. Ford.: Di Sandri Gabriella és Falvay Dávid. Budapest, 2009. 115.), 1509. 02. 12. (DL 267 513)

II. Galgóci várnagyok és udvarbírák

Borsai Mihály és István fia László várnagyok

1414. 06. 12. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; ZsO IV. Nr. 2047.)

Tésenyi Nagy István várnagy

1417. 02. 06. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; ZsO VI. Nr. 76.)

Simonyi Imre várnagy

1422. 08. 19. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; DL 72 606.)

Halápi Fekecs Miklós várnagy

1425. 10. 20. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/)

Emőkei Mihály udvarbíró

1430–1435 (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; DF 274 307)

Decsi László udvarbíró

1432. 08. 22. (DL 90 561), 1438. 04. 25. (DL 95 361), 1446. febr. 8. (Kálniczky, 1982. 101.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; DL 25 964), 1452. 08. 30. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; DL 104 994)

Rakolupi Kis István várnagy

1452. 08. 30. (Engel: *Magyarország világi archontológiája*, In. Engel, 2001. /Galgóc/; DL 104 994)

Osgyáni Bakos Pál galgóci és temetvényi várnagy

1466. 04. 25. (Horváth, 2002. DF 279 676)

Osgyáni Bakos István várnagy

1468. 12. 17. (Horváth Richárd: *A középkori Magyarország várai és azok birtokosai, tisztségviselői 1458–1526. /Kézirat/*; DF 279 676), 1468. 12. 24. (Horváth, kézirat, DL 74 931)

Szántai István és Buzlai László várnagyok

1471. 12. 14. (Kálniczky, 1982. 101.; DL 17 162)

Wolacz István kapitány, galgóci és temetvényi udvarbíró

1479. 03. 12. (DF 267 889)

Kameneczi Miklós kapitány

1482. 01. 28. (Horváth, kézirat, DL 75 681)

Korosi Zsigmond alvárnagy

1487. 06. 23. (Horváth, kézirat, DL 19 285)

Korosi Boldizsár és Soós János várnagyok

1489. 01. 15. (Kálniczky, 1982. 101.; DL 95 422)

Vitkai Balázs galgóci plébános, galgóci és temetvényi udvarbíró

1497. 08. 12. (Kálniczky, 1982. 101.; DL 95 430)

András várnagy

1497. 09. 10. (Horváth, kézirat, DF 273 202)

Korosi Zsigmond várnagy

1499. 04. 27. (Kálniczky, 1982. 101.; DL 71 394), 1500. 07. 28. (DL 75 709)

Bewdi András várnagy

1500. 02. 01. (Kálniczky, 1982. 101.; Horváth, kézirat, DL 95 436)

Mekcsei István és Bewdi András galgóci és temetvényi várnagyok

1500. 07. 07. (DL 64 794)

Monoszlói Mihály várnagy

1501. 11. 09. (DL 95 443), 1502. 01. 18. (Horváth, 2002. DL 75 716), 1504. 01. 20. (Horváth, kézirat, DL 95 448), 1505. 04. 20. (DL 24 626), 1506. 05. 12. (Horváth, kézirat, DL 95 456); 1506. 11. 03. (Horváth, kézirat, DL 95 459), 1505–1520 (DL 95 507)

Sokorodi Mihály udvarbíró

1509. 06. 19. (Horváth, kézirat, DL 75 751), 1510. 02. 05. (Horváth, kézirat, DL 73 184), 1511. 03. 12. (DL 73 204), 1511. 03. 28. (*A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára I–II.* Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1937–1943. Nr. 3.), 1511. 05. 30. (Horváth, kézirat, DL 73 186), 1511. 06. 29. (DL 73 200); 1514. 02. 14. (DL 98 221); 1516. 07. 27. (DL 47 154), 1517. 03. 12. (Horváth, kézirat, DL 73 204), 1519. 06. 29. (DL 63 996), 1519. 07. 26. (DL 90 558-9), 1523. 08. 18. (ÖStA HHStA ED 1248)

Kápolnai Mihály udvarbíró

1523. 08. 10. (ÖStA HHStA ED Karton 9.; Horváth, kézirat), 1524. 03. 05. (Horváth, kézirat)

Ládonyi Miklós várnagy

1524. 05. 23. (Horváth, kézirat, DL 60 085), 1524. 00. 00. (Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon.* /Jogtörténeti Tár 1.1./ Szerk. Balogh Elemér, Bp., 1997. Nr. 4349, DL 62 095), 1525. 04. 23. (Horváth, kézirat).

TRINGLI ISTVÁN

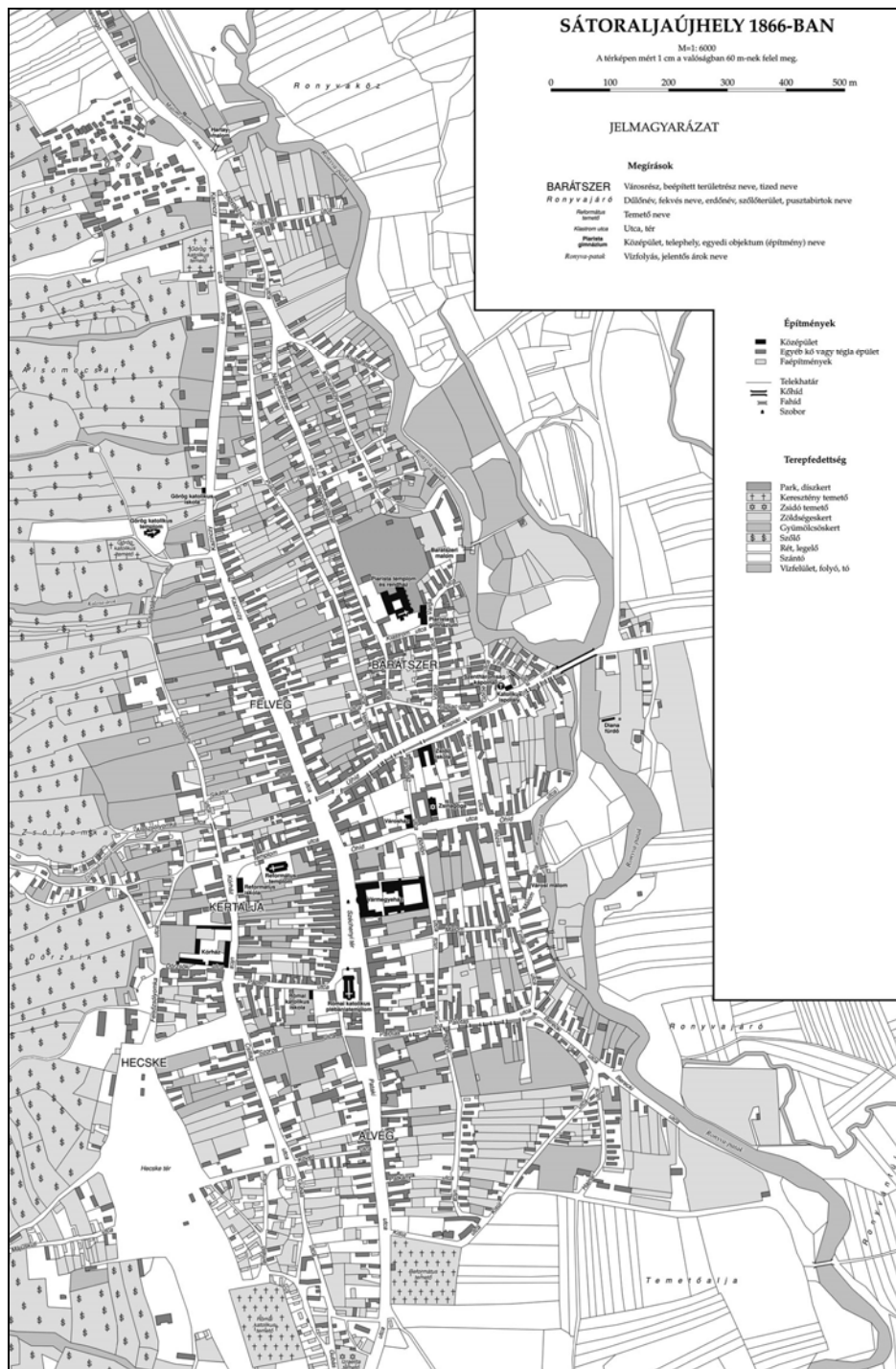
HAGYOMÁNYOS TÉRSZEMLÉLET ÉS AZ UTCAFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI TÍPUSAI A RÉGI SÁTORALJAÚJHELYEN*

A történelem elbeszélése két, egymástól különböző tevékenységből áll: az adatoknak olyan csoportosításából és sorba rendezéséből, melyek segítségével a történetíró a kortárs olvasó számára érthető nyelven és logikával mondja el a történetet, másrészt a forrásokhoz való visszatérésből, amikor a források készítőjének nyelvét és logikáját kell újra meg újra értelmezni, sokszor látszólag egyértelmű fogalmaknak a maitól teljesen vagy alig eltérő értelmét feltárni. E két, egymás mellett élő művelet igen szemléletesen mutatkozik meg a települések helyrajzi történetének elemzésekor. Egy város helyrajzi változásait csak akkor tudjuk pontosan leírni, ha ismerjük az ott élők helyi térszemléletét, azt a hagyományos fogalmi készletet, amellyel a város topográfiájára vonatkozó forrásokat készítették.¹

A legnagyobb hegyaljai mezőváros, a 18. század első felétől kezdve Zemplén megyének székhelyet adó Sátoraljaújhely – évszázadokon át egyszerűen csak Újhely – történeti városatlásának készítésekor tapasztalt jelenségek készítették a helyi térszemlélet fogalmainak ismertetésére. A tanulmányban szereplő utcanevek az első ránk maradt, a teljes várost ábrázoló részletes térkép – az 1866-ban készült kataszteri térkép – utcaneveit követik.² Három közterületi név – a Kazinczy és Teleki utca, valamint a Széchenyi tér – kivételével e nevek még a hagyományos névadás korszakából származnak. Kivételt csupán a Széchenyi tér és Kertaljai utca emlegetésekor tettem. Az előbbi esetében az évszázados piac szó alkalmasabb volt a terület szabatos meghatározására, az utóbbinál pedig a részekre bomlott utcák nevei épp a lényegét, az utca összetartozását fedték volna el. (1. sz. ábra)

¹ Novák Veronika: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. = *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4 (2009). 11–33. A helyi térszemlélet feltárására: Mészáros Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009. 22.

² Sátoraljaújhely kataszteri térképe 1866. Szerkesztette Jansky József, felvette Wagner Frigyes. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár (továbbiakban SFL) VI. 102/b. A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai. Kataszteri iratok és birtokvázlatok. A mellékelt térképvázlatot ennek alapján a Firtás Térkép Stúdió és Nagy Béla készítette.

1. ábra. Sátoraljaújhely 1866-ban

A LAKOTT TERÜLET FEKVÉSE

A város lakóházai és belső telkei a 18. század végéig a Sátor-hegycsoport hegyei és a Ronyva-patak között, egy kb. 1500 méter hosszú, a legszélesebb részen mintegy 800 m széles területen helyezkedtek el. Az utcarendszer legfontosabb része a dél-északi főutca, aminek két szélső pontját a belőle nyugat felé kiágazó, majd ugyancsak nyugatról visszatérő Kertaljai utca jelentette. A főutca egy enyhe emelkedőn terül el. Déli kezdeténél (a mai dohánygyárnál) tengerszint feletti magassága 114 méter, legmagasabb pontja a plébániatemplomnál 118,5 méter, ezután észak felé folyamatosan ereszkedik: az Újhíd utca sarkánál 114, az út északi végénél, a Hartai malomnál 108 méter magasan fekszik.

A terület nyugati-keleti irányú lejtése ennél jóval nagyobb: nyugatról kelet felé szinte folyamatosan lejt a város. A Heckske – amely a beépített terület egyik régi határát jelentette – városhoz legközelebb eső részének (a mai tűzoltótoronynál mérve) 129 m a tengerszint feletti magassága, a pálos vagy piarista rendház ezzel szemben 108, a Szentháromság kápolna 106, a Palotás utca vége 102,5 méterrel fekszik a tengerszint felett. A régi város legmagasabban és legalacsonyabban fekvő házai között több mint 30 méter szintkülönbség volt. Ez a szintkülönbség a város hegy felé terjeszkedése miatt ma már jóval nagyobb.³

A város természetes határai igen nehezé tették a lakott terület növelését: Nyugat felé a gyorsan emelkedő hegy, kelet felé a Ronyva – és annak áradásai – gátolták meg, hogy a város növekedjen. Északi és déli irányban még ennél is nehezebb volt a terjeszkedés: mindkét helyen vízjárta, árvízveszélyes területek feküdtek. A 18. század végéig elég volt a meglevő terület, növekedés esetén ennek mind intenzívebb kihasználására törekedtek: új utcákat nyitottak, a meglevő utcákat sűrűbben építették be. A 19. század elején kezdett a város a Ronyván túli területek felé nőni, ami a század második felében gyorsult meg. Itt néhány évtized alatt egy új városrész alakult ki, a trianoni szerződés után azonban a magyar-csehszlovák államhatár megakadályozta a további keleti terjeszkedést. A hegyvidék felé valamivel később kezdett épülni a város. Legfontosabb lépése az egykor igen nagy kiterjedésű, az éves vásárok tartására szolgáló terület, a Heckske beépítése volt.

A belterületen három, a hegyek felől a Ronyvába tartó vízfolyás, árok volt, amely a város külső képére hatást gyakorolt. A Palotás utca déli sorában egy többnyire vízzel teli árok húzódott. A 19. századi térképekről – ennél korábbi, megbízható térképek nem maradtak fenn a városról – nem derül ki, hogy ennek az ároknak a vize honnan kapta utánpótlását. A Palotás és a Pataki utca sarkán egy nagyobb vízzel borított terület volt, amely a piac és hegyek felől lefolyó vizet fogta fel és vezette ebbe a névtelen árokba. Lehetséges azonban, hogy az árok valamikor egy, a Dörzsikről – a város felett magasodó egyik hegyről – lefolyó patakocskából is utánpótlását kapott. Ma már megállapíthatatlan, hogy az árok természetes vízfolyás

³ Magyar Népköztársaság 1:10.000 topográfiai térkép. Bp., 1981. 99–231.

volt-e, és a középkor folyamán kialakult utca vonalát ez jelölte-e ki, avagy az utca megépítése után vált szükségessé megásása. A három vízfolyás közül a legjelentősebb a Zsólyomka volt, ez az egyetlen, amely valódi pataknak tekinthető. A Zsólyomka medre mellett két utca is létrejött: a Zsólyomka (később Alsó-és Felső-zsólyomka) utca és az Újhíd utca. Valószínűleg a Zsólyomkát nevezték 1671-ben alsó csatornának megkülönböztetendő a felsőtől, azaz a Kalosa-árokotól.⁴ A három vízfolyás közül az északi Kalosa-árok volt a legjelentéktelebb, ez csak nagyobb esők alkalmával telhetett meg vízzel, ennek mentén utca sem képződött.

Sátoraljaújhely három főbb út találkozásánál feküdt. A sárospataki út a Hegyalja többi települése felől érkezett a városba. Ez biztosított dél felé összeköttetést az Alfölddel, és Pest, Hatvan, Muhi, Szerencs, Sárospatak érintésével tartott Ungvárra, onnan tovább az ország keleti határához.⁵ A Sárospatak felől érkező út mindig országútnak számított.⁶ Újhely közepén kelet felé fordult, ez kötötte össze a várost a Zemplén megyének nevet adó Zemplén településsel és Királyhelmeccel, valamint a Bodrogek falvaival. Sátoraljaújhelytől keletre a folyószabályozás változtatta meg évszázados vonalát. Addig ugyanis Borsi és Szőlőske után a Bodrog jobb partján haladt tovább, és Ladamóc érintésével érte el Zemplént, ahol réven lehetett átmenni az országút Királyhelmece felé vivő folytatására. Aki nem ezt az utat követte, az a szőlőskei réven is átkelhetett a Bodrogon, ez az út azonban a 19. század második feléig csak helyi jelentőségűnek számított.⁷ Az út meghatározó szerepet játszott Újhely utcarendszerében. A várost keresztülszelő dél-északi főutca déli szakasza, a Pataki utca, és a piac ezen az úton feküdt. Az út a piacon fordult kelet felé, a 17. század közepéig az Óhid, azután pedig az Újhíd utcán tartott a Ronyván átívelő várhídhöz.

Ebből az útból a Ronyva hídja után ágazott ki észak felé egy másik út, amely Töketeres felé tartott. Az innen kiágazó utak Zemplén megye északi, északkeleti részei, majd tovább a Keleti-Beszékde hágóin át a galíciai országhatár felé vezettek. Ezen az úton észak felé haladva Sátoraljaújhely után az első falu Csörgő volt. Ezt az utat a korajúkortól kezdve szintén országútnak tekintették. Ahol ez az út el-

⁴ „az mely házam énnem az derék uczában az alsó csatornán fellül ...vagyon”. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), E 148 Neoregistrata Acta (továbbiakban NRA) 193–15.

⁵ Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002. Térképmelléklet.

⁶ 1505: „in promonthorio Keweshegy ...a meridie autem strata regia sive via publica”. MOL Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 35797; 1621: „az also mezőn az barátok szőleje alatt, ki az orszgh uttyara jár veggel”. Dongó Gyárfás Géza: Adatok a sátoralja-újhelyi ev.ref. egyház történetéhez = *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* (továbbiakban AZT) 9 (1903) 327. Az irat egyik példánya a sátoraljaújhelyi főplébánia irattárában található. Köszönöm Gubala Róbert esperes úrnak, hogy lehetőséget adott az irattárban való kutatásra.

⁷ Az első katonai felmérés 1782–1785. DVD-ROM. Bp., 2004. XXIV-11.; A második katonai felmérés. A magyar királyság és a temesi bánság 1819–1869. DVD-ROM. Bp., 2005. XLII-41.; Michael Karpe: *Tabula partem Hungariae superioris Cis-Tibiscanae...* 1767.k. MOL S 11 Kamarai térképek 237.; Franciscus Karacs: *Tabula geographica comitatus Zempliniensis*. Pest, 1804.; Joannes Lipszky: *Mappa genaralis regni Hungariae...* Pest, 1806. XXIII-I; Görög Demeter: *Magyar atlasz azaz a magyar-, horvát- és tótországi megyék és szabad kerületek*. Pest, 1848.; Sátoralja-Újhely és Sáros-Patak. 1: 75.000. Kiadja a magyar kereskedelemügyi minisztérium. 1901. XXV-12.

érte Sátoraljaújhely határát, oda állították az uradalom pallosjogát jelző akasztófát. A 18. és a 19. században már ez számított a legfontosabb útnak, ez volt a postaút.⁸ Mivel ez az út a város lakott területén kívül vált ki a másik útból, ezért a város régi utcarendszerére semmilyen hatással nem volt.

A harmadik út a város főutcáján haladt tovább észak felé, és tartott Zemplénből Abaúj megyébe; a Bózsza völgyében a Hegyköz falvai, majd tovább Telkibánya és Gönc érintésével a Hernád völgyébe, onnan Kassára vezetett. Az út a középkorban is fontos szerepet játszott. 1396-ban Alsó-és Felsőbózsza falvak határai között emlegették az Újhelyről Kápolnára menő régi utat. A Kápolna nevű, mára már elpusztult falu Füžértől délre feküdt.⁹ A város utcarendszerében ennek az útnak is meghatározó szerepe volt, ez jelölte ki ugyanis a dél-északi főutcának a piactól északra eső szakaszát.

Újhely utcáinak kialakulásában fontos szerepet játszott még egy helyi jelentőségű út is, amely közvetlenül Borsiba vezetett. A Zemplén és Királyhelmece felé vivő országút ugyanis eredetileg nem vitt be Borsiba, azt az Újhelyről jövők délnyugatról egy másik úton érték el. Ezt az utat egyszerűen borsi útként emlegették, és egy rövid szakaszon megegyezett a Berecki felé vivő úttal, miután azonban átlépte a Ronyvát, keletre, Borsi felé fordult.¹⁰ Mint a város minden útja, ez is a pataki országútból ágazott ki. A fennebb már említett déli, névtelen árok mellett fekvő utcában haladt a Ronyvához. Az utca neve kezdetben Borsi utca volt, ami a 18. században változott Palotás utcára.

A HAGYOMÁNYOS TÉRSZEMLÉLET TÁJOLÁSA: AZ ALSÓ-FELSŐ MEGHATÁROZÁS ÉS AZ ÉGTÁJAK

A város 1848 előtti forrásaiban a térszemlélet két leggyakrabban használt fogalma az alsó-felső ellentétpár és az égtájak szerinti tájolás volt.

Az alsó-felső helymeghatározás első említésével egy 1349-ben kelt városi oklevélben találkozunk. Ott egy, a pálosokra hagyott szőlőről mondták azt, hogy a „város felső végében fekszik”.¹¹ A pálos kolostor újjáépítése és újraszentelése után, 1457 és 1481 között a kolostort és a templomot rendszeresen *felsőbb kolostornak* vagy *felsőbb egyháznak* nevezték.¹² E felfogás szerint a Ronyva menti lapályon, a vá-

⁸ „az toronyai es orszagh uta között weggel jaro feoldek”. Dongó, 1903. 327; uő.: *Sátoralja-Újhely városnak örökvallások könyvéből (1763–1817) I.; Sátoralja-Újhely városnak határjárása 1777-ben és 1875-ben.* = *AZT* 18 (1912) 63.

⁹ „penes quandam veterem viam de villa Wyhel in villam Kapolna ducentem”. DL 71906; Kápolnára: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bp., 1987. 101.

¹⁰ Kottán György: S.A. Újhely mezővárosnak és határának tagosítás utáni térképe 1883. 4.; SFL A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai. Kataszteri iratok és birtokvázlatok U 133/4.

¹¹ *Anjoukori okmánytár* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, Bp., 1878–1920. V. 258.

¹² 1457: „religiosi fratres ordinis sancti Pauli primi heremite in clauastro supperiori (!) Wyhel degentes”. DL 14317. Vö. Bándi Zsuzsanna: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (to-

ros belterületétől északra fekvő klostrom számított felsőnek, míg a magasabban, a Dörzsik alatt, de a pálosokétól délre álló ágostonos rendház alsónak. A város déli, Sárospatak felé eső része volt az Alvég, északi, a Hegyköz felés eső része pedig a Felvég. A település gerincét alkotó déli-északi utca történelme során sohasem viselte ugyanazt a nevet: déli részét, a Pataki utcát másként Alvéginek is nevezték, az északit pedig a Felvégi, Felszegi névvel illették.¹³ Amikor a 19. század elején számba vették a református egyház javait, az ispotályt a város alsó végén levőnek mondták.¹⁴ Az alsó-felső megkülönböztetést a Ronyva medrére is alkalmazták. Természetesen amerre folyt a folyó, arra volt alul, ahonnan pedig folyt, az volt felül.¹⁵ Ez a lokalizálás a telkek esetében is megjelent. 1391-ben a pálosokra hagyott egyik városi telek helyét az alsó és a felső szomszédok állapították meg.¹⁶ 1700-ban két piaci telek leírásakor a felső és az északi irány egymás szinonimái voltak.¹⁷ A város külterületének beosztását is az alsó-felső kategóriákkal írták le. A 17–18. században a várostól délre fekvő szántókat alsó, az északra levőket felső mezőnek nevezték.¹⁸

vábbsi Bándi). = *Borsodi Levéltári Évkönyv* 1 (1977) 58. sz.; 1473: „in ecclesia superiori beate Marie virginis Egidiique in Wyhel”. DL 17524. (Bándi 67. sz.); 1474: „in clastro superiori pro honore Beate Marie virginis Egidiique fundato”. DL 17631. (Bándi 69. sz.); „in ecclesia superiori beate Marie virginis Egidiique in Wyhel”. DL 17632. (Bándi 70. sz.); „fratrum heremitarum de Wyhel in clastro superiori”. DL 17633 (Bándi 71. sz.); 1475: „in clastro superiori”. DL 17750. (Bándi 73. sz.); 1481: „in clastro et cenobio Virginis benedictae superiori in Wyhel fundato”. DL 18590. (Bándi 77. sz.); Tringli István: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert, Nyíregyháza, 2011. 391.

¹³ 1617: „az All vegben” SFL V. 1. Sátoraljaújhely város iratai (továbbiakban SFL V. 1.) Városkönyv 1617–1742. 40; 1631: „Alvégh ucza ... az Alvégben”. MOL E 158 Urbaria et Conscriptiones (továbbiakban U et C) 40–39; 1631: „Fel vég ucza”. U et C 40–39; 1652: „mely haz vagion az Felvegben”. MOL E 153 Acta Paulinorum (továbbiakban A. Paul.) 476. 61–51. 52; 1660: „Felső végessi utsszában”. Dongó Gyárfás Géza: A Rákóczi-féle adománylevelekből (XVI–XVII. sz.) = *AZT* 7 (1901) 343–344; 1662: „Felszegi utzaban”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 169.

¹⁴ 1809: „A városnak alsó végén, a mint a Piatz utza dél felé végeződik, a nyugati soron egy ispitály háza hozzá tartozó kis funduskával együtt”. Liszkay Sámuel: A felső zemplényi és ungi egyesült esperesi megyében lévő azon húsz ekklesiának... fundationalis bé irások... 1805–1809. Közzéteszi Dongó Gyárfás Géza. = *AZT* 20. (1914) 229–230. A leírás téved, a református ispotály ugyanis nem a Piac, hanem a Pataki utca végében állt, a későbbi Dókus villa, a mai görög katolikus Szent Anna szeretetotthon területén. A mellékelt várostérképre a város legdélibb házai nem fértek fel, ezért ez ott nem látható. Az épület azonosítását dr. Kádár Ferenc sátoraljaújhelyi református lelkész úrnak köszönöm.

¹⁵ 1449: „medietatem cuiusdam molendini in fluvio Ronua et in contiguis vicinitatibus ab inferiori penes molendinum heremitarum a superiori vero secus molendinum Michaelis Egidi habitum”. DL 14317. (Bándi 58. sz.). A 15. századi Egyed Mihály malma azzal a malommal volt azonos, amit az újkorban Hartai malomként emlegettek.

¹⁶ „fundum curie sue inter fundos videlicet Stephani filii Bench parte superiori, a parte vero inferiori Thome Petres sitam (!) et fundatam (!)”. DL 7733 (Bándi 30. sz.).

¹⁷ SFL IV. 2001/b. Zemplén vármegye levéltára, Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok (továbbiakban Szirmay–Kazinczy) 6–2.

¹⁸ 1621: „felseo mezon ... az alsó mezon”. Dongó, 1903. 327; 1691: „felső mezon”. Plébánia irattár; 1706: „az also mezon, Patak felől”. Plébánia irattár. Ekkor egyébként három mezőre voltak osztva a város földjei, a harmadikat Bári hegy alatti mezőnek hívták.

Ez az alsó-felső térszemlelet nem a város szintbeli különbségeihez igazodott, hanem a hozzávetőleges észak–déli iránynak felelt meg: ami nagyjából délre volt, az volt alul, ami attól északra esett, az volt felül. Újhely fekvése kedvezett e térszemleletnek: a hosszan elnyúló, hozzávetőlegesen déli-északi tájolású, nyugat felé a Sátor-hegycsoport által zárt település és a településsel párhuzamosan folyó Ronyva-patak tették lehetővé, hogy a belterületen alkalmazzák. A város szántóföldjeinek túlnyomó része a település és a Bodrog között terült el, így a belterülethez hasonlóan a nyugatra és keletre zárt, természetes akadályokkal határolt szántók esetében is az alsó-felső meghatározás volt a legcélszerűbb. Az alsó-felső térszemleletnek ez a típusa a nyitott, nem határolt irányok – azaz észak és dél – felé tekintett. Az Újhellyel szomszédos Sárospatakon hasonló tájolással találkozunk.

E helyi térszemlelet kiegészítette a nagyobb tájszemleletet. A városon végigfutó déli-északi irányú út a hagyományos felfogás szerinti Alföldről vezetett a magasabban, azaz felül fekvő hegyek felé. Az Alföld eredeti jelentése 'alsó részen, valamitől lejjebb fekvő vidék', amit azonban az újkorban kiszorított a tudományos értelmezés, mivel a magyar nyelv ugyanezzel a szóval jelölte az 'alacsonyan fekvő vidék, síkság' értelmű fogalmat is.¹⁹ Az Alföld hagyományos fogalma megfelelt a középkori és korai újkori Magyarországon elterjedt ún. központi tájszemleletnek.²⁰ Az Alföld hagyományos értelmezése élt a korai újkori Sátoraljaújhelyen is. 1696-ban egy újhelyi polgár egy örökségi ügyben úgy emlékezett szüleiére, hogy azok a tatárok – az oszmánokkal szövetséges krími tatárok – elől az „*Ally földrül*” menekültek „*erre az földre*”.²¹ Az újhelyiek tehát magukat nem tekintették alföldieknek, és az Alföld számukra az 'alsó részen fekvő földet' jelentette.

Az alsó-felső helymeghatározásnak volt egy másik jelentése is, amelyet a telkek fekvésének leírásakor alkalmaztak. 1821-ben egy, a Pataki utca keleti sorában álló ház telkét osztották meg keleti–nyugati irányban. Ekkor a keleti, tehát nem az utca felé eső részt nevezték alsó résznek. Ugyanebben az évben, néhány nappal később, egy másik, ugyanott fekvő telek esetében hasonlóképpen a telek végét nevezték alsónak.²² Ebben a térszemleletben a telkek felső része azt a részt jelentette, ahol a ház állt, az alsó pedig a kert végét, ahol vagy nem volt épület, vagy csak melléképületek, illetve zsellérházak álltak.

¹⁹ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Bp., 1988. 68.

²⁰ Kádár László: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Bp., 1941.; Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása (Néprajzi tanulmányok)*. Bp., 1975. 48; Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Bp., 34; Bessenyei József: Felső-Magyarország mint történeti fogalom = *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* tom. II. fasc.2. (1995) 77–83; Pálffy Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István, Pécs, 1996. 211.

²¹ „pogany tatar előtt az Ally földrül szalattak volt fel erre az földre”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 1696. 02. 24.

²² „derék utcai háza fundusának Nagy Ujj úttzára néző alsó részét”. SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 6; „derék uttzában levő quartalis fundusú házokat ...alólról az Nagy Ujj uttzai közönséges út”. Uo. 8.

A telkeknél alkalmazott alsó-felső meghatározás hozta létre az utcákat összekötő és a telkek mellett haladó sikátorok nevében tükröződő 'le' és 'fel' elnevezéseket is. A Pataki utcában maradvá találunk erre egy kitűnő példát. 1823-ban a Pataki utca keleti sora egyik telkének dél felé néző kerítése mellett húzódott egy akkor még névtelen sikátor, a későbbi Patkány utca, ami a Pataki és az Új utcát – a későbbi Nagy új utcát – kötötte össze. Ezt a sikátort az *Ujj utzára lejáró sikátornak* nevezték.²³ Azért volt *lejáró* a sikátor, mert a telek felső része, azaz a ház, a Pataki utcára nézett, a Nagy új utca pedig tipikus kertaljai típusú utca volt – erről később még lesz szó –, ahol a telkek csak később kezdtek kialakulni. Ugyanezt a sikátort a későbbi Nagy új utcából nézve *derék utzára feljáró sikátornak* nevezték. Hiába osztódott már ketté az egykor hosszú, egységes telek, nem felejtették el azt, hogy annak felső része a Pataki utcánál volt, oda pedig a Nagy új utcából a sikátoron át *felfelé* vezetett az út.²⁴ A sikátoroknál alkalmazott 'fel' helymeghatározás tehát a sikátor melletti telken levő ház és annak kapuja felé mutatott, a 'le' pedig a telek eredetileg lakatlan vége felé. (2. ábra a kötet végén, a Mellékletben)

Mivel a városnak sokáig alig voltak a hegyre felkapaszkodó, meredek utcái – ezek nagyrészt egyszerű sikátorok voltak –, így a 'fel' és a 'le' fogalmát a telek eleje, a ház és a kapu szerint vették figyelembe még akkor is, ha enyhe lejtő volt a telken. Ebben az esetben a nyelv általános logikája szerint a felfelé mutató irány a telek magasabban fekvő részét jelentette volna, mégsem ezt, hanem a telkeknél már megfigyelt térszemléletet követték. 1823-ban, amikor a Hecske környéke már kezdett beépülni, egy kelet-nyugati fekvésű, tehát nyugat felé, a domboldalra enyhén felkapaszkodó telekről azt mondták, hogy nyugat felé „*lenyúlik*”.²⁵ Ugyanez a szemlélet hozta létre a 'kertaljai' és a 'kert mögötti' utca- és városrészneveket is.

Az alsó-felső fogalom eddig ismertetett alkalmazásától egyetlen esetben tértek el: a Zsolyomka-patak két oldalán kiépült Alsózsolyomkai és Felsőzsolyomkai utca elnevezésénél. A patak e részen meredek bevágást képez, így itt szabadon érvényesült az általános nyelvhasználatnak megfelelő szóhasználat. A jóval magasabban álló sor lett a Felsőzsolyomkai, a több méterrel alatta, a patak medre mellett kiépült sor pedig az Alsózsolyomkai utca. (3. ábra a kötet végén, a Mellékletben)

Az alsó-felső ellentétpár mellett az égtájak voltak a helymeghatározás leggyakoribb eszközei. A középkori és koraújkorai forrásokban szinte kizárólag északi és déli, keleti és nyugati irányokkal találkozunk, az ún. kiegészítő égtájakat, mint pl. északkelet vagy délnyugat, szinte egyáltalán nem használták. Ezek az égtáji meghatározások nem a napfordulók napján megfigyelhető, pontos keleti és nyugati irányt vették figyelembe, hanem a nap látszólagos pályája szerint változó keleti és nyugati irányt. Nemcsak a változó kelet-nyugati irány miatt nem felelt meg a hagyományos égtájszemlélet a csillagászati vagy a tájolós égtáj meghatározásnak,

²³ SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 64.

²⁴ Uo. 66.

²⁵ Uo. 73.

hanem mert kiegészült olyan természetes vagy mesterséges tereptárgyakhoz való viszonyítással is, melyeket a hagyományos térszemlélet észak-délinek vagy kelet-nyugatinak tartott. A város déli-északi főutcája valójában mindenütt eltér a déli és az északi iránytól. A város lakói számára azonban az utca tengelye és a Ronyva az északi és a déli iránnyal volt egyenértékű; a Ronyva felé esett kelet, a hegyek felé nyugat. Az alsó-felső térszemlélet és a hagyományos égtáji meghatározás kiegészítették egymást: a felső megfelelt északnak, és fordítva, az alsó délnak.

A városra vonatkozó összeírások egy másfajta térszemlélet megragadásra is alkalmat adnak. A 16. századtól kezdve a 19. századig az utcák felsorolását kivétel nélkül a piaccal – amit az 1866-os térképen már Széchenyi térnek neveztek – kezdték, a további utcák sorrendje azonban többször változott. Az összeírások sorrendje kifejezte az összeíróknak a felsőbbbséggel szembeni tiszteletét is. A 17. század végétől – először 1688-ban – a nemrégiben emelt földesúri kastéllyal kezdték a város összeírását, ami akkor a város beépített területének szélén helyezkedett el.²⁶ A 18. század közepén – először 1755-ben – a kastélyt felváltotta a megyeháza, a 19. század első felében ez is maradt a város első számú épülete.²⁷

A KÖZTERÜLETEK NEVEI

Sátoraljaújhely közterületeinek tulajdonneveivel – közkeletű szóval az utcanevekkel – több tanulmány is foglalkozott.²⁸ Ezúttal nem ezekről, hanem azokról a közszavakról lesz szó, amelyekkel a város nagyobb alkotóelemeit írták le.

A belterület házai és telkei mind utcákba rendezve feküdtek. A külterületen alig állt valódi lakóház. Csupán az 1820-as években a Káté-hegy alatt élt egy család.²⁹

A közterületeknek két nagy csoportja volt: az utca és a sikátor. Az utca jelentését szükségtelen megmagyarázni. A piacot is utcának tekintették.³⁰ A mai magyar nyelvben használatos tér szót a 19. század elejéig nem alkalmazták a kiszélesedő

²⁶ Déthsy Mihály: Az építető Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára* II. Szerk. Tamás Edit, Sárospatak, 2000. 15. és Tringli, 2011. 390.

²⁷ 1554: U et C 45–36; 1631: U et C 40–39; 1676: 41. 11; 1688: U et C 36–25; 1702: U et C 41–40; 1704: U et C Irregrata 11–13; 1755: SFL IV. 2005/a. Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok. 114–110; 1760: U et C 214–14; 1791: U et C 191–11; 1814: SFL V. 1. 2–23; 1827 előtt: SFL V. 1. 1–17; 1827: SFL V. 1. 1–114; 1830: SFL V. 1. 1–123; 1845: SFL V. 1. 2–58.

²⁸ Csintalan János: A sátoraljaújhelyi utcanevek. = *Széphalom* 6 (1994) 279–284; Kováts Dániel: Sátoraljaújhely arculata az utcanevek tükrében. = *Széphalom* 14 (2004) 233–243; uő: Változó helynevek, változó elnevezések Sátoraljaújhelyen = *Széphalom* 15 (2005) 333–340; uő: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája*. Sátoraljaújhely, 2008.

²⁹ SFL V. 1. 1–114, 1–123.

³⁰ 1631: „Piacz ucza”. U et C 40–39; 1658: „a Piacz uczaban”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 165.; 1659: „az Piacz uczaban”. Uo. 167.

közterület megnevezésére, azt piacnak nevezték.³¹ Az éves vásárok tere, a Hecske mellé is csak az 1866-os kataszteri térkép rajzolói tették ki első ízben a tér szót.

A sikátornak két jelentése volt. Eredetileg sikátor volt minden olyan közterület, ami utcákat vagy utakat kötött össze, de nem nyíltak rá a telkek kapui. Az ilyen sikátor általában egy vagy két telek hosszúságú volt. Az összeírásokban a sikátorokat a róluk nyíló utcákhoz sorolták, önálló neveket csak a 19. század második felében kaptak, kivételt csak azokkal a sikátorokkal tettek, amelyek már korábban valódi utcává alakultak. A későbbi Köves utca a Pataki utcát kötötte össze a Hecskével, félúton azonban áthaladt rajta a Kertalja utca. Az 1760-as urbáriumban kétszer szerepelt: egyszer a Pataki utca leírásakor, Hecske felé vezető útként, majd a Kertaljai utca leírásakor, a vásártérre vezető sikátorként említették. Sikátornak tartották a későbbi Templom utcát, amely a piactól a Kertaljai utcáig terjedt. Erre egészen a 18. század végéig nem nyíltak házak, hanem mindkét oldalán egy-egy hosszan elnyúló telek oldala határolta. Az 1760-as urbáriumban kétszer írták össze: a piactól a Kertaljai utcához, a Kertaljai utcánál pedig a piachoz vezető sikátorként. A piactól a Malom utcához vezető szűk sikátor a piaccal párhuzamos első utcáig – a későbbi Börtön utcáig – tartott. Az 1760-as urbáriumban ezt is kétszer írták össze: először a piactól, mint a kertekhez és a malomhoz vivő sikátort, majd a későbbi Börtön utcánál, ahol a Nagy utca – azaz a piac – végében levő sikátornak nevezték.³² A sikátorok általában szűkebbek voltak az utcáknál, második jelentésük ebből a tulajdonságból alakult ki, a sikátor ilyenkor egyszerűen szűk utcát jelentett. Ezért hívták *szorosnak*, azaz sikátornak, a későbbi Verem utcát 1660-ban.³³

A közterületek jelölésére alkalmazott további szavakat, szóösszetételeket ABC rendben haladva veszem sorra.

A kora újkori magyar nyelvű forrásokban rendszeresen találkozunk a derék utca emlegetésével. Ekkor a 'derék' szó a 'nagy' vagy 'fő' szinonimája volt. A 'derék utca' ennek megfelelően csak annyiban tekinthető tulajdonnévnek, amennyiben a 'nagy utca' vagy a 'fő utca' elnevezés az volt. Ezzel az utcanévvel a Hegyalján máshol is találkozunk, pl. Erdőbényén és Tolcsván.³⁴ Derék utca volt a dél-északi főutca mindhárom része.³⁵

³¹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (továbbiakban TESZ) I–IV. Főszerk. Benkó Loránd, Bp., 1967–1984.; Erdélyi magyar szótörténeti tár (továbbiakban EMSZT) I–XII. Szerk. Szabó T. Attila, Bukarest, 1975–2005. 'piac' szócikk.

³² U et C 214–14.

³³ „Barát utzara le meneő szoross”. Dongó, 1901. 343–344.

³⁴ 1693: „Erdeő Bénye, Derek ucza”. U et C 41–22; 1762: „elmentünk a Derék avagy tolcsvay Nagy uczában a patak folyása mellett”. SFL Szirmay–Kazinczy 189–112.

³⁵ Pataki utca: 1631: hazath ... [keleti határa:] közenseges derek utcza es szekes út”. NRA 752–34; 1761: „a Borsi soron levő házokat cum omnibus appertinetiis [nyugati határa:] város derék uczája”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 605.; 1791: „Borsi-Szer Derék úcza”. U et C 191–11. piac: 1688: „Derek utczában”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 212.; 1693: „Piacz avagy Derék ucza”. U et C 41–22. Kazinczy utca: 1754: „Felvégben levő házát ... [nyugati határa:] város derék uczája”

Köznek hívták a szűk közterületet. A 18. század közepéig álló régi templom és a piac nyugati sora közt igen szűk hely volt, ezt nevezték 1678-ban *Piac utca köz*-nek, jó fél évszázad múlva egyszerűen csak *köznek*.³⁶ Köznek hívták a külterületen a szőlőhegyre járó gyalogutakat is. A város északi részén álló szinek és pincék közt kettő, a szőlőhegy irányába tartó gyalogút húzódott, az egyiket a mellette álló kútról *felvegesi kút közének* hívták, a tőle délre fekvő, e közbe betorkolló út egyszerűen „*gyalog ösvény*” volt.³⁷

A rendszeresen előforduló közönséges utca kifejezésben a ’közönséges’ jelző ’mindenki által használhatót’ jelentett.

Azoknak az utcáknak az esetében, melyeken országút haladt végig, az országút minősítést a belterületen is gyakran feljegyezték, így jártak el a Pataki, a Kazinczy és az Újhíd utcánál.³⁸ Az országút ugyan a piacon is végigment, e közterületnek azonban a heti és napi vásárok adták jellegzetességét, így sohasem hívták országútnak. Egykoron bizonyára az Óhíd utcát is országútnak tartották, csak hogy ebből az utcából a vámhidat még az előtt északabbra helyezték, hogy a belterületre vonatkozó forrásaink megnövekedtek volna. Feltehetőleg már csak a régi hagyomány vezette azt a személyt, aki egy alkalommal még a 19. század első negyedében is *Régi híd utcára lejáró közönséges országútról* beszélt.³⁹ Aki a vámhíd megkerülésével közvetlenül akart Borsiba eljutni, az nem országúton járt, ennek ellenére a városból arra felé vezető Palotás utcát 1725-ben *országos szekérútnak* titulálták.⁴⁰

Ösvény volt a szűk, csak gyalog járható út. *Templomban járó gyalog ösvénynek*, azaz a templomba vezető gyalogútnak nevezték a plébánia és templom közti szűk területet.⁴¹ Az ’ösvény’ és a ’köz’ egymás szinonimái voltak a kül-és belterületen egyaránt.

A sornak hármasként jelentése volt. Egyrészt sornak nevezték az utcák egyik oldalát. „Itt szakad meg a sor” írták 1693-ban, amikor a Palotás (akkor Borsi) utcát összeírták. Ugyanekkor az a Pataki (akkor Alvégi) utca két oldalát külön írták össze:

SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 582; 1761: „a Czerkó utcában levő házokat... [nyugati határa:] város derék uczája”. Uo. 611.

³⁶ 1678: „paraszt sessioját vagy fundusát cum supraedificiis, melynek felső részről Lakatos Zai Mihály, alól a templom felől Diaffalvi András deák házok, elől a varas közönséges földje vagy Piacz utza köz...”; 1743: „a Derék uczában ...a mostani köz által valo keritesen belől levő első körtvély fáig”. MOL Archivum Patakiense Rakocziano-Trautsonianum (továbbiakban Arch. Patak) 22–698.

³⁷ 1712: „a Felvegesi kut közin [déli határa:] szinte közre jaro gyalog ösvény”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 289.

³⁸ Pataki utca: 1760 k.: „viam regiam, quae itur a ponte incipiendo penes diversorium versus Patakinum... platea Allvegh”. Arch. Patak 9–23. Kazinczy utca: 1825: „Czerkó utza és országút” SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 1–2. Újhíd utca: 1762: „Varga uczában ... házokat... [északi határa:] országos szekérút, az nagy hídra menendő”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 614.

³⁹ SFL V. 1. 1–106.

⁴⁰ SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 391.

⁴¹ MOL P 66 Bretzenheim család levéltára B1. 61–62.

a keletit „mező felől való”, a nyugatit „hegy felől való” sornak nevezték.⁴² Sornak hívták azokat az utcákat is, amelyek eredetileg sikátorok voltak, de egyik oldaluk beépült, másik oldaluk azonban sikátor maradt. Újhelyen ilyen volt a Papsor, ami ezt a nevet még akkor is megtartotta, amikor már rég beépült mindkét oldala. A Papsor annak köszönhetette létrejöttét, hogy feltehetően a város alapításától kezdve mindig déli sorában állott a plébános telke. E telek kétszer olyan széles volt, mint a többi piaci telek. A telket a 17. század második felére már biztosan beépítették hosszára mérőleges házakkal, így keletkezett a csak az egyik oldalán beépített Papsor. Ugyanekkorra az egykori sikátor északi oldalán is házakat húztak fel, amelyek mind a Papsorra néztek, így a sorból valódi utca lett. Az északi sor telke az egyik káplánházhoz tartozott, és az e soron álló háznak a birtoklását később is megkülönböztették az eredeti Papsorétól.⁴³ Hiába vált azonban két oldalán beépített utcává az egykori sikátor, nevét még jó ideig Papsorként őrizte meg. A sor harmadik jelentésére a szerek tárgyalásakor térünk vissza. (4. ábra a kötet végén, a Mellékletben)

A szeg vagy szög a belterületen a település végeit jelentette. Ebben az értelemben beszéltek Alszegegről és Felsezegegről. Viszonylag ritkán használt szó, szinonimája a vég, jóval gyakrabban megjelent városi és uradalmi írnokok tollán.⁴⁴ Egyes külterületi dülők nevében is felbukkant, ha egy nagyobb külterületi rész szegletét vagy végét nevezték meg, ilyen volt a Gátszeg, Papszeg, Remeteszeg, Ugronszeg.

A szekér út elnevezés magában hordta jelentését, beépítettségétől függetlenül minden olyan utcát, sőt sikátort, így neveztek, amelyen szekérrel lehetett közlekedni.

A szer szó jelölte mindama területeket, amelyek birtoklása eltért a városétól. Négy ilyen szer volt a kora újkori Újhelyen: a Szent Egyed pálos kolostor volt a földesura a Barátszernek, az újhelyi plébánia a Papsornak, amelyet egyszer Papszernek is hívtak, a borsi kastély alá rendelték, és onnan igazgatták a Pataki utcát, amit nagyon sokáig Borsi szernek neveztek, egyszer a város közepén álló Hartai kúriát is Hartai szerként említették. A szerek nevei birtokosaikra utaltak. Az újhelyi szerek csupán ebben az egy tulajdonságukban hasonlítottak az őrségi szerekhez. A Sátor-hegy alatti város szereihez hasonló településrészekkel azonban az országban sokfelé találkozunk, pl. a középkor végén a Pest és Heves megye határán fekvő Szentgyörgycsányon, vagy a Hont megyei Bernecén is volt olyan településrész, amit szernek hívtak.⁴⁵ Feltehetőleg már a középkori Újhelyen is voltak ilyen szerek, talán szer lehetett az ágostonos és a pálos kolostor utcája, erről azonban egyetlen forrás sem szól.⁴⁶ (5. ábra)

⁴² U et C 41–22.

⁴³ Fejes István: *A sátoraljaújhelyi ev.ref. egyház története 1522–1889-ig*. Sátoraljaújhely, 1889. 122.

⁴⁴ 1662: „Felszegegi utzaban vet egi hazat az Felsezeghben”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 169; 1662: „Felsegegi hazat”. Uo.; 1665: „az Felsezeghben”. Uo. 172; 1667: „Felzegegi hazat”. Uo. 175. 1657: „az Alzeghben egy pinczet”. Uo. 164.

⁴⁵ Tringli: István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. Torma István, Zsoldos Attila, Bp., 2001. 102.

⁴⁶ Tringli, 2011. 389, 393.

5. ábra. Szerek a kora újkori Sátoraljaújhegyen

A négy szer birtoklása nemcsak a városétól különbözött, hanem egymástól is. A szlavóniai kolostorokból 1640 körül költöztek vissza a szerzetesek az évtizedeken keresztül világi bérlők által jól-rosszul fenntartott rendház falai közé. A kolostor kezelésébe vette azt a területet is, amelyet a IV. Béla óta e körül birtokoltak, e rész aztán 1786-ig, a pálos rend felosztatásáig a kolostor földesurasága alatt maradt, és ettől kezdve Barátszernak nevezték. Egy 18. századi leírás szerint a kb. 1800–1900 lépés hosszú és 520 lépés széles földdarab Újhelytől teljesen elkülönült igazgatás szerint élte egy átlagos falusi kormányzathoz hasonló életét.⁴⁷ 1652-ben már volt a Barátszernak bírāja, 1653-ban foglalták írásba első urbáriumát. 1702-től kezdve az állami adót az újhelyiektől elkülönítve fizették. 1721-ben adta ki a pálos perjel a Barátszer igazgatásáról szóló rendeletét, ami kisebb módosításokkal 1786-ig életben maradt, valószínűleg ekkor vésték a község pecsétjét is. E szabályozás a Barátszert egyszerűen teleknek (*fundus*) nevezte.⁴⁸ (6. ábra a kötet végén, a Mellékletben)

A szóhasználat pontosan beleillett a korabeli politikai, sőt a mindennapi fogalmi gondolkodásba, ami az egész Barátszert egyszerűen barátszeri kúriának tekintette. Egy 1657-ben kelt pálos okmány a Barátszert a *szabad és nemes újheli klastrom fundusaként* emlegette, 1693-ban pedig e területet a *fehér pátterek fundusának* hívták.⁴⁹ 1796-ban a *barátszeri kúriának lakosáról* beszéltek. Ugyanebben az évben egy barátszeri házról azt jegyezték fel, hogy az a „*barátszeri kúriában*” fekszik.⁵⁰ Még 1822-ben is egy Nagy barátszer utcai zsellértelekről azt mondták, hogy az „*úgy nevezett Barátszeresi funduson*” található.⁵¹ A kúria szó egyik jelentése a középkor óta nemesi jogon birtokolt ház és a hozzá tartozó telek.⁵² Újhely városában a koraújkortól kezdve több nagy kúria is állt. 1848-ig pontosan számon tartották, ha valaki kuriális funduson – azaz nemesi telken – lakott. A barátszeri kúria azonban különbözött a városi nemesi telektől, hiszen azok a városban, azaz a pataki uradalom területén feküdtek, a barátszeri kúria azonban önálló birtok és önálló település volt. Ez a „fundus” nem csak a pálos kolostort és annak kertjét foglalta magában, hanem a pálosok földesurasága alatt álló teljes földterületet, az egész Barátszert: így a Barátszer egyetlen kúria volt. Pár évvel a pálos rend felosztatása után, 1791-ben a várossal közös urbáriumban írták le a Barátszert, ez az irat az egykor önálló

⁴⁷ A. Paul. 523–1372 67–68; Documenta artis Paulinorum I–III. (MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai X, XIII, XIV) Bp., 1975–1978. (továbbiakban DAP) 1167. sz.

⁴⁸ A. Paul. 547–29; A. Paul. 523–1372. 25r, 67–68; MOL Városi iratgyűjtemény, Sátoraljaújhely 3–4; MTA Könyvtára Kézirattár MS 4873. Ellenchus(!) Ujheliensis. Ez utóbbi irat ismeretét Horváth Richárdnak köszönöm.

⁴⁹ A. Paul. 476–64. 58–59; U et C 41–22.

⁵⁰ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1797. 7, 10.

⁵¹ SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 36.

⁵² Tringli István: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc, Szeged, 2000. 667.

települést még mindig kuriális falunak (*Kurial Dorf*) nevezte.⁵³ A pálosok historia domusa a Barátszer hol falunak (*pagus*), hol körzetnek (*circulus*) nevezte.⁵⁴ A barátszeri pecsét a *sigillum privilegiati loci Baratszer*, azaz: „Barátszer kiváltságolt hely pecsétje” feliratot viselte.⁵⁵

A Barátszer újkori különállását öt jelenség mutatja:

- a) más volt a birtokosa, mint Sátoraljaújhelynek,
- b) a várostól elkülönült igazgatás alatt állt,
- c) lakóinak társadalmi helyzete különbözött a városaiktól,
- d) településszerkezete a várostól elkülönülten alakult ki,
- e) a barátszerieknek saját, a városiakétól elkülönült közösség-tudatuk volt.

Az első két sajátosságról már volt szó. A két település társadalma is eltért egymástól. Az újhelyi polgárok egy része mezővárosi telkes jobbágy vagy nemes volt, a barátszeriek azonban mind cselédnek számítottak, még a később beköltözött nemesek is cselédjogú telkekre telepedtek le. A Barátszer betelepítésének kezdetén egy jómódú nemesnek, Bónis Andrásnak megengedték, hogy nemesi kúriát építsen a Barátszeren, azonban csak azzal a feltétellel, hogy halála után az épület a pálosoké lesz.⁵⁶ E tanulmánynak nem célja, hogy részletes településtörténeti elemzést adjon, így elégedjünk meg annyival, hogy a Barátszer térképéről első pillantásra kiderül, hogy a területet egyetlen fontosabb utca sem kapcsolta Sátoraljaújhelyhez, utcarendszere attól elkülönülten jött létre, természetes központjának mindig is a kolostort és a mellette levő templomot tekintették.

1698-ban egy szőlővásárlás alkalmával készült városkönyvi bejegyzés így azonosította az adásvétel egyik szereplőjét: egykor „*városunkban, mostan a Barátszeren lakozó Nemes Mátyás*”.⁵⁷ A Barátszer tehát az újhelyiek szemében nem tartozott a városukhoz. A pálosok kúriájának és Sátoraljaújhelynek egységét többek közt a céhek jelenítették meg: az újhelyi szabó céhben 1718-ban a városi és barátszeri szabók együtt foglaltak helyet.⁵⁸ Valószínűleg így volt ez más iparosok esetében is. Külön barátszeri céh nem volt. A különállás addig maradt fenn, ameddig a Barátszer a pálosok földesurasága alá tartozott. 1786 után a terület azonban csupán egy városrész lett, önkormányzata megszűnt, és az újhelyi városi tanács intézte ügyeit. A városkönyvekben megjelentek a barátszeri ügyek, polgári és büntetőügyek egyaránt.⁵⁹ A nyelvhasználat gyorsan reagált a változásra. Újhely város jegyzőkönyve már 1796-

⁵³ U et C 191–11.

⁵⁴ A. Paul. 523-1372. „*extra pagum Baratszer*”. 13.v; „*pagum nostrum*”. 18.v; „*super libertate immunitateque circuli nostri*”. 60.v.

⁵⁵ Dongó Gyárfás Géza: Barátszer község pecsétnyomója = *AZT* 14 (1908) 284–285.

⁵⁶ A. Paul. 476–64. 58–59.

⁵⁷ SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 260.

⁵⁸ Villongás és megalkuvás a szabómesterek közt 1718-ban. Közli Dongó Gyárfás Géza = *AZT* 10 (1904) 123–126.

⁵⁹ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1797. 10.: házbecsü; SFL V. 1. Városkönyv 1796–1813. 1796: 5, 1799: 33, 34, 1800:35, 38, 1805.01.31, 1805.10.05.: különféle büntetőügyek.

ban így írt egy barátszeri lakóról: „*városunkban, a Barát szeren lakozó Kovács Mihály asztalos.*”⁶⁰ 1842-ben, amikor Sátoraljaújhely az uradalommal a város jobbágyterheinek megváltásáról tárgyalt, megkülönböztették ugyan a várost és a Barátszert – a városrész ugyanis az Országos Vallásalap birtokában volt –, de kijelentették, hogy a város és a Barátszer „*egy test*”, attól nem különíthető el, és összeolvadásuk elkerülhetetlen.⁶¹ Az egykori különállásnak azonban több jele is fennmaradt. 1813-ban és 1814-ben négy marhapásztort alkalmazott a várost, az egyik csak a Barátszerről hajtott a legelőre az állatokat. A két újhelyi kondás elhatárolása még egyszerűbb volt: az egyik az egykori város, a másik pedig csak a Barátszer disznaiért felelt.⁶²

A Papszernek csupán egyetlen, 1676-ból származó említését ismerem.⁶³ A szer története a Barátszeréhez hasonlóan valószínűleg a középkorba nyúlik vissza, a rá vonatkozó biztos források azonban csak a 17. században kezdődnek. Papsorról vagy Papszerről csak onnantól fogva beszélhetünk, hogy a plébánosi telket és az átellenben fekvő káplánház telkét felosztották, és lakókat ültettek rájuk. 1711 után véglegesen a katolikusoké lett a plébániatemplom a plébánia minden vagyonával, így a Papsorral együtt. 1744-ben Gusztinyi János plébános – később nyitrai püspök – a Papsort községgé szervezte. Községi könyvet kezdtek vezetni, amelybe beírták a Papsoron levő házakkal és plébániai tulajdonú szőlőkkel kapcsolatos ügyeket. A plébános évente kétszer, karácsonykor és Szent György napján összehívta az itt lakókat, a község élére előljárót (*decurio*) helyezett. Valószínűleg ekkor vésették a Papsor pecsétnyomóját is. A pecsét Szent Imre herceget, a templom védőszentjét ábrázolta, körirata „*sigillum plateae Papsor*”, azaz „a Papsor utca pecsétje”.⁶⁴ Ettől kezdve – ha az újhelyi nemesi községet nem számítjuk – két község működött Sátoraljaújhelyen: a város és a Papsor önkormányzata.

A két önkormányzat nem volt egyenrangú. A Papsor ugyan a plébános birtokában volt, de a plébánia a város területén feküdt, amelynek a pataki uradalom mindenkori ura volt a földesura, aki egyben a plébánia kegyura is volt. A Papsor 1744 után sem lett önálló község, csak korlátozott kormányzati jogokkal rendelkező városrész, valójában egy utca. E korlátozott önkormányzati joga valószínűleg 1848-ig állt fenn.

A Borsiszer története nem nyúlt vissza olyan régi időkre, mint a Barátszeré vagy a Papsoré. Az 1620-as 1630-as években némileg átszervezték a pataki uradalmat. Borsiban egy új kastélyt építettek, e kastély ellátást pedig a pataki uradalom egy részéből, főleg a közvetlen földesúri kezelésben levő birtokokból, az allodiumokból biztosították. A pataki uradalmon belül így egy fiókuradalom jött

⁶⁰ SFL V. 1. Városkönyv 1796–1813. 1796: 5.

⁶¹ SFL V. 1. 1–62. A megváltásra: Orosz István: *Sárospatak vitái a Bretzenheimekkel*. In: *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Szerk. Papp Imre, Angi János, Pallai László, Debrecen, 2010. 163–171.

⁶² SFL V. 1. Városkönyv 1810–1817. 1812, 1813.

⁶³ 1676: „Ezek mind a feő papsaghoz valo funduson epültek, mely Pap szernek neveztetik”. U e C 41–11.

⁶⁴ MOL Bretzenheim család levéltára II.B.11. 103–104; SFL Szirmay–Kazinczy 105–659.

létre. Az allodiumokon kívül a borsi kastély tartozéka lett az újhelyi Pataki vagy Alvégi utca, ami nevet változtatott, és ettől kezdve Borsiszernek hívták. Ez a rendelkezés a város egységét nem bontotta meg, csupán annyi történt, hogy ezután a Borsiszeren lakók földesúri adójukat a borsi udvarbírónak fizették. Az Újhelyen levő uradalmi szőlőket is Borsi alá rendelték, akárcsak a Kassató nevű halastavat. A Borsiszer külön birtoklása néhány évtizedig tartott. 1688-ban Fekete János kuruc vezér a borsi kastélyt elpusztította, ezután a borsi uradalom napjai meg lettek számolva. Borsi a Rákóczi család osztozkodásakor Rákóczi Julianna kezére került, így sorsa elvált Újhelyétől. Sátoraljaújhely egységét azonban nem bontották meg, a Borsiszert ugyanis visszacsatolták a pataki uradalomhoz. A néhány évtizedes különállás azonban megtette a hatását: a Trautsohnoknak kiállított adománylevelben Újhely mezővárost és Borsiszer birtokot (*possessio*) úgy sorolták fel, mintha két külön település lett volna, valójában az utcát újraegyesítették a város többi részével. Ezután a Borsiszer már csak egyszerű utcanévként őrizte emlékét az egykori különállásnak.⁶⁵ Gyűjtésem szerint utoljára 1821-ben említették az utcát Borsiszer néven, ezután végleg visszaállt a régi elnevezés, és Alvégi derék vagy Pataki utcának hívták a főutca déli szakaszát.⁶⁶

A piac északi végén álló Hartai kúriát 1670-ben említették Hartai szer néven.⁶⁷ Aligha véletlenszerű ez az adat. A 16–17. században a városba költözött nemesek telkei mentességet nyertek a földesúrtól, ezek közül messze kiemelkedett a Hartai család kúriája. A többi nemesi telekhez hasonlóan minden bizonnyal földesúri kézre hármlott egykori polgári tulajdonú – ezt a kortársak *paraszt telek*nek hívták – telket, helyesebben telkeket, kaptak ennek urai is. Nagysága azonban megkülönböztette a többi nemesi telektől, kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a Hartaiak kúriája kis uradalom volt az uradalomban: négy telek összeépülésével keletkezett, számos nemes költözött ide, és épített rajta házat.⁶⁸ A Hartai kúriát évtizedekkel azután is számon tartották, hogy eredeti birtokosai már kihaltak.⁶⁹ A kúria tehát mérete miatt érdemelte ki a szer nevet.

A város egymás mellett élő különböző birtoklású területeit és azok képviselőit jól reprezentálja egy 1721-es nyugta, amely azt bizonyította, hogy Zemplén megye egyik esküdtje megtérítette Újhely város kiadásait. A város nem egy összegben, hanem négy felé bontva kapta meg a pénzt, minden bizonnyal a viselt terhek szerint. Jutott a városi taxás nemességnek, amit a nemesség hadnagya képviselt, a *parasztságnak*, azaz a városi tanácsnak, ennek képviselőjét a főbíró és az egyik városi tizedes látta el, a Papsornak, amit a papsori tizedes képviselt, a Borsi szernek, ami-

⁶⁵ MOL Magyar kamara archivuma, Miscellanea 107. 251–257; Arch. Patak. 9–30; U et C 2–34; U et C 26–25; U et C 115–82; Károly császár adománylevele Trautsohn hercegnek 1720-ból. Közli: Dongó Gyárfás Géza = *AZT* 14 (1908) 213–217, 306–308.

⁶⁶ 1821: „az úgy nevezett Borsi szeren a Derék uttzában”. SFL V. 1. Városkönyv 1820–1826. 17.

⁶⁷ U et C 38–43.

⁶⁸ U et C 41–22.

⁶⁹ SFL Szirmay-féle pénztári és biztossági iratok 114–110.

nek képviselőjében egyszerűen csak egy ott lakó személy jelent meg.⁷⁰ A két szer, a Papsor és a Borsiszer részleges önállóságát tehát még a vármegyén is számon tartottak. Ekkor a város úgy gondoskodott a plébános földesurasága alatt álló Papsor képviselőjéről, hogy a város tizedesei közé külön papsori tizedest választottak. A tizedesek nem voltak a városi tanács tagjai, hanem a város egyes részinek katona beszállásolási és tűzvédelmi feladatait látták el. Az irat a Barátszert nem említette, nem is említhette, hiszen az önálló településnek számított.

Nem zárhatjuk le a szerek ismertetését anélkül, hogy vissza ne térnénk egy már tárgyalt kifejezésre, a sorra. A négy szerként említett település-rész közül három előfordult sorként is, a Papsor, a Barátszer és a Borsi szer. A három rész közül csak a Papsor neve vezethető fizikai jellegzetességéből, abból, hogy eredetileg csak az utca egyik oldala tartozott a plébános fennhatósága alá. Azonban a Pataki utca mindkét sorának lakói a borsi kastélynak fizették adójukat, a Barátszer sem egyetlen sorból, hanem már a 18. század első felében három utcából állott.⁷¹ Ezekben az esetekben a 'sor' szó egy harmadik, a 'szer'-rel rokon jelentéséről van szó.⁷² A Borsi sor és Barát sor tehát a borsi kastély, illetve a pálos barátok fennhatósága alatt álló területet, illetve az ott élő emberek közösségét jelentette, amit legjobban a latin 'coetus' szóval lehetne visszaadni.

A szoros vagy szoroska a sikátor szinonimája volt. A piaccal párhuzamos keleti utca neve Szoros utca volt, amely már a legrégebbi újhelyi utcanéveket felsoroló 1554-es urbáriumban megtalálható.⁷³ Később ez az utca a Sikátor utca nevet vette fel. A piac déli végénél a hegy felé tartó, évszázadokon keresztül névtelen sikátor a 19. század második felében a Szoros utca nevet kapta.

A vég a település végeinek megnevezésére szolgált, Újhelyen ilyen volt a déli Al- és az északi Felvég. A szó leggyakrabban utcanévekben jelent meg, de felbukkant városrész nevének megjelöléseként is, igaz ekkor is általában a főutca déli vagy északi részét értették alatta.⁷⁴

AZ UTCAFEJLŐDÉS ÁLTALÁNOS TENDENCIÁI

A hagyományos helyi térszemlélet ismerete biztos alapot nyújt arra, hogy általánosságban összefoglaljuk a sátoraljaújhelyi utcarendszer fejlődését. A város legrégebbi utcáinak – pl. a déli-északi főutca részeinek, az Óhíd utcának – a kialakulását

⁷⁰ SFL Zemplén vármegye levéltára, Zemplén vármegye adószedőjének iratai, Számadások 1721. Az irat ismeretét Oláh Tamás osztályvezető úrnak köszönöm.

⁷¹ A. Paul. 523–1372. 67–68; DAP 1167; SFL Zemplén vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyve 38. k. 119–125.

⁷² TESZ és EMSZT 'sor' és 'szer' szócikkek, továbbá az ott felsorolt irodalom.

⁷³ U et C 45–36.

⁷⁴ 1617: „az All vegben egi fel haz heli resze”. SFL V. 1. Városkönyv 1617–1742. 40.; 1652: „mely haz vagion az Felvegben”. A. Paul. 476–61. 51–52.

nem ismerjük, rekonstruálni tudjuk azonban a később létrejött utcákat. A kialakított tipológia nem tökéletes. A hat típus nem független egymástól, némelyik altípusként is felfogható, mégis célszerűbbnek látszik külön tárgyalni őket. E tanulmányban csak példák szerepelnek, az 1848 előtti Sátoraljaújhelynek azonban minden utcája beilleszthető e típusok valamelyikébe.

Az utcarendszer fejlődésének hat útját figyelhetjük meg:

- a) új utca létrehozását,
- b) sikátor nyitását,
- c) meglevő utca továbbépülését,
- d) meglevő utca sűrűbb beépítését,
- e) kertaljai utcafejlődést,
- f) sikátor utcává válását.

Új utcaként jött létre a 17. század végén az új vámhíd felé vezető későbbi Újhíd utca, amely kezdetben nem volt egyéb, mint az új vámhídhöz vezető út, melyre alig néhány ház nyílt csak. Ekkortájt alakulhatott ki a Barátszerben a Varga, valamint és a Kisbarátszer utca. A 18. század elején épült ki a piactól keletre fekvő, a Ronyvával párhuzamosan futó, később több utcára bomló Cigány vagy Tímár utca. A 18. század végén hozták létre a Nagy új és a Nagy pázsit, a 19. század elején pedig a Kis pázsit utcát.

Új sikátor nyitására példa a piacról a Malom utca felé vezető sikátor kialakítása. Nem tudjuk, hogy mikor hozták létre ezt az 1760-ban már létező sikátort.⁷⁵ Jóval szűkebb volt folytatásánál, a mindkét oldalán szabályos utcává kiépült Malom utcánál. Egészen biztosan a sikátortól északra fekvő telekből hasították ki, mivel ennek a teleknek az esetében csak úgy kapjuk meg a piac keleti oldalán szokásos telekszélességet, ha hozzáadjuk a sikátort is. (7. ábra a kötet végén, a Mellékletben)

A meglevő utcák tovább épülését a régi nagy utcák, a déli-északi főutca és a Kertaljai utca esetében figyelhetjük meg. A jelenség mindegyik esetben egészen a 20. századig tartott. A Pataki utca déli, a Kazinczy északi irányban épült tovább. Északon az új Handzsigó utca – hiába kapott saját nevet – valójában a már meglevő Kazinczy utca továbbépülése volt. A több kisebb utcára bomló Kertaljai utca északi terjeszkedése a 20. században fejeződött be. A Zsolyomkától északra fekvő részét csak az új kórház megépítése után építették be. Ugyanezeknek az utcáknak az esetében a már meglevő utca sűrűbb beépítését is megfigyelhetjük. A 18. században tűntek el a Pataki utcában az üresen álló telkek. Ennek az utcának a keleti sorában ez a folyamat azonban a 20. századig eltartott. Az ottani református temető felszámolása és beépítése is az utca sűrűbb beépítését jelentette.

A kertaljai utcafejlődés valójában az új utca nyitásának altípusa. Ebben az esetben úgy nyitottak új utcát, hogy egy meglevő utca – ezt ezután anyautcának nevezzük – telkeit keresztben kettéosztották, és a telek végén, az ún. kertalján, emeltek házat. A kert végén levő addigi beépítetlen út így lassan beépített utcává vált. A

⁷⁵ U et C 214–14.

kertaljai utcafejlődés részben spontán folyamat, a kettéosztott telkek nagysága általában nem állandó, hanem az új házat építő és új telket vevő személy igényeihez igazodtak. Már a középkorban így jött létre a dél-északi főutca kertaljából a Kertaljai utca. Az elnevezés a telkek térszemléleténél megismert alsó-felső ellentétpárból alakult ki. A kertalja – így a Kertaljai utca is – magasabban, azaz feljebb volt, mint a Pataki utca, eredetileg azonban csak a Pataki utcára néztek házak, ezért a hagyományos térszemlélet szerint ott volt telkek felső része.

A kertaljai utcák változatosan kapcsolódtak az anyautcákhoz. Csonka félkör alakban indult ki és tért vissza anyautcájába a Kertaljai utca és a Kisbarátság utca keleti ága. A Pusztai utca párhuzamosan futott a Kazinczy utca mögött, onnan csak sikátorokon keresztül lehetett megközelíteni, az utca északi végénél azonban ez is enyhe ívben tért vissza az anyautcába. Kertaljai fejlődéssel jött létre a Nagy új utca keleti sorából a Kis új utca nyugati sora. A Kis új utca azonban sajátos elhelyezkedésű: a régi utcával kb. 45°-os szöget zár be.

Sikátorból vált utcává egykoron a már említett Papsor és Szoros (a térképen: Kis és Börtön) utca, jóval később épült be a Köves és a Templom utca. Ebben az esetben nem a kertalja épült be, hanem eredetileg egy, vagy kertaljai fejlődéssel kettévált két telket oldalirányban osztottak több részre, és a sikátorra néző házakat építettek a telekre. Ezzel a beépítési módszerrel kicsiny, csupán házból és apró udvarból álló házhelyek alakultak ki.

Csak írott forrásokból nem lehet az utcák fejlődésére biztosan következtetni. Feltételezhetnénk, hogy amikor az összeírásokban új utcanevek jelentek meg, az fizikailag is új utcák kiépülését jelenti. Valójában az újabb utcanevek felbukkanása legfeljebb egy folyamat része, semmiképp sem a kezdete. Az 1830-as összeírásban nem azért szerepel több utcanév az 1827-eshez képest, mert három év alatt új utcák épültek, hanem mert az utcarészek önálló nevet kaptak. Ha a három évvel későbbi összeírásban új, önálló néven említett utcáknak a telkeit összehasonlítjuk a korábbi összeírással, kiderül, hogy 1827 és 1830 között alig néhány telekkel bővültek ezek az utcák, alig vagy egyáltalán nem építették sűrűbbre őket, a névváltozás mögött tehát semmiféle fizikai változás nem figyelhető meg. Az utcarendszer megbízható rekonstrukciója elképzelhetetlen a telkek azonosítása nélkül.

A tanulmány az OTKA által támogatott „Magyarország városainak történeti atlasza” című (186544. sz.) program keretében készült.

DEBRECEN 16. SZÁZADI SZEREPE A TÁVOLSÁGI KERESKEDELEMBEN

A 16. század Magyarországon, különösen a Dózsa-parasztháború és az 1515. évi zsrnói, töröktől elszenvedett vereség után a jövőt fürkésző kortársak az ország hanyatlására számítottak. De azt még közülük is csak kevesen gondolták, hogy az irgalmatlan oszmán hódítók hirtelen lezúdult csapásai, Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csatavesztés, Buda, Esztergom, Pécs, Gyula, Szeged török kézre kerülése, a kettős királyválasztásból kiinduló pusztító belháborúk az ország jó részét csatatérre változtatják, politikáját kényszerpályára terelik, gazdaságát megroppantják egy bő emberöltő alatt. Pedig ez történt, s azok a városok, így Debrecen is, amelyek bár elkerülték a legpusztítóbb hadmeneteket, a végleges bekebelezést a török birodalomba, olyan új helyzettel találták szembe magukat, amelyhez ha nem voltak képesek alkalmazkodni, könnyen pusztulásra juthattak.¹

Ezekben az évtizedekben Debrecen helyzete szinte mindenben átalakult. Először a földesúr személyében következett be változás. Szapolyai János, lemondva tulajdonjogáról, Debrecen 1526. november 25-én Ártándy Pálnak és Balázsnak, majd 1529-ben Hieronym Laskinak adományozta, akitől Grittihez került, zálogba. Gritti – vagy szövetségese, a háttérből a szálakat mozgató Nádasdy Tamás – kivégeztette az Ártándy testvéreket, az olasz kalandor életét pedig Szapolyai erdélyi hívei oltották ki. Ezután, 1532-ben Esztáry János, Szapolyai udvarmestere és Bajomi Benedek, János király bizalmas híve lettek az új zálogbirtokosok, pottom pénzért, 2500 forintért.² Őket pedig a városra már 1529-ben assecuratiot szerzett³ enyingi Török Bálint követte 1536-ban, jutalmul pártváltoztatásáért, ő (és leszármazottai) 16 ezer forintért kapta meg a várost.⁴

¹ Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In. *Debrecen története 1693-ig*. I. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1984, 347–409. (továbbiakban Bársony, 1984.)

² Szendrey István: Debrecen, a mezőváros. In. *Debrecen története 1693-ig*. I. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1984. 134–135. (továbbiakban Szendrey, 1984.)

³ Az assecuratio: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) E 521 Orczy cs. Numerizata. Lad. 40. N. 3039. 1529. *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi Bessenyei József. Bp., 1994. 35. (továbbiakban Bessenyei, 1994.)

⁴ Bessenyei, 1994. 116–117.

Bár az erről kiállított oklevél zálogbaadásról rendelkezett, ez gyakorlatilag, mint általában ebben a korban, adományozást jelentett. A Török család teljes jogbiztonsága érdekében 1537-ben Bálint egyik fia, a Habsburg-párti Török Ferenc adománylevelet szerzett a városra I. Ferdinánd királytól is.⁵ Ez igen hasznosnak bizonyult, mert amikor a másik fiú, a Szapolyai-párti Török János 1562-ben bekövetkezett halála után János Zsigmond vissza akarta venni a várost,⁶ a Habsburg-uralkodó közbenjárt a család új feje, az ő oldalán maradó Török Ferenc érdekében, aki ennek következtében meg is tarthatta Debrecent.⁷

Az ő 1570-ben bekövetkezett halála után fia, István követte a város birtokában, egészen haláláig, 1618-ig.

A Török család az ország legnagyobb birtokosa volt, uralmát mégis többen veszélyeztették. A városra időnként jogot formált az erdélyi fejedelem, a környező török hatalmasságok, és a Habsburg-uralkodók is többször eladományozták híveiknek. Vajon akkor miért ragaszkodott a család, nemzedékeken át, a város birtoklásához? A választ Debrecen egyre növekvő gazdasági-kereskedelmi súlyával magyarázhatjuk, ami előnyösen hatott az enyingi Törökök hatalmi pozíciójára, gazdasági összekötőként funkcionált a család erdélyi és nyugat-dunántúli birtoktestei között.

Ezért is feltételezhetjük a Török család közbenjárását az egymást követő uralkodóknál a város gazdaságát erősítő korábbi privilégiumok megerősítése illetve újak kieszakölése érdekében. Szapolyai esetében erre valószínűleg nem volt szükség, hiszen ő sokat tartózkodván Debrecenben, személyesen is megtapasztalhatta az ott élők hűségét, állhatatosan kitartását királlyá választott korábbi földesura mellett, amelyben még Laski és Gritti rémuralma alatt is megmaradtak. Ez önmagában méltóvá tette a várost a különleges bánásmódra.

Már 1527. január 27-én meghagyta, hogy a debreceniek, bárhol folytassanak kereskedést az országban, vámmentességet élvezzenek.⁸ A „nemzeti király” hamarosan azzal is kimutatta háláját, hogy 1533-ban a városban harmincadhivatalt állíttatott fel, s megígérte, hogy az mindaddig működni fog, amíg az idegen kézre jutott többi harmincadhivatal nem szerzi vissza. A következő évben, 1534-ben pedig biztosította számukra a vámmentes kereskedelmet, majd ugyanazon év október 1-jén, egy külön oklevélben rendelkezett a só- és borszállításról, akképpen, hogy „...mind eladásban, mind pedig vásárlásban őket a só és bor dolgaikban szabadon

⁵ Szendiné Orvos Erzsébet: Debrecen és Erdély kapcsolata a XVI. század közepén. In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve* 28. Debrecen, 2001. 7.

⁶ 1563. május 25., János Zsigmond - Török Ferencnek és Török János özvegyének, Balassa Borbálának. MOL R 319 Kisebb családi fondtörédek. 57. csomó. Enyingi Török cs.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv (továbbiakban ÖStA) Finanz- und Hofkammerarchiv (továbbiakban FHKA) Hoffinanz. Ungarn (továbbiakban HFU) Gedenkbücher (továbbiakban Gb) Rote Nummer (továbbiakban RN) 10, 1563. Fol. 177–180. – 1564. augusztus 21., Bécs. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Quart. Hung. 614. I. Ferdinánd király – Zay Ferencnek.

⁸ Szendiné Orvos Erzsébet: Oklevelek Debrecen és Erdély kapcsolatához (1527–1593). In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve* 27. Debrecen, 2000. 17–18. (továbbiakban Szendiné, 2000.)

és békében és minden harmincadtól, dézsmától, adótól, vám, vagy bármely behajtás követelésétől szabadon és békésen és minden akadályozás nélkül menni, állni, időzni, nyugodni, engedni és engedélyezni kell és tartoztok..."⁹

Az oklevélből kitűnik, hogy a debreceniek az egész országban szabadon szállítottak sőt, kiváltképpen Somogyba, míg visszafelé bort hoztak magukkal.¹⁰ A külön oklevél nem azért volt szükséges, mert a meglehetősen távoli Somogy a Habsburg-ellenkirály joghatósága alá tartozván, nem fogadta el Szapolyai kiváltságlevelét, hanem inkább azért, hogy a Dél-Dunántúl tényleges ura, Somogy főispánja és a vármegye legnagyobb birtokosa, enyingi Török Bálint lekötelezhesse a birtokba venni kívánt Debrecen kereskedőit.

Szapolyai János halálát követően az erdélyi fejedelmek mindegyike (így Izabella 1549-ben és 1557-ben, János Zsigmond 1561-ben, Báthory István 1571-ben, 1575-ben, 1582-ben majd később több alkalommal is) megparancsolta, hogy Szapolyai János kiváltságait hatóságaik tartsák tiszteletben.¹¹ Ez többnyire meg is történt.

A Debrecenhez Fráter György halála után egyre közelebb kerülő császári katonasággal szemben a város vezetői, a Habsburg-párti enyingi Török Ferenc segítségét is igénybevéve folyamodtak oltalomért a Habsburg-uralkodókhoz, de az 1552- és az 1565. évi hadjáratok pusztításait így sem kerülhették el. Csak a hűségeskü letétele után, 1567-től sikerült – különféle pénzek befizetésével – a hasonló nagyságrendű prédálásokat elhárítaniuk.¹²

A Portának 1555-ben hódolt be a város. A kialkudott adó teljesítése és a különböző török hatalmasságoktól gondosan gyűjtött oltalomlevelek segítségével sikerült mentesíteni magukat a nagy pusztítások veszélyétől, legalábbis a század végéig, sőt a megfelelő pillanatban felmutatott iratok, megfelelő ajándékokkal alátámasztva gazdasági céljaik eléréséhez is segítségükre voltak.

Mindezek mellett feltétlenül említést érdemel, hogy Debrecen János király fiával, János Zsigmonddal is kiváló viszonyt ápolt – amelyet csak rövid időre árnyékkolt be néhány konfliktus. A fejedelmi kegynyilvánítás szép példája, hogy János Zsigmondtól a város olyan, korábban csak a szabad királyi városokra jellemző oklevelet tudott kieszközölni, amelyben az uralkodó elrendelte, hogy a Debrecenbe költöző jobbágyság a polgárokkal hasonló jogokban részesüljenek, a továbbiakban a földesurak őket nem terhelhetik és kötelesek nekik megengedni, hogy a városban maradjanak.

⁹ Bársony, 1984. 351. – Szendiné: Oklevelek VI. Fordította P. Szalay Emőke.

¹⁰ Draskóczy István: *Magyarországi sóbányászat és sókereskedelem a későközépkorban*. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2009. 191. – Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát használhattam. Draskóczy István: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. In: *Studia professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp., 2005. 107–108.

¹¹ Szendiné, 2000. passim.

¹² Szendrey, 1984. 152–153.

Ugyancsak János király fiának köszönhető Debrecen másik nagy sikere a nemesek adófizetési kötelezettségének és a felettük való bíraskodási jognak a megszerzése.

Mint tudjuk, a szabad királyi városok polgárai és a beköltözött nemesek konfliktusa, amely a városi privilégiumok és a nemesi jogok ellentétében öltött testet, a Magyar Királyságban éppen ezekben az évtizedekben vált egyre feszültebbé. De míg a királyi Magyarországon a nemesi jogfelfogás győzedelmeskedett, Debrecenben a város igazságszolgáltatási monopóliuma maradt érvényben.¹³

S hogy ez a szabad királyi városokat jellemző gondolkodásmód milyen erős volt, arra álljon itt még egy példa. Tudott dolog, hogy a 17. században egyre nagyobb teret nyert az a nézet, hogy – a nemesi birtok analógiájára – a szabad királyi városoknak is rendelkezniük kell fekvő jószággal. Nos, Debrecen már a 16. században tulajdonaként bánt a városhoz tartozó földekkel, sőt azzal egyidőben, először 1578-ban, adománybirtokok révén maga is feudális birtoktulajdonossá vált.¹⁴

A város vezetésének a 16. század első felében a magyarországi városhálózat átalakulásával előállt helyzetben új kihívásokra kellett késlekedés nélkül válaszokat találniuk. Az első roppant horderejű csapás a főváros török kézre kerülése volt, amely az egész ország gazdasági életét megváltoztatta.

Nemcsak annyi történt ekkor, hogy Buda a török hódítással előállt új helyzetben immár véglegesen háttérbe szorult Béccsel szemben, hanem ennek következményeképpen az összes magyarországi település helyzete megváltozott. Több város, amelyek közül Székesfehérvár, majd Váradi György nagy hatást Debrecen sorsára, próbálkozott meg azzal, hogy átvegye az Oszmán Birodalomba bekebelezett Buda szerepét, ez azonban egyiknek sem sikerülhetett. Ennek okát végső soron a hadi cselekményekben kereshetjük. A tragikus folyamatnak voltak először elszenvedői, később azonban alakítói is a menekültek. Közülük most azokról a nagykereskedőkről teszünk említést, akik, miután szerepük anyavárosuk történetében véget ért, különböző sorsfordulatok után Debrecenben leltek új lakóhelyre.¹⁵

Ezen menekültek többsége először a Debrecennel szomszédos Váradot választotta új otthonául. Ez logikus döntésnek tűnt, hiszen Váradi György az Erdélyt Magyarországgal összekötő fő útvonal fontos állomása, a Tiszántúlnak (a magyar szarvasmarhatartás központjának) Nyugat felé összekötö-

¹³ Vö. Balogh István: Nemesek Debrecenben a XV–XVI. században. In. *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 17.* Debrecen, 1990. 5–11.; Balogh István: Oklevelek a nemesek és Debrecen mezőváros viszonyához. I. (1484–1570) = *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 18.* Debrecen, 1991. 11–13.

¹⁴ A Váradai Káptalan 1578. november 22-én átírja Báthory Kristóf erdélyi vajda Debrecen város részére kiadott oklevelét a szentjohanni monostor birtokba iktatása tárgyában. Szendiné, 2000. III/2.; Szendrey, 1984. 135–136.

¹⁵ Bessenyei József: *Menekültek. A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében.* Miskolc–Budapest., 2007. Passim. (továbbiakban Bessenyei, 2007.)

tést biztosító jelentős centruma volt.¹⁶ Bizonyára ezért is menekült ide sok, külke-
reskedelmet lebonyolító nagykereskedő.

Pestről érkezett Váradra Paksi Péter, aki 1542-ben 100 és 1000 forint közötti
forgalommal közepes nagyságrendű pesti kereskedőnek számított. 1544. május 16-
án váradiként 450 darab süveget és 10000 darab kést importált, 8 forint 40 dénár
vámot fizetve. Ugyancsak 1544-ben Bécsből hozott be árukat, amelyeket Pozsony-
ban, ahol nyírbátorinak mondta magát, vámoltatott: március 30-án: 4000 különbö-
ző kaszát, 5 palack malváziai bort,¹⁷ 10 doboz narancsot, 10 forint értékű bör-
zsönyt¹⁸ ezekért 25 forint vámot fizetett, április elsején 4 palack malváziai bort, 10
forint értékű bádoflaskát, 1500 darab kést, 2 forint 40 dénár vám megfizetése
után, végül május 20-án 2080 darab kaszát, 8500 darab kést, 6 mázsa ónt, 10 forint
értékű vasvesszőt, 11 forint 50 dénár értékű gyertyatartót, 9 forint értékű szatócs-
árut, amelyeket 16 forint vám terhelt. 1544-ben tehát Paksi lényegesen nagyobb té-
teleket forgalmazott, mint 1542-ben, hiszen elvámoltatott áruinak összértéke meg-
haladta az 1550 forintot, s ekkora summa 1542-ben az élmezőnyben biztosított vol-
na helyet neki. S bár váradinak nevezte magát, összes további kereskedelmi ügylete
Debrecenhez kapcsolódik, ahol házat is vásárolt, amelyet 1549-ben 320 forintért
adott el Was Antalnak.¹⁹

Ezután másik házat vett ugyanott, amely 1554-ben 104 forintot ért.²⁰

Szintén Pestről menekült Szőcs Benedek, aki 1542-ben Pest és Várad székhely-
lyel regisztráltatta magát. Ő 28 ft kivittel és 1475 ft behozatallal a 68. az ország
kereskedőinek rangsorában.²¹

Debreceni működéséről a városi jegyzőkönyvek, amelyekben Pesti Benedeknek
is nevezik, sok adatot tartottak fenn, amelyekben báránybőrökkel folytatott keres-
kedelem éppúgy szerepel, mint, pénzkölcsönzés, végrendeleti végrehajtás.²²

¹⁶ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak átrendeződésének kérdéséhez. = *Századok*, 102. 1968. 863–869.

¹⁷ A malváziai görögországi eredetű édes csemegebor-különlegesség.

¹⁸ A börzsöny elterjedt vörösfesték-fajta.

¹⁹ Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei (A továbbiakban DVJK) 1548/1549. Ford.: Balogh István, Komoróczy György. Szerk.: Szendrey István. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 2.) Debrecen, 1981. N. 379.

²⁰ Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1554/1555. Ford. Vál. Balogh István. Szerk. Szendrey István. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 5) Debrecen, 1983. 23–24., 554/1.

²¹ Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai) 561.

²² DVJK 1547. 1548. IV. 19. N. 492. Somogyi Balázs kezességet vállalt apjáért Mészáros Jánosért, hogy ha pünkösdre (V. 20) a báránybőrökért a 10 Ft-ot meg nem fizetné, akkor az apja helyett ő fi-
zet, készpénzzel Szűcs Benedeknek.; DVJK 1548. 1548. IV. 26 előtt. N. 6. Szűcs Benedek min-
denkit eltölt attól a résztől, amely feleségét, Szűcs Gáspár leányát illetné, hogy azt senki idegen tar-
tozásért el ne adhassa, vagy meg ne becsültethesse.; DVJK 1548 1548. V. 24. N. 84. Somogyi Pé-
ter kötelezte magát Szűcs Benedeknek, hogy ha még ma 10 forinttal ki nem elégítené, akkor tör-
vény szerint háromszorosában marasztaltassék el.; DVJK 1548. 1548. VI. 7. N. 103. Szijjártó Mik-

Mivel életének utolsó adatát egy 1557. február 6-án Debrecenben kelt forrás őrizte meg, feltehetően ott lelte halálát.²³

De vajon mi készítette Szöcsöt, hogy sok menekült-társához hasonlóan az ország keleti felének kereskedelmi központjából Váradról tovább költözzön Debrecenbe?

Várad az erőskezü Fráter György birtoklását követő zűrzavaros időszakban hanyatlásnak indult. A reformáció győzelmével, mint egyházi birtok elvesztette korábbi jelentőségét. A korábbi viszonylag nyugodt helyzetnek már 1551 júliusában vége szakadt, amikor Fráter György Erdéllyel együtt Váradot is átadta Habsburg Ferdinándnak. Ez török támadásokhoz vezetett, ettől kezdve a váradi vár egyre inkább véghellyé lett. 1552 tavaszán, amikor Szeged visszafoglalási kísérlete kudarcba fulladt, a „szegedi veszedelem” – azaz a város végleges török kézre kerülése – erről a vidékről is nagy menekülthullámot indított el.²⁴

Csakhamar maga Várad is veszélybe került, vidékét török portyák pusztították, a János Zsigmond-párti Petrovich Péter pedig ostrom alá is vette. A két király hatalmi küzdelmének középpontjába került városért ezután évekig folytak a harcok. 1553. október 3-án Szabardi (Zaberdinus) Mátyás váradi püspök Derecskénél csatát nyert ugyan Petrovich serege ellen, de Szabardi 1556 augusztusában bekövetkezett halála után Petrovich katonasága újra hozzáfogott Várad ostromához. A védők, miután megtartását nem tartották lehetségesnek, felgyújtották a várost és a várba vonultak vissza, amely elkeseredett, hosszas védekezés után, 1557. április 10-én. kapitulálni kényszerült.

Bár a legtöbben 1552 után érkeztek Debrecenbe, már korábban is voltak, akik ide tették át székhelyüket. 1544. november 3-án a Budáról Székesfehérvárra, majd annak török kézre kerülése után tovább menekült Wolfgang Eisen debreceninek mondotta magát a pozsonyi vámon, ekkor 8 forintot rótt le 600 darab süvegért, 300 kendőért, 8 vég kölni vászonért, 3 vég színes sindonvászonért, 20 nyúl hátí bőréből készült subáért, és 23 forint értékű szatócsáruért. 1546-ban már váradinak jelölte magát, tehát átmenetet képezett a csak váradi és a csak debreceni székhelyűek között, ebben az évben negyvennégy esetben haladt át a²⁵ bécsi és a zurányi vámon, Bécsben 205,30, Zurányban pedig 66,60 forint vámot fizetve.²⁶

lós vallotta, hogy tartozik Szöcs (Zwch) másként Pesti Benedeknek 106 forinttal, amelynek egy részét most kifizeti, másrészt pedig tartozik vele egyességre lépni.; DVJK 1549. 1549. december 28. N. 411. Szűcs Benedek Váradról letiltja Szijjártó Miklós feleségének minden vagyonát és örökségét, bárki más előtt történő átvétel céljából, a vele szemben fennálló tartozás kiegyenlítéséig.; DVJK 1549. 1550. január 21. N. 445. Nagy Elek özvegye Katalin vallja, hogy férje végrendeletének végrehajtói Pálfi Benedek és Szűcs Benedek.; DVJK 1556/1557. 1557. január 14. 693/6. A váradi Szöcs Benedek Was István ellen bizonyítson Sándor Gergellyel, hogy perüket Váradon befejezték.; DVJK 1556/1557. 1557. február 6. 699/3 A váradi Szöcs Benedek megnyerte esküje által a 22 tallért Was Istvántól.

²³ Bessenyei, 2007. 50., 58–59.

²⁴ Szakály Ferenc: A szegedi diaszpóra. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged. 1983. A török megszállás alatt. 552–570.

²⁵ Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelembe 1546-ban. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18*. Debrecen, 1991. 27–28.

²⁶ Bessenyei, 2007. 59–60.

Debrecenben élt a somogyi származású, korábban pesti lakos, Somogyi (Sysak) János is, aki a leggyakrabban a Váradra menekült, korábban már említett egykori pesti polgárral, Paksi Péterrel szervezte kereskedelmi útjait. Egy ízben Nyírbátorból írtak Nagyszombat városának, máskor pedig Ság mezővárosban árestálta egy másik pesti menekült, Was István áruit. Az egyenetlenkedés eligazítására maga Ferdinánd király kérte Fráter Györgyöt. Az is beszédesen mutatja Somogyi kereskedelmi kapcsolatrendszerének kiterjedését, hogy végrendeletében szerepel Somogyban maradt fivére, a kaposújvári vár provizora, a testamentum tanúi között pedig egy szegedi és két kálmáncsai lakost is találunk.

Mindezen adatok tükrében is megállapítható, hogy ezek az első menekülthullámmal érkező távolsági kereskedők éppen a Debrecen társadalmi struktúrájából hiányzó társadalmi csoportot, a nagykereskedőket pótolták. Ittlétük és itteni aktivitásuk tette Debrecen a régió vezető kereskedelmi központjává, és ennek köszönhetően őrizte meg ezt a pozíciót a Fráter György meggyilkolását követő nagy hadjárat során, amely 1552. július 26-án Temesvár, négy nappal később pedig Lippa török kézre kerüléséhez vezetett. Még e két város uralomváltása előtt sokan menekültek Debrecenbe Lippáról és Makóról. A debreceniek közül viszont a tragikus hírek hatására szintén sokan elhagyták városukat 1552–1553-ban. Súlyos károkat szenvedett Debrecen 1562-ben és 1565-ben is, ám minden csapás után össze tudta szedni erejét. Pozícióját erősítette Várad lehanyatlása, majd Gyula 1566. évi eleste is, amely után Debrecen számos gyulai menekült polgárnak vált új otthonává.²⁷ Úgy vélem, elég, ha itt csak a jól ismert Thököly Sebestyén pályafutására utalok.²⁸

Végül egy példán keresztül azt mutatom be, hogy az enyingi Török család szervitorai hogyan vettek részt a távolsági kereskedelemben. Kozáry Péterről lesz szó, aki Sulyok György és Török Bálint szolgálatában álló familiárisként tűnik fel 1532-ben Szigetváron.²⁹ Később, 1541 után azonban, egyetlenként ebből a körből, átállt a törökhöz. Pemfflinger Katalin vitézei azonban foglyul ejtették, s Szigetváron rabságra vetették. Káson pécsi szandzsákbég felháborodott levélben követelte elengedését. „Ha férjed kiszabadulását akarod, szervitoraid és officiálisaid ilyeneket ne cselekedjenek” mennydörgött.³⁰ Káson levelének nem lett fogadatja, Kozáry nem tért vissza a török szolgálatba. Így megtarthatta részbirtokosságát még 1553-ban is néhány Szigetvárhoz tartozó faluban. Debrecen jegyzőkönyvei pedig arról tanúskodnak, hogy ott 1547–1549 között kereskedelmi tevékenységet folytatott.³¹ Közös vállalkozása volt a Székesfehérvárról Ráckevice menekült Alagoz Lajossal, a pesti menekült Tasi Demeterrel, aki 1556 óta élt Debrecenben, és a Pozsonnyal kereskedő Cherko And-

²⁷ Bessenyei, 2007. 61–62.

²⁸ Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez). = *Századok*, 129. 1995. 769–790.

²⁹ Bessenyei, 1994. 66.

³⁰ Uo. 227.

³¹ Kozáryról: DVJK 1547. 12.; DVJK 1548/1549. 91, 94, 141.

rással is. Kereskedelmi hálózata társain keresztül Váradtól Pestig, Komáromig és Bécsig terjedt.

A fentiek értelmében a 16. századi magyarországi várostörténet egyik sikeres fejezeteként leírható 16. századi debreceni fejlődés fontos összetevője a város közösségének páratlan diplomáciai és jogi érzéke. Annak segítségével nemcsak a folyton változó körülményekhez tudtak sikeresen alkalmazkodni, hanem egyszerűen annak a lehetőségét is megteremtették, hogy az odamenekült kereskedők saját sikereik által a befogadó Debrecent is erősítsék. Közülük talán a távolsági kereskedelmet bonyolítók járultak hozzá a legnagyobb mértékben Debrecen centrális szerepének megerősödéséhez.

JACZKÓ SÁNDOR

DEBRECEN KÖZÉPKORI EGYHÁZI ÁLLAPOTA ÉS VALLÁSI ÉLETE

Az eddigi vallástörténeti kutatások általában a reformáció térnyerésének időszakától foglalkoznak Debrecennel, ezért sajnálatos módon a település középkori egyházi állapotáról meglehetősen csekély ismeretünk van. Az egyházi közigazgatási határokat figyelembe véve Debrecen a váradi püspökség joghatósága alá tartozott. A püspökök habár itt nem építettek ki olyan kulturális központot, mint Váradon, a település egyházi életét gondosan irányították. A korszak tudományos vizsgálatát megnehezíti az értékes építészei emlékek pusztulása, ugyanakkor kevés írásos feljegyzés maradt fenn. Az épületek többször cseréltek gazdát, a földrengések és a tűzvészek jelentős károkat okoztak.

A 650 éves város egyházi állapota alig kutatott terület. Ezért a vallási élet alapjait próbálom rekonstruálni a 14. század és a 16. század közepe közötti időszakban a fennmaradt források alapján. A kialakult képet a váradi püspökök egyes intézkedéseivel egészítem ki, amelyek jelentősen formálták a település egyházi karakterét a középkor folyamán. A püspökök egyik fontos feladata volt, hogy gondoskodjanak az egyetemes egyház általános törvényeinek ismertetéséről és betartásáról egyházmegyéjük területén. Törvényalkotói szerepük az 1545–1563 közötti Trentói Zsinat előtt volt jelentős, mert saját rendelkezésekkel is bővíthették a meglévő egyházfegyelmi előírásokat. Részletesen bemutatom Perényi Ferenc váradi püspök (1514–1526) által kibocsátott zsinati határozatokat,¹ melyek híven tükrözik Debrecen 16. század eleji egyházi állapotát.² A zsinati könyv törzsanyaga már az Árpád-korban is ismert volt. Jogtörténeti vonatkozása egyedülálló, mivel ez az érsekség egyetlen fennmaradt középkori szinodális dokumentuma jelenlegi ismereteink szerint. Hazánkban még három egyházmegyéből, az esztergomi,³ a nyitrai,⁴ a

¹ Jelzete: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban DL) 29416.

² A törvénykönyv kiadását valószínűleg a mohácsi csatavesztés akadályozta meg. Később Békefi a szinodális könyv 39 címe közül két rész, a *Sequitur sextum sacramentum de ordine clericali* és a *De promovendis ad sacros ordines* kezdetű cikkely olvasatát készítette el. Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp., 1910. 452–454.

³ Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXVI. I. Accedunt Regum Hungariae Et Sedis Apostolicae Legatorum Constitutiones Ecclesiasticae*. Posonii, 1741. 216–233., 466–491., 546–566. (továbbiakban Péterffy, 1741.)

⁴ Péterffy, 1741. 244–283.

veszprémi püspökségből,⁵ valamint a szepesi⁶ prépostságból maradtak fenn ilyen jogszabály-gyűjtemények.⁷

DEBRECEN RÖVID EGYHÁZI INTÉZMÉNYTÖRTÉNETE

Debrecen mai területén három Árpád-kori templom volt, de Szentlászlófalva és Mesterfalva templomának története, formája, berendezése és sorsa szinte teljesen ismeretlen.⁸ A debreceni építéstörténeti megállapítások kiindulópontja, hogy az egységes település kialakulása szorosan összekapcsolódott a Szent András templom történetével. A Debreceni András által alapított templom körül fokozatosan formálódott ki az uradalom központja. A 20. század közepéig vita tárgyát képezte, hogy milyen helységek kapcsolódtak össze. Szűcs István,⁹ Zoltai Lajos,¹⁰ Balogh István¹¹ a későbbi mezőváros területére négy falut, a névadó Debrecent, Szentlászlófalvát, Szentmihályt és Tornát lokalizálták. A legújabb régészeti kutatások arra a megállapításra jutnak, hogy a település Debrecen, Szentlászlófalva és Mesterfalva falurészek egyesüléséből jött létre.¹² A városok történelmi fejlődése azt mutatja, hogy az egyházi intézmények közül elsőként a plébániatemplom kiépülésére került sor.

Az egyházi törvények fenntartották a püspök számára a jogot, hogy bizonyos kiemelt egyházi szertartásokat személyesen végezzen. Ez a rezerváció tette lehetővé, hogy Imre váradi püspök (1297–1317) szentelje fel a Szent András templomot. A püspök látogatása és az ünnepi mise az egyik legfontosabb vallási esemény volt a helyi egyház életében. A Szent András templomot az 1360-as években később jelentősen átépítették, ennek köszönhetően a legnagyobb ismert gótikus mezővárosi egyház volt az Alföldön a 14. század végén,¹³ mérete vetekedett a váradi székesegyházával is.

⁵ Péterffy, 1741. 220–243., *A veszprémi egyház 1515. évi határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Veszprimiensis anni MDXV.* (edíció/közzéteszi) Solymosi László. Bp., 1997. (továbbiakban Solymosi, 1997.) 45–107.

⁶ Ignatius Batthyány: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium. III.* Albae Carolinae, Claudiopoli, 1785–1827. 507–518.

⁷ Alexander Szentirmai: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, 47. 1961. 280–82.

⁸ Módy György: Debrecen egyházi építéstörténete. In: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai.* Szerk. Vajda Mária. Debrecen, 2006. (továbbiakban Módy, 2006.) 115.

⁹ Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen város történelme.* I. Debrecen, 1871.

¹⁰ Zoltai Lajos: *Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV. században.* Debrecen, 1925.

¹¹ Balogh István: *Debrecen.* Bp., 1958. 10.

¹² Módy György: A falutól a mezővárosig. In: *Módy*, 2006. 76.

¹³ A templom régészeti kutatásához lásd: Módy György: *A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban.* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleménye 42.) Debrecen, 1984. 69–78.

A városokban megjelenő szerzetesség nemcsak a városfejlődés fokmérője, hanem intézménytörténeti szempontból is jelentős esemény. Ilyen jelentős birtok, mint Debrecen, nem szokott sokáig kolostor nélkül maradni. Jól tudjuk, hogy a domonkosok fejlődő településeken vagy fontos városokban próbáltak letelepedni.¹⁴ Habár Dózsa vajda, a későbbi nádor körül kialakulhatott valamilyen szellemi és kulturális központ,¹⁵ a szerzetesek feltehetőleg csak a nádor halála utáni zavaros időben jelentek meg a városban 1322 körül. A szerzetesek jelenlétére utaló első írásos feljegyzés paradox módon éppen a domonkosok kiűzését örökölte meg. A domonkosok meglehetősen rövid ideig tartózkodtak Debrecenben, így sem a létszámukról, sem a lakóköörülményeiről nem tudunk semmi érdemlegeset. A rend megjelenése megelőzte vagy talán megelőlegezte Debrecen mezővárosi státuszának elnyerését.

Debreceni tartózkodásukat Harsányi András a kunok térítéssel kapcsolta össze.¹⁶ Egyes feltételezések szerint a domonkosoknak saját kolostoruk lehetett,¹⁷ habár ez Módy György szerint „minden hiteles adatot nélkülöz.”¹⁸ A domonkosok a Debrecenben töltött rövid idő alatt a világi hatalom segítségével (*auxilio brachi secularis*)¹⁹ megszerezték a Szent András templomot és a hozzá tartozó plébániát 1324 tájékán. Az ismeretlen patrónusuk hatékony támogatása ellenére sem sikerült a rendnek elfogadtatni a plébánia jogszerű betöltését. Ivánka váradi püspök (1318–1329) közbenjárására XXII. János pápa (1316–1334) elrendelte 1326. október 21-én kiadott oklevelében, hogy a domonkosok szolgáltassák vissza a Szent András templomot és a plébániát.²⁰ A pápai dokumentum előírta, hogy az esztergomi érsek, a győri és veszprémi püspök ezután közösen helyezze vissza jogaiba az eredeti tulajdonost. Ivánka váradi püspök törvények feletti örökösének és gyors közbenjárásának köszönhetően a birtokper lefolyása a kor szokásától eltérően nem húzódott el túlságosan Debrecenben.

A domonkosokkal ellentétben a ferencesek tiszteletben tartották a plébánia működését, és a város központjától kissé távolabb telepedtek le.²¹ Megjelenésük körül meglehetősen sok a bizonytalanság. A rend történetét tárgyaló 1851-es évkönyv

¹⁴ Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In. Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. (továbbiakban Fügedi, 1981.) 69.

¹⁵ Makkai László: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In. *Debrecen története 1693-ig. I.* Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. (továbbiakban Szendrey, 1984.) 494.

¹⁶ Harsányi András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. 82.

¹⁷ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1987. (továbbiakban Györffy, ÁMF) 609–613. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp., 2000. 20.

¹⁸ Módy György: Ferencesek és domonkosok Debrecenben a reformáció koráig. In. Módy, 2006. 146.

¹⁹ August Theiner: *Monumenta Historica Hungariae*. 1. Romae, 1859. 507.

²⁰ Theiner, uo.

²¹ A ferencesek 1260 előtt 17 kolostort alapítottak Magyarországon, 10 alkalommal ugyanabban a városban, mint a dominikánusok. A tendencia később is folytatódhatott. Vö. Fügedi, 1981. 75.

szerint a ferenceseket egy Jakab nevezetű vitéz (*miles Jakabos nomine*) hívta meg Debrecenbe.²² Károly Róbert 1322-ben egy romos egyházat adományozott a Debreceni családnak, amit a ferenceseknek adtak át. Ebben az időben két Jakabot is találunk a város földesurai között. Az egyik Péter fia Jakab volt, akiről sokáig élt Bunyitay nyomán az a vélekedés, hogy ő alapította a kolostort.²³ A rendházat ezért a Péterfia utca elején keresték. A rendelkezésre álló források alapján azonban a kolostor a Dózsa nádor egykori kastélya közelében állt. Mivel a nádor fia szintén Jakab volt, ezért őt tekinthetjük a ferencesek patrónusának.²⁴

A debreceni ferencesek a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték kolostorukat.²⁵ A többi hazai városhoz hasonlóan, Debrecenben is virágzott a Mária kultusz ebben az időben. Az 1400-ig alapított 78 hazai kolostor közül 60 védőszentje ismert, 14 rendháznak Szűz Mária volt az égi pártfogója.²⁶ Mint ismert, a domonkosok a jogtalanul megszerzett templom patrónusát önkényesen Máriára változtatták. A debreceniek a Szent András templom visszavétele után mégsem tartották meg az új védőszentet, mert ragaszkodtak az apostol ősi pártfogásához.

Várad közelségének ugyanakkor tagadhatatlanul kedvező hatása is volt a helyi egyház kulturális, szellemi és lelki életére. Ezek közül a Szent László kultuszt emeljük ki. A szent király tisztelete nem korlátozódott a váradi székesegyház falain belülre, hanem meglehetősen gyorsan elterjedt a környéken. Ennek egyik korai megnyilvánulása, hogy Debrecen egyik vitatott jellegű ősi részét Szent Lászlóról nevezték el. Az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék Szentlászlófalva falut (*villa Sancti Ladislai*) illetve Szent László egyházát öt alkalommal is feltüntette. Az összeírás szerint a Szent László egyház évenként 22 garast fizetett be.²⁷

A Szent András plébánia papjait ennél lényegesen nagyobb tehervállalásra kötelezték. László pap, a Szent András templom plébánosa valamint káplánja 60+6 garast fizetett 1332-ben. A következő években csak a plébános tizede szerepelt: 1333-ban 110 garas, 1334-ben 115 garast. Az 1335-ös év hiányos, csak a két márka szerezetadományt jegyezték fel. A plébános 76 garas tizedet szolgáltatott be 1336-ban, majd a következő évben káplánjával együtt 75+37 garast.²⁸ A tizedjegyzékből nemcsak a település fejlődésére, hanem az egyház gazdasági állapotára is következtethetünk. A Szent László-egyház évenkénti 22 garásával együtt 134 garas pápai tizedet lehet évi átlagnak számolni. Így a Debrecen városa Várad és a várad-előhegyi prépost, valamint a szentjobbi apát után következett a sorban.

²² Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. köt. Bp., 1922–24. 156.

²³ Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története* I. Nagyvárad, 1883. (továbbiakban Bunyitay, 1883.) 444.

²⁴ Módy, 2006. 145–148.

²⁵ Bunyitay, 1883. II. 446.

²⁶ Fügedi, 1981. 65.

²⁷ Györffy, ÁMF, I. 609–11.

²⁸ Györffy, ÁMF, I. 611.

Debrecen kápolnáiról nem meglepő módon szintén kevés adatunk van. A Debreceni család utolsó tagjainak támogatásából készült a Mindenszentek és a Szent Erzsébet kápolna. Mindkét épület a Csapó utcán helyezkedett el, az előbbi a ferences kolostor mellett a piactér felőli oldalon. Az Erzsébet kápolna a földesúri kastélytól keletre a kolostorral szemben volt.²⁹ Lazarevics István vagy Brankovics György földesúr alatt az 1420–30-as években készülhetett a Szent Miklós kápolna. A földesurak az ortodox hitű uradalmi tisztjeik, családjaik és szolgálóik részére építették.³⁰

A városban a begina mozgalomhoz tartozó özvegyek és hajadonok is tevékenykedtek a 14. század második felétől. Szegénységi fogadalmat nem tettek, de meglehetősen egyszerűen éltek. Habár a debreceni házuk helyét nem ismerjük,³¹ általában kisebb közösségekben, gyakran magánházakban laktak. Kétkezi munkából tartották fenn magukat, szegényeken segítettek és betegeket látogattak. A városban 1529-től működött ispotály, amit egy Bonc László nevű polgár alapított. Itt elsősorban a szegények gondozását látták el, de nem zárkóztak el a betegek ápolásától sem.³² Az alapító okirat leszögezte, hogy pap nem irányíthatja a városi intézményt. Az ispotály lelki vezetésével azonban megbíztak egy erkölcsös életű papot, aki a szent szolgálatokat látta el. Pásztor Lajos szerint ebből a város vallásossága derül ki, másrészt az, hogy a világi felügyeletben jobban megbíztak, mint az egyházban.³³ A ferencesek 1552 késő őszén hagyták el Debrecen. A város az üresen maradt rendházba költöztette át az ispotályt.³⁴

A városiasodás fontos kritériuma a külföldi egyetemeken való tanulás mértéke. A debreceni diákok alapvető ismereteiket a ferencesek által fenntartott iskolában sajátították el. Ezután kevesen mentek külföldi egyetemre. Akik továbbtanultak, azok előszeretettel a krakkói egyetemre iratkoztak be. Az 1440 és 1514 közötti időszakban 17 debreceni diákot tartottak ott számon. Érdekes módon, a bécsi egyetemen ebben az időszakban nem tanult debreceni fiatal.³⁵ Bölcskei Gusztáv a ferencesek erkölcsi életének romlásával magyarázza, hogy Debrecen jelentéktelen helyet foglalt el a külföldi egyetemjárásban.³⁶ Ezzel szemben Kubinyi András azt ál-

²⁹ Módy György: *Földesúri kúriák és várkastély Debrecenben*. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XIX.) Debrecen, 1992. 53.

³⁰ Módy: *Debrecen egyházi építéstörténete*. In. Módy, 2006. 114.

³¹ Módy: *Ferencesek*. In. Módy, 2006. 150.

³² Kubinyi András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Kubinyi András. Bp., 1999. 261.

³³ Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp., 2000. 55.

³⁴ Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp., 1941. (Palaestra Calasanciana. 37.) 55., 101–102.

³⁵ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. = *Településtudományi Közlemények*, 23. Bp., 1971. 74–76.

³⁶ Bölcskei Gusztáv: A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig. In. *A Debreceni református kollégium története*. Szerk. Barcza József. Bp., 1988. 10.

lapította meg, hogy a külföldi egyetemekre beiratkozó diákok száma tükrözi a származási helyük centralitási pontjait.³⁷ Az egyre inkább élénkülő kereskedelmet folytató Debrecen 26 centralitási pontjával³⁸ ekkoriban a 20. legjelentősebb hazai település volt.³⁹ A debreceni peregrináció a reformáció megjelenése után lendült fel. Bunyitay szerint, ha igaz az, hogy az új hit a műveltebb helyeken terjedt el, akkor a debreceni középkori műveltség előmozdítói a reformáció előtti katolikus papok voltak.⁴⁰

A belső megújulás nem idegen a katolikus egyházon belül. Ennek jegyében Perényi Ferenc váradi püspök 1524. július 24-re egyházmegyei zsinatra hívta össze a papságát.⁴¹ A kor vallási viszonyainak bonyolultságát és változékonyságát jól tükrözi a Perényi család vallási megnyilvánulása. Perényi Ferenc váradi püspökként a katolikus egyházért tevékenykedett, addig bátyját, Pétert néhány évvel később már a lutheri elvek egyik legfőbb támogatójaként tartják számon.⁴²

PERÉNYI FERENC VÁRADI PÜSPÖK EGYHÁZFEGYELMI INTÉZKEDÉSEI

Perényi püspök az 1524. évi váradi zsinat összehívásával és a határozatok kiadásával a katolikus egyház teológiai tanításának összegzését és védelmét akarta elérni. Arra törekedett, hogy a vikáriusi, főesperesi és esperesi tekintély visszaállításával a meglazult egyházi fegyelmet helyreállítsa. A főesperesek tekintélyének visszaállításával megpróbálta hatékonyabb felügyelet alá helyezni a plébánosokat és a híveket. Mivel a papoknak kötelező volt a zsinaton megjelenni, ezért az általunk név szerint nem ismert debreceni lelkészek is átutaztak Váradra. A résztvevők fontosnak tartották, hogy településeik erkölcsi színvonalát emeljék és sürgették a katolikus hit védelmét.

A zsinati könyv jellegéből adódóan az egész egyházmegye liturgikus, pasztorális és dogmatikus életét szabályozta. Ezért Debrecen vallási szokásaira, egyházi előírásaira is következtethetünk belőle. A zsinati könyv részletesen közli az egyes szentségek kiszolgáltatását, a kiszolgáltató és a felvevő számára előírt követelményeket. A dokumentum betekintést nyújt a korabeli egyházi és társadalmi problé-

³⁷ Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi Évszázadok 14) Szeged, 2000. (továbbiakban Kubinyi, 2000.) 21–22.

³⁸ A Kubinyi által kidolgozott pontrendszer a központi helyeket kategorizálja. A modell alkalmas arra, hogy a hazai városok fejlettségi fokát megjelenítse.

³⁹ A pontrendszer átdolgozása miatt Debrecen először 26 centralitási ponttal (c.p.) szerepel. Vö.: Kubinyi, 2000. 16. Az adat később 28 c.p.-re módosul. Vö. Kubinyi, 2000. 65.

⁴⁰ Bunyitay, 1883. III. 228.

⁴¹ Bunyitay, 1883. I. 374.

⁴² Péter Katalin: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. = *Egyháztörténeti Szemle*, 7. 2006. 73–83.

mákba. Feltett szándéka volt, hogy megszünteti az esetleges visszaéléseket és törvénytelenégeket.

A legalapvetőbb teológiai ismeretek összefoglalásával törekedtek az egyházi liturgikus szolgálatok és jogi eljárások egységesítésére. Perényi püspök gyűjteménye az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés és a mohácsi csatavesztés közti egyetlen hazai zsinati dokumentum. X. Leó pápa (1513–1521) bullájának kihirdetése után az egyház egyre élesebben elutasította a hitújítók tanítását, amire a megváltozott szóhasználat is utal. Bakócz Tamás esztergomi érsek a keresztesek eszméit még az egyházon belülnek tartotta 1514-ben, prédikációjában konkolyhoz (*zizania*) hasonlította őket. Később a Luther ellenes szövegekben már a szakadár, szekta és az eretnek terminusok is megjelentek.⁴³ A reformátor tanait ekkor már Erdélyben, különösen is a szászok körében közvetlenül ismerték és követték.⁴⁴ A királyi tanács utasítására a bányavárosokban és az erdélyi szászok között lutheránus könyvek után kutattak 1524 augusztusában.⁴⁵ A váradi norma már előírta főesperesek számára, hogy a kánoni vizitáció során érdeklődjenek az eretnokségekről és a katolikus egyház tanításával szembeni visszaélésekről.⁴⁶

Vizsgáljuk meg részletesen, hogyan szabályozta a váradi püspök egyházmegyéje híveinek, így a debreceni polgárok mindennapjait is a 16. század közepén. A váradi püspök rendelkezése a korabeli zsinati könyvek szerkesztésének megfelelően szentségtani megalapozással kezdődött. A szentségek felvétele a keresztény életbe való bekapcsolódást segítette. A zsinati könyvben a beavató szentségek sorrendje megtört, mert a keresztség és a bérmlás után nem az eucharisztia, hanem a bűnbánat szentsége szerepelt.⁴⁷ A norma kitért a felvevő és a kiszolgáltató számára előírt általános jogi előírásokra, adott esetben egyedi eljárásra. Az egyházzogban jártas összeállítók mind a hét szentségnek külön fejezetet szántak.

A törvénykönyv az első szentség tárgyalásakor elrendelte, hogy a papok gyakran figyelmeztessék híveiket a korai kereszttelésre. A gyakori csecsemőhalálozások miatt igyekeztek az újszülötteket lehetőleg minél hamarabb megkeresztelni. A plébánosok ezért megtanították a híveket a szükségkeresztelés anyanyelvű formájára. Ha az újszülött életben maradt, akkor a szükségkeresztelést a plébánosnak jelezni

⁴³ Vö. Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp., 2004. 48. és 62.

⁴⁴ A király Gerendi Miklós titkárt küldte Erdélybe a szászokhoz Luther tanainak terjedése miatt. lásd: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I.* Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Bp., 1902. 138–140.

⁴⁵ Csepregi Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye: A királyné és udvara 1521–1531.* Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András. Bp., 2005. 48.

⁴⁶ „ac rerum ecclesiasticorum inquirant et referant. Item de sectis heresibus, abusibus contra dogmate sancte Romane ecclesie.” DL 29416 p.17–18.

⁴⁷ A szentségek középkori sorrendje a vezeklési fegyelem változásával és a gyermekkeresztelés elterjedésével függ össze. A hazai kortárs zsinati könyvek hasonló sorrendben tárgyalják a szentségeket. Solymosi, 1997. 52–66.

kellett, aki hivatalosan is megvizsgálta a kiszolgáltatás érvényességét. Kétely esetén a szertartást kiteljesítette vagy feltételeken megkeresztelte a csecsemőt.

A zsinati könyv utasítására a bérmlást (*confirmatio*) is minél korábban elvégezték. A korai szentségkiszolgáltatást a kereszteléshez hasonlóan a hirtelen és váratlan haláltól való félelemmel magyarázták.⁴⁸ Amikor a gyermek eljutott az értelem eléréséig, elvégezhetette első gyónását. A gyónónak ismernie kellett a gyónási imádságot (*Confiteor*), valamint a Miatyánk (*Pater noster*), az Üdvözlégy (*Ave Maria*) valamint az Apostoli Hitvallás (*Credo*) szövegét. Az imádságokra a szülők vagy a keresztszülők tanították meg a gyermekeket.

Az első gyónás előtt a pap személyesen meggyőződött arról, hogy a gyónó kellő mértékben ismeri-e az előírt imákat. Ezek a tudnivalók az 14. század végétől nem bővültek, a fennmaradt hazai határozatok ugyanezeket az imákat kérték számon.⁴⁹ A hívek rendszerint anyanyelvükön gyóntak saját plébánosuknál. A zsinati könyv figyelmeztette a híveket, hogy lehetőleg a plébánoshoz és ne idegen paphoz forduljanak. Ez a rendelkezés nemcsak a plébános felelősségét erősítette, hanem a felesleges joghatósági vitákat is csökkentette. Ennek ellenére előfordult, hogy idegen papok felhatalmazás nélkül gyóntattak.

A papok az év több napján, különösen nagyböjtben szorgalmazták, hogy az egyházmegye hívei, így a debreceniek is gyóntanak. A gyónás során a plébánosok közvetlenül megtapasztalták híveik hitbeli állapotát, az elégtétel elmondásával közvetlenül hatottak imaéletükre.

Az egyházi előírás szerint a következő szentség az oltáriszentség (*eucharisztia*) volt. Az áldozásra meglehetősen ritkán került sor, de legalább egyszer az év során, a gyónás elvégzése után. Az egyházi tanítás nem ösztönözte a híveket az oltáriszentség gyakori vételére, megelégedett azzal, hogy évente a nagyobb ünnepeken kettő-négy alkalommal áldozzanak.⁵⁰ A megszentelt ostya templomi őrzésére nagy gondot fordítottak. Az oltáriszentséghez általában kapcsolódott valamilyen liturgikus kultusz is. A középkor folyamán az átváltoztatott ostya felmutatásának kegyelemközvetítő hatást tulajdonítottak. Mivel az áldozás feltételei meglehetősen szigorúak voltak, ezért sokszor előfordult, hogy kizárólag a papok vették magukhoz az oltáriszentséget. A papok nemcsak a misét, hanem az áldozást is felajánlhatták a népért. Ugyanakkor az oltáriszentség szemlélése a híveket további egyéni elmélkedésre ösztönözte. Jól látható, hogy a hívek nem tudtak tevékenyen bekapcsolódni a szertartás menetébe, de az egyéni jámborságra való hajlamuk eközben fokozatosan erősödött.

A püspök megparancsolta, hogy a pap késelem nélkül siessen a betegekhez (*ad infirmos sine mora festinare*), nehogy áldozás nélkül haljanak meg. A temp-

⁴⁸ „Nullus sine hoc sacramento vitam debet finire, ideoque sepe dicatur laicis per presbyteros, ne diu expectent confirmari, nec hoc faciant de pueris suis fieri.” DL 29416. p.4.

⁴⁹ Vö. Solymosi, 1997. 20.

⁵⁰ Erdélyi Gabriella: Gyónás és áldozás a késő középkorban. = *Századok*, 137. 2003. 531–32.

lomtól a beteg házáig körmenetben vonultak ki.⁵¹ A pap útközben elimádkozta a hét bűnbánati zsoltárt. Égő gyertyát vittek előtte és csengővel figyelmeztették a járókelőket, hogy térdhajtással hódoljanak a szentség előtt. Tizenkét napos búcsút nyertek azok, akik az oltáriszentséget végigkísérték ezen az úton.

A betegek kenete (*extrema unctio*) a szentségtani tárgyalás legrövidebb fejezete. A korabeli egyházi terminológia kifejezte, hogy az emberi személy egyik utolsó vallásos cselekedete a halálra való felkészülés. A zsinati könyv tömörsége annak köszönhető, hogy a szentség dogmatikus és szentségjogi tárgyalása viszonylag későinek mondható. A szentségek sorában elfoglalt utolsó helyére először Paleologosz Mihály bizánci császár az 1274. évi II. Lyoni Zsinatra küldött levele utalt.

A szentség egyedüli kiszolgáltatója a pap volt. A feltevőtől elvárták, hogy szóval vagy valamilyen jellel kifejezze szándékát. A kifejezett kérés után került sor a rövid szertartásra. A váradi zsinati könyv a kiszolgáltatás liturgiájából Jakab apostol levelének 5. fejezetéből a 14. verset idézte: „Ha beteg közületek valami, hívassa el az Egyház előljáróit, és azok imádkozzanak fölötte, és kenjék meg az Úr nevében.”

A következő szakasz a papi rend felvételét szabályozta. Előírta, hogy a jelöltek a szent rendeket fokozatosan nyerjék el. A papi rendbe való felvételt megelőzte a tonzúra feladása.

A pap az áldozatbemutatás végzője, közvetítő (*mediator*) Isten és az emberek között. Az apostoli atyák tanítása nyomán intézményes formában is megjelent a klerikusi és a laikusi életállapot közötti különbség. A dogmatikus és liturgikus rendelkezések nyomán a két kategória közti különbség fokozatosan növekedett. Az 1215. évi IV. Lateráni Zsinat kifejezetten sok, szám szerint 5 kánont szentelt a két státusz megkülönböztetésére.

A szentségek sorát a házasság zárta. A házasságot a férfi és a nő törvényes kapcsolatának tartották, amit a kimondott beleegyezés hoz létre.⁵² A házasságjog az egyházjog egyik legjobban felépített része, amit a zsinati könyv jogalkalmazása kellően alátámaszt. A püspöki rendelkezés megkülönböztette a jegyességet és a házasságot. Az egyházjog a házasság létrejöttében a beleegyezés érvényes kinyilvánítását vizsgálta.⁵³ Ezért az egyház előírta, hogy a házasságkötés minden esetben nyilvános legyen. A hatályos egyházjogi törvények szellemében tiltotta az úgynevezett titkos házasságot. A házasság előzetes háromszoros hirdetése során kiderülhettek az esetleges házassági akadályok.

⁵¹ A körmenetekhez lásd: Fedeles Tamás: Vallásos áhitat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. = *Aetas*, 22. 2007. 3. sz. 59–82.

⁵² „Matrimonium autem est maris et femine coniunctio legitima individuum vite consuetudinem retinens, quod per verba contrahitur consensus experimentia de presenti.” DL 29416. p.8.

⁵³ A bolognai iskolához tartozó egyházjogászok értelmezése szerint a „consensus facit matrimonium” elv értelmében a házasság már az eljegyzéssel elkezdődött, s folyamat az elhálással zárul. A francia jogi iskola ellenben az elhálást már nem tartotta a házasságkötés elengedhetetlen feltételének.

A házasság érvényes megkötését az esketési tilalmak és az akadályok befolyásolták. A tilalmak nem engedték meg a házasság kiszolgáltatását a megyéspüspök engedélye nélkül. A tilalmak tehát elsősorban az esketőnek szóltak.

A zsinati könyvben a szentségek és a papok gyakorlati tudnivalói után az egyes egyházi témák szabályozása következik. Ezek közül az első a simónia, pontosabban annak egyházi tiltása. A simónia elutasítása kiterjedt az egyházi szertartásokra, a keresztre, bérmlásra, temetésre, egyházi szentelményekre és a szerzetes kolostorba való belépésére is. Az 1215. évi IV. Lateráni Zsinat a pénzzel vagy erőszakkal történő megvesztegetést nagy visszaélésnek nevezte, s nem fogadta el azt az érvet, hogy ez a szokás már régóta megfigyelhető az egyházban.⁵⁴

A püspöki rendelkezés megtiltotta a szentelt krizma árusítását,⁵⁵ a gyermekkeresztelek és a feloldozások pénzzel való megváltását. A szentségek kiszolgáltatása is ingyen történt a Máté evangélium 10. fejezetének 8. versére hivatkozva.

A zsinati könyv röviden szabályozta az egyházmegyében meglévő temetkezési szokásokat és a temetési fegyelmet. A váradi normában visszaköszön a veszprémi és a Szécsy-féle zsinati könyv két legfontosabb rendelkezése. A váradi zsinati könyv elsőként az egyház jog egyik visszatérő kérdését, a feleség temetkezési helyének megválasztását szabályozta. A *Decretum Gratiani*, az egyház jog nagy tekintélyű, de pápai jóváhagyás nélküli gyűjteménye szigorúan tiltotta a feleség szabad rendelkezését. Gratianus felfogása szerint a házassági kötelék sajátos természeté⁵⁶ miatt az asszonyokat férjük mellé kell temetni. A feleség végakarata és a sírhely szabad választása így jelentősen sérült. IX. Gergely pápa (1227–1241) gyűjteménye már megengedte, hogy az asszonyok dönthessenek temetkezési helyükről.⁵⁷ A váradi anyag szerint a feleséget a férj sírjába temették, ha korábban nem választott magának másik sírhelyet.

A temetkezési előírás ezt követően a temetés indokolt megtagadásáról beszél. Az egyetemes jog előírás alapján nem részesülhettek temetésben a pogányok, zsidók, kiközösítettek, öngyilkosok, közismerten halálos bűnben elhunytak, illetve akik elmulasztották gyónásukat életük utolsó húsvétján. Debrecen első temetője a

⁵⁴ „ad cumulum damnationis maioris quidam turpitudinem et pravitatem huiusmodi nituntur defendere, per consuetudinem longo tempore observatam. Tantum igitur abolere volentes abusus, consuetudinem huiusmodi, quae magis dicenda est corruptela, penitus reprobamus.” *Conciliorum Oeconomicorum Decreta*. (továbbiakban COD) Eds. J. Alberigo, J. A. Dossetti, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi. Bologna, 1973. 240., 15–19.

⁵⁵ A szentelt krizma vételének tiltását az 1139. évi II. Lateráni Zsinat 2. kánonja fogalmazza meg először: „Si quis praebendam vel prioratum seu decantum aut honorem vel promotionem aliquam ecclesiasticam seu quodlibet sacramentum ecclesiasticum, utpote chrisma vel oleum sanctum, consecrationes altarium vel ecclesiarum, interveniente execrabili ardore varatitiae, per pecuniam acquisivit, honore male acquisito careat; et emptor atque venditor et inventor nota infamiae percellantur.” COD 173, 2–8.

⁵⁶ „Unaquaque mulier sequatur virum suum, sive in vita sive in morte.” Aemilius Friedberg: *Corpus iuris canonici*. Lipsiae, 1881. (úny. Graz, 1959. továbbiakban Friedberg, 1881.) I. 721. C 13 q.2 c. 3

⁵⁷ Friedberg, 1881. II., 551. X. 3. 28. 7.

Szent András templom körül alakult ki. A debreceniek később szívesen temetkeztek a ferences kolostor mellé is, ezt bizonyítja az ott feltárt 16. századból való több mint száz ép koponya.⁵⁸ A Szent Mihály kápolnát a város északnyugati részében feltehetőleg temetőkápolnaként használhatták.

Láthatjuk, hogy az egyház nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy tagjai erkölcsös életet éljenek. A társadalmi konvenciókat áthágó és az egyházi törvényeket megszegő híveit büntetéssel sújtotta. A büntetés célja mindig az elkövető magatartásának megváltoztatására irányult, amihez gyakran társult az okozott kár helyrehozása is. A zsinati könyv mindhárom szankciót, a kiközösítést (*excommunicatio*), a tilalmat (*interdictum*) és a felfüggesztést (*suspensio*) is tárgyalta. A kiközösítés szabályozása a legrészletesebb, amely külön címben szerepelt.

Az egyházi előírások részletesen szabályozták a klerikusok ruházkodását is. Elvárták, hogy az egyházi személyek hivataluknak és méltóságuknak megfelelő viselkedet hordjanak. A zsinati könyv a veszprémi és az esztergomi normát követve megtiltotta, hogy a papok csíkos vagy tarka ruhában járjanak.⁵⁹

A váradi zsinat figyelmet fordított a papi cölibátus követelményére. Ennek szellemében a leghatározottabban tiltotta, hogy a plébánián asszonyok lakjanak. A közeleli vérszerinti rokonok és az önmege tartóztatásban élő nők jelentették a kivételt. Az előírás első megszegéséért még nem alkalmaztak szankciót, hanem a vétkest ötmárkányi büntetés megfizetésére kötelezték.⁶⁰

Az egyházi törvények tiltották az egyházi személyek túlzott nyerészkedését. Könyves Kálmán törvénykönyve megállapította, hogy a hirtelen és gazdagodás egyik lehetősége a kamat⁶¹ mellett az italkereskedelem.⁶² A kocsmában alkoholt fogyasztó klerikust megfosztották méltóságától, a laikus tanúskodását nem vették figyelembe. Az alsópapság megélhetési gondjai és pénzhiánya a 13. század közepétől jelentősen megnövekedett. Az 1311-es Vienne-i Zsinat ismételt elítélte az illetlen foglalkozásokat, valamint az ilyenkor előforduló kocsmázást. Az egyetemes egyházjogi törvény hamar elterjedt Európa szerte. Mégsem a klerikusok kocsmalátogatása okozta a legnagyobb problémát, hanem a bor forgalmazása. A Várad kör-

⁵⁸ Sági Lajos: *A régi debreceni temetők és síremlékek.* = *Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei*, 7. (Különnyomat a Déri Múzeum 1962–64. évi évkönyvéből), Debrecen, 1966. 3.

⁵⁹ „clericales, ordini suo ac statui competentes, vestes virgates, seu diversi coloris minime deferentes.” DL. 29416. p.16. Vö. Solymosi, 1997. 80., Péterffy, 1741. 480.

⁶⁰ „clericum vel sacerdotem in cuius beneficio constitutum, qui focarias seu concubinas, aut in domibus ecclesie, aut suis, aut aliorum suo nomine manifeste retinuerint modo supradicto concubinari in quinque Marcis condemnentur” DL 29416. p.16.

⁶¹ A kamatról bővebben: Orosz István: Kamat és uzsora a 15–16. századi Európában. In: *Pénztörténet – gazdaságtörténet.* Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József–Draskóczy István. Budapest–Miskolc, 2009. 238–248.

⁶² „Ne clerici tabernarii vel feneratores sint. Quicumque in tabernaria domo biberit, si clericus est, deponatur, si laicus, in testimonio non recipiatur.” Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp., 1904. (Reprint: Pápa, 2002.) 204.

nyéki dombokon jelentős szőlőtermelés folyt, a birtokok nagy része egyházi kezelésben volt. A kanonokok nem csak liturgikus célra használták a bort, hanem az italkereskedelemről jelentős bevételre tettek szert.⁶³ A papok és alkalmazottaik kocsmái módon nem árulhattak bort, de a kulturált kereskedést engedélyezték. Debrecenben a kerti szőlők nagyrészt a házi szükségleteket elégítették ki, míg a város határán kívüli szőlők már kereskedelmi célokat is szolgáltak.⁶⁴

A dokumentum bepillantást enged a halálra készülő emberek egyik utolsó tudatos emberi cselekedetébe, a végrendeletbe. A végrendelet a végintézkedés egyik sajátos formája. Az egyház a római jog hatására nagyon komolyan szabályozta ezt a jogi aktust. A végrendelet törvényességét garanciális okok miatt formai és egyéb feltételekhez kötötte. Az örökhagyó egyoldalú, de érvényességi feltételektől függő jognyilatkozatban meghatározta, hogy halála után ki vagy kik lesznek a vagyona tulajdonosa. Az örökös személyének biztos megjelölésén és az örökség konkrét összegének megállapításán túl egyéb rendelkezések is kapcsolódhattak az intézkedéshez. A végrendelet leírása üdvözléséért és bűnei bocsánatáért jámbor adományokat juttathatott az egyháznak, az ispotályoknak és a szegényeknek.

Az egyház védte a végrendeletet, kiközösítette azokat, akik szándékosan megtiltották a papi közreműködést vagy az irat elkészítését. A végrendeletet általában a helyi pap írta meg. Jelenléte garantálta, hogy az örökhagyó nyugodtan, kényszer nélkül, szabadon rendelkezhet. Ilyenkor figyelmeztethették a haldoklót, hogy ne felejtkezzen el megajándékozni az egyházat. A zsinati könyv szigorúan védte a végrendelet törvényességét, az örökös vagy a végrehajtó kiközösítését helyezte kiállításba, ha az elhunyt utolsó akaratát hat hónapon belül nem teljesítették.

Perényi püspök rendelkezését a zsinati könyvek szerkesztésére jellemzően az ünnepek felsorolása zárta. A debreceni jelentős egyházi ünnepeket korábbi forrásból is ismerjük. A debreceni szücsök 1449-es céhszabálya elrendelte, hogy tagjai a következő alkalmakat üljék meg: Karácsony, Újév, Vízkereszt, Húsvét, Mennybemenetel, Pünkösöd, Szeplőtelen fogantatás, Szűz Mária születése, Boldogasszony bemutatása, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Halottak napja, Szent Kereszt megtalálásának és felmagasztalásának napja, Mihály arkangyal napja, Mindenszentek napja, az oltár alapításának napja, Szent Andrásnak a céh védőszentjének napja és az Úrnapja.⁶⁵ Sőt, egy 1468-ban kiadott oklevél kötelezte a debreceni szabó céhtagokat, hogy a római katolikus egyház ünnepein misét mondassanak.⁶⁶

A zsinati könyv hónapok szerint tagolta az ünnepeket.⁶⁷ Elrendelte, hogy mind a klerikusok, mind a laikusok tartózkodjanak a máskor is végezhető, úgynevezett szolgai munkáktól. A tennivalók szorosan kapcsolódtak az évszakok változásához,

⁶³ Pósan László: *Borfogyasztása középkorban = Debreceni Disputa*, 4. 2006. 9. sz. 65–66.

⁶⁴ Balogh János: *A mezőgazdálkodás*. In: Szendrey, 1984.

⁶⁵ *Történelmi Tár*, 23. 1900. 296.

⁶⁶ Takács Béla: *Debrecen ipara 1693-ig*. In: Szendrey, 1984.

⁶⁷ DL 29416 p. 26–28.

gyakran heti vagy napi pontossággal előre lehetett megtervezni a mezőgazdasági feladatokat.⁶⁸ A felsorolt 50 alkalom a háromnapos Húsvét és a Pünkösd miatt valójában 54 napot tett ki. A kötelező ünnepnapokat az 52 évközi vasárnap egészítette ki. Ehhez járult még az 1092-es Szabolcsi Zsinat rendelkezése, ami a templom védőszentjének és felszentelésének megemlékezését írta elő. A vásár és ünnepnapok száma a változó ünnepektől is függött. A nagy mozgó ünnepek közül legkevesebb három alkalom, mint a Húsvét, Pünkösd és a Szentháromság-vasárnap vasárnapra esett.

A mohácsi csatavesztés nemcsak a püspöki rendelkezés kiadását hiúsította meg, hanem Perényi püspök életét is követelte. Az egyházmegye és Debrecen történetének további alakulása rávilágít arra, hogy a dokumentum nem érte el való célját, a katolikus egyház hitének védelmét, erkölcsi életének javulását. Később a Debrecenbe visszatelepülő katolikusok méltó emléket állítottak a püspöknek, a Szent Anna templomban életnagyságú festmény őrzi mindmáig alakját.

⁶⁸ Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 228.

BEVÁNDORLÓK DEBRECENBE A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1.

Amint ismeretes, a települések, elsősorban a városok, történetük felfelé ívelő szakaszában, illetőleg virágkorukban főképp a környező vidékekről magukhoz vonzzák a lakosságot, népesség szívó hatással rendelkeznek. A leírt helyzet következett be Debrecenben a 16. század második felében. Eme fellendülésnek fő okát a szakirodalom abban látja, hogy az ország déli része 1521 után, majd Buda (1541) és Szeged (1543) török kézre kerülésével az ország középső része is a Török Birodalom része lett. Hatalmi váltás következett be, amely folytatódott a Maros vidékének elfoglalásával (1551–52) és Gyula török kézre kerülésével (1566), majd Várad elestével. Debrecennek ellenben sikerült megfelelő adó és juttatások, valamint ajándékok fejében megmenekülnie a közvetlen török uralomtól. Az említett városokból ide menekülő gazdag kereskedők, akik – mint az alábbiakban látni fogjuk – jórészt innen szervezték újjá az ország kereskedelmét, jelenlétükkel fellendítették a város életét, ami azzal járt, hogy nagymértékben színesítették és élénkítették a város társadalmát. A debreceni polgárok mellett felduzzadt a város lakóinak tarka sokasága: nemesek és szolgálók, fuvarosok, szekeresek, zsellérek, mindenféle munkát végző napszámosok, a városban képviselőt, faktort, szervitort vagy megbízottat tartó kereskedők, akik maguk is nemegyszer megfordultak a városban, és ideig-óráig laktak ott, ma azt mondanánk, hogy ideiglenes lakók voltak, prókátorok, egyes kereskedelmi lerakatok őrzői, hajdúk és mások élénkítették a város társadalmát.

A szakirodalom már régen felfigyelt erre a jelenségre. Zoltai Lajos a vidékiek és a nemesek Debrecenbe költözéséről írt.¹ Bálint Sándor a Szegedről több hullámban érkezők debreceni tevékenységét mutatta be.² Szakály Ferenc a Szeged története monográfiájában, a török kori fejezetben külön részt szentelt a „szegedi diaszpórának”, azaz a városból a török elől menekültek, köztük a Debrecenbe jutottak sorsának.³ Rácz István az alföldi városokban, így a Debrecenben élő nemeseket vette számba.⁴ Papp Klára a városban letelepedő hajdúkról írt.⁵ Katona Csaba pedig a 16.

¹ Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között*. Debrecen, 1902. Úny.

² Bálint Sándor: *Szeged reneszánszkori műveltsége*. Bp., 1975. 92–99. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXX. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2005. 289–323. (továbbiakban Bálint, 2005.)

³ Szakály Ferenc: Török megszállás alatt. A „szegedi diaszpóra”. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 552–570.

⁴ Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön*. Bp., 1988. 7–37.

⁵ Papp Klára: *Hajdúk Debrecenben*. Debrecen, 1998. 1–10.

században Nyírbátorból Debrecenbe költözött polgárokról számolt be.⁶ Bessenyei József a török megszállás után Székesfehérvárról és Budáról többek közt Debrecenbe menekültek sorsát mutatja be, amellyel nagyban bővítette és árnyalta azt a tablót, amelyet addig a kutatás erről a témáról megrajzolt.⁷

A fentiek mellett kevesen vizsgálták azt, hogy a történelmi változások sodrában Debrecenbe kerültek kívül még honnan toborzódott a város alaplakossága. Feltételezésünk szerint elsősorban a környező vidékről, amint ez a városok népességének alakulásában jellemző tünet. Debrecen magistrátusának jegyzőkönyvei,⁸ amelyek együtt a korszak várostörténetének páratlan értékű forrásegyüttesét alkotják, lehetővé teszik, hogy betekintsünk a bevándorlók eme szűkebb környezetből érkező körébe. Természetesen a forrásokból nem mindig derül ki, hogy az illetők debreceni polgárok vagy helyi lakosok, vagy éppen csak a városban forgolódtak, és rövidebb vagy hosszabb ideig ott laktak. A városba érkezőkre részint a vezetékneveikből következtethetünk, ha azok helynevet foglalnak magukba, részint a városi jegyzők azon kitételeire, amelyek feltüntetik, hogy honnan jött, vagy származott az illető jegyzőkönyvbe került személy. Arra ugyancsak figyelmet fordíthatunk, hogy az érkezők közül többeket nem örökítettek meg a jegyzőkönyvek. Mégis úgy véljük, hogy a folyamat irányára következtethetünk a fennmaradt bejegyzésekből. (Térkép a Mellékletben)

Hogy rendet vágjunk a nagy adattömegben, amelyet az 1547 és 1557 közötti tíz évre vonatkozó gyűjtésből nyertünk – a későbbi időkre nézve csak szűrőpróbaszerűen vizsgáltuk az adatokat –, rendező elvként Debrecen piacgyűrűit használtuk. Kubinyi András kutatásai alapján – a magyar mérföld hozzávetőlegesen 8000 méter – két mérföldes (16 km) négy mérföldes (32 km) nyolc mérföldes (64 km) és ennek háromszorosát kitevő (kb. 160–180 km) piacgyűrűket tételezhetünk fel.⁹ Az említett számok természetesen nem mindenütt kötelező érvényűek. Befolyásolták egy-egy piackörzet méretét a domborzati és forgalmi viszonyok. A kisebb és nagyobb kiterjedésű piacgyűrűk, azaz a városok vonzáskörzetei azonban léteztek. Az elemzésekhez eszközt és támpontot adnak.

⁵ Papp Klára: Debrecen és a hajdú mozgalom 1606–1608-ban. In. *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára, Jenei-Tóth Annamária és Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 355–363.

⁶ Katona Csaba: Nyírbátorból Debrecenbe költöző polgárok a 18. században. In. *Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)* Szerk. Ulrich Attila. Főszerk. Dám László. Nyírbátor, 2008. 256–283.

⁷ Bessenyei József: *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után. Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében*. Miskolc–Budapest, 2007. Különösen 14–15., 34–52. (továbbiakban Bessenyei, 2007.)

⁸ Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei. A fordítás és válogatás munkáját Balogh István (1547–1555, 1572–1573, 1589–1598), valamint P. Szalay Emőke és Komoróczy György (1555–1557, 1564–1571, 1574–1589) végezte. Debrecen, 1979–2001. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 1–7. 10. 12–13. 15–16. 17–19. 23–27. 30. 32–34. Szendiné Orvos Erzsébet (1606–1609.) Debrecen, 2002. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai 35. 36. (Továbbiakban DMJ))

⁹ Kubinyi András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 35–36. (továbbiakban Kubinyi, 2000.)

A 15 és 30 km-es gyűrűkből a községek, illetőleg a várost körülvevő lakott puszták neveit, az onnan való lakosok vagy éppen ügyeiket Debrecenben intézők neveit jegyezték be: Acsád,¹⁰ Álmosd,¹¹ Andaház,¹² Angyalház,¹³ Bagamér,¹⁴ Bagos,¹⁵ Bakóc,¹⁶ Bánk,¹⁷ Boldogfalva,¹⁸ Bökény,¹⁹ Böszörmény,²⁰ Csege,²¹ Ebes,²² Elep,²³ Fancsika,²⁴ Geszteréd,²⁵ Haláp,²⁶ Hatház,²⁷ Hegyes,²⁸ Hímes,²⁹ Hugyaj,³⁰ Kaba,³¹ Kösülszeg,³² Léta (Nagyléta),³³ Macs,³⁴ Máta,³⁵ Monostorpályi,³⁶ Nagygut,³⁷

¹⁰ DMJ 1554/ 489/9. Ma Nyíracád. A helynév azonosításokat az alábbi művek alapján végeztük: Gazdag István, Kovacsics József, Ölveti Gábor, Radics Kálmán: *Magyarország történeti statisztikai helynévtára 11. Hajdú-Bihar megye*. Sorozatszerk. Kovacsics József. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1997. Dr. Fábián Lajos, Dr. Mező András, Dr. Kovacsics József: *Magyarország történeti statisztikai helynévtára 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*. Sorozatszerk. Szerk. Kovacsics József. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 2000.

¹¹ DMJ 1555/606/6. 1555/ 633/4. 636/9. Ma Álmosd.

¹² DMJ 1555/530/6. Ma Kántorjánosi része.

¹³ DMJ 1550/226/9. 1553/ 454/8. Ma Hajdúszoboszló része.

¹⁴ 1553/434/5. 1554/516/3. Ma Bagamér.

¹⁵ DMJ 1548/493. Ma Hajdúbagos.

¹⁶ Bakóci István nevében. (DMJ passim) Ma Kis-Bakóc, Nagy-Bakóc, Balmazújváros része.

¹⁷ DMJ 1552/420/4. 1553/432/5. 434/9. Ma Debrecen része.

¹⁸ Helynévként, előnévként 1547/63-tól fordul elő, passim. A jegyzőkönyv 1548-ban (1548/505.) boldogfalvi bírót említ, 1553-ban pedig a debreceni tanács rendelkezik területén (1553/474/1.), amiből arra következtethetünk, hogy az említett időszakban a közeli település, amely a város területével összenőtt, Debrecen része lett.

¹⁹ DMJ 1554/1. Bökény ma Hajdúhadház területén fekszik.

²⁰ DMJ 1548/41. 1555/ 616/ 6.7. 1555/ 617/8. Ma Hajdúböszörmény.

²¹ DMJ 1551/350/3. Ma Tiszacsege.

²² DMJ 1553/434/8. 1553/464/8. Ma Ebes.

²³ DMJ 1553/470/3. 1554/509/1. Ma Debrecen része.

²⁴ DMJ 1553/442/4. Ma Debrecen része.

²⁵ DMJ 1547/345. 369. 1549/229/239. 1554/520/6. 1551/362/7. Ma Geszteréd.

²⁶ DMJ 1555/597/8. Ma Debrecen része.

²⁷ DMJ 1555/605/2. 1555/606/2. Ma Hajdúhadház.

²⁸ DMJ 1553/482/3. 1555/584/8. 1557/634/1. Ma Nagyhegyes.

²⁹ DMJ 1547/29. 1547/64. Egykor Böszörmény és Macs között feküdt. A debreceni uradalom 1561 előtt című térkép. In. *Debrecen története 1693-ig I.* Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984.

³⁰ DMJ 1554/523/5. 555/5. 1555/594/7. 1555/ 624/4. 1556/651/1. Ma Érpatak.

³¹ DMJ 1552/278/1. 1553/485/2. Ma Kaba.

³² DMJ 1553/470/3. Kösülszeg ma Kösélyszeg néven Debrecen része.

³³ DMJ 1548/289. 1553/470/9, Ma Nagyléta.

³⁴ DMJ 1549/257. 1553/440/2. 1554/583/3. Ma Mács néven Debrecen része.

³⁵ DMJ 1554/574/5. 1555/606/7. Ma Debrecen része.

³⁶ DMJ 1547/2. 1548/74. 1549/534. Monostor, Pályi és Monostorpályi néven szerepel, de Monostorpályival azonosítottuk. Ma Monostorpályi. Pályi lehetséges, hogy Hosszúpályival is azonosítható.

³⁷ DMJ 1547/36. Ma Nyíradony része.

Ondód,³⁸ Pac,³⁹ Pallag,⁴⁰ Pércs,⁴¹ Pocsaj,⁴² Pród,⁴³ Rábé,⁴⁴ Sámson,⁴⁵ Sarad,⁴⁶ Szepes,⁴⁷ Szoboszló,⁴⁸ Szovát,⁴⁹ Told,⁵⁰ Újlak,⁵¹ Újváros,⁵² Vámospércs,⁵³ Vértés,⁵⁴ Vid,⁵⁵ Zelemér.⁵⁶

A hozzávetőlegesen 15 és 30 km-es piacgyűrűn belül elhelyezkedő települések és Debrecen kapcsolata folyamatosan, mozgalmasan és sokrétűen alakult. Az állandó kapcsolatot a piaci és gazdasági forgalom mellett erősítette, hogy főképp ezen a területen belül helyezkedett el a debreceni uradalom területének jelentős része.⁵⁷ A sokrétű kapcsolat számos példája található a jegyzőkönyvekben. Hogy azok közül, akik a városban forgolódtak különböző ügyeik intézése során, kik azok, akik ideiglenesen vagy állandóan tartózkodtak a városban, a bejegyzések alapján nem dönthető el. Mindenesetre sokkal nagyobb a számuk, mint ahányan közülük debreceni polgárok lettek. Az alábbiakban e helyzetre vonatkozó néhány példát mutatunk be.

A bagaméri pap, Imre 1554-ben bizonyára Debrecenbe kívánt költözni, ugyanis Szűcs Lőrinc Péterfia utcai házát megvette, ám mivel erről Szűcs a tanács előtt nem tett bevallást, a pap letiltott mindenkit a ház megvételéről.⁵⁸ A bejegyzésből értesülünk a városba költözés szándéka mellett arról, hogy más városokkal megegyezően a tanács hiteleshelyi feladatot is ellátott. A házak tulajdoni viszonyait a magisztrá-

³⁸ DMJ 1553/470/3. Ma Debrecen része.

³⁹ DMJ 1548/46. 1557/71065. Ma Debrecen része.

⁴⁰ DMJ 1549/534. 1557/710/5. Ma Debrecen része.

⁴¹ DMJ 1549/500. Nem dönthető el, hogy a jegyzőkönyvben szereplő Pércsi György Mikepércsről vagy Vámospércsről származott.

⁴² DMJ 1555/614/4. Ma Pocsaj.

⁴³ DMJ 1547/378. Ma Kis-Pród, Nagy-Pród néven Hajdúböszörmény része.

⁴⁴ DMJ 1553/462/2. Ma Nagyrábé.

⁴⁵ DMJ 1553/467/10. 468/4. Ma Hajdúsámson.

⁴⁶ DMJ 1547/143. 228. 334. 398. és a továbbiakban passim Saradi Lőrinc nevében.

⁴⁷ DMJ 1549/315. 1553/496/2. 1554/537/1. 1555/613/2. 647/10. 650/2. 1556/659/6. Ma Debrecen része.

⁴⁸ DMJ 1552/426/3. 1553/438/2. 407/1. 485/2. 455/606/5. Ma Hajdúszoboszló.

⁴⁹ DMJ 1548/87. 1553/442/4. 1555/631/8. Ma Hajdúszovát.

⁵⁰ DMJ 1548/98. 1550/246/1. 1554/516/5. 540/4. Ma Told.

⁵¹ DMJ 1550/246/1. Újlak ma Berettyószentmárton része.

⁵² DMJ 1549/415. 439. 1555/609/4. Ma Balmazújváros.

⁵³ DMJ 1547/8. Ma Vámospércs.

⁵⁴ DMJ 1554/543/4. Ma Létavértes.

⁵⁵ DMJ 1550/223/7. Ma Hajdúvid.

⁵⁶ DMJ 1547/244. 1553/440/4. 1555/654/3. 1556/657/5. 1667/713/1. Ma Debrecen és Hajdúböszörmény között terül el.

⁵⁷ A debreceni uradalom 1561 előtt című térkép. L. 29. jegyz.

⁵⁸ DMJ 1554/516/3.

tusnak pontosan illett ismernie, mert az adókiivetés alapját jelentették, továbbá a földet szintén a házak nagysága után juttatták a polgároknak.

Két ebesi illetőségű férfi ügye a város és vidéke gazdasági kapcsolataira utal. 1553. január 29-én Ebesi Pacsir Ágoston tiltakozott a bíró és az esküdtek előtt amiatt, hogy Lakatos János debreceni mészáros a nála lévő három marháját elhajtotta, nehogy esetleg azok a takarmány hiánya miatt elpusztuljanak. A városban ugyanis hadak tartózkodnak, amelyek a szénáját könnyen elhordhatják.⁵⁹ A bejegyzés egyrészt világosan mutatja, hogy a mészáros és az ebesi lakos között az állatok ügyében üzleti kapcsolat létesült, másrészt értesülünk arról, hogy feltehetően a császári hadak 1552–53-ban a városban teleltek, ami nem kevés terhet jelentett a lakosság számára. A bíróság 1553. június 17-i határozatából viszont értesülünk, hogy a vészterhes időkben sem állt le a kereskedelem, ugyanis Kis Pált kötelezték, hogy szekere-re, tehát alkalmazottja, aki fuvarozza áruit, számára tegye le az egy forintot. A szekeres bizonyára Szatmárra szállított árut, mert az elhozott pénz ügyében Kis Pálnak ott kellett perelnie.⁶⁰ A jogvita további alakulásáról mit sem tudunk, arról azonban igen, hogy Pacsir, ebesi lakos Kis Pál szolgálatában állt, aki kevesellte a pénzt, amit az Szatmárról haza hozva átadott urának. Pacsir a fuvar díját nem akarta kifizetni, és fellebbezett az úriszékre.

Elep, Kösülyszeg és Ondód határát a debreceniek hasznosították, ami mások mellett kiderül abból az 1553. július 22-i tanácsi határozatból, hogy Ondódra, Elepre és Kösülyszegre széna- és gabonahordás céljára senki ne merészeljen több lovat egybefogni tíz forint büntetés terhe mellett.⁶¹ Elepen mélyítették a szegények kútját, ugyanis 1554. április 12-én Kozma Ferenc átengedte azt, hogy kinek, az ismeretlen, az arra adott 10 forinttal és a fával, amit adott a kút árára.⁶² Talán mások által szintén igénybe vehető kútról esik szó a bejegyzésben, amiből kiderül, hogy a saját területén mindenki tarthatott kutat, amelyet más nem használhatott. Továbbá azt lehet kiolvasni a lejegyzett sorokból, hogy a város környékén fekvő nem lakatlan pusztákon ideiglenesen és állandóan számos debreceni lakott, akik többségükben a városban ugyancsak rendelkeztek házzal vagy lakással.

A város és vidéke közötti gazdasági együttműködésre utal továbbá a Hösek János és a macsi bíró közötti 1553-ban a gabona kilenced miatt kialakult jogvita. Hösek nem hordta be a kilencedet, hanem a mezőn hagyta.⁶³ A földhasználatot fejezi ki egy 1566-os ügy is. A macsi és a szentgyörgyi határ legelőit, annak legalábbis egy részét a debreceniek használták. A tanács úgy határozott, hogy egyik fél sem hajthatja a másik területére a barmait, ha ez megtörténik, elűzhetik őket. Ha korábban – a jó szomszédságot gyakorolva – megegyeztek egymás segítésében,

⁵⁹ DMJ 1553/434/8.

⁶⁰ DMJ 1553/464/8.

⁶¹ DMJ 1553/470/3.

⁶² DMJ 1554/509/1.

⁶³ DMJ 1553/440/2.

akkor biztosíthatják egymás állatainak legeltetését a saját földjükön.⁶⁴ Ugyancsak a gazdasági és személyi kapcsolatokra hívja fel a figyelmet egy másik, 1553-ból származó bejegyzés, amely szerint Sándor György a Csapó utcában lévő házát örökre átadta sámsoni Mészáros Péternek mindaddig, amíg a „futásból” haza nem jön, továbbá megígérte Péternek, hogy hazatérése után zselléri helyet ad neki három évre minden szolgálat és bér nélkül.⁶⁵ Ez utóbbi azt jelentheti, hogy szállást ad neki ellenszolgáltatás nélkül, és zsellérként alkalmazza. Íme egy eset, amely bizonyítja, hogy nem csupán azok és családjaik laktak a városban, akik polgárként felvették magukat. A bejegyzés csak megerősíti azt az ismeretet, hogy sokan elhagyták Debrecent az 1550-es évek elején, félve a török támadástól és az egyéb hadak jelenlététől.⁶⁶

Örökségről, ám benne gazdasági kérdésekről szól az alábbi 1557. évi tényállás. Paci Ferenc, feleségének, Annának, Kun Gergely leányának személyében a törvény elé hívta Kun Berecknek, aki Anna gyámja volt, az özvegyét az atyja által végrendeletben meghatározott hagyaték (102 juh, egy ló, egy asztal és egyéb háztartásbeli ingóságok) ügyében. A bíróság úgy ítélte, hogy a két tanúval bizonyított örökséget az özvegy tartozik kiadni Annának, továbbá azt a 4 forintot, amelyet Kun Gergely mise végzésére hagyott.⁶⁷ A szomszéd településbeliek, közülük néhány már városlakóként élt, közepes mértékű vagyon felett osztoztak. A leánynak, Annának ingóságok jutottak. Feltűnt továbbá az örökhagyó részéről a lélek része (misére kapott pénz), amely általában az örökség egyharmada szokott lenni, jelen esetben feltehetően kevesebb. Hogy miként dőlt el az ügy, nem ismeretes, mert Bereck özvegye az úriszékhez fellebbezett. Anna feltehetően még Kun Gergely halála előtt férjhez ment, férje családjába és ezzel oltalmába (*auxilium, mundium*) került, mert csak ingóságokat örökölt, fekvőséget férjhezmenetelkor kapott.⁶⁸ Végül a (Balmaz)Újvárosra való Szilágyi Pál ugyancsak 1555-ben a bíróság előtt ígéretet tett Nagy Bálintnak, hogy augusztus 15-ig bizonyos asszony helyett egy forintot fog fizetni.⁶⁹

A gazdagabbak közé tartoztak Szabó Fodor Benedek és sámsoni Létai Máté özvegye, akik 1553-ban 50 arany és két ezüst kehely miatt perlekedtek, hogy mire jutottak, nem ismeretes,⁷⁰ akárcsak a Macsról származó Nyíró Miklós és Veres Gergely, akik 1555-ben kilenc ló tulajdonát vitatták.⁷¹

⁶⁴ DMJ 1566/108/4.

⁶⁵ DMJ 1553/467/10.

⁶⁶ Vö. Bessenyei, 2007. 40.

⁶⁷ DMJ 1557/710/5.

⁶⁸ Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Bp., 1990. Az 1904-es kiadás fordítását készítette és bevezette Csiky Kálmán. III. 29. 1.

⁶⁹ DMJ 1555/609/4.

⁷⁰ DMJ 1553/468/4.

⁷¹ DMJ 1555/609/2.

Amint a fentiekből látjuk, a városnak és környékének, amely utóbbi a 32 km-es piacgyűrű területére terjedt ki, lakossága mindennapos kereskedelmi-gazdasági és ebből következően személyes kapcsolatban élt egymással. Erősítette a szálakat, hogy nagy részük a debreceni uradalom jobbágyaként élt. Amint a forrásokból kiderül, szerény vagy közepes anyagi javakkal járó jogügyleteket bonyolítottak le egymás közt. Sokan egymással – mai szóhasználatnál élve – munkakapcsolatban álltak. Észrevehető a nagyállattartás következtében a puszták kialakulásának folyamata, ebből következően a kinti lakosok városba költözésének folyamata. A magisztrátus jegyzőkönyveibe tett bejegyzések példát adnak arra, miképpen játszódott le ez a folyamat a hasonló alföldi nagyvárosokban, például Kecskeméten, Makón, Szegeden és Hódmezővásárhelyen. A magunk részéről úgy véljük – adataink valamennyire bizonyítják –, hogy a lakosság számát tekintve a 16. században gyorsan növekvő város elsősorban erről a területről toborozta lakóit.

A só kereskedelmében ugyancsak együttműködött a város és vidéke. 1552-ben Debrecenből, ahol sokamara ispánságot tartottak fenn, tovább szállították a fehér aranyat. 1552-ben Dési Josule Pál a szoboszlói Balku György ellen panaszt tett a bíróságon, mert miután megállapodott vele, hogy Balku 2000 darab sót tovább szállít Túr felé, és saját pénzén sóhordókat fogad, továbbá hitelezőinek is megfizet, az egyezséget nem teljesítette.⁷² A felek már korábban üzleti kapcsolatban álltak egymással, hiszen Balkunak a társával szemben, adóssága lehetett, amelyet a fenti módon tartozott törleszteni.

A gazdasági kapcsolatok mellett a jegyzőkönyvekben fennmaradt bűnügyek szintén a város és vidéke közös életére utalnak. Az Álmosdi János és Szabó Antal felesége közötti büntető perben, 1555. december 19-én, a tanács elítélte Álmosdit, mert az asszonyt a vendéglőjében megverte, és a ruháit elszaggatta. János az úriszékhez fellebbezett.⁷³ A jogvita már korábban indult, mert Álmosdi már november 16-án új pert akart indítani az asszony ellen.⁷⁴ Feltehetően a jogvita a két fél között vagyoni, munkabér, vagy egyéb ügyben keletkezett, és a minden bizonnyal Álmosdról származó férfi így próbált elégtételt szerezni magának az őt ért jogos vagy jogtalan sérelem miatt Debrecenben.

A zelemérik helytelen magatartásáról két bejegyzést gyűjtöttünk ki. Posztó-metsző András 1556-ban a tőle ellopott és vasbillokkal jelzett lovát megtalálta Debrecenben nemes Zeleméri Lászlónál, akitől azt törvényesen visszaszerezte.⁷⁵ A felek egyezsége léptek, mert a bejegyzés az ügy további folytatását nem említette. Feltehetően Zeleméri minden ellenkezés nélkül ment a bíróságra, ahol Posztó-metsző három tanúval, Bajkodi Fábiánnal, Beregdi Imrével és Györggyel bizonyította igazát, ami után a lovat visszaadta tulajdonosának, amely által megmenekült az el-

⁷² DMJ 1552/426/3.

⁷³ DMJ 1555/636/9.

⁷⁴ DMJ 1555/633/4.

⁷⁵ DMJ 1556/654/3.

marasztalástól.⁷⁶ A zeleméri Szekeres Bálint valamilyen ügyben nem jutott egyezségre, és emiatt verekezésbe keveredett, akinek a fogát Szakálnyíró Péter kitörte. Az ügyet a bíróság két hétre elnapolta.⁷⁷ Az eset bizonyára elégtételadással fejeződött be.

Íme egy másik eset. 1552. március 16-án Pósa Péter esküvel kötelezte magát, hogy a fancsikai asszony erőszakos elvitele után, ha újra hasonló ügybe keveredne, minden ítélet nélkül a fejét vehetik.⁷⁸ Az ítéletből kiderült, hogy a rendkívül szigorú és kegyetlen középkori büntetőjogban a bíróság az első esetben elnéző volt, a visszaesőt azonban szigorúan büntette.⁷⁹ A sort még folytathatnánk, azonban bemutatott büntetőjogi adataink igazolják, hogy a város és piackörzete, azaz vidéke az élet minden területén összekapcsolódott.

2.

A következő, 60–64 km-es piacgyűrűből azt vizsgáltuk, hogy a püspökvárossal, Váradal, valamint a mezővárosokkal a kereskedelmi kapcsolatokon kívül miféle egyéb ügyekben keletkezett kontaktusuk a debrecenieknek, és jöttek-e az illető helyekről lakosok a városba. A mezővárosok listáját Kubinyi András Bihar és Szabolcs megyei gyűjtése alapján állítottuk össze:⁸⁰ Bátor, Böszörmény, (Nagy)Kálló, (Nagy)Károly, Margitta, Nádudvar, Nagymihály, Pócs, Semjén, Szalacs, (Hajdú)Szoboszló, (Balmaz)Újváros tartozott a körzetbe. Az említett települések közül 30 km-en belül csak Böszörmény, Szoboszló és Újváros található. Kubinyi osztályozása szerint egyik sem tartozott a jelentősebb mezővárosok közé. A felsoroltak közül csak Margitta nem szerepel a feljegyzések között, vagy elkerülte figyelmünket. Nagymihály és Szalacs neve pedig csak később, 1565–66-ban található a jegyzőkönyvekben.⁸¹ Az előbbi egy peres ügy kapcsán került 1565-ben a feljegyzésbe, amikor Andró Mihály kezese lett Török Máté özvegyének nagymihályi Tóth Máté érdekében, ami azt bizonyítja, hogy még 60 km-es körzetből is Debrecenbe jártak a lakosok jogügyleteiket intézni.

Szalacsról több ügy maradt fenn. 1565-ben Kovács Pál debreceni jobbágnak íratta be magát, amit a főbíró elfogadott,⁸² tehát családjával együtt Szalacsról Debrecenbe költözött. Bár a bejegyzések mindig esetlegesek, és nem rendszeresek, egy

⁷⁶ Vö. *A Sváb tükör*. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2011. 317. sz.

⁷⁷ DMJ 1557/713/1.

⁷⁸ DMJ1553/442/4.

⁷⁹ Vö. Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. (Dél-alföldi évszázadok 17.) Szeged, 2002. 177. (továbbiakban Blazovich, 2002.)

⁸⁰ Kubinyi, 2000. 96–97. 99.

⁸¹ Nagymihály: DMJ 1565/75/2. Szalacs: 1565/72/1. 1566/124/11. 126/a/1. 139/2 141/8. 1567/152/3. 168/3.

⁸² DMJ 1565/72/1.

örökségi per került elő Szalacsról, amely egy debreceni kapcsolatokkal rendelkező gazdag kereskedőcsalád ügyeibe enged bepillantani. A már korábban indult perben⁸³ valamiféle egyezség született, ám az mégis tovább folytatódott, mert özvegy Kalmár Benedekné, Anna asszony debreceni polgár, és a szalacsi Kalmár Bálintné bizonyos ezüstneműk felett civakodtak, és Anna asszony ígérte, hogy azokat Váradról, a testvérétől a bíróság elé hozza. Végül nem tudtak megegyezni, ezért az ügyet Anna az erdélyi fejedelem székéhez fellebbezte.⁸⁴ Az ügyben szegedi vonatkozásoktól sem tekinthetünk el, ugyanis a szalacsi lelképásztor, szegedi Deák Gáspár feleségével, Ágotával nyugalmat jelentett ki Anna asszonynak.⁸⁵ Nem járhatunk messze a valóságtól, hogy a Kalmár család, amelynek tagjai több városban éltek, eredendően Szegedről származhatott, akárcsak a szalacsi parókus, aki még nevében hordozta szegedi illetőségét. Nem lehet véletlen, hogy Anna asszony földijéhez, a paphoz fordult valamiféle ügyben. Esetünk továbbá példa a kereskedőcsaládok több városra kiterjedő rokonsági viszonyaira. Az sem kizárt, hogy rokon, talán Kalmár Benedek fiának a felesége volt bátori Kalmár Benedek felesége, Katalin asszony, aki a Csapó utcában Bogdán György udvarában lévő lakott házrészét 3 forintért 1556-ban eladta.⁸⁶

Az említett jogügylet elvezet minket Bátorhoz, amelyre vonatkozó jogeseteket Szakály Ferenc gyűjtött ki az általunk vizsgált korszakból.⁸⁷ Talán maga a fiatal Somogyi Péter vagy apja lehetett az, aki 1547-ben, Debrecenben Bodó Tamással kezes volt egy vég fehér posztó árával, majd ugyanezen évben tiltakozott amiatt, hogy a Bébi András által lerontott kerítés javítása ömiatta késik, 1549-ből pedig megtudjuk, hogy testvérének, Ferencnek hat vég posztóval tartozott.⁸⁸ 1587-ben készült végrendeletében, amelyet Szakály Ferenc dolgozott fel,⁸⁹ saját erejéből magát felküzdő nagyformátumú kereskedőpolgár képe bontakozott ki, aki nemességet szerzett. Szinte az egész Kelet-Alföldön kereskedett, Nyírbátor mellett Debrecenben bírt házat, amelyben megbízottja, Vida deák lakott. Az eddigiek és Somogyi Péter története ugyancsak példázzák, hogy a környező városokból a kereskedők útja Debrecen városán vezetett át.

Ha közel sem akkora vagyonnal, mint Somogyi, ám gazdag tulajdonnal más mezővárosokban szintén rendelkeztek. Ötvös Albert például 1555-ben tartozott átadni a (balmaz)újvárosi Tóth Imrének négy arany nehezéket, amelyet tőle jogosan

⁸³ DMJ 1566/136/a/1.

⁸⁴ DMJ 1566/126/a/a/1. 139/2. 141/8. 1567152/3. 168/3.

⁸⁵ DMJ 1566/124/11.

⁸⁶ DMJ 1556/664/5. Idézi Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp., 1995. 403. (továbbiakban Szakály, 1995.)

⁸⁷ Szakály, 1995. 388–393.

⁸⁸ DMJ 1547/230. 280. 1549/329. 332.

⁸⁹ Szakály, 1995. 389–393. Somogyi Péter életére l. még Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. Bp., 1978. (Humanizmus és reformáció 7.)

elnyert.⁹⁰ A négy arany nehezék kérdése nyilván kereskedelmi ügylet nyomán merült fel, akárcsak az a nyolc vég posztó feletti civakodás, amely Kádas Ferenc és a kállói Veres Máté között folyt, és amelyben Kádas alkalmazottja nem hozta a bizonyító tanúkat a bíróság elé.⁹¹ Egy 1554-es ugyancsak debreceniek és kállóiak között megtörtént esetet ránk hagyományozó bejegyzés egy társulás tagjai között letkezett jogvitát örökített meg. Farkas János adóslevele szerint 251 forinttal tartozott Szűcs Mihálynak, akinek fia kezébe Kállóban átadott 100 forintot, 46-ot pedig Szűcs Mihály esküje után, és állította, hogy azt ugyancsak az adóslevél összegének csökkentésére adta, és nem Vas Farkas adóssága fejében.⁹² Az ügyben felmerült tekintélyes összeget Szűcs Mihály vagy kölcsönözte az ügyben szereplő két személynek, vagy maga is részt vett abban a vállalkozásban, amelybe pénzét fektette. A további adatok hiánya miatt ez nem dönthető el, azonban az eset utal a debreceniek és kállóiak kapcsolatára, továbbá láthatjuk, hogy milyen nagy körből érkeztek a városba ügyeik intézésére.

Kis kitérővel annyit jegyezhetünk meg az igazságszolgáltatási viszonyokra vonatkozóan, hogy a középkor és tárgydőszakunk perjogi szabályainak teljesen megfelel a debreceni polgár vagy lakos saját bírója előtti perlése. A jegyzőkönyvekbe írt ügyek ezért egyrésztől a debreceniek külső kapcsolatainak indikátorai. Másrésztől azt figyelhetjük meg, hogy mint kereskedelmi központba hányan érkeznek Debrecenbe ügyeik intézésére. Más tényre szintén utalnak a bejegyzések. Mint ismert, Debrecen uradalmi központ szerepét töltötte be. Amint fentebb láttuk, számos, az uradalomhoz tartozó helyről, községből vagy pusztáról érkeztek a debreceni bíróságra. A város ítélőszékének joga volt ezekben az ügyekben eljárnia, a felek nem az úriszékre mentek első fokon igazuk keresésére. Az úriszéket még meg lehetett kerülni akkor, ha a fellebbező fél panaszával a város szenátusához fordult. Sőt innen, és az úriszékről, vagy éppen a város bíróságától az erdélyi fejedelem ítélő székéhez, mint fellebbviteli fórumhoz szintén eljuthattak.⁹³ Talán jöttek olyanok is, akik megkerülve úriszéküket, Debrecen bíróságánál keresték igazukat. Ennek a feltételezésnek a bizonyítását azonban a későbbiekben kell elvégezni.

A tekintélyes vagyonnal rendelkezőkön kívül az egyes kereskedelmi társulásokba a környező mezővárosokból szerényebb összegekkel ugyancsak bekapcsolódtak, amint ez kiderül abból az ügyből, amelyben az elhunyt Erős Ambrus társáért, Nagy Balázsért Páli Gáspár és nádudvari Tardi Bálint veje, Mihály kezességet vállaltak 58 forint 8 dénárig.⁹⁴ Bíró László 1553-ban esküvel fogadta Székelyhídi Kalmár Bertalannak – utóbbi nyilván az ügyben valamiféle hitelező szerepét töltötte be –,

⁹⁰ DMJ/1555/627/4.

⁹¹ DMJ/1555/629/2.

⁹² DMJ 1554/558/2.

⁹³ A korszak peres eljárásainak fórumaira I. Blazovich, 2002. 159–164.

⁹⁴ DMJ 1553/474/12.

hogy az 50 forintot megfizeti Varkocs Tamásnak,⁹⁵ a kor hadakozásaiból ismert nemesnek. Ugyanígy a Nádudvarról származó Bíró László helyett fizettek ki 17 forintot Mészáros János és Szabó András a korábbi bejegyzésben szereplő székelyhídi Kalmár Bertalannak.⁹⁶

A számos kisebb ügy közül Pócsi Jánosét emeljük ki, akinek tisztáznia kellett magát Fekete Lukáccsal szemben két verembe esett és ott elpusztult ló miatt.⁹⁷ A nagyobb vagyoni értékű ügyek a kisebbekkel együtt azt bizonyítják – bár a bejegyzések esetlegesek –, hogy a környező 60–70 km távolságban fekvő mezővárosok polgáraival a debreceniek folyamatos és állandó kapcsolatban álltak, ami a város gazdasági erejét bizonyítja, és ebből következően azt, hogy azok népességét magához vonzó szívó hatással rendelkezett.

A Debrecennel kialakult kereskedelmi és a lakosok közötti személyes kapcsolatok tekintetében a környező mezővárosok közül kiemelkedett a püspökváros, Várad, ugyanis a Kassa–Tokaj–Kálló–Debrecen–Várad főútvonal egyik fontos központjaként szolgált. Innen lehetett Erdély, azon belül Kolozsvár és Nagyszeben felé utazni, valamint egy másik irányban Simándon és Aradon át Temesvárra, illetőleg Szegedre. Ellenkező, északi irányban pedig Kálló és Tokaj érintésével Kassán át Lengyelország, Krakó felé. Tokajnál a Pest felé vivő útba lehetett bekapcsolódni. Ezen útvonalról leágazások vittek Beregszász, Munkács és Ungvár irányába, valamint a kisebb helyekre vivő utak szintén becsatlakoztak a főútba.⁹⁸ Az említett útvonal, főképp a török alföldi terjeszkedése nyomán, a 16. század második felében lett egyre fontosabb, különösen a budai, pesti és szegedi nagykereskedők menekülésüket követően Váradon és Debrecenben való megtelepedése után. A szokásos, eddig bemutatott kereskedelmi ügyletek mellett éppen az ő jelenlétük adott új szint a két város és lakói közötti üzleti életnek. Nézzünk előbb néhányat a szerényebb értékű kereskedelmi ügyletekből, majd a nagykereskedelem eseteiből.

A kereskedelmi összeköttetéseket nem egy esetben házassági kötésekkel erősítették meg a felek. Erre utal egy 1554. évi bejegyzésünk, amely szerint néhai Deák András váradi polgár felesége, a feltehetően debreceni származású Anna asszony, Toldi Ferenc rokona pusztá telkét eladta 26 forintért szomszédjának, Ötvös Albertnek.⁹⁹ Az adásvétel azonban nem ment zökkenők nélkül, mert Toldi Ferenc, debreceni polgár¹⁰⁰ azt letiltotta, mégpedig azon a címen, hogy vérrokon, és ebből következően egyébként előnye lett volna az adásvétel esetében. Az eladási árat már

⁹⁵ DMJ 1553/439/2.

⁹⁶ DMJ 1553/339/3.

⁹⁷ DMJ 1553/444/7. 466/10.

⁹⁸ Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk. Szendrey István. 361–362. Az alföldi és a közvetlenül határos megyék központi helyei a késő-középkorban. Térképmelléklet. In: Kubinyi: *Városfejlődés és városhálózat*. Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. In: Blazovich, 2002.

⁹⁹ DMJ 1554/510/8.

¹⁰⁰ DMJ 1550/246/1.

letette, valamint a telekbe iktattatta magát. Az ügy ezzel nem záródott le, Ötvös az úriszékre fellebbezett.¹⁰¹ Nyilván előnyös lett volna számára a sajátja mellett fekvő telek megvétele.

Még a kisebb kereskedelmi ügyletek esetében sem volt szokatlan, hogy a felek több helyről társultak. Szabó, másként Kalmár István a tiszavarsányi Fóris Jánossal olyan egyezséget kötött Kalmár István főbíró ítélőszékén, hogy azt a 15 forintot, amellyel a váradi Kádas Andrásnak tartozik, András meghagyásából Fórisnak adja. Egyúttal az ügyért Füle Deák Balázs kezességet vállalt.¹⁰² Eme kis eset mások mellett bizonyítja, hogy mindaz, amit a bíróságon lejegyeztek az egyes ügyekről, csak a „jéghegy” csúcsa, annál az esetek sokkal színesebbek és életszerűbbek. A valószínűségben az említett események sokkal szövevényesebben alakultak, mint első ránézésre látszik.

A török elől menekültek közül nézzük néhány kereskedő esetét. Amint Besenyei József említi, a Váradra érkezők között találjuk Bódog János, Bódog Gábor, Szócs István társaságában Szócs, forrásunkban Szűcs Mihályt,¹⁰³ akinek számos debreceni illetőségi ügyére bukkantunk a jegyzőkönyvekben. 1552-ben került elő váradi polgárként, amikor Szabó Jakab házának egy részét az ő javára 40 forintba becsülték, ám elállt tőle egyévi halasztást adva adósának az összeg¹⁰⁴ kiegyenlítésére,¹⁰⁵ a tartozást azonban nem fizette ki időre, mert 1555-ben úgy szólt az ítélet, hogy a szabó harmadnapra tartozik kifizetni a 40 forintot Szűcsnek, 1553-ból már magasabb értékű ügyleteiről szólnak a bejegyzések. Szabó Istvántól Rakamazon 236 ökröt vásárolt, amelyeket az eladóra bízott.¹⁰⁶ Kereskedőtársulásban szintén részt vett, mert az Oláh Péter zsellérénél lévő javakat lefoglalta a per újrafelvételéig, ugyanis azok, állítása szerint, Deák Mátyáséi és a makói Kalmár Ferencéi.¹⁰⁷ 1555-ben Szűcs veje, Vas Farkas, talán az ugyancsak Pestről származó Vas Antal, vagy Vas István fia apósa személyében 500 forintba letiltotta Kádas Benedek Német utcán lévő házát 500 forint értékben, mivel más hitelezők előtt szerette volna a pénzét visszakapni.¹⁰⁸ A jegyzőkönyv apróbb ügyeit ugyancsak megőrizte. Inásával vagy szolgájával a fizetség miatt keveredett perbe 1554-ben, mivel nem akart neki mást fizetni, amíg három esztendejét letölti, mint ruházatot.¹⁰⁹

¹⁰¹ DMJ 1554/540/4.

¹⁰² DMJ 1557/696/1.

¹⁰³ Besenyei, 2007. 35.

¹⁰⁴ DMJ 1555/ 717/4.

¹⁰⁵ DMJ 1552/406/6.

¹⁰⁶ DMJ 1553/471/9.

¹⁰⁷ DMJ 1553/457/5.

¹⁰⁸ Besenyei, 2007. 34. DMJ 1555/634/4.

¹⁰⁹ DMJ 1554/535/5.

Pestről származott a Kádas rokonság. Fülöpöt nagyszombati, Györgyöt nagyszombati és krakkói, Györgyöt pápai, Simont pesti és váradi illetőséggel említik.¹¹⁰ Feltehetően Kádas Ferenc váradi polgár szintén a rokonsághoz tartozott, aki 1555-ben többek között letiltotta 90 forintig adósának, Nagy Istvánnak vagyonából azon tulkok árát, amelyek boldogfalvi Szabó Benedeknél voltak.¹¹¹ Hogy Debrecen ebben az időben mennyire az országos távolsági kereskedelem központi helye lett, azt mások mellett egy 1554. évi bejegyzés bizonyítja. Íjgyártó Miklós három tanúval bizonyította, hogy Czibak Imre váradi polgár özvegyével szemben az esküt letette arról, hogy Mizers Mátýásnak és Bódog Ferencnek az adósságát a temesvári táborban katonai felszereléssel és lovakkal Ferenc számára kiegyenlítette.¹¹² Bennünket most nem az adósság tételének nagysága, hanem az érdekel, hogy a felek milyen viszonyban álltak egymással. Czibakné váradi polgár volt, talán Czibak Imre egykori váradi püspök, Szapolyai János király hű emberének rokonságához tartozott. Íjgyártó debreceni polgár mellett feltűnt a Fehérvárról Debrecenbe menekült Mizers Mátýás, továbbá a váradi Bódog Ferenc, aki minden bizonnyal az előbb Pestről Fehérvárra, majd onnan Váradra menekült Bódog Gábor, János és Péter rokonságához tartozott.¹¹³ Egyébként jelen esetben ugyanaz fordult elő, mint egy korábbi esetben, hogy a „földiek”, az egy helyről származók társultak egymással kereskedelmi ügyleteikben, és családi, rokoni összeköttetéseket létesítettek. Továbbá a néhány bemutatott eset világosan igazolja: a Pestről, Budáról és máshonnan érkezett nagykereskedők nagy lendületet adtak Várad és Debrecen, a két szomszédvár gazdasági és társadalmi fellendülésének. Az egymás utáni menekülthullámok Debrecen fejlődésére tett hatásával, amelyről sokan írtak már, az alábbiakban foglalkozunk.

3.

A 16. század második felében a török hódító megjelenése következtében az ország lakosságában és nemzetiségi arányaiban jelentős változás következett be, amely elindult már a 15. században, és folytatódott a 17. században, ám a lényeges változások mégis Nándorfehérvár elfoglalása (1521) és a 15 éves háború lezárulása (1606) közötti időben játszódtak le. A későbbiek során már csak néhány tíz kilométert mozgott az etnikai határ, főképp az Alföldön, amely terület tárgykörünkbe tartozik. Máig nyomot hagytak a Kárpát-medence népességének történetében. Vesztese mindenképpen a magyarság volt, amelyet ősi szállásterületeiről mozdítottak ki, ahova

¹¹⁰ Bessenyei, 2007. 49. 81. 84. 9635.

¹¹¹ DMJ 1555/613/4.

¹¹² DMJ 1554/524/2. 530/8.

¹¹³ Bessenyei, 2007. 35. 101.

idegenek érkeztek.¹¹⁴ Mindez később tragikus következményekkel járt, amelynek részletezése nem jelen írás feladata.

Az Alföldön a déli szlávoknak már a 15. század első harmadában elindult bevándorlása rajzolta át az etnikai határt. A Temesvár alatti területekről lassan eltűnt a magyar népesség.¹¹⁵ A Duna-Tisza közén a változás majd egy évszázaddal később játszódott le.¹¹⁶ Előbb a nemesség és a papság, már aki tudott, menekült el, majd követte őket a föld népe, nem akarván szolgálni az új urakat, mint a pásztor nélkül maradt nyáj, elszéledt. Útirányukról nem maradt fenn adat, feltehetően a hadjárásoktól kevésbé érintett vidékekre húzódtak. Több híryanagy maradt fenn azokról a gazdag polgárokról, akik sikeresen távoztak, és menekítették vagyonuk egy részét az ország északabbra fekvő városaiba. Közülük kerülővel többen eljutottak Debrecenbe. Bornemisza Tamás Kamancról (Sremski Karlovci) származott.¹¹⁷ Nem Debrecenben élt, ám számos üzlete a városhoz kötötte. Ugyancsak feltűnik a városban Bornemisza András rimaszombati polgár.¹¹⁸ Kamanci Balázs és Kamonci György nevével ugyancsak találkozunk forrásunkban.¹¹⁹ A Zentáról való Somogyi Taba János pedig elhunyt testvéreinek hagyatéka ügyében intézkedett Debrecenben.¹²⁰

Debrecenbe érkezők következő hulláma egyrészt Buda és Pest városok, valamint lakosaik viszontagságos sorsa (1529–1530, 1541–1542) következtében sok esetben székesfehérvári kitérővel érte el a várost, másrészt, miután a török elfoglalta Szegedet (1543), az ottaniak több időpontban jutottak el a frissen kialakult kereskedelmi központba. Hangsúlyozzuk azonban azt, hogy a menekülők egyéb útirányokat szintén választottak, mint például Bécset, Nagyszombatot, Pozsonyt, Kassát, Váradot és Gyulát.¹²¹ A szegediek közül a közeli Makót és Kecskemétet többen vették célba. Ám többen eljutottak a távoli Kassára és Nagyszombatba.¹²²

¹¹⁴ Minderre összefoglalóan I. Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Dr. Kovácsics József. Bp., 1997. Központi Statisztikai Hivatal. Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt*. Bp., 2005. Különösen 13–52.

¹¹⁵ Szakály Ferenc: *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit*. In: *Ethnicity and society in Hungary*. Ed. By Ferenc Glatz. (Études historiques hongroises. 1990. 2.) Bp., 1989. 21–39. Engel Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi évszázadok 8.) Szeged, 1996. 6–7. Blazovich László: *A Dél-Alföld települései a 16. században a defterek alapján*. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv III*. Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2008. 27–30. (továbbiakban Blazovich, 2008.)

¹¹⁶ Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Szerk. Blazovich László. (Dél-alföldi évszázadok 24.) Szeged, 2008., Blazovich, 2008. 330–340.

¹¹⁷ Bessenyei, 2007. 14.

¹¹⁸ DMJ 1556/647/3.

¹¹⁹ DMJ 1549/169. 357. 1552/394/3.

¹²⁰ DMJ 1549/176.

¹²¹ Bessenyei, 2007. 33–52.

¹²² Szakály Ferenc: *A „szegedi diaszpóra”*. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 552–560.

E dolgozat írója nem tekinti feladatának az egyes városokból Debrecenbe menekültek teljes névsorának feltárását. A vándorlás méreteinek érzékeltetésére azonban néhány személy és adat bemutatását igen. A nyilvánvalóan Budáról vagy Pestről Fehérvárra, majd onnan Bécsbe távozott Balogh Péternek, akinek ügyvédje Óbudai János volt, 1547-ben, majd 1549-ben Nyíró Imrével akadt vitája.¹²³ A prókátor egyébként Garai Máté ügyeit ugyancsak vitte 1554-ben.¹²⁴ Óbudai János személyében egy korabeli ügyvéd jelenik meg előttünk, akit – letelepedvén Debrecenben – menekülttársai szívesen fogadtak fel városbeli ügyeik vitelére, ami azt bizonyítja, hogy a nagykereskedőket megfelelő személyzet, családtagok és értelmiségiek kísérték, akik ügyeiket intézték. Éppen ezért nehéz felbecsülni a városba érkezők számát.

A Pestről Váradra menekült Bódog Gábor az előbb pesti, majd fehérvári, végül váradi polgár a debreceni Ötvös Fábián házáat zároltatta a vele fennálló követelése fejében.¹²⁵ Forrai Demeter Pestről Kevére költözött, 1533-ban a debreceni tanács eskütételre kötelezte, hogy a kevi (Ráckeve) harmincadon Zoneburger Benedek őerte a saját pénzéből fizetett 25 forintot és nem Bornemisza Tamáséból.¹²⁶ 1554-ben fia, János Öklelő Pétert vallotta ügyvédjének.¹²⁷ A Garaiakra vonatkozó bejegyzésekből kitűnik: az egyes családok rokonsággal érkeztek. Talán Garai Benedek testvére lehetett az említett Garai Máté, aki Kolozsvártól Krakkóig kereskedett áruival, egyébként számos ügyével megfordult a város bíróságán. Két házat birtokolt Debrecenben.¹²⁸ Esetleg rokonuk lehetett Garai Lukács, akinek kisebb értékű ügyletei kerültek be a jegyzőkönyvbe.¹²⁹

Megyeri Ferenc ugyancsak Fehérvárról érkezett Debrecenbe. Vasárukkal kereskedett. 1545-ben 3000 kasza után fizetett 15 forint vámot. Ekkor vele utazott Gaber Lőrinc és Waitzi Péter debreceni, két bécsi: Deák András és Siebenbürger Miklós, valamint egy gyulai: Hajdú Balázs. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha Siebenbürgert a jegyzőkönyvben szereplő Erdélyi Miklós debreceni polgárral azonosítjuk. Megyeri Ferenc egyúttal hivatalos szerepet kaphatott, mert 1557-ben a tanácsban jelen volt Szabó Mátyás nagykirályi polgár bevallásánál.¹³⁰

Szalai Antal Fehérvárról Ráckevére menekült, ám felbukkant Debrecenben, 1554-ben, ugyanis május 3-án Nehéz Lőrincel szemben az esküt kész volt letenni,

¹²³ DMJ 1547/457. 1549/7. Bessenyei, 2007. 101.

¹²⁴ DMJ 1554/571/3. 1549/621. 564.

¹²⁵ DMJ 1551/311/3. 1549/7. Bessenyei, 2007. 35.

¹²⁶ DMJ 1553/475/4.

¹²⁷ DMJ 1554/564/8.

¹²⁸ DMJ 1547/352. 1550/301/6. 1548–1554. Passim.

¹²⁹ DMJ 1548/107. 1549/484.

¹³⁰ Bessenyei, 2007. 44. DMJ 1549/109. 1553/436/3. 1556/604/4. 1556/657/6. 1557/698/5. 1547/373. 390. 498. 1548/2. 13. 118. 1553/461/1. 1552/490/6.

ám az nem jelent meg.¹³¹ Ságvári Benedek viszont Debrecenben telepedett le. 1573-ban még élt, mert ekkor az említett Pozsonyban élő Balogh Péterrel együtt kereskedett.¹³² Alagos Lajos Ráckevén kívül Debrecenben is tevékenykedett, 1548-ban Szalai Antallal is együtt kereskedett.¹³³ A jegyzőkönyvekben előforduló több Szalai: János, Gáspár és István közül ma már nem dönthető el, vajon honnan származtak, illetőleg álltak-e valamiféle rokoni kapcsolatban Szalai Antallal.¹³⁴ Egy másik pestit: Paksi Pétert Bessenyei József Pestről Váradra menekülőként említi, ám Debrecenben ugyancsak rendelkezett házzal. A pesti származású Sisak János-sal, majd feleségével, akik Debrecenbe költöztek, kapcsolatban állt. Sőt, háza ügyében a járadék kérdése merült fel.¹³⁵

Az 1547–1557 közötti gyűjtésünk alapján 40–50 között mozog azoknak a személyeknek a száma, akik Budáról, Pestről, Fehérvárról, illetőleg Bécsből érkeztek Debrecenbe, vagy legalábbis ügyük volt a városban. Közülük a letelepedők mennyisége nehezen deríthető ki, ám nem lehetett kevés. A szám mindenképpen több embert takar, mert – mint említettük – a családok többnyire személyzettel érkeztek. A hagyományos ötös szorzót alkalmazva a városba költözők létszáma, figyelembe véve azt, hogy nem mindegyik városba érkezett menekült került be valamilyen ügye által a jegyzőkönyvekbe, több százra tehető.

A főváros török kézre kerülésével, majd a polgárok menekülésével majdnem egy időben következett be Szeged török kézre jutása 1543 farsangján. A menekülők első hulláma ekkor hagyta el a várost. Kezdetben előbb közelebb fekvő helyekre, Makóra és Kecskemétre húzódtak. Az utóbbi városban a Szentmária utcában 47, a Nagy utcában egy Szegedről származó ráját jegyezték fel 1559-ben a török adóösszeírók. Itt tehát kisebb szegedi kolónia alakult ki. Később eljutottak távolabbra: Debrecenbe, Kassára, Nagyszombatba és Kolozsvárra, sőt található lenne szegedi más kereskedőközpontokban, például Váradon, Nagykőrösön és Gyöngyösön, illetve a távolabbi Győrött, Magyaróváron és Pozsonyban.

A menekülők közül először, még az 1540-es évek elején érkezett Debrecenbe az egykori szegedi bíró és jó lovas gazda, Tóth Mihály, akit számos szegedi társa követett.¹³⁶ A jegyzőkönyvekből már 1547-ben előtűnik a később nagy kereskedelmi karriert befutó Pap Benedek, és szegedi Ilancsi János, akinek vezetékeve bántási származására utal, 1548-ból pedig Kis Pál, szegedi István és szegedi Kis Miklós.¹³⁷ Maga Tóth Mihály sem érkezett egyedül. Vele érkeztek anyja, Jusztina asszony, felesége, Márta asszony, fiai: Benedek és Imre, testvére Imre és talán Miklós nevű

¹³¹ DMJ 1554/519/3. Bessenyei, 2007. 42. 101.

¹³² Bessenyei, 2007. 44.

¹³³ Bessenyei, 2007. 42–43.

¹³⁴ DMJ 1548/291. 371. 1549/196. 224. 1554/569/2. 1549/119. 1554/441/9. 1554/519/3. 1555/614/4.

¹³⁵ Bessenyei, 2007. 35. 39. 99. DMJ 1552/475/9. 1554/554/1.

¹³⁶ Szakály, 1995. 552–555.

¹³⁷ DMJ 1547/92. 192. 1548/36. 143. 167. 205. 207.

testvére is.¹³⁸ Házuk népét minden bizonnyal magukkal hozták, és berendezkedtek Debrecenben. Tóth Mihály történetét, aki bíró, ám nem főbíró volt Szegeden, Szakály Ferenc dolgozta fel.¹³⁹ Az egykori bíróból és tőzsérből előbb hajdú, majd királyi zsoldos tiszt lett, aki több összecsapásban vett részt a török ellen. Közülük a legmaradandóbb emlékü a Szeged visszafoglalására tett kísérlet, amelynek kudarca után sem hagyott fel az idegen hódító ellen folytatott fegyveres harccal. 1554. május 23. és november 1. között távozott az élők sorából.

Pap Benedek más utat járt be. Pap György három fia, Ferenc, Benedek és Antal érkezett Szegedről Debrecenbe, talán már az első menekültekkel, mert Pap Benedek 1547-ben Szabó András minden jószágát letiltotta 160 forint értékben.¹⁴⁰ A kereskedőcéget Pap Ferenc irányította, majd halála után Benedek, aki 1552-ben áttette a cég székhelyét Kassára, ahol a legjelentősebb kereskedők közé emelkedett. 1564-ben bekövetkezett halála után öccse, Antal vitte tovább a vállalkozás ügyeit. A diaszpóra jellegét hűen kifejezi Pappék története. Ők is a „földiekkel” közösen kereskedtek, továbbá házasodtak. Cégyezetője, akit „ispánjának vagy cselédjének” tituláltak, a szegedi Kalmár Ambrus volt. Mindketten a makói, akkor már Kassán élő, Vasantó (Makó melletti helynév) Ferenc, akinek háza népe 14 főből állt, egy-egy lányát vették feleségül, aminek következtében sógorok lettek.¹⁴¹ A Pap család története példázza egyúttal eme kereskedő réteg mobilitását. Szegedről, illetőleg Makóról Debrecenbe, onnan Kassára költöztek rövid idő leforgása alatt.

A két szegedi származású kereskedőcsalád története elvezet bennünket az ország közepéről és a Délvidékről Debrecenbe érkezők harmadik hullámaához, amely az 1551–52 között bekövetkezett Maros-völgyi harcok és Temesvár eleste után érte el a várost. Többen érkezhettek, mert a tanács 1552. május 7-én úgy határozott, hogy akik a lippai ostrom után akár Makóról, akár Csanádról a városba érkeznek, és arra alkalmasak, azok tartoznak a kútbért megfizetni, akik pedig a szegedi ostrom után jöttek, és házat vettek, a város bírójának joghatósága alá tartoznak. Akik pedig elhagyott házakat foglaltak el, és azok tartozékait használják, azok fizessék meg a cenzust. Ha pedig a házak gazdái hazatértek, a helyettük fizetett cenzust térítsék meg. Ám ha megtagadják azt, akkor házukat a beköltözők tovább birtokolják.¹⁴² Amint a kissé körülményesen fogalmazott bejegyzésből, regesztából kiderül, nagyobb számú népesség érkezett a városba, akik ügyében a tanács intézkedett. Akik nem saját, vagy üres házba költöztek, a vízhasználatért fizetni tartoztak, a gazdagabbak, a házat vásárlók, mint tulajdonosok a bíró joghatósága alá kerültek, ha akartak, később polgárjogot szerezhettek. A város lakói a hadi eseményekkel –

¹³⁸ DMJ 1547/132. 215. 1548/68. 141. 1549/64. 146. 152. 153. 174. 175.

¹³⁹ Szakály Ferenc: Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon. In. *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció*. Bp., 1995. 172–189. (továbbiakban Szakály, 1995.)

¹⁴⁰ DMJ 1547/92.

¹⁴¹ Szakály, 1995. 192., 195.

¹⁴² DMJ 1552/387/4.

mint említettük – ekkor találkoztak először, sokan elmenekültek. A tanács engedélyezte házaik elfoglalását, ám cenzust – az elmenekültek helyett – fizetniük kellett.

A délről érkező menekültek számáról nincsenek adataink. A későbbiekben azonban több makói névvel találkozunk a jegyzőkönyvekben. 1553-ban egy makói asszony kerül elő név nélkül, valamint Kalmár Ferenc és Kaposi, másként makói Csapó László. 1554-ben Kovács, másként Makói Antal, aki 6 forint 25 dénárt kapott vissza Gárdonyi Imrétől annak a megőrzésre átadott kehelynek fejében, amelyet annak idején a makóiak annak a Kamber bégnek ajándékoztak, aki az említett Maros-menti hadjáratokban főtisztként teljesített szolgálatot. A makói Deák Andrásról pedig 1556-ból azt tudjuk meg, hogy legalább közepes értékben kereskedett áruival, mert jelezte, ha visszatér Ungvárról, mint végrendeleti végrehajtó a bíróság elé áll.¹⁴³ A makóiak mellett a kis püspökváros, Csanád a Maros mentéről, amelynek története feldolgozásra vár, szintén megtalálható a jegyzőkönyvben, azonban nem a meneküléssel összefüggésben. A csanádi Rásó Márton 1548-ban Szíjjártó Ágostonnal civakodott közel 300 forint miatt, 1551-ben pedig Ember Mihálynak alakult ki jogvitája egy csanádi emberrel, akinek nevét nem jegyezték fel.¹⁴⁴

Szegediek viszont 1551–52-ben számosan érkeztek Debrecenbe. Bálint Sándor megjegyzi, hogy „a szegedi veszedelem után számosabban húzódtak Debrecenbe”.¹⁴⁵ Az 1547 és 1569 között a városban élt szegediek listáját Zoltai Lajos nyomán megpróbálta összeállítani, 44 nevet gyűjtött össze. Mi 1547–1557 közötti időből 37 nevet találtunk a jegyzőkönyvben. Tehát nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy jóval többen, mint félszázan kerestek menedéket Szegedről a biztonságosabb helyet nyújtó mezővárosban, sőt a Budáról és Pestről érkezőkkel együtt, akik Fehérvár és Bécs illetőséggel ugyancsak jöttek a nagy alföldi településre, együtt közel ezerre tehetjük a tárgyalt időszakban Debrecenben új otthonra lelők számát. Az adathiány miatt arra nem vállalkozhatunk, hogy a korabeli város lakosságának hány százalékát tették ki.

A szegediek közül Káka Ferenc családjáról maradt fenn több adat, miután hagyatéka örökítésének ügyét számos bejegyzés hagyományozta ránk, továbbá szinte sűrítve jelennek meg a történetben azok a vonások, amelyek jellemezték a menekültek sorsát. Az ő családjának sorsát ismertetjük. Káka Ferenc 1555. június 11-e előtt hunyt el, miután Kassán végrendeletet készített.¹⁴⁶ A Szegedről Debrecenbe menekült Káka ekkor már Kassán élt családjával, ám onnan, úgy tűnik, a család egy része visszatért Debrecenbe, ugyanis Katalin asszony, az özvegy június 16-án – gyorsan újra férjhez menvén – már Nagy Fábián feleségeként az ugyancsak szegedi Zákány Imre házának egy részét visszavásárolta Kádas Boldizsártól 75 tallé-

¹⁴³ DMJ 1553/458/10. 457/5. 462/7. 1554/522/7. 1556/648/4.

¹⁴⁴ DMJ 1548/157. 1551/357/4.

¹⁴⁵ Bálint, 2005. 93.

¹⁴⁶ DMJ 1555/610/6. 612/9. 641/4. 642/1.

rért.¹⁴⁷ Amint a forrásokból kiderül, Káka szép vagyont hagyott maga után. A hagyatékban egy alkalommal 600, máskor 800 forint merült fel, továbbá kintlévőségekről, adóslevelekről esett szó.¹⁴⁸ A vagyon felett az említett özvegy, valamint a két gyermek, Anna, Szabó József felesége, és testvére, Káka Gáspár osztoztak, továbbá részt követelt még Káka Ferenc testvére, János. A végrendelet végrehajtói: szegedi Deák Nagy János, Veres Demeter és a már említett Pap Benedek az egykori lakóhelyről, Szegedről származtak.¹⁴⁹ Ez a család a gazdagok közé tartozott, mert az első osztályú kereskedő, Pap Benedek a család ismeretségi köréhez tartozott, továbbá mutatja ezt az Anna asszony lakodalmán adott ajándékok feletti osztozás.

Mielőtt szót ejtenénk a Debrecenbe érkezők helyi tevékenységéről, és arról, miképpen alakították a városi életet, a menekülés harmadik hullámáról teszünk említést, amely Gyula várának 1566. évi bevételét követte. Gyulaiak korábban már előfordultak a jegyzőkönyv artikulusaiban, ők azonban saját kereskedelmi vagy egyéb ügyleteik intézésére jöttek a városba.¹⁵⁰ A vár eleste után azonban többen érkeztek, amire az 1566–1567-ben polgárjogot kérők száma utal, amely nem nagy ugyan,¹⁵¹ azonban a bejegyzett hét főnél több család érkezése feltételezhető. Úgy tűnik, többen másfelé mentek, számosan pedig ott maradtak, amint az 1567-es és 1579-es defterekből kiderül.¹⁵² A hódoltságban élők lassan megbarátkoztak az új hatalommal, akik pedig nem tudtak együtt élni vele, azok már korábban szélesebben szedték a sátorfájukat. Tehát az Alföld déli, dél-keleti részéről a Debrecenbe menekülés a 16. század derekán befejeződött. Eme helyzetről értesülhetünk a 15 éves háború időszakából, amikor a Körös–Tisza–Maros-köz szinte elnéptelenedett az oda érkező és ott telelő tatár hadak rabló életmódja miatt. Makó például ekkor, 1596-tól hét évig üresen állt, Hódmezővásárhely még hosszabb ideig.¹⁵³ Mindezt megerősítik a jegyzőkönyvek, ugyanis 1595 és 1598 között elenyészően ritkán találkozunk az említett vidékre vonatkozó adatokkal.¹⁵⁴

A Debrecenben hosszabban vagy időlegesen letelepedők jelentős hatást gyakoroltak a város életére. Elsősorban a gazdasági kényszer vezette őket oda, ám a város szellemi életére jelentős mértékben hatottak. Részt vettek a tanács munkájában is. A szegediek jelenlétére példa, hogy a jegyzőkönyvekben elindult az ö-ző nyelvjárás, ami az 1547–1566 közöttiekben részben, az 1566–1569 közöttiekben

¹⁴⁷ DMJ 1555/674/1.

¹⁴⁸ DMJ 1555/610/6. 645/5. 1556/657/7.

¹⁴⁹ DMJ 1556/641/4. 1557/7.

¹⁵⁰ DMJ 1552/399/4. 1554/564/3. 1555/598/c. 635/5. 1565/85/3.

¹⁵¹ DMJ 1566/127/4. 129/5. 1567/147/7. 148/7. 12. 149/4. 150/4. 169/2.

¹⁵² Káldy-Nagy Gyula: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982. 44–47. 51–54.

¹⁵³ Szakály Ferenc: Az ún. „tizenöt éves háború” sodrában. In: *Makó monográfia 4. Makó*, 1993. 270.

¹⁵⁴ *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1595–1596*. Az eredeti latin nyelvű szöveget fordította és sajtó alá rendezte Balogh István. Szerk. Rácz István. Sorozatszerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2001. vagy DMJ 1595–1596.

teljes egészében tapasztalható, állapította meg Bálint Sándor. Az 1529-ben Boncz László debreceni polgár által alapított ispotályt 1592 és 1610 között több alkalommal szegedi származású ispotálymesterek irányították. Feltűnő, a debreceni ötvös, szűcs és varga céhek rendtartásaiban az ő-ző nyelvjárás megjelenése, ami ugyancsak szegedi befolyásra utal.¹⁵⁵ Úgy véljük, a jelentősen nagyobb autonómiával rendelkező egykori tárnoki és királyi városokból érkező gazdag polgárok jelenléte jótékonyan hatott az uradalmi központ szerepét betöltő földesúri város önkormányzatának elmélyülésére és egyben szélesedésére. A szellemi élet egyéb területeire ugyancsak hatást gyakoroltak. Szakály Ferenc szerint adatszerűen igazolható, hogy Debrecenben, Nagyszombatban, Kassán és Váradon a korábban uralkodó ágostai hitvallással szemben a szegediek karolták fel – társadalomról alkotott véleményüknek megfelelően – a radikálisabb kálvinizmust. Legtöbbet – úgy tűnik – a már említett Pap Benedek fáradozott ez ügyben.¹⁵⁶ A Debrecenben lakóhelyet és új otthon keresők, véleményünk szerint, nem keveset fáradoztak azon a képen, amelyet Szendiné Orvos Erzsébet írt le a város 1604. évi helyzetéről.¹⁵⁷

Ha vázlatos leírásunk után végigtekintünk a Debrecenbe bevándorlók és a menekülthullámok sorain, megállapíthatjuk: a város alapnépessége, mint általában és minden időben, a környező településekről toborzódott. A távolabbról, az említett messzi városokból érkezőket rokonságukkal, családjukkal és házuk népével együtt nagyon szerényen legalább ezer főre becsülhetjük. Hatásuk a város életére talán számuknál is nagyobb lehetett. Debrecen a 16. század második felében kialakult szerencsés gazdasági és forgalmi helyzetén kívül részben nekik köszönheti, hogy ekkor, Szakály Ferenc szavaival élve, az Alföld metropolisza lett. Jelképesen kifejezi a nagy változást, hogy az irodalomtörténeti hagyomány szerint Melius Juhász Péter Újtestamentum fordítása, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn, Szegeden látott napvilágot. A nyomda egyéb kiadványairól sincs ismeretünk, hamar megszűnt a hódoltság körülmények között. Ugyanakkor 1561-ben megnyílt a debreceni nyomda, ahol Huszár Gál és Hoffhalter Rafael, az európai híru tipográfus dolgozott az első időkben.

¹⁵⁵ Bálint, 2005. 92–93.

¹⁵⁶ Szakály, 1995. 565.

¹⁵⁷ Szendiné Orvos Erzsébet: *Debrecen 1604-ben*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXX. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2005. 33–46.

DEBRECENI CÍVISEK NEMESLEVELEI

A Debrecen történetét vizsgáló munkák rendre megállapítják – tegyük hozzá, jogosan –, hogy a városi polgárjog a cívis számára többet ért a nemesi kiváltságoknál, hiszen előbbi kétségtelenül jóval nagyobb anyagi előnyökkel járt.¹ Ennek ellenére mégis megfigyelhető, hogy debreceni polgárok – köztük gyakran a város vezető tisztségviselői is – nemeslevelet igyekeztek szerezni, mert ennek révén, a város határain kívül a környező vármegyék területén nemesként, extraneus birtokon is gazdálkodhattak,² Bihar vármegyében elsősorban a Várad környéki és érmelléki szőlőhegyeken.³

Debrecen vezetői a mezővárosi rangra emelést követő évszázadokban sikerrel vívtak ki számos privilégiumot, amelyek révén nemcsak gazdasági előnyökhöz jutottak, hanem széleskörű önkormányzati szabadságot is szereztek. Utóbbiak közül témánk szempontjából a város terheinek közös viselésére és a bíraskodási jogkör szélesítésére irányuló kiváltságoknak van jelentőségük, amelyek elsősorban a nemesi jogok Debrecenben való gyakorlásának korlátozását célozták.

János Zsigmond 1561-ben kiadott diplomájában, figyelembe véve a debreceni magisztrátus kérését, a török pusztítások elől tömegesen a városba menekülő nemesek számára megparancsolja, hogy a városi polgárokhoz hasonlóan „*mind mindennemű fizetésben, más mindenféle közjóra tartozó szolgálat teljesítésében ...*

¹ Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564–1640 között*. Debrecen, 1902. 17. (továbbiakban Zoltai, 1902.); Herpay Gábor: *Nemes családok Debreczenben*. Debrecen, 1925. 3–4. (továbbiakban Herpay, 1925.); Balogh István Zoltai és Herpay nemesek iránti elfogultságától mentes, rövid áttekintésében elsősorban a városban lévő nemes kúriák, vagyis az egykori „kastélyhely” és a Tar Albert-féle – a későbbi Kardos-ház – kúria történetét vizsgálva érinti a nemesek debreceni helyzetét a 15–16. században. Balogh István: *Nemesek Debreczenben a XV–XVI. században*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* (továbbiakban HBMLÉk) XVII. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1990. 5–11. (továbbiakban Balogh, 1990.)

² Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Bp., 1988. 104. (továbbiakban Rácz, 1988.)

³ Bársony István: *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében*. In: *Szőlőtermelés és borkezelés*. Szerk. Orosz István és Papp Klára. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) Debrecen, 2009. 176–181.

egyenlő terheket vállalni és hordozni” kötelesek.⁴ Ezt Rudolf király 1599.⁵ és 1601. évi,⁶ valamint Báthory István 1582. évi oklevelében⁷ megerősíti. A király a rendelkezés figyelembe vételét a megyei hatóságok számára is kötelezővé tette. Báthory István pedig azzal egészítette ki, hogy a debreceni bíró hatáskörét a városban lakó nemesi jogállású személyekre is kiterjesztette.

Ezeket megelőzte János Zsigmond 1568-ban kiadott oklevele, amelyben a nemesek számára is kötelezővé tette *„bármely városlakó megkeresésére vagy perbeszólítására szokás szerint annak bírása és esküdt polgárai előtt megjelenni, a törvény elé állani, tőlük az ítéletet és igazságtételt elfogadni.”*⁸ Ezt Báthory Zsigmond Gyulafehérváron 1584. március 22-én kiadott diplomájában megerősítette.⁹ A fentebbi oklevelek rendelkezéseinek a magisztrátusi jegyzőkönyvek bejegyzései is megfelelnek, amelyek ugyanakkor arról is tanúskodnak – bár csak szórványos adatokkal – hogy az egyre gyakoribb török portyák elől a városba menekült nemesek Debrecenben is igyekeztek saját önkormányzatot kiépíteni.¹⁰ Ennek nyomaira utalnak az alábbi esetek:

Szekeres István Tasi János lefoglalt pénzét azzal a feltétellel adta vissza 1571-ben, hogy sem Tasi, sem ügyvédje nem fordul a *„debreceni nemes urak székéhez”*, hanem a *„mi ítélőszékünkön kész lesz a törvénynek engedni.”*¹¹

Ugyanebben az évben Géberjéni János a maga és Erős Péter személyében is tiltakozik amiatt, hogy Gálfi János a házát eladja, amit nekik 12 forint tartozás fejében részben lekötött, amely részt neki az *„itt lakozó nemesek bírása”* a házból ki-becsült.¹²

Három évvel később egy ügyben Besenyői Szabó Péter özvegyét a *„debreceni nemesek bírásának”* szülőanyjaként említik.¹³

A debreceni nemesek bírása kifejezés ezután nem fordul elő a forrásokban, 1593-ban egy nemesek és nem nemesek közti vitában pedig már azt olvashatjuk,

⁴ 1561. június 9. Gyulafehérvár. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) XV. 1. Mohács Utáni Oklevelek (továbbiakban MUO) 19. Közli Balogh István: Oklevelek a nemesek és Debrecen mezőváros viszonyához I. (1484–1570). In: *HBMLÉk* XVIII. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1991. 12–13. (továbbiakban Balogh, 1991.)

⁵ 1599. szeptember 8. Prága. HBML MUO 64.

⁶ 1601. március 10. Prága. Uo. 68.

⁷ 1582. október 22. Varsó. Uo. 35.

⁸ HBML MUO 23. Közli Balogh, 1991., 21–22.

⁹ HBML MUO 42.

¹⁰ Balogh, 1990., 6.

¹¹ HBML IV. A 1011/a. 3. k. 124. és Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai* (továbbiakban HBMLFk) 19. Ford. P. Szalay Emőke. Debrecen, 1989. 43.

¹² HBML IV. A 1011/a. 3. k. 174. és HBMLFk 19. 74.

¹³ HBML IV. A 1011/a. 3. k. 469. és HBMLFk 23. Ford. Balogh István. Debrecen, 1993. 40.

hogy a panaszos fél „*az említett nemes személyekkel szemben köteles a szokott módon Bihar vármegye bírói székén, a nem nemesek ellen pedig a debrecenin perelni.*”¹⁴ Úgy látszik tehát, ekkorra sikerült felszámolni a nemesi bírói széket a városban.

A fennmaradt forrásokból úgy tűnik, hogy a házmentesítések, exemptiok, amelyek pl. Váradon jelentős számban fordultak elő, Debrecenben nem terjedtek el, ami nyilván a városvezetés politikájának eredményeként könyvelhető el. A magisztrátusi jegyzőkönyvekben a vizsgált korszakban egyetlen házmentesítésre utaló bejegyzés található 1586-ból, amikor Káka János az apja, Szabó József Csapó utcai „*fundusát vagyis nemes telkét*”, amire az János Zsigmondtól nyert mentességet, eltiltja Duskás Sárától és neki ellentmond.¹⁵ Ekkoriban szerzi meg a város a „Kardos-féle ház”-at és tartozékát is, ami a középkor óta – a kastély egykori helyén kívül, amit teljes egészében 1609-ben szerez meg a város – gyakorlatilag az egyetlen nemesi kúria volt a városban.¹⁶

Debrecen és a nemesek közti küzdelem a város sikerét hozta, olyannyira, hogy Esterházy nádor 1663-ban egyszerűen megtiltotta nemesek és fegyveresek Debrecenbe való befogadását.¹⁷

Más utat járt be a közeli Várad városa, ahol a debrecenitől jóval nagyobb szabadságot élveztek a nemesek. A polgárok és nemesek közti konfliktusok megoldására 1603-ban tíz cikkben szabályozták a városba költözők – többek közt a nemesek – köztehvállalását, ház- és szőlőbirtoklását.¹⁸ Ezekre azért is tartom fontosnak kitérni, mivel a debreceni nemesek és polgárok ház- és szőlőbirtoklása jelentős volt Váradon, emellett összehasonlítási alapot is nyújt a debreceni viszonyokhoz.

A Váradon lakó nemeseknek a város védelmére, „*drabantok tartására bizonyos summa pénzt*” kell fizetniük, amit a vármegye tisztviselője vet ki és a nemesek hadnagya szed be (4. cikk). A városvédelemben a várkapitány és az előbb említett hadnagy vezetése alatt személyesen is kötelesek részt venni „*mígh az háború tart*” (5. cikk). A városbeliektől vett fundus után az adót meg kell fizetniük, ellenkező esetben a telket a város zálogba veheti, de a nemes személyét csak a vármegye törvényszéke előtt vonhatják felelősségre. Különbséget tesz viszont birtok dolgában, hiszen kimondja azt is, hogy a birtokosok birtokuk után a vármegyénél kereshetik igazukat, „*az kik penigh chak sessionatusok és nem exemptussok, azok az város byráia előtt perelleyenek*” (6. cikk). A város ugyanis lehetőséget nyújtott arra, hogy a beköltöző nemes akár nemestől, akár polgártól is vehessen házat,

¹⁴ HBML IV. A 1011/a. 4. k. 392. és HBMLFk 23. 32.

¹⁵ A kastély egykori telkén több házhelyet is kialakítottak, ahol csak nemes jogállásúak laktak. HBML IV. A 1011/a. 4. k. 69. és HBMLFk 25. Ford. P. Szalay Emőke. Debrecen, 1995. 81.

¹⁶ Zoltai, 1902. 16. és Balogh István: Oklevelek Debrecen város és a nemesek viszonyához (1587–1604) III. In. *HBMLÉk XXI.* Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 1994. 7–8.

¹⁷ HBML IV. A. 1011/a. 14. k. 259.

¹⁸ *Erdélyi Királyi Könyvek* (továbbiakban EKK). Szerk. Gyulai Éva. DVD-ROM. Bp., 2005. 7. k. 235–236.

vagyis akár nemesi kúriát, akár polgári házat, de a ház jogi állapota változatlan marad, hacsak az új tulajdonos nem szerez rá mentesítő adományt (7. artikulus). Azok a nemesek, akiknek a városban házuk van, de szőlőjük nincs a váradi hegyen, vagy fordítva, azok csak a város csapszéke után árulhatnak bort. Akiknek viszont házuk és szőlőjük is van, a polgárokhoz hasonlóan a város engedélyezi, hogy „*korchiomát tarthassanak, pénzen vett bort is kiárultathassanak és minden mercaturát házoknál executalthassanak*” (8. artikulus). A Váradra költöző nemes, vagy az itt lakó, ha nemeslevelet szerez és azt a vármegyén ki akarja hirdettetni, akkor azt csak a váradi bíró jelenlétében teheti meg (9. artikulus). Az utolsó pont pedig elrendeli, hogy az eddig nemesek és nem nemesek közti ügyek szálljanak le.¹⁹ Látható tehát, hogy Várad Debrecenhez képest jóval nagyobb szabadságot nyújtott a nemeseknek. Ezek a mentességek azonban a visszafoglalás és a megye újjászervezése után már nem éledtek fel újra.

A fentieket röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a 16. század második felétől a városvezetés egyértelműen a beköltöző nemesek jogainak csorbitására törekedett, még hozzá eredményesen, ugyanakkor saját érdekeit is szem előtt tartva harcolta ki pl. Bocskai fejedelemtől 1605-ben, hogy azoknak a debreceni armalistáknak ne kelljen személyesen felkelni, insurgálni, akiknek házuk van a városban, vagy hivatalt viselnek.²⁰ E folyamatba illeszthető be a magisztrátus azon törekvése, hogy nem engedélyezte a városban lakó nemesek összeírását sem Bihar, sem Szabolcs vármegye kérésére, ahogy erről adataink vannak a 17. század közepéről.²¹ Később is, 1742-ben hasonló megkeresésre nemcsak egyszerűen elutasították a kérést, hanem a derék cívisek három pontban rögzítették, hogyan fogják az összeírást megghiúsítani.²² A magisztrátus ugyanis attól tartott, hogyha számba veszik a nemeseket, akkor utóbb akár taksafizetésre is köteleznék őket, így viszont – a városi közterheket is figyelembe véve – kettős adóztatást kellett volna elszenvedniük. Ez az elgondolás valósult meg már az 1715. évi és 1720-ban megismételt országos összeírások véghezvitele során is: a pontatlan végrehajtással – természetesen nemcsak a nemesek érdekeit szem előtt tartva – az aránytalanul magas hozzájárulást igyekezett elkerülni a város.²³ Ezek után igen kedvezőtlenül hatott az 1723. évi VI. törvénycikk, amelynek 4. §-a lehetővé tette, hogy „*a czimeres nemesek, azok is, a kik a szabad királyi s bányavárosokban, véghelyeken, szabadalmas és nem szabadalmas mezővárosokban vagy az országban egyebütt tartózkodnak*” a megyék szükségleteinek megfelelően, azoknak háziadót fizessenek.²⁴ Mindez az osztrák

¹⁹ Uo. 235–236.

²⁰ HBML MUO 74.

²¹ HBML IV. A 1011/a. 14. k. 910., 929.

²² Uo. 37. k. 9–15.

²³ Balogh István: A város az újkori rendi államban. In: *Debrecen története 1693–1849* (továbbiakban Balogh, 1981.). II. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1981. 147–148.

²⁴ 1723:VI. tc. 4. §. *Corpus Juris Hungarici–Magyar Törvénytár*. A kiadványt a Corpus Juris Hungarici Milleniumi kiadása alapján szerkesztette: Pomogyi László CD-ROM. Bp., 2004.

örökösödési háború következtében elrendelt nemesi insurrectio során realizálódott, amennyiben mind Szabolcs,²⁵ mind Bihar vármegye igyekezett a debreceni nemeseket összeíratni,²⁶ miközben a 18. század első harmadának magisztrátusi jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a város országgyűlési követei hiába szorgalmazták többször is a városban élő armalista nemesek ügyének napirendre tűzését, azokat nem vették fel a rendek a sérelmek közé.²⁷ Annak ellenére, hogy a szakirodalom²⁸ úgy tudta, hogy a város sikerrel védte ki a fentebb említett összeírást, Bihar vármegye levéltárának iratai között mégis megtalálható a debreceni nemesek 1742. évi conscriptioja.²⁹

Az 1715. évi országos összeírás során 66 nemes családot (77 személy) jegyezték fel,³⁰ de ahogy azt fentebb láthattuk, ezen conscriptio adatai nem mérvadóak. Az 1742. évi insurrectionális összeírásban is mindössze 42 személy szerepel, köztük Domokos Márton főbíró is.³¹ Mintegy fél évszázad múlva, 1797-ben három kategóriában írták össze a nemeseket: (1.) akiknek Bihar megyében nemesi birtokuk van, (2.) akiknek nemesi birtokuk nincs, de adómentes szőlőjük van, végül (3.) akiknek csak polgári birtokuk van, vagy még az sem, csak egyszerűen a városban laknak és személyüket tekintve nemesek. A küldöttség előtt a magisztrátus felhívására megjelenő debreceniek közül az első csoportba 20, a másodikba 32, a harmadikba 99 személy, vagyis összesen 151 személy jelentkezett.³² Majd félszáz évvel később, 1844-ben Bihar vármegye biztosai Debrecenben 741 nemes személyt írtak össze.³³ Nyilván a nemesek emelkedő számának tudható be, hogy ekkorra újra napirendre került a nemesi önrendelkezés joga: 1833-ban a debreceni nemesek Bihar vármegyéhez fordultak, hogy számukra is engedélyezze – az 1810-ben megyei statútumban a községek számára már elrendelt³⁴ – nemesi hadnagyszék megalakítását, amit a megye azzal utasított vissza, hogy az éppen zajló országgyűlés egyébként is tárgyalja azok kötelező felállításának ügyét.³⁵

²⁵ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. A 1/b. 43. cs. 170.

²⁶ HBML IV. A 1011/a. 37. k. 10.

²⁷ HBML IV. A 1011/a. 29. k. 30–49. Debrecen részvételét, küzdelmeit az országgyűléseken részletesen elemzi Balogh, 1981. 149–155.

²⁸ Herpay, 1925. 7., Rácz, 1988. 85.

²⁹ HBML IV. A 12/a. 1. d. No. 6.

³⁰ HBML IV. A 1011/t. 3. k.

³¹ Uo. IV. A 12/a. 1. d. 5.

³² Uo. IV. A 1011/k. 274/1797. és Herpay, 1925. 10.

³³ HBML IV. A 4/c. 6. cs. sz. n.

³⁴ Uo. IV. A 12/a. 3. d. sz. n.

³⁵ Uo. IV. A 1/a. 140. k. 2636. sz.

CÍMERESLEVELEK

A debreceni nemesek zöme is a címereslevéllel nemességet szerzők közé tartozott, az alábbiakban két csoportban néhány egyházi (I.) és világi (II.) személy eredetiben is fennmaradt armálisát ismertetem. A címerek fotói a kötet végén található színes táblákon láthatóak.

I.

A nemeslevelet szerző városi polgárok között is jól elkülöníthető a református lelkészek és a kollégium professzorainak köre. Már a 17. század elejéről említhetnénk Hodászi (Pap) Lukácsot, aki 1585-től Báthory István udvari papja volt Ecseden, majd 1596-tól 1604-ig debreceni lelkész és esperes. 1604-ben püspöknek választották a tiszántúli egyházkerületben, 1607-től újra debreceni lelkész.³⁶ Az Erdélyi Királyi Könyvekben fennmaradt 1609. szeptember 13-án kapott címereslevelének szövege.³⁷ Három nap múlva mentesítést nyert – közelebbről meg nem jelölt – házára, telkére.³⁸ Özvegye még egy évtized múlva is számos adósságot próbált behajtani a debreceni bírák előtt.³⁹ A 17–18. században a kollégiumhoz szorosan kötődő értelmiség egyre gyakrabban szerzett nemeslevelet.⁴⁰

1. Martonfalvi Tóth György professzornak, aki előbb a váradi, majd a debreceni kollégium rektora volt, általa feleségének Nagy Katalinnak, gyermekeiknek, Zsigmondnak és Erzsébetnek I. Apafi Mihály adományozott armálist 1666. január 2-án Fogarason kelt oklevelével, amit ugyanott, ugyanezen év február 23-án, az erdélyi országgyűlésen hirdettek ki.⁴¹

A pergamen oklevelet⁴² a fejedelem, Bethlen János kancellár és Lugosi Ferenc titkár látta el aláírásával. A pecsétet a plicával együtt az idők során levágták. Az

³⁶ Szabadi István: Református egyházkormányzat a bécsi béke után. In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Szerk. Papp Klára–Jeney Tóth Annamária, Debrecen, 2006. 210. és Visky István: Szilvásújfalvi Imre pere. A 17. századi váradi református egyházkormányzati reformmozgalom története. = *Várad*, 3. 2004. 3. sz. 20.

³⁷ EKK 9. k. 287–288.

³⁸ EKK 9. k. 289–290.

³⁹ HBML IV. A 1011/a. 8. k. 74. és HBMLFk 38. Ford. P. Szalay Emőke és Szendiné Orvos Erzsébet. Debrecen, 2007. 138.

⁴⁰ Szálkai Tamás: *Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományaiból*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2009. 25–26. (továbbiakban Szálkai, 2009.)

⁴¹ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára (továbbiakban DRKNkK) R 1313. Közli Zoltai Lajos: Martonfalvi Tóth György címerlevele 1666-ból. = *Turul*, 21. 1903. 135–137. Újabbán ld. Szálkai, 2009. 106–107.

⁴² Az oklevél (magasság x szélesség/plicatura/címer magassága x szélessége) méretei: 465x660/ – /92x78 mm.

armális papírra készült másolata⁴³ többek közt a címerszerző doktori oklevelével együtt – amelyre a család genealógiáját is felrajzolták – szintén fennmaradt.⁴⁴ Az oklevelet a felső szélén és kétoldalt növényi indák díszítik. A címerkeret arany-kék-vörös színű, ezen belül hermelinmintás halványlila címerszőnyeg terül el, amelyre a címert festették, amit az oklevél így ír le: „*álló katonai pajzs, égszínkék színű, melynek mezejében vagy udvarában fél férfialak, palástos, fedett fővel, mintegy gondolkodva, egyaránt írva kiemelkedik, bal kezével maga előtt könyvet, jobb-
jában pedig író tollat tartva látható.*”⁴⁵ Sisakdísz nincs, helyette a magyar Szent Koronára emlékeztető zárt korona fedi a sisakot. A szövegben különböző színűnek mondott, sátorszerűen kiképzett sisaktakarók mindkét oldalon vörös-kék-arany-ezüst színűek. (1. kép).

2. Az Erdőteleki család Somlyón, 1692. szeptember 15-én adott manumissziós levelet Szilágyi Tönkö Márton – a debreceni kollégium „*érdemes professora*” – részére, kölcei Kende Gábor és Biális Ferenc somlyai főkapitány közbenjárására, figyelembe véve, hogy Szilágyi „*már 16 esztendőők forgása alatt a debreczeni hires collegiumban való istenes és hűséges forgolódása által, az Isten anyaszentegyházának belső építésére sok hasznos és tudós férfiakat nevelt.*”⁴⁶ Belefoglalták azt is a levélbe, hogy „*szabadságába is legyen ő kegyelmének az armálisnak római császár kegyelmes urunk öfelségétől való extrahálása*”, amire néhány év múlva sor is került. A professzor, általa felesége, Faragó Erzsébet és fiaik (Sámuel, István és Márton) részére I. Lipót adományozott címereslevelet 1698. május 1-én Bécsben, amit a következő évben a segesvári országgyűlésen hirdettek ki.⁴⁷

A pergamen oklevelet⁴⁸ I. Lipót és Szentkereszti András hitelesítette aláírásával, rajta alul vörös-kék-arany-sárga zsinóron fatokba nyomott, felül hiányos pecsét függ. Széles arany kerettel övezett, szalagokkal díszített lila mezőn elhelyezkedő, ovális zöld babérkoszorúval körülvett széles peremű damaszkolt lila szőnyegre festették a címert, ami: „*égszínkék katonai pajzs, melynek alján zöld domb emelkedik, ezen egész emberalak fekete egyházi ruhába öltözve, bal kezében botot, jobb-
jában pedig nyitott könyvet tartani látszik. A pajzsra katonai sisak van helyezve, amit gyöngyökkel és ékkövekkel szépen díszített királyi korona fed be, ebből másik, a lentihez mindenben hasonló férfi, ám bal kezében virágot tartva, jobbát prédikáláshoz felemelve látható. A sisak ormáról sisaktakarók vagy foszlányok, innen sár-*

⁴³ DRKNkK R 807.

⁴⁴ Uo. R 1312.

⁴⁵ „*Scutum videlicet militare erectum coelestini coloris in cuius campo sive area homo quidam dimidius palliatus, capite velato crinitus quasi meditabundus et scribenti similis emergere manuum sinistram librum quendam coram se dextra vero calamum scriptorium tenere conspicitur.*”

⁴⁶ HBML IV. A. 1/a. 1. 91–92.

⁴⁷ DRKNkK R 641/5.

⁴⁸ Méretei: 715x680/135/120x95 mm.

ga és sötétkék, onnan pedig fehér és vörös, a pajzs széleit szelíden körülfolyják és a pajzsot illően díszítik.”⁴⁹

A keret heraldikai jobb felső sarkába Magyarország (tükrözött) kiscímerét festették, a másik háromban az erdélyi három nemzetet szimbolizáló pajzsok: (balra fent) a székelység, lent jobbra a magyarok és balra a szászok címerei láthatóak. A babérkoszorú tetején zárt korona alatt arany pajzsban az oklevél kiadójának kétfejű sas mellére helyezett pólyás címere látható. (2. kép).

II.

Csorba László az első debreceni főbíró, akiről tudjuk, hogy címereslevéllel szerzett nemességet. A nevezett főbíró, valamint fiai, István, János és Péter részére 1583. április 28-án adományozott armálist I. Rudolf, amit Bihar vármegye törvényszékén hirdettek ki, ugyanezen év november 24-én.⁵⁰ A debreceni kalmárok és tisztviselők közül példaképp az alábbiak címeresleveleit mutatom be:

1. A nemesnek írt⁵¹ Debreceni Foris (Foriis de Debreczen) Ambrusnak 1580. szeptember 15-én Báthory István címereslevelet adományozott.⁵²

A nemeslevelet a fejedelem és Berzeviczy Márton erdélyi kancellár látta el aláírásával,⁵³ az armális függőpecsétje mára elveszett. Keret nélkül megfestett, kissé elnagyolt és elmosódott a címerkép, amit az oklevél így ír le: *„háromszögletű pajzs égszínkék színben, ennek alsó részére buján tenyésző borostyánnal körülövezve magas hegyet festettek, melynek csúcsán páncélos férfi áll, jobbujában kivont kardot, balujában pedig emberi fejet fog. A pajzs felett katonai sisak van, királyi koronával ékített, ebből az előbbihez mindenben hasonló fél férfi[alak] emelkedik ki. A pajzsot mindkét oldalról szalagok, részben fehér, részben égszínkék színben a sisak tetejéről leereszkedve, nagyon szépen díszítik.*”⁵⁴

⁴⁹ „Scutum videlicet militare coelestini coloris erectum, cujus fundo viridis cespes occupat in quo homo integer nigro habitu ecclesiastico indutus sinistra manu fulcrum dextra vero librum quendam apertum tenere visitur. Supra scutum galea militaris est posita quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter exornatum, ex quo alter homo alias inferiori per omnia similis manu tamen sinistri flores tenere, dextra vero elevata sursum indigitare cernitur. Ex cono galeae laciniis seu lemniscis hinc flavis et coeruleis illinc vero candidis et rubris in scuti extremitates placide se se diffundentibus illudque apprime exornantibus.”

⁵⁰ Az eredeti oklevél a Déri Múzeum felújítása miatt a tanulmány írásakor nem volt kutatható. Adatait közli Herpay, 1925. 30.

⁵¹ Az oklevélben később mégis az „e statu et conditione ignobili” kifejezés szerepel.

⁵² HBML MUO 34. Az oklevél hátoldalán fekete tintával elmosódott szöveg és az 1580. évszám látszik.

⁵³ Méretei: 450x565/119/140x130 mm.

⁵⁴ „Scutum videlicet triangulare coelestini coloris in cuius imo parte rupes praealta hedera luxuriante circumfusa depingitur, eius vertici homo armatus insistit, qui dextera strictum ensem, sinistra vero caput humanae complectitur. Supra scutum galea est militaris, diademate regio insignita, ex quo dimidiatus homo priori per omnia similis emergit. Scutum utrinque lemnisci partim albi, partim coelestini coloris, ex summitate galeae descendentes haud indecore exornant.”

A kopottsága miatt nehezen elemezhető festmény kevésbé kvalitásos mester műve, amelyről így is megállapítható, hogy keletkezési idejének szokásos hadi vi-seletét ábrázolja, szembe-tűnő pl. a csúcsba futó huszársisak ábrázolása (ld. fen-tebb), ám részletesebb elemzésre alkalmatlan. (3. kép). A címerszerző debreceni kalmár a magisztrátusi jegyzőkönyvekben többször is szerepel.⁵⁵ Foris leszárna-zottjai az 1797. évi nemesi összeírás szerint még mindig debreceni lakosok (házuk a Csapó utcán), Foris Ferencet 1847-ben szintén a Csapó utcán veszik fel a debre-ceni nemesek névsorába.⁵⁶ Extraneus birtokaik voltak Bihar vármegyében, ahol a birtokosok között írták őket össze.⁵⁷

2. Báthory Gábor Debreceni Bacsó (Bachyo de Debreczen) János, általa felesége Kalmár Erzsébet és fiai János, István, Gáspár részére nemességet és címert adomá-nyozott 1608. június 23-án Gyulafehérváron kelt oklevelével, amelyet 1608-ban, Bihar vármegye Váradon megtartott közgyűlésén hirdettek ki.⁵⁸ Az erősen meg-rongálódott oklevél hiteles másolata is fennmaradt, ami nagy segítséget jelent a szöveg rekonstruálásában.⁵⁹

A pergamen oklevélre⁶⁰ Báthory Gábor és Kendi István kancellár hitelesítő alá-írása került. Az armális elveszett függőpecsétjére ma csak vörös-kék-arany zsinórja emlékeztet. Arany keretben damaszkolt lila szőnyegre megtört ívű zöld babérko-szorú által övezett damaszkolt zöld mezőt festettek. Erre helyezték a címert, amit a szöveg így ír le: *„katonai pajzs égszínkéék színben, melynek mezejében vagyis udva-rában saját természetes színében megfestett oroszlán, két hátsó lábán állva, mellső jobb lábával pedig tudniillik aratósarlót fogni, bal hónalja alatt érett búzakévé-t tartani látszik. A pajzson zárt katonai sisak, melynek tetejére ékkövekkel és gyön-gyökkel díszített királyi korona van helyezve; ebből ismét oroszlán emelkedik ki, jobbjában hasonlóképp sarlót aratáshoz, bal lábában pedig maréknyi búzát tartani látszik. A sisak ormáról pedig innen arany és vörös, onnan ezüst és sárga szalagok vagyis foszlányok hullanak alá, amelyek a pajzs szélét vagyis oldalát szépen körül-veszik és díszítik.”*⁶¹ A címerkép egyértelműen a mezőgazdasági tevékenységnek a debreceni mezővárosi polgár életében betöltött fontos szerepét szimbolizálja. (4. kép).

⁵⁵ HBML IV. A 1011/a. 3. k. 4., 21., 27. és HBMLFk 18. Ford. P. Szalay Emőke. Debrecen, 1988. 11., 21., 25.

⁵⁶ Herpay, 1925. 37.

⁵⁷ HBML IV. A 12/a. 2. d. 25.

⁵⁸ Uo. MUO 88. Újabban ld. Szálkai, 2009. 54–55.

⁵⁹ Az oklevél másolata kétrét hajtott papíron egy hozzáfűzött pótlappal MUO 87. jelzet alatt található. Mérete 230x370 mm.

⁶⁰ Méretei: 595x670/145/110x100 mm.

⁶¹ „Scutum videlicet militare caelestini coloris, in cujus campo sive area leo integer naturali suo co-lore depictus posterioribus duobus innixus anteriore vero pedibus dextro videlicet falcem messo-riam tenere sub axillaque sinistra fasciculum maturati tritici habere visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita quam contegit corona regia gemmis unionibusque decenter exposita, un-

Az oklevél szövege ugyan nem említi, de a címerszerző Bacsó János debreceni polgár⁶² és esküdt, aki 1619-ben a város szenátorai között szerepel,⁶³ emellett 1627-ben pl. Debrecen régi szabadsága megvédése ügyében is képviseli a várost.⁶⁴ 1631-ben a váradelőhegyi Kaszás-hegyen említik a váradi provizor mellett fekvő szőlőjét, amelyet a másik oldalon Bihari Barmos Jánosé határolt.⁶⁵

3. Debreceni Csongrádi (Czongradi de Debreczen) János és leánya Zsuzsanna címereslevelét 1609. július 22-én Bécsben II. Mátyás adományozta.⁶⁶ Az oklevélről hiányzik a kihirdetési záradék.

A szélein gazdag növényi ornamentikával megfestett armálist⁶⁷ II. Mátyás és Nagymihályi Ferenc hitelesítette aláírásával. Zöld zsinóron függő pecsétje 1936-ban – bár már leszakadva – még megvolt, mára azonban elveszett.⁶⁸

A címer arany keretén belül két női torzóval díszített oszlop, följük zöld sátort festettek, melynek széleit két szárnyas angyal tartja. Ezen belül zöld ovális babérkoszorú által övezett damaszkolt kék szőnyeg látható. Sajnos a szöveg a címerleírásnál olvashatatlanságig elmosódott. A befestett címer kékkel és vörössel vágott: felül, növekvő egyszarvú felemelt mellsőjében egyenes pallost tart, alul pedig három hullámos ezüst pólya látható. A pajzson rostélyos sisak nyugszik, melyet jobbról vörös-ezüst, balról kék-arany sisaktakarók díszítenek, míg sisakdíszként az unikornis ismétlődik. A keret sarkaiban: felül jobbra Magyarország, balra Csehország, alul jobbra Ausztria pólyás, balra Alsó-Ausztria címere látszik. (5. kép). Reszegi Lajos úgy tudta, hogy a család leszármazottai a 18. században a Bács megyei Pacséron éltek.⁶⁹

4. II. Mátyás Goda Benedek, általa felesége Margit, valamint fiaik, Boldizsár, Gáspár és Miklós részére 1618. március 5-én Bécsben címereslevelet adományozott, amit 1622-ben Váradon, Bihar vármegye közgyűlése előtt hirdettek ki.⁷⁰

de rursus leo medius exurgere dextro falcem similiter messoriam sinistro vero pedibus manipulo tritici servare cernitur. Ex cono autem galeae teniae sive lemnisci hinc aurei et rubei, illinc vero argentei et flavi coloris defluentes oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.”

⁶² EKK 29. k. 667–677.

⁶³ EKK 12. k. 160b.

⁶⁴ EKK 14. k. 64.

⁶⁵ EKK 18. k. 88a. Bihari Barmos János nemeslevele is fennmaradt a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. Bocskai István adományozta 1605. november 29-én Korponán. HBML MUO 77.

⁶⁶ Uo. 93. Régi jelzet: Bihar m. lt. 51/X.-1929.

⁶⁷ Méretei: 570x700/125/118x105 mm.

⁶⁸ Reszegi Lajos: Bihar vármegye levéltárának eredeti címeres nemeslevelei. = *Magyar Családtörténeti Szemle*, 2. 1936. 8–9. sz. 6.

⁶⁹ Uo. 9.

⁷⁰ HBML MUO 102. Régi jelzet 51/LVI-1929. 123.

Az oklevelet⁷¹ II. Mátyás király, Lépes Bálint nyitrai püspök és Ferenczffy Lőrinc titkár írta alá, egykori függőpecsétje mára elveszett. Az armális kihirdetéséről szóló bizonyító oklevél Bihar vármegye megmaradt közgyűlési iratsorozatának legrégebbi darabja (rajta a vármegye jelenleg ismert legrégebbi, feliratos pecsétje látható).⁷² Ebből derül ki, hogy Goda Benedek debreceni lakos volt, a címereslevélben ez nem szerepel. A címer arany keretén belül architektonikus fülke sarkaiban felül jobbra Magyarország, balra Csehország, alul jobbra Dalmácia, balra Horvátország címere látható. A kupola alatt damaszkolt zöld szőnyeg látható, ezen helyezkedik el a szövegben is leírt címer: „*álló katonai pajzs oldalról húzott sárga színű vonallal vörös és fehér színre osztva. A vörös mezőben felül virágzó liliom, a felső fehérben pedig vörös rózsza látható. A pajzsot zárt katonai sisak borítja királyi koronával, közepén ifjú oroszlán vörös rózsaszálát tartva illően díszíti. A sisak tetejéről vagyis ormáról jobbról vörös és ezüst, balról égszínkék és arany takarók vagyis foszlányok a pajzs oldalaira hullva könnyedén és illően díszítik.*”⁷³ (6. kép).

Goda Boldizsár és fia István 1724-ben, 1731-ben, 1757-ben Sámsonban nemessegigazolás céljából bemutatta az armalist.⁷⁴ A népes család későbbi leszármazottjai ugyanitt taksafizető nemesek a 18. század második felében: 1759-ben Boldizsár, Gáspár, István, Pál, valamint János;⁷⁵ 1769-ben ifjabb és idősebb István, másik István, ifjabb és idősebb János, valamint Pál;⁷⁶ 1775/76-ban pedig már csak a három Istvánt és a két Jánost írták össze.⁷⁷ 1792-ben, 1816-ban és 1822-ben sikertelenül indítottak nemesi pert a tisztí ügyész ellen.⁷⁸

5. Váradi Könyves, másképp Tóth (Könyves alias Thot de Warad) Mihály (I.) és felesége nemességét I. Lipót 1697. január 13-án Bécsben adományozott oklevélével megújítja, amit 1698. április 11-én Közép-Szolnok megyének a görcsöni kastélyban megtartott közgyűlésén ki is hirdettek. Az oklevél sajnos nagyon rossz állapotban maradt fenn, szövege mára nagyrészt lekopott, a töredékekből azonban mégis megállapítható, hogy a család eredeti nemeslevelét Kolozsmonostoron adományozta Rákóczi Zsigmond fejedelem, mivel a címerszerző a kancellária titkára

⁷¹ Méretei: 520x700/85/120x100 mm.

⁷² HBML IV. A 1/b. 1. d. 1.

⁷³ „Scutum videlicet militare erectum lamina colore oblique ducta in rubrum et album campos divisum supra ... campum lilii florum supra album vero rubra rosa cernitur. Scuto incumbentem galeam militarem clausam regio diademate medium leonem fruticem rubrae rosae tenentem profereunte ornatam. A summitate sive cono galeae laciniis seu lemniscis dextris rubris et argenteis, sinistris coelestinis et aureis in scuti oram fluitantibus illudque decenter exornantibus.”

⁷⁴ HBML IV. A 1/j. 1. k. 207., 944., 1572.

⁷⁵ Uo. IV. A 12/a. 1. d. No. 11. 64.

⁷⁶ Uo. No. 16. 5.

⁷⁷ Uo. No. 20. 3.

⁷⁸ HBML IV. A 6/e. 8. cs. 213. 1–10., Uo. 11. cs. 399. 4–12.

volt.⁷⁹ Innen származik a „Könyves” név is, bár a leszármazottak között utóbb több könyvkötő is akadt.⁸⁰

Armálisukat⁸¹ I. Lipót király, Kálnoki Sámuel és Szentkereszti András hitelesítette aláírásával. Pecsétje vörös-sárga-fehér-kék zsinóron függő esztergált fatokba nyomott, mára megtöredezett vörös viaszból készült. Zölddel keretezett halványlila kárpit sarkaiban a magyar kiscímer és Erdély címerének elemei jelennek meg külön pajzsokon: felül jobbra a székelyek (Nap, Hold), balra Magyarország, lent jobbra az erdélyi magyarok (sas), balra a szászok címere (hét bástya) látható. Felül középre a császári kétféjú sast festették. A befestett címer: álló katonai pajzs kék mezejében zöld talajon könyöklő vörösruhás kar kezében bárdot tart, úgy, hogy a bárd éle a kar felé fordulva látható. A rostélyos sisakot jobbról kék és arany, balról vörös és ezüst sisaktakarók veszik körül, a sisakkorona tetején a sisakdísz: könyöklő vörösbe ruházott emberi kar markában a lentihez hasonló bárdot tartja. (7. kép).

Az armálissal a Fugyivásárhelyen élő Mihály és fiai, másik Mihály, Sándor, valamint Benjámin nemességét 1761-ben igazolta.⁸² A család debreceni ágából származott az a Könyves Tóth Mihály, aki Debrecen népszerű szónoka volt, s 1849-ben lelkesítő beszédei és cikkei miatt az olműci várbörtönben is raboskodott.⁸³ A Debrecen főterén álló Kossuth szobor nyugati szoborcsoportjában az ő alakját is megörökítették.⁸⁴

6. Lévai István, általa felesége Kis Sára, és testvérei János, valamint Pál 1701. május 5-én Bécsben I. Lipóttól kapott címereslevelet, amelyet 1701. október 11-én hirdettek ki Bihar vármegye Váradon megtartott közgyűlésén.⁸⁵

Az armálist⁸⁶ I. Lipót, valamint Mattyasovszky László nyitrai püspök hitelesítette kézjegyével. Fatokba nyomott teljesen ép vörös viaszpecsétje vörös-sárga-kék-fehér zsinóron függ. Arany keretben sötétlila kárpiton ovális zöld babérkoszorú által körülölelt damaszolt világoslila szőnyegen helyezkedik el a címer, amit az ok-

⁷⁹ Uo. MUO 233.

⁸⁰ Bényei Miklós: „...Papi hivatását a kor igényeihez méltóan felfogva...” In: *HBMLÉk* XV. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1988. 45.

⁸¹ Méretei: 612x716/107/96x82 mm.

⁸² HBML IV. A 1/j. 2. k. 172.

⁸³ Balogh István: A szabadságharc küzdelmes hónapjaiban. In: *Debrecen története*, 1981. 482–483.

⁸⁴ A szobor történetéről is az egyik leszármazott, szintén Mihály (V.) tudósított. Könyves Tóth Mihály: Kossuth szobrunk története. In: *Debreceni Képes Kalendárium* (továbbiakban DKK) 1911. 38–41., Révész Imre: Veres vonalak egy ócska könyvben (K. Tóth Mihály). Uo. 1924. 19–21., Uő: Könyves Tóth Mihály lelkipásztor levele olműci rabságából Dr. Kain Albert debreceni orvoshoz. Uo. 1947. 46–50.

⁸⁵ HBML MUO 264. Régi jelzet: „Debreczen Szab. Kir. Város Museuma” Ltsz. 146/1944. Hátlapján fekete tintával „Lévai István nemesi levele. Nagybakay Antal aj[ándékozta].”

⁸⁶ Méretei: 590x730/100/138x114 mm.

levél szövege így ír le: „*álló katonai pajzs, közepén két részre osztott, melynek bal oldalát vörös terület és fehér rózsák foglalják el, a jobb oldali égszínkék színű, azonkívül alakjában hasonló rész alját pedig széles zöld mező foglalja el, felette természetesen ábrázolt vörhenyes oroszlán szétterpesztett hátsó lábain állva, kétágú farka a háta felé kinyújtva, szája nyitva, vöröslő nyelve kinyújtva, kiterjesztett mellső lábait támadásra kinyújtva a pajzs jobb oldala felé fordulva látható. Végül a pajzsra rostélyos vagy nyílt katonai sisak támaszkodik királyi koronával, ebből kiterjesztett két fekete sasszárny emelkedve szépen díszíti. A sisak tetejéről vagy csúcsáról innen sárga és tengerkék, onnan fehér és vörös sisaktakarók vagy szalagok omlanak alá, amelyek a pajzs széleit szelíden körülfolyják és a pajzsot szépen és megfelelően díszítik.*” (8. kép).⁸⁷

Régi debreceni nemes család, tagjai több városi pozíciót is viseltek, az oklevélben szereplő István debreceni főjegyző volt, 1715-ben az országos összeírás debreceni végrehajtásában is közreműködött.⁸⁸ Címerüket később pecsétjükön is alkalmazták.⁸⁹

7. Szeremley Mihály, fia György, kisebbik fia István, leányai Judit és Mária részére 1702. március 8-án Bécsben I. Lipót címereslevelet adományozott, amit a Királyi Könyvekbe is bejegyezték.⁹⁰ Nemességüket 1702. szeptember 6-án Szombathelyen Vas vármegye közgyűlése hirdette ki.⁹¹

Oklevelüket⁹² I. Lipót és Mattyasovszky László nyitrai püspök, valamint Somogyi Ferenc írta alá, fatokba nyomott teljesen ép vörös viaszpecsétje vörös-sárga-kék-fehér zsinóron függ. Arannyal keretezett damaszkolt lila kárpitra ovális zöld babérkoszorú által övezett – szintén damaszkolt – világoslila szőnyeget festettek. A keret sarkaiban felül jobbra Magyarország, balra Csehország, lent jobbra Horvátország, balra Dalmácia, fent középen az oklevélkiadó ovális pajzsba foglalt címerei

⁸⁷ „Scutum videlicet militare erectum bifariam diametraliter divisum cuius sinistram rubrei coloris terra candidae rosae occupare, dextrum vero caelestini coloris partes caeteroquin in ipsa figura consimiles fundum illius viridi latipatenti campo inter occupante super quem integer fulvus leo naturaliter effigiatus et varicatis posterioribus pedibus caudaeque bifurcata ad tergum elevata ore hiant, linguaeque rubicunda exerta erecte stare, extensisque anterioribus pedibus ad rapiendum protensus inque dextram scuti partem conversus esse cernitur. Scuto demum incumbentem galeam militarem craticulatam sive apertam regio diademate, ex eoque expansa binae nigrae aquilinae alae eminere proferente ornatam. A summitate vero sive cono galeae laciniis seu lemniscis hinc flavis et caeruleis illinc vero candidis et rubris in scuti extremitates sese placide diffundentibus illudque ipsum decenter ac venuste exornantibus.”

⁸⁸ Herpay, 1925. 51.

⁸⁹ Lévy Sámuel városi esküdt végrendelete. HBML IV. A 1011/z. 1550.

⁹⁰ *Libri regii. Királyi könyvek. 1527–1918* (továbbiakban LR). Közreadja a Magyar Országos Levéltár. Bp., 2006. DVD-ROM. XXV. k. 513.

⁹¹ HBML MUO 211. Régi jelzet: „Debreczen Szab. Kir. Város Déri Muzeuma” Ltsz. 395/1948.

⁹² Méretei: 600x710/100/128x110 mm.

látszanak. Az oklevél leírása szerint a címer: „*álló katonai pajzs, égszínkéék színű, melynek alját szélesebb zöld mező foglalja el, felette természetesen ábrázolt griff, szétterpesztett hátsó lábakkal, farka a hátára visszahajolva, kiterjesztett szárnyakkal, csőre kitátva és vöröslő nyelve kinyújtva, mellső bal lábát pedig támadón fel-emeli, jobbában pedig babérkoszorút tartva, a pajzs jobb oldala felé fordulva látható. Végül a pajzsra rostélyos vagy nyílt katonai sisak támaszkodik királyi koronával, hasonlóképp derékből emelkedő griff, az előbbihez mindenben hasonló, szépen díszíti. A sisak tetejéről vagy csúcsáról innen sárga és tengerkék, onnan fehér és vörös sisaktakarók vagy szalagok omlanak alá, amelyek a pajzs széleit szelíden körülfoltyják és a pajzsot szépen és megfelelően díszítik.*” (9. kép)⁹³

A Szeremley, másképp Császár család történetét már korábban részletesen megírták.⁹⁴ Szeremley Sándor városi kancellistaként tűnik fel Debrecenben 1739-ben.⁹⁵ Szeremley Sámuel, általa az első házasságából származó Gábor, Zsuzsánna és a másodikból György, valamint Zsófia nemességét Mária Terézia 1759. december 28-án Bécsben megújította, egyúttal címerük alapszínét skarlátvörösre változtatta.⁹⁶ Nevezett Sámuel a város leggazdagabb kereskedőjeként első szenátor, emellett széles műveltségű jogász volt, korábban városi jegyző is,⁹⁷ életrajzát már 1771-ben megírták.⁹⁸

8. Borbély Pál és felesége Balyik Erzsébet, valamint gyermekeik Erzsébet, Anna, továbbá testvére Borbély János és felesége Komáromi (Comaromi) Judit részére 1717. május 11-én Bécsben III. Károly adományozott címereslevelet, amit 1717. június 10-én Bihar vármegye Diószegen megtartott közgyűlésén hirdettek ki.⁹⁹ Az armális szövegében is említett manumissziós levél – amit az abonyi Balogh familia eszközölt – másolatban fennmaradt.¹⁰⁰

⁹³ „Scutum videlicet militare erectum caelestini coloris, fundum illius viridi latepatientiori campo interoccupante super quo gryphus naturaliter effigiatus, divaricatis posterioribus pedibus, caudaque a tergo deflexa expansis alis, rostro aperto linguaque rubicunda exerta anteriorum vero pedum sinistro quidem ad rapiendum protenso dextro autem laureum sarta gestare ac in dextram scuti oram conversus esse cernitur. Scuto demum incumbentem galeam militarem craticulatam sive apertam regio diademate pariter gryphum ingvinetenus eminentem caeteroquin inferiori per omnia similem proferente ornatam. A summitate vero sive cono galeae laciniis seu lemniscis hinc flavis et caeruleis illinc vero candidis et rubris in scuti extremitates se se placide diffundentibus, illudque ipsum decenter ac venuste exornantibus.”

⁹⁴ Nagybakay [Rickl] Antal: *Egy barokk-kori debreceni főbíró élete. Szeremley Sámuel a Nemes Kalmári Társaság tagja és családja*. Debrecen, 1942.

⁹⁵ Herpay, 1925. 71.

⁹⁶ LR XLV. k. 283–286.

⁹⁷ G. Szabó Botond: Maróthi György pedagógiai javaslatai és a debreceni kortársak. 150 éve hunyt el a magyar pedagógiatörténet fényes csillaga. = *Confessio*, 19. 1995. 1. sz. 55–63.

⁹⁸ Piskárosi Szilágyi Sámuel: Szeremley Sámuel életrajza. 1771. DRKNkK R 607.

⁹⁹ HBML MUO 265. Régi jelzet: Ltsz. 105/1944.

¹⁰⁰ A másolat szövegét Osváth Lajos levéltáros készítette. Uo. IV. A. 12/b. 3. cs. sz. n. Szövegét az armálisra való utalás nélkül közli Rácz, 1988. 222.

Armálisukat¹⁰¹ III. Károly hitelesítette aláírásával. Az oklevélen vörös-kék-sárga-fehér zsinóron lévő fatokba nyomott teljesen ép vörös viaszpecsét függ.

Arany keretben sötét kékeslila alapon ovális zöld babérkoszorúval körülölelt damaszkolt lila kárpitra helyezték a címert. A Borbély fivérek címerét a szöveg a következőképp írja le: *„álló katonai pajzs, kétfelé – erről égszínkékre, a másik rész pedig fehér színűre – osztva, melyek alját kis zöldellő domb foglalja el, a jobb oldaliban egész farkas természetes színében lefestve, szétvetett hátsó lábakkal, háta fölé emelt farokkal, nyitott szájjal, vöröslő nyelvvel egyenesen áll, mellső bal lábát támadásra nyújtja, jobbjában pedig három aranyló búzakalászt szorít és így a pajzs jobb oldala felé fordulva látható. A bal oldali dombocskán egészalakos seregély, hasonlóképp természetes színében ábrázolva, érett szőlőfürtöt a csőrében tartva és szintén a pajzs jobb oldala felé fordulva szemlélhető. A pajzsra rostélyos katonai sisak támaszkodik, amit ékkövekkel és gyöngyökkel szépen díszített királyi korona fed, ebből fehér galamb, csőrében két zöld olajágot tartva állni látható. A sisak ormáról, vagy tetejéről szépen lehulló különböző színű szalagok vagy foszlányok láthatóak.”* (10. kép)¹⁰²

A Borbély testvérek anyjuk révén kerültek Debrecenbe. Mészáros Annát Kőrösi Borbély Pál halála után a debreceni kalmár Barak Mihály vette nőül, majd megözyegyülve, a város leggazdagabb polgára, Bátori Szabó András felesége lett.¹⁰³ Ennek köszönhetően kőből faragott, teljes alakos síremléke ma a Kistemplom tornya alatt megnyitott bejárati portálban látható, Szabó Andráséval együtt, annak tiszteletére, hogy a templomot Bátori Szabó végakarata folytán az egyházra szálló vagyonrészről kezdték el építeni.¹⁰⁴ Mészáros Annának két utóbbi házasságából nem született gyermeke, viszont az elsőből származó két fiának óriási vagyont juttatott, mivel halála előtt új végrendeletet íratott Szabó Andrással. Emiatt hosszú per keletkezett Bátori Szabó első, elhalálozott nejének vérrokonai és a második feleség fiai

¹⁰¹ Méretei: 645x675/125/110x80 mm.

¹⁰² „Scutum videlicet militare erectum bifartum divisiliter ex ima vero coelestini, ex altero vero partibus candidi coloris quarum fundum colliculi virentes occupant, in dextro quidem lupus integer naturali suo colore depictus divaricatis posterioribus pedibus, caudaque ad tergum reflexa, et ore hianti, lingua rubicunda erectus stare, anteriorum pedum sinistro ad rapiendum protenso, dextro vero tres flavescentes tritici spicas comprehendere, et sic ad dextram scuti partem conversus esse cernitur. In sinistro vero colliculo sturnus integer, naturali pariter effigiatus colore, botrum maturum, rostro tenere et in dextram similiter scuti partem conversus conspicitur. Scuto incumbit galea militaris craticulata quam contegit diadema regium gemmis atque unionibus decenter redimitum, in quo columba candida, rostro duos virides olivae ramos tenens consistere visitur. A summitate vero, seu cono galeae laciniae sive lemnisci diversi coloribus genuinis illustrata conspiciuntur.”

¹⁰³ DRKNkK R 67. 6.

¹⁰⁴ Bákay Antal: Báthori Szabó András kereskedő polgár a Kistemplom nagy alapítója. DKK 1935. 95–98.

(majd utóbb leszármazottai) között. Az évtizedekig elhúzódó per végén a fondorlattal megszerzett vagyon nagy részét vissza kellett szolgáltatni.¹⁰⁵

ÖSSZEGZÉS

A város ugyan mindig lakosságszámának gyarapítására törekedett, például szökött jobbágyok befogadásával és a visszaszolgáltatásuk megakadályozásával, ahogy erre 1405-től kezdve számos privilégiumlevél is utal, a nemesekkel szemben kevésbé volt nyitott, a polgárjogért folyamodóknak alá kellett vetniük magukat a városi szokásoknak. Évszázados küzdelemben végül – időlegesen – sikerült a városnak felülkerekednie azon nemesekkel szemben, akik ki akarták vonni magukat a városi közterhek viselése alól és saját önkormányzat kiépítésére törekedtek. Ugyanakkor a városi – világi és egyházi – elit maga is törekedett személyes nemesi kiváltságokat szerezni, amelyek révén a szomszédos vármegyékben további gazdasági előnyökhöz jutottak. Így a városi privilégiumok részben a helyi nemesség védelmét is szolgálták. Talán ennek is köszönhető, hogy a nemesek száma a 16. század közepétől kezdve folyamatosan növekedett, figyelembe véve azt a tényt is, hogy megközelítőleg pontos adataink csak a feudális kor végétől vannak. (Képek a kötet végén, a Mellékletben)

¹⁰⁵ DRKNkK R 67. 405–414.

A SZABAD KIRÁLYI VÁROSI CÍM MEGSZERZÉSÉTŐL AZ ORSZÁGGYŰLÉSI BECIKKELYEZÉSIG^{*}

Debrecen mezőváros, amely jogilag az erdélyi állam fennhatósága alá tartozott, a 16. század közepén 1216 portájával még a Török család birtokvagyonának meghatározó települése volt,¹ a 17. század elejétől azonban a földesúri függéstől megszabadulva sajátos státuszú, gyors és jelentős fejlődést, gazdagodást elérő várossá alakult. Az Oszmán Birodalom háborúi során a török hódoltság területének határsávjába került, ami a város lakosságának megadóztatásához vezetett.

A város a 16–17. század folyamán kedvezően használta ki azokat a lehetőségeket, amelyek a három hatalom közötti egyensúlyozás politikájából adódtak. Kereskedőinek mozgásterét továbbra is a marhakivitel európai útvonala határozta meg, amely hozzájárult a Kereskedő Társaság megerősödéséhez. A város társadalmában a gazdag kalmárok, a kereskedő társaság tagjai játszottak meghatározó szerepet. Közülük kerültek ki a főbírók és a szenátus tagjai is. A 17. század végéig a szenátorok kb. 30%-át ők adták, de a tanács tagjainak kétharmada is a nagy adófizetők közül került ki.

A földesúri hatalom alól megszabadult település belső kormányzatának, a mezőváros vezetésének az erdélyi állam meglehetősen szabadságot biztosított. A reformáció térhódítása idejétől prédikátorai meghatározó szerepet játszottak a református felekezet és egyházszervezet kiépülésében. 1538-ban alapított iskolája hamarosan jelentős regionális szerepkörű protestáns kollégiummá fejlődött. A debreceniek egy echós szekéren Kassáról elhozták Huszár Gál nyomdagépeit, majd a börtönéből kiszabadított evangélikus nyomdászt is sikerült kimenteniük, s így 1561-ben a város védelmében az ő tevékenysége indította el a napjainkban már 450 éves nyomda működését. A Várad 1660. évi török elfoglalásakor Debrecenbe menekült iskola professzorainak hatására a református kollégium országos hírű iskolává válhatott. A város értékrendjében a műveltség és arra épülve a mozgástér előnyös kihasználását biztosító jó politikai tájékozódó képesség döntő fontosságot kapott. Kevés mezőváros mondhatta akkoriban magáról, hogy szenátusában a Kollégium-

^{*} A tanulmány a TAMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú kutatóegyetemi pályázat keretében és támogatásával készült. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Az 1552. évi portális összeírás adatai alapján. lásd *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* I–II. Szerk. és bevez. tanulmány Maksay Ferenc. Bp., 1990. 203.

ban végzett, s jelentős számban külföldi akadémiákat megjárta, ott doktori fokozatot szerzett vezetők tevékenykednek.

A város politikai irányváltásának lehetősége a 17. század közepétől érlelődött. A három hatalom: az Erdélyi Fejedelemség, az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság katonai egyensúlya felborulni látszott (lásd az erdélyi állam szerepének csökkenését II. Rákóczi György lengyel hadjárata után és az 1663–1664. évi törökellenes háborúk hatásait), s a város a katonai és politikai viszonyok változásai közepette könnyen vált a fegyveres konfliktusok kiszolgáltatottjává.

Várad 1660. évi török kézre kerülése jelentősen megváltoztatta a térség erőviszonyait. A vasvári béke nyomán egyértelművé vált, hogy Bihar megye még részlegesen sem tud szerepet vállalni a fejedelemség védelmében. A hajdúk egy része egészen Kolozsvár külvárosáig húzódott, más részük Szabolcsban, Szatmárban keresett időleges menedéket.² A kuruc mozgalom idején ugyan felértékelődött a vidék katonai szerepe, s 1682-ben még úgy tűnhetett, hogy az Orta Madzsarra vonatkozó adhnáméval az Oszmán Birodalom képes megerősíteni a kuruc felkelők magyarországi pozícióit, ennek azonban a következő év kudarcai után Thököly 1685. évi elfogása egyértelműen véget vetett.

Bécs sikertelen török ostroma nyomán 1684-ben az európai hatalmak „Szent Ligája” elindította harcát a magyarországi török uralom felszámolására. A váradi törökök és a kuruc seregek mellett a törökellenes liga követeléseit is meg kellett a városnak tapasztalnia. 1685–1686 telén Antonio Caraffa, a felső-magyarországi hadak fővezére az akkor csaknem 3 000 házzal rendelkező Debrecen lakosságára fél esztendőre 480 ezer forint sarcot vetett ki, amit – mivel a város vezetői szép szóval csak kb. kéthavi összeget tudtak összeszedni – katonáival a számító nápolyi tiszt kísérelte meg behajtani. A korabeli leírás³ szerint, amikor „egynéhány regementekkel executiora a városba bájövé, ágyukat és vigyázókat a kapukra és utcákra rendelve, az egész tanácsot és electa *communitást* a tanácsházban bérekesztette és ott őriztette”. De a város által beszédett összeg mellett – Gyulai Ferenc, Dániel István és Deli Mihály erdélyi küldöttek feljegyzései szerint⁴ – az utcánként és házanként végrehajtott kegyetlenségek és kínzások nyomán összeszedett arany- és ezüstne-műk, ingóságok értéke nemigen haladta meg a 200 ezer forintot. Montecuccoli tá-

² Kiss András: Bocskai és a hóstátiak. Legenda vagy történelmi tény? In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Szerk. ifj. Barta János, Papp Klára, Bp., 2004. 54–55.

³ Balogh István: Pósalaki János és emlékirata a Karaffa járásról. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1939–1940. 186–189. Pósalaki 14 halottáról és többek szörnyű meggyomorításáról emlékezett meg.

⁴ Idézi Dankó Imre: A Caraffa-járas emlékei. In: *A törökelleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László) Pécs, 1989. 211–213. Az erdélyi küldöttek utcánként közölték a kínzásokat, pl. Finta Jánost (a Péterfiában) „*lábainál fogva felakasztották és annak utánna addig kintzták, ki miatt lábai kirothattak.*”, vagy ugyanott Ujvári Lakatos Andrásnak „*lábait késsel faragták ki, ki miatt sem él, sem hal.*” A Csapó utcában Bátori Jánosnak „*ujjait összekötözvén ujjainak közeit vasvesszővel hegedülték, mely miatt soha ujjai jók nem lesznek.*”, Görög Tamásnak „*kezeit kifeszítvén hármaz égő gyertyával sütögették, s égették, mely miatt a mellye rendkívül sebes.*”.

bornok unokaöccse 1686 őszén, szolnoki táborából ismét kb. 60 000 rajnai forintot hajtott be a városon.⁵

1687-ben a nemesség Bihar vármegye számára Lipót császártól kért és kapott főispánt, Benkovich Ágoston váradi püspök személyében. A döntés mögött egyértelműen az a szándék állt, hogy a vármegye Erdély helyett a Magyar Királysághoz kívánt csatlakozni. Mivel azonban az 1687. évi országgyűlés utáni berendezkedési tervezetekben hangsúlyosan szerepelt a katolikus püspökségek birtokvagyonának helyreállítása, a vármegye birtokkonfliktusok sora elé nézett, s elkészülhetett a határozott katolikus érdekérvényesítésre a mindennapi élet több területén is. A bihari nemesség döntése meghozatalakor valószínűleg nem gondolt ezekre a veszélyekre, illetve bízott abban, hogy a Magyar Királyság országgyűlésének tagjaként módja és lehetősége lesz előjogai, birtokai, valamint vallási élete megvédésére.

Debrecen vezetőinek politikai lehetőségeit alapvetően meghatározta, hogy a vármegye Erdély helyett önként a Habsburg területekhez csatlakozott.⁶ A vármegyei döntést követő évek azonban egyelőre még a keleti országrész számára is a török elleni háború megpróbáltatásait hozták. 1691-ben, Várad első sikertelen ostroma után a tatár kán fia, Galga szultán⁷ figyelmen kívül hagyva a töröktől kapott korábbi menlevelet, Debrecen alá szállt, s amit csak lehetett, elvitt. 1693-ban egy újabb tatár támadás hírére a magisztrátus a város futását rendelte el, ami egy belső zendülést okozott.⁸

A Buda visszafoglalása utáni pozsonyi országgyűlésen azonban a városokkal kapcsolatban olyan döntés született, amely előre vetítette a nemesség további erősödését a városokkal szemben. Az 1687. évi 17. articulus ugyanis az országgyűlés jóváhagyásához kötötte, hogy a királyi privilégiumot szerzett település követeit az Alsó Tábla soraiba fogadja.

A város helyzetének ártékelődésére számos jel figyelmeztetett. 1689-ben – ahogyan Szabó Istvántól tudjuk – a kamara Debrecen lakosaitól is „... akárcsak a parasztfaluk jobbágyain és zsellérein, ... fejenként” dézsmát szedtetett.⁹ Mivel hason-

⁵ Varga J. János: Az 1683–1687-es katonai sikerek politikai következményei. In: *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 189–190.

⁶ Az új főispán, Benkovich Ágoston váradi püspök kinevezésére 1688. február 24-én került sor. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Bp., 1918. 572.

⁷ Pósalaki János: Debrecen siralmas állapotának megvilágosítása 1685–1696. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai* 17. ford. és életrajzzal ellátta: Balogh István, Debrecen, 1987. 38. (továbbiakban Balogh, 1987.)

⁸ Uo. 14. Az 1693. októberi zendülést részletesen elemzi Szendrey István: Debrecen a Rákóczi szabadságharcban. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve II*. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1974. 10. (továbbiakban Szendrey, 1974.) A város vezetőinek akaratával szembeforduló Varga Dávid, Szemere János, Csapó Nagy Mihály és Oláh Mihály bevárta a tatárokat, majd a boltokat és az elmenekültek házait feltörve kifizette a kért sarcot és elérte a katonaság elvonulását.

⁹ Szabó István: Debrecen szabad és királyi városi rangra emelése 1693. = *Debreceni Szemle, Válogatás az 1924–1944. évfolyamok anyagából*. Szerk. Gunst Péter, Angi János, Bényei Tamás, Pósn László. Debrecen, 1993. 21. (továbbiakban Szabó I., 1993.) A város 1690-től évi 1000 kassai kőből gabonával megváltotta a fejenkénti gabonadézsmát, ami könnyített a helyzeten, a sérelem azonban továbbra is fennmaradt.

ló eset a 17. század folyamán nem történt, a város vezetői helyzetük rosszabbra fordulásától tartottak, s még annak a veszélyét is felvetették, hogy az 1619 – a Török család kihalása – utáni időszakban az erdélyi fiscus fennhatósága alá tartozó mezővárost valamely világi birtokos szerezheti meg, ami az Erdélyi Fejedelemségben elért különleges előjogaik elvesztéséhez vezetett volna.¹⁰

Bartha Boldizsár főbíróval az élen már 1689 októberében követség járt Bécsben, ahol elérték, hogy I. Lipót megerősítse a Rudolf császártól 1600-ban kapott „királyi szabadalmas mezőváros” címet biztosító oklevelet.¹¹

A város követei a Caraffa-járás megpróbáltatásaira és anyagi áldozataira hivatkozva és 20 ezer rajnai forint lefizetése nyomán elérték a bécsi udvari kamaránál, hogy a református Debrecen 1693. április 11-én I. Lipót császár oklevelével elnyerje a szabad királyi városi címet.¹² Ezzel a tanács első komoly eredményét volt képes felmutatni a Magyarországon berendezkedő Habsburg hatalomnál, bár tudnia kellett, hogy a címet a következő országgyűlésen a rendekkel is el kell fogadtatnia.

Az oklevelet a debreceniek egy olyan küldöttség munkája nyomán nyerték el, amelyben a város akkori vezetésének három meghatározó személyisége kapott szerepet: Dobozy István, Komáromi Csipkés (II.) György és Pósalaki János.¹³ Az ő neveik szerepelnek az uralkodó királyi oklevelének szövegében is.

¹⁰ A kiérdemelt jogokról a kötetben lásd Orosz István: Debrecen útja a mezővárostól a szabad királyi városig című tanulmányát.

¹¹ Balogh, 1987. 8.

¹² Szabó István: Debrecen szabad királyi városi rangra emelése. = *Debreceni Szemle*, 1938. 245. Dobozy (II) István, Komáromi (II) Csipkés György és Pósalaki János 1692 júliusától 1693 áprilisáig volt az udvarban. A város Várad akkori császári parancsnokától, Laport ezredestől kamatra vett kölcsön 11 ezer forintot, amiben Szendrey István politikai gesztust is vélt felfedezni. Szendrey, 1974. 9.

¹³ A követség mindhárom tagja birtokkal rendelkező városi polgár volt, majd a Debrecenben lakó nemesség képviselője lett, akiknek családja a 18. század folyamán birtokaira költözött. Dobozy Mihály 1693-ban erősítette meg családja birtokjogát a bihari Kisszántó falura, s 1697-ben Csáky Zsigmondtól vette zálogba az Érmelléken található Vajda falut, ahol a családnak magának is voltak szőlői. Az utóbbi zálogjogot a család a 18. század folyamán végig megtartotta. A zálogosítás részleteiről és konfliktusairól Papp Klára: Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem. Speculum Historiae Debreceniense* 2. Szerk. Orosz István és Papp Klára, Debrecen, 2009. 197–206. Komáromi Csipkés II. György apja, Komáromi Csipkés György egykori kassai rektor, 1653-ban az utrechti egyetemen teológiai doktori címet szerzett, a város professzora, bibliafordító, a Kollégium 1657. évi törvényeinek összeállítója volt. Bibliáját fia, Komáromi (II.) György rendelte meg, s 1702-ben a Kollégium könyvtárában helyeztette el, a Rákóczi szabadságharc után azonban már csak 26 példány maradt belőle. Esze Tamás: A debreceni Kollégium könyvtárának pusztulása. = *Egyháztörténet*, 1945. 3. sz. 54–55., valamint Csorba Dávid: Eltűnt Biblia-fordítások nyomában. = *Mediárium*, 2. 2008 tél-tavaszi. 1–2. 8. lábjegyzet. Komáromi a Bihar vármegyei Kóly, Ottomány, Szovát, Bodóháza, Tetétlen, Kőteles stb. birtokát szerezte meg, s fia 1717-ben már kóji Komáromy György néven lett Békés vármegye alispánja. lásd Szendrey, 1974. 20. Pósalaki János a bihari Monospetri puszta falut – amely akkor zálogbirtoka volt – csak 1696. április 30-án kiállított oklevelével kapta meg. Balogh, 1987. 11.

Az oklevél megszerzése jelentős eredménye volt a város vezetőinek. Sikerült megőrizniük legjelentősebb kiváltságaikat, elhárítani a polgárokat fenyegető veszélyeket, s ráadásul kevesebbet fizettek érte, mint más kortárs kérelmező városok. A Kamara egyedül a dézsmafizetés kérdésében nem osztotta a város érveit, s úgy vélte, hogy a dézsmát királyi adomány alapján kapta meg az egyház, ezért azt a paraszti földek után fizetni szükséges. Benkovich Ágoston püspök – akinek véleményét kikérték az előkészítés során – még többet kívánt: szerinte a puszták, de a kertek után is kell dézsmát adniuk, hiszen a kertekben „nem salátát és gyümölcsöt, hanem több ezer cseber bort szüretelnek, s ezek a kertek kívül esnek a kerítésen, olyan földek tehát, melyek után mezei föld korában gabonátizedet kellett fizetniük.”¹⁴

A váradi püspök és főispán a szabad királyi városi cím kérdésében ugyan nem nyilatkozott, de kifejtette véleményét, amelyben már ekkor a felekezeti hovatartozást emlegette, mint olyan jellemzőt, amely mérlegelést érdemel, mondván: „Ez a város mindig sok eretneknek volt védője és lakhelye”. Ahogyan a későbbi évek változásai megmutatták, a püspöki véleményt nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A Jacklin Balázs nyitrai püspök és kancellár által 1693. április 11-én, Bécsben kiállított oklevél alapján a város által megszerzett, megerősített jogok a következők:

- A királyi városok közé számítanak
- Földesúri, majorsági szőlők utáni kilencedtől, hegyvámtól mentesek
- Fellebbviteli fórumuk a tárnoki szék
- A város bírósága halálos ítéletet is hozhat, s azt végrehajthatja (pallosjog)
- A város lakói saját személyükben ügyvédet vallhatnak
- A város kereskedői belföldi forgalomban mentesek a harmincad alól
- Jog a hídvám és vásárvám szedésére
- Jog a mészárszék, bormérés és vendéglő állítására (másoknak tilalma)
- Az eddigi címer kiegészül egy zöldellő palmaággal, a módosított címer használatának engedélyezése
- A város kőfallal veheti körül magát

Az oklevél nem csupán arra adott lehetőséget, hogy „a mi szabad királyi Döbröczön városunknak neveztessék és címeztessék, és hogy ezentúl külön királyi levelekkel országgyűlésre meghívattassék,” hanem záradéka a város számára fontos értékek megőrzésére is garanciát adott, amikor leszögezte: „épségben marad a Döbröczön városban létező egyházaknak és nemességnek joga”.¹⁵

¹⁴ Szabó I., 1993. 25–27. Késmárk városa pld. 100 ezer forintot fizetett a szabad királyi városi címért. A dézsmatűgyben végül is – ahogyan Szabó István kutatásai igazolták – a zálogképpen bírt nemesi puszták és a konyha- és gyümölcsöskertek után nem, de a paraszti földek után fizetniük kellett. Ugyanakkor az egyházi érdekekkel szembeni vitás kérdésekkel a vármegye bírói fóruma elé utaltattak.

¹⁵ A kiváltságlevélnek a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található példányáról hasonló kiadás készült: *Szabad Királyi Város Debrecen*, 1693. Megjelent Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulóján, 1993-ban. Utószó Balogh István. A kiváltságok magyar fordítása lásd Uo. 43–47.

Azt nem lehetett a kortársaknak előre tudni, hogy a Magyar Királyság rendjeinek következő országgyűlésére 1708-ig kell várni, amikor az 1687. évi országgyűlésen királlyá választott I. József hívta Pozsonyba a rendek képviselőit.

Ha megvizsgáljuk azt a kérdést, mennyire sikerült Debrecennek a többi szabad királyi város soraiba illeszkednie, illetve hogyan kezelte a várost az udvari politika, akkor egyértelműen kirajzolódó folyamatot láthatunk. A szabad királyi oklevél megszerzését követő években a város képviselői keresték a kapcsolatokat a felső-magyarországi városszövetség meghatározó városának, Kassának vezetőivel. A kereskedelmi lehetőségeket kiválóan hasznosító mezőváros polgárai már a 17. században jelentős számban költöztek a Szepesi Kamara és a Felső-Magyarországi Főkapitányság székhelyére, de mindennapi tevékenységük révén is számos gyümölcsöző kapcsolat formálódott.

Debrecen lehetőségeit azonban mindenképpen korlátozta, hogy a közeledés akkor formálódott, amikor a rendiség erősödésével ellentétben a városszövetség politikai lehetőségei egyre korlátozottabbakká váltak. 1693-ban a debreceniek követséget indítottak Kassa város tanácsához, hogy megalapozhassák a kívánatos együttműködést.¹⁶ Természetes, hogy elsősorban a polgáreskürről, a polgárjog előfeltételeiről, valamint a harmincad-mentesség megőrzésének konfliktusairól, lehetőségeiről és a törvénykezési gyakorlatról kívántak értesülésekhez jutni.¹⁷

A folyamatos kapcsolattartásra a város érdekeinek védelme miatt is feltétlenül szükség volt. Komáromi Csipkés (II.) György és Pósalaki János követek első hivatalos megjelenésük alkalmával – 1695 januárjában – a jól bevált módszer szerint Erdődy György tárnokmestert aranyos karddal, helyettesét díszes fedeles pohárral ajándékozták meg, s ezt követően került sor a város követeinek a tárnoki szék tagjai soraiba iktatására.¹⁸ A város követei 1695-ben, majd 1696-ban is jelen voltak a tárnokmester által Pozsonyba összehívott gyűlésen, illetve a nádor által összehívott concursuson is, amely utóbbi tanácskozáson az adó megállapítása volt a cél. Pósalaki a lakosságot sújtó terhek bemutatása és a reálisan megítélhető adókvetés biztosítása érdekében készítette el Declarátióját, amelyben összegezte a török elleni háború alatt tapasztalható károkozásokat és teherkéteket.¹⁹

1699 augusztusában Pósalaki és Komáromi vett részt a felső-magyarországi városokkal közös portaszám megállapításon. 1700-ban ugyancsak ők utaztak Eperjessre, hogy megakadályozzák a királyi városok törekvéseit, amely alapján saját porta-

¹⁶ H. Németh István: A szabad királyi városi rang a kora újkorban. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. I. főszerk. Á. Varga László, Bp., 2006. (továbbiakban H. Németh, 2006.) 119.

¹⁷ H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. Bp., 2004. (továbbiakban H. Németh, 2004.) 1. k. 157. Kassa város levéltárából idézi a forrásokat: Archiv Mesta Košice, (AMK) Supplementum H, I. 10666/75. Debrecen, 1693. és Uo. 10666/45. Debrecen, 1693. június 1.

¹⁸ Szendrey, 1974. 10–11.

¹⁹ A Declatio szövegét lásd Balogh, 1987. 33–42. 1696-ban a gyűlésen elrendelt összeírást Debrecenben Lőcse két küldöttje hajtotta végre. Uo. 12.

számukat csökkenteni, a debreceniekét növelni szándékoztak.²⁰ 1703 februárjában a kassaiak a nagybányaiakkal együtt a debrecenieket is meghívták arra a tanácskozásra, amelyen követük a bécsi udvarban folytatott tanácskozásról tájékoztatta a városok képviselőit.²¹ Mindez egyértelműen arra utal, hogy *1693 után a tárnokmester is a szabad királyi városok közé számította a várost, s a városszövetség is tagjának tekintette.*

1703. március 2-án királyi parancs, március 3-án Kassán már kamarai utasítás született arról, hogy Debrecen köteles Szűz Mária tiszteletére katolikus kápolnát alapítani.²² Kálmánczay István királyi biztos azonban hiába fenyegette meg a tanácsot, a város hirtelen összehívott hites községe elutasította a követelést.²³ A tanácsnak a háborúra, s a zűrzavarokra történő hivatkozásokkal és bizonyos, a meggyőzést szolgáló összegek kifizetésével sikerült – nem kis mértékben Savoyai Jenő támogatásával – a parancsot visszavonatni.²⁴ Valójában azért került le a minden városlakót megbotránkoztató kérdés a napirendről, mivel a Rákóczi szabadságharc eseményei megakadályozták az udvar további lépéseinek lehetőségét.

1703. augusztus elsején még Böszörmény mellett a „Veréb Sárhoz” szállt Rákóczi tábora, ezért Debrecen azon igyekezett, hogy elkerülje a hadak beszállását. Rákóczi kenyeret, valamint ezer fegyverest, vagy ugyanannyi „puskát, kardot” kért, a tanács a fegyverszedést indította el „mind hittel, mind erős szókkal”, de augusztus 3-án mégsem kerülhetett el a talpasság prédáját. „Kiváltképpen a városunkbeliek, kik kuruczokká lettenek” okoztak nagy problémát,²⁵ akik Bercsényi bejövele után házakat dúltak, lövöldöztek, szitkozódtak, káromkodva fenyegetőztek. Pedig a város teljesítette a Rákóczinak tett főbírói ígéretet: augusztus 4-én Hosszúpályihoz 100 szekeret, 1 000 kenyeret és puskákat küldött, augusztus 9-én ismét 1 000 kenyeret, lovakat és ökröket.²⁶

²⁰ Uo. 15. Eperjesen sikerrel jártak.

²¹ H. Németh, 2004. Uo. 158.

²² Talán nem véletlen, hogy a váradi püspökség élére ebben az évben került Csáky Imre, – aki szolgálatát Kassán kezdte, a püspöki feladatokat azonban a politikai változások miatt már nem tudta átvenni –, a katolikus templom építésének kezdeményezését pályafutása során később egyértelműen támogatta, felkarolta, s végül a püspökség jelentős anyagi hozzájárulásával meg is valósította.

²³ Balogh István: A rendi állam várospolitikája. In. *Debrecen története 2. 1693–1849.* Szerk. Rácz István, Debrecen, 1981. 103–104. (továbbiakban Balogh, 1981.) A kérdést maguk a városvezetők sem érezték megoldottnak, ezért a Haditanács elnökéhez, Savoyai Jenőhöz elküldték Sárándi Dánielt követül.

²⁴ Állítólag 3 200 Ft ajándék kifizetésére került sor. Szűcs István: *Szabad királyi Debrecen története III.* Debrecen, 1871. 683–689.

²⁵ Uo. 587. Bercsényi Baranyi Mihály, bihari vármegyei másodalispán házához szállott. A jegyzőkönyv itt nem közölte a kuruccá lettek nevét, de megjegyezte „ha idő léssen valaha reá, méltó némelyikről megemlékezni.”

²⁶ Uo. 587–588. Augusztus 6-án a fejedelemtől kértek engedélyt, hogy a Szolnokra Bécsből érkezett leveleikért elküldethessenek.

Rákóczi Bihar megyét és Debrecent is – visszaidézve a török hódoltság korabeli állapotokat – az Erdélyi Fejedelemséghez sorolta. A városi levéltár korabeli iratai szerint a város vezetése nem fogadta kedvezően a fejedelmi döntést, de a ránk maradt levelezések alapján nem is kívánta a város lehetőségeit korlátozni, ezért természetesen elfogadta a Rákóczi által kínált lehetőségeket.²⁷

1704 júliusában²⁸ Palágyi Pál és Erdődi Pál a város követeként vett részt a gyulafehérvári fejedelemválasztó országgyűlésen. 1705-ben Diószegi Sámuel és Monori István szenátorokat²⁹ viszont már megválasztották a szécsényi országgyűlés követéül, amikor Komáromi Györgytől híret vették, mi történt Bihar vármegyével: „comparáltatván csak vissza bocsátatott, még be sem mehetvén Szécsényben.” Ekkor a debreceniek is elgondolkoztak rajta, „mi jobb minekünk, Erdélyországhozé, vagy Magyarországhoz” tartozni. Dobozi István végül 200 cseber borral és 60 hízott vágóőkörrrel, liszttel, szalonnával indult útnak a „méltóságoknak megudvarlására”. A város jegyzőkönyve szemléletes leírást őriz az „igen nagy öreg cifra sátor” alatt tartott országgyűlés első napjairól, a rendek conföderációjáról, Rákócziék hittételéről, a vezérlő fejedelem háromszori felemeléséről és a nép háromszori vívát kiáltásáról. Ugyancsak olvashatunk a fejedelmi vendéglátásról, amikor az estigmulató követeknek Rákóczi „háromszáz tálnál többet vitetett fel egy-egy fogásban”, s ahol a debreceniek borait is felszolgálták. A város képviselőit azonban nem eskették meg a többi követtel együtt, „kétség kívül a Partiumhoz gondolván” őket.

1705-ben, amikor császári had vonult el a város mellett, s az a veszély fenyegett, hogy Schlick tábornok grationális levelének hatására a városlakók esetleg átállnak az ellenfélhez, a kurucok az egész város kiköltöztetését vetették fel. Dobozi főbíró még megpróbálkozott a lehetetlennel, elment Tokajba a fejedelemhez, hogy elérje a város helyben maradását. A fejedelem azonban hajthatatlannak bizonyult, sőt Eszterházy Antalnak azt a parancsot adta, hogy gyalogosaival kényszerítse Debrecent, ha nem akarná pusztán hagyni a várost.

A tanács ezért nagy keservesen az elmenetel mellett döntött, hogy ne erőszakkal „kergessenek el bennünket”. 1705. október 19-én éjszaka „keserves és nagy sírással” rakták a népet szekerekre, s Hadház, Kálló, Tokaj felé kerestek menedéket.

Ami Schlick és Herbeville Tóció völgybe szállott hadai után maradt, azt október 29-én először a főbíróval érkezők láthatták. A Kollégiumban elpusztult a pataki és a helybeli „Bibliotheca” kb. 300 könyve, a városháza iratait szétszórták, „sok porba, ganajba kevertetett”, a diákok ládáit felhasgatták, a nyomda betűit szétszórták, a patika itt maradt szerszámai – még a földbe ástott mozsarakat is – elvitték, a város címerét kitepték ráájából,³⁰ a sáfárházból a rézmázsát, a kocsmákból az ősz-

²⁷ HBML IV. A 1011/r. 1. cs.

²⁸ HBML IV. A 1011/a. 25. k. 729. Csak a követküldés tényét rögzítették a város jegyzőkönyvébe.

²⁹ Uo. 25. k. 787–793.

³⁰ Uo. 802–812. A kocsmáról 5 600 icce égett bor tűnt el. A rájából kivágott címet 1751-ben Mosonyban találták meg, s visszahozták a városba. A protocollum oldalszéli – későbbi – bejegyzése.

szes bort elvitték. Csak a Tisza mellé elhajtott gulyák, ménesek maradtak meg kevés veszteséggel, hiszen az ecsedi várba menekített könyvtár nagyobb része is szét-szóródott.³¹

Dobozi főbíró igyekezett valami rendet tenni – eltemettette a halottakat, tisztogattatta, tűztől óvta az utcákat –, mire novemberre visszaszivárgott a lakosság. Elkeseredve jegyeztette a protocollumba: „*Keserves szomorú Sententia Istennek nagy ítéleti, ilyen romlásra jutni, holott ez a város sok száz esztendőktől fogva... török, tatár s több ellenség között fő hajtással, s maga alkalmaztatásával, mindenféle való adománnyal meg maradt.*” Dobozi még hónapokkal később is úgy érezte, sokan személyesen őt okolják a tragédiáért – ahogyan Károlyi Sándorhoz írta – „*azt kiáltván, én futtattam el a várost, melynek megmarasztásában majd Nagyságod bizonyosság. S kegyelmes urunktól is jól constál, mindent elkövettem, ha Istennek és urunknak nem tetszett, én rula nem tehettem.*”³²

1707 tavaszán elküldték követeket a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatásra is.³³ Az országgyűlés 24. törvénycikke „Tekintvén Debreczen Városának a Nemzetseges Magyar Ügyhöz eleitől fogva s úgy a mostani Hadakozás idejében is mutatott igaz hűségét s Hazafiságát” kimondta a szabad királyi városi cím elismerését.³⁴ Rákóczi fontosnak tekintette, hogy a gazdag város a számára olyan fontos erdélyi országgyűlésen szerezze meg a privilégium rendi megerősítését.³⁵ A város viszont nem érezte maga számára elégségesnek a döntést, illetve mindenképpen úgy értékelte, hogy egy, a saját szándékai szerint elindult folyamat megakadásáról van szó.

Az 1707. évi ónodi országgyűlésre is kaptak meghívót,³⁶ de annak semmi nyoma nem maradt, hogy valóban részt vettek-e rajta? Pedig Debrecen mindenképpen a magyar rendek előtt szerette volna elismertetni a privilégiumot, sikertelenül.

Forrás csak arra vonatkozóan maradt fenn, hogy a város képviselői szerettek volna ott lenni az ónodi országgyűlésen. A Rákóczihoz címzett fogalmazványban utaltak is belső vívódásukra: „... *tudván szoros hittel magunk kötelességét mind az nemes Tárnokszékhez, úgy több szabad királyi városokhoz is, hogy így is az önként való szakadással ne okoztathassunk, másként ne adja az Úr Isten, hogy magunkat Nagyságod Kegyelmes szárnyai alól ki venni akarnánk, sőt eddig is tehetségünk*

³¹ Esze Tamás: A debreceni Kollégium könyvtárának pusztulása. *Egyháztörténet*, 1945. 54.

³² Balogh István: *Dobozi levelek 1703–1709*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14. Debrecen, 1986. 37. (továbbiakban Balogh, 1986.) 1706. február elsején írott leveléből.

³³ Balogh, 1986. 49. Dobozi Károlyi segítségével akarta Rákóczi figyelmét a város felé fordítani: „Egyedül Nagyságod tudja sokszori hűséges szolgálatinkat, melyet tovább sem szánunk utolsó tehetségünkig.”

³⁴ A Maros-Vásárhelyi trónbeiktató országgyűlés törvénycikkei. 1707. (Közli: Thaly Kálmán) = *Történelmi Tár*, 1897. 605.

³⁵ A megoldás csak azért tűnik ellentmondásosnak, mert az 1693. évi oklevél mindenképpen a magyar rendek jóváhagyását igényelte volna. A város 1715-ben ezt a megerősítést meg is szerezte.

³⁶ HBML IV. A 1011/a. 26. k. 113.

szerént contestálható egész igyekezetünk, és eltökélt szándékunk az volt, hogy Nagyságod köntösének prémjéhez ragaszkodhassunk ...”

Az elküldött levél-változat azonban már a fejedelem által is támogatott érveket tartalmazta: Régi és új privilégiumaik egyaránt erősítsenek meg – írták levelükben „*in omnibus punctis, ... úgy Nemes Erdélyországának minden nemű szabadságával élhessünk és éltethessünk.*”

1707 szeptemberében ismét (immár negyedszer) sokan elfutottak, pedig kiderült, hogy nem jött a város közelébe a német had, Jenőtől Halmágy felé ment be Erdélybe. Károlyi Sándor parancsa szerint ekkor a futásra kényszerült debrecenieknek az összes magyarországi megye és város köteles volt „legeltetést, itatást, őrltetést” engedélyezni.³⁷

A várost Rákóczi fejedelem már 1708-ban megvádolta az elpártolással. A gyanú alapját az szolgáltatta, hogy Komáromi Csipkés György – Bihar vármegye alispánjaként – megjelent az I. József által Pozsonyba összehívott országgyűlésen. Az 1708. április 5-i ülésen Debrecen szabad királyi városi címének ügyét tárgyalták, amelynek becikkelyezése – a magyarországi rendi gyűlés által – még váratott magára.³⁸ Zsilinszky Mihály forrásközlése alapján még a nádor, Esterházy Pál is támogatta a befogadást, a rendek is hajlottak a kérés teljesítésére, s így kedvezőbb kereskedelmi-politikai lehetőséget ígértek, mint Rákóczi döntése a város Erdélyhez csatolásáról, amelyet negatív gazdasági következmények (a kereskedelmi kapcsolatok visszaesése, harmincadvám fizetése stb.) kísérték. A katolikus egyházi elit azonban – amelynek soraiban Csáky Imre váradi püspöknek meghatározó szerepe volt – nem akarta a református többségű Debrecen képviselőinek felvételét a rendek tagjai közé.³⁹

A város küldöttei júniusban elmentek a Károlyi elnöklete alatt ülésező tasnádi gyűlésre is, mert többen osztották Dobozi főbíró nézetét: „mi sem itt, sem ott urak nem vagyunk, ha adunk, sem igen kellünk, annyival inkább, ha nem adhatunk, rossz lesz nekünk”.⁴⁰

A partiumi megyék és városok tasnádi gyűlésén⁴¹ Debrecen követei a város megvédésének fontosságára hívták fel a figyelmet „...ha mi elpusztulunk, mások következnek, jobb ...addig oltalmazni, míg épen van, mert ha leromol és az ellenség rajta mégyen, nagyobb dolga érkezik a bent valóknak”. Az állítás igazságát saját bőrükön érezték a városlakók, hiszen a négyszeri futás miatt 1707-ben már

³⁷ Uo. 44. Adattár: Károlyi szeptember 7-i parancsleveléből. A határhasználatot rézpénzért kellett engedni, az intézkedésre Pósalaki nótárius kapott felhatalmazást.

³⁸ Balogh, 1981. 132.

³⁹ Idézi Balogh, 1983. 66.

⁴⁰ Balogh, 1981. 117.

⁴¹ Balogh, 1981. 120. Az 1708. május 31-re összehívott gyűlést június végén tartották meg, Diószegi Sámuel, Monori István és Lévai István voltak a követek.

pénzbeli támogatást, adót sem tudtak adni.⁴² Az 1708. júniusi tanácskozáson azonban – a változtatás hátrányait érzékeltetve – a debreceniek kénytelenek voltak szóvá tenni, hogy Erdélyhez csatolásuk nyomán lett különösen magas – 4 503 forint – a rájuk kirótt subsidium, „másoknak sem volt a Partiumban ilyen repartíciója”.⁴³

1710-ben Diószegi Sámuel debreceni főbíró már Várad császári parancsnokát igyekezett pénzzel és ajándékokkal meggyőzni, s a város érdemeit még abban az évben elismerte a Haditanács is. Komáromi György diplomáciai szolgálatait pedig Károlyi Sándor igyekezett a rendi törekvések szolgálatába állítani.⁴⁴

A város 1711 januárjában már Pálffy János császári főparancsnok és az erdélyi hadak előtt nyitott kaput. Komáromi Csipkés György főbíró saját házát is Pálffy rendelkezésre bocsátotta, maga pedig többször járt követségben Károlyi Sándornál, így elmondható, hogy a város vezetői jelentősen hozzájárultak a rendek és az udvar megegyezésének létrejöttéhez. Maga a főbíró hozta a hírt, hogy Károlyi a béketárgyalásokról 1711. április 9-én, Szatmáron kívánja tájékoztatni a rendeket.⁴⁵

A szatmári béke megteremtette a lehetőséget, hogy a magyar rendek és az uralkodó viszonyát ismét az országgyűlések vitái és kompromisszumai határozzák meg, ahol többek között mód nyílhatott a béketárgyalások során nyitva hagyott problémák, így a protestáns sérelmek, vagy a Debrecen számára fontos városi cím becikkelyezésének országgyűlési tárgyalására is.

A vallásügyi viták előzménye volt Ráday Pál – még 1711 augusztusában – Eleonóra özvegy királynéhez írott előterjesztése. A panaszok alapját a protestáns templomok – Tokaj, Tolcsva, Olaszliszka stb. – visszafoglalása szolgáltatta, valamint a kassai, a sárospataki és a pápai kollégiumok működésének megbénítása, bizonyos uradalmak népessége istentiszteletének katonai hatalommal történő akadályoztatása (pl. gyöngyösi és lévai uradalom). Eleonóra pátensében a jövőendő uralkodó nevében a felkelés előtti állapotok helyreállítására utasította a megyéket, ugyanakkor ismételten lehetőséget teremtett a sérelmek egyéni betérjesztésére a következő országgyűlésen.

Az 1708. évi országgyűlés folytatásaként tartott rendi gyűlést 1712. április 3-ra hívták össze. 1712. április 15-én történt meg Szent István koronájának Pozsonyba vitele. A király május 18-án érkezett a helyszínre, s május 21-én történt meg III. Károly magyar királlyá koronázása. Július 11-én az uralkodó leiratban biztosította

⁴² HBML IV. A 1011/a. 26. k. 1707 áprilisában már nagy volt a drágaság: egy fehér kenyeret 3 forintért, egy közönségeset 2,60 forintért, egy köből búzát 20, egy köből árpát 6, egy icce bort 1,20 és egy icce vajat 2,70 forintért adtak.

⁴³ Balogh, 1981. 120., valamint HBML IV. A 1011/a. 23. k. 241–245.

⁴⁴ Szendrey, 1974. 18. és 24.

⁴⁵ Bánkúti Imre: *A szatmári béke*. Bp., 1981. 94. A békét április 29-én kötötték meg. A város vezetői 1697 nyarán-őszén kerültek először kapcsolatba Pálffy Jánossal, aki a hegyaljai felkelésben részt vett kurucok üldözésére kapott megbízatást. Augusztusban és szeptemberben is járt Debrecenben, ahol mindkét alkalommal Komáromi György házában szállt meg. Szendrey, 1974. 13., valamint HBML IV. A 1011/a. 24. k. 95.

a protestánsokat az 1681. és 1687. évi törvények megtartásáról. A pestis miatt azonban már augusztus 2-án berekesztették a gyűlést, s a rendek csak 1714. szeptember 8-án ültek össze ismét.

Bár az országgyűlés első fordulójában nem született meg a várt döntés, amely a város követeit az Alsó Tábla tagjává nyilvánította volna, Komáromi Csipkés György alispánként és a vármegye követeként ott foglalt helyet.

Az 1712. évi időszak egyik neuralgikus pontja a vallási kérdés megvitatása és értelmezése volt. A fennmaradt iratanyagok alapján az országgyűlési tárgyalások részleteinek alapos ismerője, Balogh István arra következtetett, hogy az 1708–1709. évi pozsonyi országgyűlés kezdeményezései nyomán itt, ezen a 1712. évi tanácskozáson tettek a protestáns köznemesi és városi követek bátortalan kísérletet a vallásfelekezeti alapon szerveződő, külön renddé szerveződésre.⁴⁶ Ő is úgy látta azonban, hogy a szándék megvalósítása szétfeshízthette volna a hagyományos rendi kereteket, s egyértelműen ellenérdekelt volt az udvart támogató katolikusok törekvéseivel.

Komáromi György igyekezett komoly szerepet vállalni a vallási küzdelmekben. A protestáns rendek szükségszerűnek tartották az együttes fellépést. Április 21-én Komáromi György Bihar megyei követ és alispán szállásán határozták el isteni tisztelet tartására prédikátor meghívását.⁴⁷ A követek előbb nagy számban gyűltek össze, majd május 26-án arról döntöttek, hogy az ágostai és a helvét hitvallású követek maguk közül hatot-hatot kijelölve, bizottságot létesítenek. Egyetértés esetén az országgyűlés, vi-
tás esetben a protestáns rendek plénuma elé kell terjeszteniük az elképzeléseket.

Mivel az Alsó Tábla a protestáns vallásgyakorlatot – a királyi leiratban foglaltaknak megfelelően – elfogadta, ellenben a Felső Tábla több, a protestánsok hátrányára történő módosítást tettek (a bevett helyett csak a megtűrt kifejezés használata, a decretális eskü kötelezővé tétele, a romokban heverő templomok újjáépítésének tilalma stb.) a protestáns rendek 1712-ben emlékirat formájában foglalták össze elképzeléseiket, szöszölőjük Ráday lett. A protestánsok kívánságai az alábbiakban összegezhetők:

1. A tervezett törvénycikkbe nemcsak az 1681:26 tc-et, hanem a korábbi valósággyi végzéseket is be kell foglalni.
2. A szabad királyi városokban szűnjön meg a királyi biztosok tevékenysége, kaphassanak korlátlan hivatalviselést, protestánsoknak katolikus szertartásokon ne kelljen részt venniük, házassági ügyekben a szentszék ne legyen illetékes, szűnjön meg az 1681 óta bekövetkezett hátrányos változások, stb.

A követelések teljes mértékben megfelelték Debrecen érdekeinek is, azonban Komáromi aktív szerepvállalása a város befogadásának gátjává válhatott. A vár-

⁴⁶ Balogh István: Ráday Pál az 1712–15. évi országgyűlésen *A Ráday gyűjtemény évkönyve* III. 1983. Bp., 1984. 55–75. Az alsó táblán – a megyék és városok küldöttei között – a reformátusok száma megközelítette a százat. Az evangélikusok vezetője Okolicsányi Pál, a reformátusoké Ráday Pál volt.

⁴⁷ Ezt nem kérés, hanem egyszerű bejelentés formájában hozták a követek szállásait kijelölő királyi főlovászmester tudomására.

megyei követ, s ugyanakkor városi lakos volt főbíró ténykedése ugyanis a nemesség értelmezésében egyértelműen összekapcsolta a felekezeti kérdés ügyét a város törekvéseivel.

A város érdekeinek támogatásában Komáromi és a város kérelmét előterjesztő két küldött ki akarta használni a szatmári béke megteremtése érdekében hosszas tárgyalásokat folytató magyar nemzetiségű császári főparancsnok, Pálffy szimpátiáját is, amire a hozzá írott levél fogalmazványából értesülünk. 1712-ben a város köszönőlevelet is küldött Pálffy Jánosnak a támogatásért, mivel „... örömmel értvén *Excellentiádnak városunk nagy és súlyos dolgaiban, azok folyásiban interveniált sok és nehéz akadályinak el fordításában constált szíves affectioját, hathatós és hasznos munkálkodását...*”⁴⁸

Bár az országgyűlés csak 1714. szeptember 8-án ült össze ismét, az uralkodó már április 18-án pátenst bocsátott ki a vármegyékhez és a városokhoz. Ebben – a protestánsok számára kedvező fordulatok nélkül – lényegében a korábbi pátensek rendelkezéseit újította meg. Mivel az 1712. évi gyűlésen felvetett kérésekre nem érkezett válasz, ezért, s az időközben bekövetkezett kedvezőtlen változások miatt ismét aktuálissá vált a sérelmek felvetése, amelynek módozatairól Ráday vezetésével már 1714 júniusától dolgoztak. A két felekezet követéinek konferenciája október 19-én egy újabb folyamodványt fogadott el, amelynek tartalma a következő:

- A protestánsok használatában volt, s a királyi pátensek ellenére elfoglalt templomok visszaadása.
- A sérelmek vizsgálatára kiküldött biztosoknak ne a klérus, hanem az uralkodó adjon utasításokat.
- Az 1606. évi törvény szerint hivatalokra valláskülönbség nélkül alkalmazzák az ország lakosait.

Az elkészült vallásügyi tervezet szigorítását a katolikus rendek magánál az uralkodónál próbálták elérni. A tervezetet 1715 februárjában kezdték tárgyalni. A tervezet közös nyilatkozatot azonban nem tudták a két vallás képviselői előterjeszteni, mivel március 22-én a katolikus rendek úgy határoztak, hogy az uralkodó által módosított törvénycikkeket – köztük a vallásügyieket is – felterjesztik, mintha letárgyalták és elfogadták volna.

A tiltakozások hatására abban állapodtak meg, hogy mind a két fél a királyhoz folyamodik. A protestánsok közös nyilatkozatát az Alsó Táblán 1715. március 27-én Okolicsányi Pál olvasta fel, majd április 8-án a törvénycikk elleni közös tiltakozást is átadta a királynak.

A következő hónapokban a katolikusok is előterjesztéseket készítettek a protestánsok templom-eltételeiről, s folyamodást is készítettek, amelyben a protestánsokat nem bevett, hanem megtűrt vallásnak tekintették. A katolikusok olyan légkört teremtettek, hogy a protestáns rendek a nyilvánosság előtt csak a tiltakozás és az

⁴⁸ Balogh, 1981. 140.

óvás eszközével élhettek. Felvetették, hogy a céhtagokat is kötelezzék a decretális eskü letételére. Az elfogadott törvénycikkek szerint a decretális esküről nem hoztak új törvényt, de a következő évtizedekben királyi rendeletek, ill. a Helytartótanács kötelezővé tette azt.⁴⁹

A vallásügyi bizottságban sem igen lehetett eredményt elérni, hiszen az udvar komolyan vette, s büntette a protestánsok gyűlésének tilalmára vonatkozó döntés megszegését.⁵⁰ A debreceni kollégium diákjainak legációit pl. vallási ügyben tett utazásoknak minősítették, s vizsgálatokat indítottak az ügyben. A kollektív folyamodványok tilalma a protestáns felekezetek hátrányára szolgált. Ezeket a folyamodásokat a Királyi Kancellária és a Helytartótanács egyértelműen elutasította.

Ilyen nyugtalan légkörben került sor Debrecen szabad királyi városi joga elismertetésének ismételt tárgyalására, amely a vallási kérdés kiélezett vitája miatt vallási sérelemmé is vált. Debrecen az I. József által összehívott pozsonyi országgyűlésen már felterjesztette a tervezetet, de akkor a katolikusok a helvét hitvallású város felvétele ellen óvást emeltek.

A hangulat most sem volt a katolikusok részéről támogató. A debreceniek egyértelmű kiállása a protestáns rendek követelése mellett eleve a korábbi előítéleteket erősítette. Egy Császi Miklós nevű nemesembernek – a városvezetők megrágalmazásáért foganasított – börtönbe vetése szintén súlyosbította a Debrecennel kapcsolatos aggodalmakat.⁵¹

A Császi ügy jelentéktelen belső konfliktusnak indult, de csaknem bizonyos, hogy az Alsó Tábla tárgyalásain a váradi káptalan követői felhasználták a per részleteit arra, hogy a város ellen hangulatot keltsenek, s arra biztatták a tőlük segítséget kérő, katolikus Császi Miklóst, hogy minden lehetséges bírói fórumon keresse az igazát, ami a főrendek előtt is negatív színben tüntette fel a város elöljáróit, vagy legalábbis magyarázkodásra vezették azokat. Éppen kapóra jött, hogy a befogadást kérő Debrecenből érkező Komáromi Csipkés Györgyöt a vallásügyi viták miatt már mindenki jól ismerte, s most (1715 márciusa) lehetett annak nemesek elleni fellépésével riogatni. A panaszos szerint ugyanis a debreceni tanács meg sem fogta volna, vagy el sem ítélte volna, ha nincsen Komáromi, aki – mint írta – „engemet ... tűzben, vízben elvesztene, nem szán...”.

⁴⁹ 30. tc. 1. §. – az uralkodó megengedi az 1681: 27. és az 1687:27. tc-ek megújítását, a sérelmek megvizsgálására királyi biztosokat nevez ki. A 2. §. szerint azonban tiltja a sérelmek ügyében a közös (collectivo) panasztételt, mindenki csak a saját nevében szólhat. A bizottságba (3–4. §.) négy országos méltóság: az országbíró, a tárnokmester, a kamarai elnök és a személynök mellett 20 ki-nevezett tag került, köztük 8 protestáns (Okolicsányi, Ráday, Vay László stb.) Horvátországban tilos lett a protestáns vallásgyakorlat (5. §.). A szabad királyi és mezővárosokban az 1681 előtti állapotok maradtak érvényben (6. §.). 31. tc. Érvényteleníti a szabadságharc alatti protestáns zsinatok határozatait, s kimondja: a két protestáns felekezet számára tilos az uralkodó engedélye nélkül bármiféle összejövétel tartása.

⁵⁰ Szabolcsi példát említ Balogh, 1983. 65.

⁵¹ Balogh, 1987. 23. A per HBML IV. A 1018/a. 1. cs.

Császi panaszának oka az volt, hogy bort vásárolt a debreceniektől, nevezetesen egy Kiss Gergely nevű embertől, aki azonban ígérete ellenére nem csak csatári szőlőlőből készített „hegy bor”-t, azaz nem az érmelléki szőlőhegy borát adta el neki, hanem a „Csatári hegy borok közzé debreczeni kert borokat is ...”. Ezért aztán a panaszos fűnek-fának azt írta, hogy „Ki tanultam, az debrecezeni ember hamis hiti miatt csalt volt meg...”⁵² Mivel „az boros ember az hites Communitas között vagyon” a város bírói fórumán Császit marasztalták el, s még börtönbe is vetették, nemes ember létere. A bebörtönzött nemes igyekezett mindenkitől segítséget kérni, miközben saját körülményeit a következőképpen ecsetelte: „már három hete keserves rabságot viselek, egy disznónak való ólban, melynek irtóztató dögit le nem írhatom.” A későbbi levelekből kiderült a valóság, Császi maga is bevallotta, hogy „írogattam, mindenfelé keserves panaszomat jelengettem, a leveleimben némelyek kezekben akattanak, melyek közül némelyikben a Bíró felől keménken tanáltam írni, azon megh haragudott és az alsó бүдös tömlöczre vettetett...”⁵³

A debreceniek valószínűleg veszélyesnek érezték a bebörtönzött nemes írogatását, mert a szabadon bocsátás előfeltételéül azt szabták, amit azonban ő nem vállalt magára, hogy adjon obligatiót: „rabságomról soha és az controversiában forgó borul meg nem emlékezem, sem pert sem indítok”. Mivel ezt nem tette, vagy a száz forint megfizetését, vagy azon értékben debreceni jószágot kértek tőle.

Császi jellemét és valós céljait leginkább levelének utolsó sorai világítják meg. Miközben ugyanis korábban nem győzött arról panaszkodni, milyen sanyarú körülmények között tartják, kifejtette, hogy a helyzet számára kedvező, hiszen „most úgy kezemre jött az dolog, hogy ha méltóságos Generális úr Öexcellentiája ellenem nem lenne, egynehány ezerig meg tudnám nyomorúságom árát venni, de minden gyámolomtól Isten megfosztott, mikor szabadulok, Isten tudja.”⁵⁴ Az utalás Károlyi Sándorra vonatkozott, aki jól ismerte a város vezetőit, de Császi Miklóst is, s akit az országgyűlésen jelen lévő Pósalaki János meg is keresett, hogy segítségét kérje.

Pósalaki a városi levéltárban maradt levelezés szerint nagyon igyekezett támogatókat szerezni, a fenntartásokat megszüntetni. Károlyin kívül meglátogatta a nádort, s járt Illésházy Miklós kancellárnál is.

A kancellár úgy vélte „nem kellett volna kegyelmeteknek a nemes embert tömlöczre vetni, ő sokat panaszkodott kegyelmetek ellen.” Hunyadi úrtól⁵⁵ tudta

⁵² HBML IV. A 1018/a. 1. cs. Császi Miklós 1715. március 4-én, Debrecenben, rabságában írott levele. A levélben a tekintetes ispán úr megszólítást használja. Debrecenben a polgárok bora a város kocsmáin került piacra, a csapszékeket a borbírák ellenőrizték. Munkájuk fontosságára utal, hogy pl. 1670–1691 között Debrecen hat korcsmájában – amelyeknek csaplárosai között jó néhány szénátor is akadt –, 1 217 373 forint és 17 dénár értékű bort adtak el. A borbevétel kb. 20% a várost gyarapította, így annak gazdasági súlya vetekedett a helyi adó jelentőségével.

⁵³ Uo. Pósalaki János 1715. szeptember 9-i levelébe másolt szavai a börtönben vetett Császinak, amit Bécsben hallott, s ami Császi memóriálisában szerepelt.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. Hunyady László kancelláriai tanácsosról van szó.

meg, hogy a Pálffy Miklós nádor a kancellárral folytatott tárgyalásokon előhozta Császi memoriálisának dolgát, mivel az őfelségéhez juttatta el azt, ezért nem lehetett megtárgyalás nélkül hagyni. Abban állapodtak meg, hogy informálják a várost a panaszokról s tájékozódnak a történetekről. Pósalaki elmondta a kancelláriai tanácsosnak a város szándékait „annyi sok mocskolódásáért törvényre húznók, de nem tudhattuk sehol residentiáját, nem is lévén semmije, semmit sem vehetünk rajta, ... azt mondotta reá: aki koldussal perel, táskát nyer.” Azt is megtudta, hogy a kancellárnál, az ebédnél Károlyi Sándor is kifakadt Császira, s „majd három fertályig beszéllette el sok dolgait, holott miképpen forgott, magának is mennyi baja volt velle, hányszor akarták felakasztani, miképpen élődik, orczátlankodik, magát veretné, ... hozzá tőtte, mindazáltal nem kellett volna a nemes embert mingyárt börtönbe vetni...”⁵⁶

Debrecen végül csak jelentős összeg megfizetésével szabadulhatott meg a Császi ügytől. 1715-ben Lévai István és Baranyi Mihály tanácsnokoktól vette át Bécsben a 2 300 rénes forintot, ő pedig kötelezvényt állított ki arról, hogy „Debreczeni uraimék ellen közönségesen vagy személy szerint, soha, semmi időben, semmi némű szín és praetextus alatt, semmi némű Bíró előtt sem magam nem resuscitálom, másokkal nem suscitáltatom, se maradékim né resuscitáltassák”.⁵⁷

Lányi Pál naplója szerint a Felső Tábla már az 1712. júniusi, első tárgyaláson arra hivatkozva utasította el a debreceniek kérését az Alsó Tábla soraiba történő felvételre, hogy „addig nem adhatja beleegyezését, míg őfelsége nem gondoskodik katolikusok betelepítéséről” a városba.⁵⁸ Az érvelésben nem nehéz a főrendek soraiban helyet foglaló korábbi váradi püspök, gróf Csáky Imre elődjének, Benkovich Ágostonnak – még 1692-ben megfogalmazott – felvetését felismerni. Csáky kalocsai érsekként nem tartozott a támogatók közé, s igyekezett minden érvet felhasználni a város törekvéseivel szemben. A város követői őt is meglátogatták, s ajándékokkal próbálták meggyőzni, de 1715 decemberéből fennmaradt leírásuk alapján nem értek el nála semmiféle eredményt: „... érsek urunk félkedvvel néz, rövid audienciára bocsát, még az ajtóbul, kevés szóval, hamar elbocsát, az sessiókban az asztaltul csak félszemmel néz”.⁵⁹

1712-ben végül három megvalósítási változat készült, amelyek közül a harmadik, a beiktatás elhalasztásáról szóló kapott támogatást,⁶⁰ de a kérdésre csak az országgyűlés 1714. évi őszi fordulójaiban tértek vissza ismét. (Debrecen ekkor Diószegi Sámuel főbíró és Lévai István nótárius képviselte.)

⁵⁶ HBML IV. A 1018/a. 1. cs. Pósalaki szeptember 9-i leveléből

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Balogh, 1983. 67.

⁵⁹ Balogh, 1987. 23. A püspök bársony mentéjén a város nyestbőr ajándékát fedezték fel.

⁶⁰ Eszerint a beiktatást addig halasztják, amíg a város ígéretet nem tesz a katolikusok szabad vallásgyakorlatának biztosítására. Balogh, 1983. 67.

Az 1714. november 12-i ülésen, az Alsó Táblán a váradi káptalan követei Debrecen három évvel korábbi ígéretére hivatkoztak, amely szerint beiktatás esetén helyt ad a katolikus plébániának és a ferences rendnek is. Arról is beszámoltak, hogy értesüléseik vannak róla: a debreceni statutum szerint a tanács 2 000 forintnyi büntetést ró arra, aki házát katolikusnak adja bérbe, vagy használatra, vagy azt vállalása gyakorlására átengedi. Az információra hivatkozva külön kérelmet fogalmaztak meg, miszerint védjék meg a városban a katolikus vallás szabad gyakorlását.⁶¹

Debrecen valótlannak mondta az állításokat, követei ugyanis nem tudtak róla, hogy Komáromi három évvel ezelőtt bármiféle ígéretet tett volna, ráadásul ilyen kérdés eldöntésére nem is volt felhatalmazásuk. Komáromi a vármegye követeként szóban és írásban tagadta az ígéret megtörténtét.

Az Alsó Tábla 1715. április 5-i ülésén a felvételi kérelmet a rendek többsége támogatta, de a katolikus egyházi tiltakozás miatt a Felső Tábla véleménye lett a döntő.

A város képviselői több folyamodványt készítettek, amelyekben visszatérő motívum annak a félelemnek a hangsúlyozása, amely a katolikus beköltözéssel együtt járna, illetve amelyet az kiváltana. Ezek közé tartozott a városban lakó nemesség jelentős részének elköltözése is. Debrecen követeinek a katolikus követelésekkel szemben írott folyamodványai azonban nem jártak sikerrel. Annak ellenére maradtak sikertelenek, hogy június elején a követelések teljesítésének elodázására a város vezetése elhatározta 100 hízott ökör ajándékozását a királynak, amelyet június 14-én Bécsben át is adtak. Az Alsó Tábla május 6-i ülésének tárgyalásain ugyanis egyértelművé vált, hogy a városi követek befogadásának előfeltétele a katolikus követelés teljesítése. Az 1693. évi privilégium hivatkozását a katolikus elit úgy értelmezte, hogy a királyi városokban a felekezeti szabadság kérdésében az uralkodó szándéka érvényesül, s ezért III. Károlynak ragaszkodnia kell a katolikusok beköltözéséhez és az egyház működésének biztosításához.⁶² A követelés olyan egyértelmű és határozott volt, hogy benne maradt a beiktatásról szóló 1715. évi 108. és 109. törvénycikkben is.

A váradi püspök a következő országgyűlésen a nagytemplom elődjét, a Szent András templomot, a reformátusok Kollégiumát, és a város szováti birtokát is viszsza követelte a katolikusok számára. Ragaszkodott katolikusok megválasztásához a városi tanácsba, s a telekvásárlás megkönnyítéséhez is a katolikusok számára. Az 1785-ig tartó követelés-sorozatban az előbbi követeléseket nem, csak az utóbbiakat voltak kénytelenek teljesíteni. Ennek eredményeként indult el a római katolikus népesség számának növekedése, majd a 18. század végétől a felekezeti sokszínűség kialakulása a 17. század végéig egyértelműen magyar (azaz református) vallásúnak tartott Debrecen történetében.⁶³

⁶¹ Uo.

⁶² A főrendek Kassa, Buda és Székesfehérvár kiváltságlevelébe a katolikusok jogait már belefoglaltatták.

⁶³ 1900-ban 54 669 reformátust, 2 072 görög katolikust és 13 928 római katolikust, míg 2001-ben 81 583 református mellett 17 226 görög- és 32 539 római katolikus vallásút számláltak. A görög

A 18–19. század nagy kihívást jelentett a cívisváros vezetői és polgárai számára: hogyan lehet megfelelni a városi rang kínálta lehetőségeknek, miközben a bécsi udvar rokonszenvét fenntartani egyre nehezebb, s a tágabb régió politikai súlya és gazdasági lehetőségei egyaránt csökkennek. Debrecennek – 1787-ben 29 153 fős népességszámával – a 18. század végéig sikerült megőriznie első helyét a legnépesebb városok sorában. A 19. században azonban a dinamikusan fejlődő Pest után 1827-ben 45 375, 1846-ban 55 100 fős népességével csak a második helyre került, a dualizmus időszakában pedig már Szeged is túlszárnyalta.

Összességében azonban a város jól használta megszerzett privilégiumait. A gazdasági fejlődés viszonylagos lassulása ellenére több évszázadon keresztül sikerült regionális gazdasági szerepét megőrizni, s polgárainak a városi rangnak megfelelő lehetőségeket teremtenie.

keletiek száma jelentéktelen, egyedül Debrecenben számításra érdemes – 1900-ben 173, 2001-ben 153 – ortodox vallásút jegyeztek fel. Hasonló a helyzet az evangélikusokkal is, jellemző, hogy számuk a két századfordulón közel azonos (1900-ban 1 009, 2001-ben 1 104). Az izraeliták aránya mindenütt 1900-ban volt a legtöbb, 1949 után viszont rohamosan visszaesett. 2001-ben csak Debrecenben tudunk 231 izraelita vallásúról (1900-ban 6 290, 1949-ben 3 252 volt a számuk). Papp Klára: Debreceni kistérség. In: *Hajdú-Bihar megye kistérségei*. Szerk. Gazdag István, Debrecen, 2004. 41–55.

A KÖTET SZERZŐI

BÁRÁNY ATTILA	docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
BESSENYEI JÓZSEF	professzor, Eszterházy Károly Főiskola Történelmi Intézete (Eger)
BLAZOVICH LÁSZLÓ	professzor, Szegedi Tudományegyetem, ÁJK, Európai Jogtörténeti Tanszék (Szeged)
DRASKÓCZY ISTVÁN	professzor, ELTE Történelmi Intézete (Budapest)
FEDELES TAMÁS	docens, Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete (Pécs)
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	OTKA posztdoktori ösztöndíjas, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
JACZKÓ SÁNDOR	PhD hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professzor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
PAPP KLÁRA	professzor, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
SOLYMOSI LÁSZLÓ	akadémikus, professzor, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
SZÁLKAI TAMÁS	levéltáros, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen
SZENDE KATALIN	docens, Közép Európai Egyetem Középkortörténeti Tanszéke (Budapest)
TRINGLI ISTVÁN	tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete (Budapest)
ZSOLDOS ATTILA	akadémikus, kutatóprofesszor, MTA Történettudományi Intézete (Budapest)
WEISZ BOGLÁRKA	tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete (Budapest)

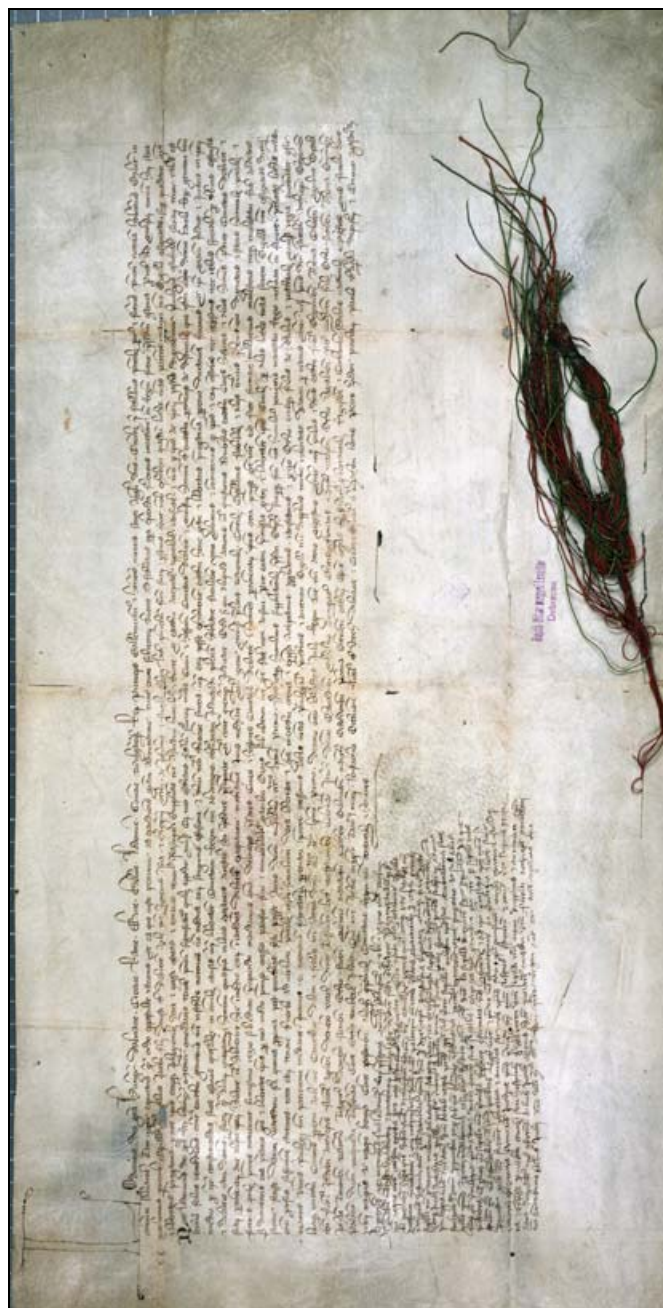
A SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE SOROZAT
EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...”. GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.

321,
322 üres

MELLÉKLET

SOLYMOSSI LÁSZLÓ: DEBRECEN 1361. ÉVI KIVÁLTSÁGLEVELE

Az 1361. évi kiváltságlevelél

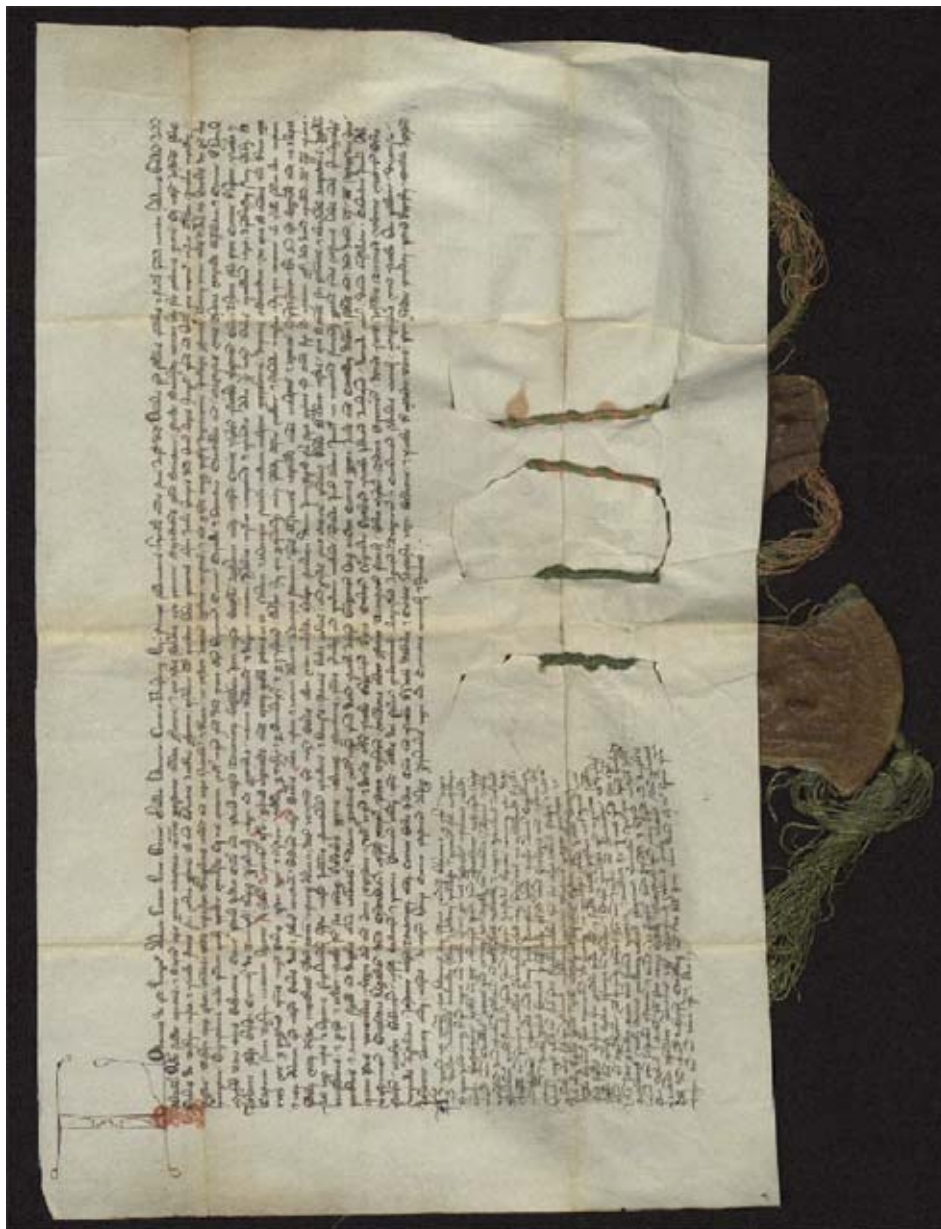
*Nagy Lajos király 1342 és 1363 között használt I. kettőspecsétjének elő- és hátlapja
(1348. évi lenyomat, Hegedűs: Megpecsételt történelem, 44)*

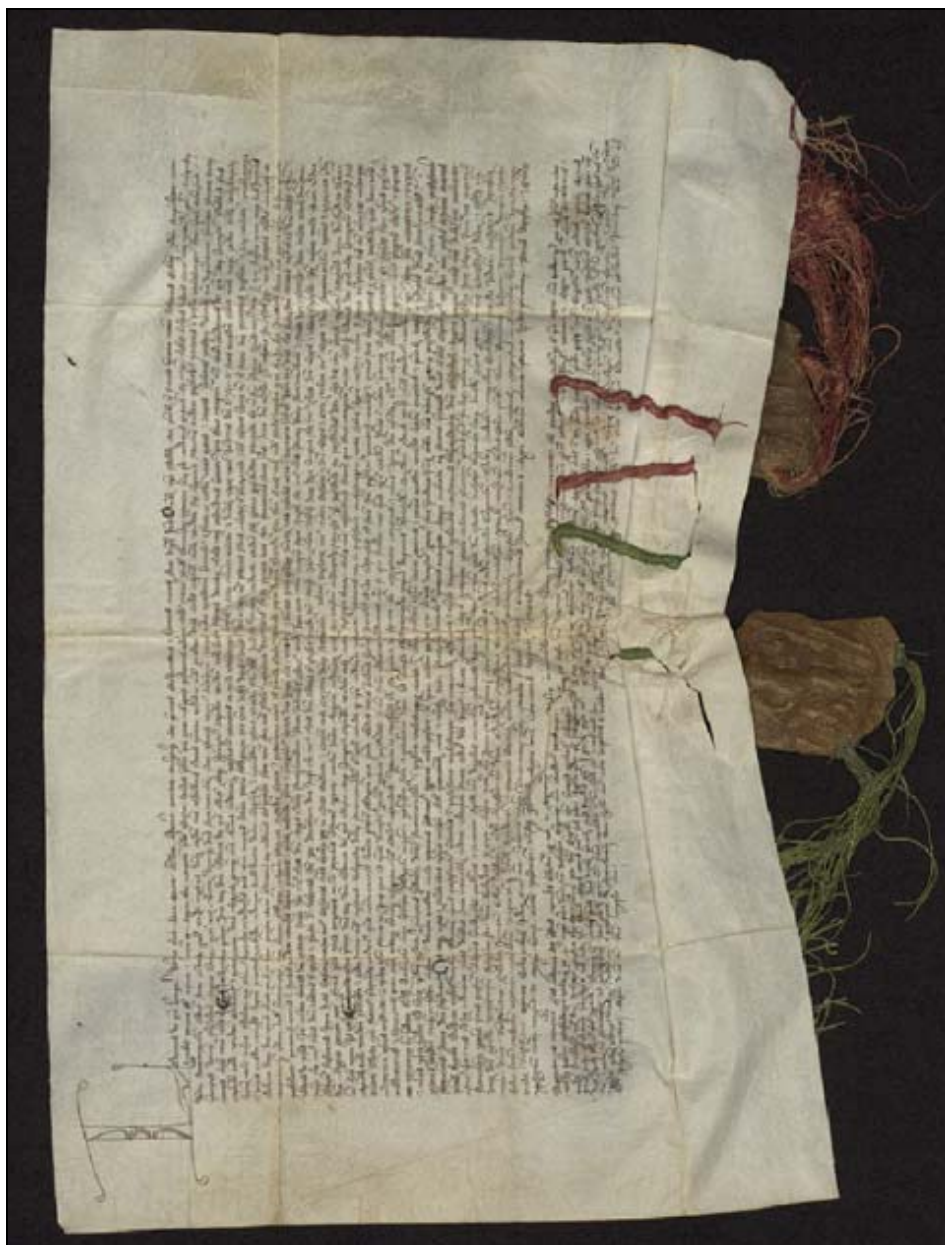
*Nagy Lajos király 1364 és 1382 között használt II. kettőspecsétjének elő- és hátlapja
(1382. évi lenyomat, Hegedűs: Megpecsételt történelem, 45)*

Nagy Lajos király 1364. május 30-án hitelesíti és új pecsétjével megerősíti 1361. november 10-én kiadott oklevelét. DL 5023

Nagy Lajos király 1364. május 30-án hitelesíti és új pecsétjével megerősíti 1361. november 10-én kiadott oklevelét. DL 5023

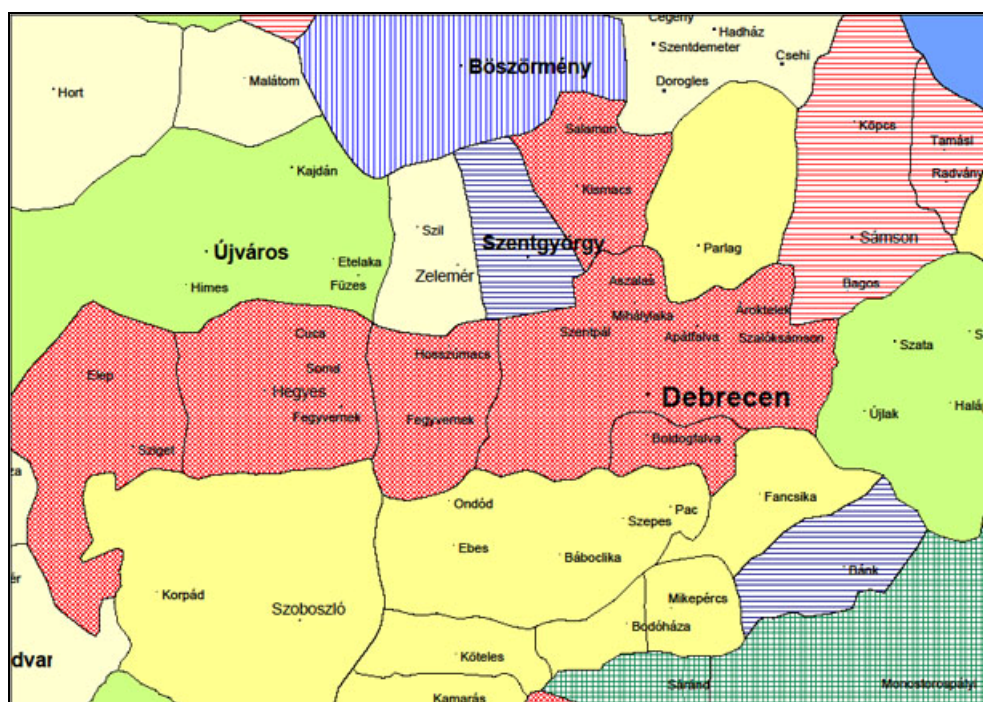

Nagy Lajos király 1364. december 28-án hitelesíti és új pecsétjével megerősíti 1362. július 25-én kiadott oklevelét. DL 5183

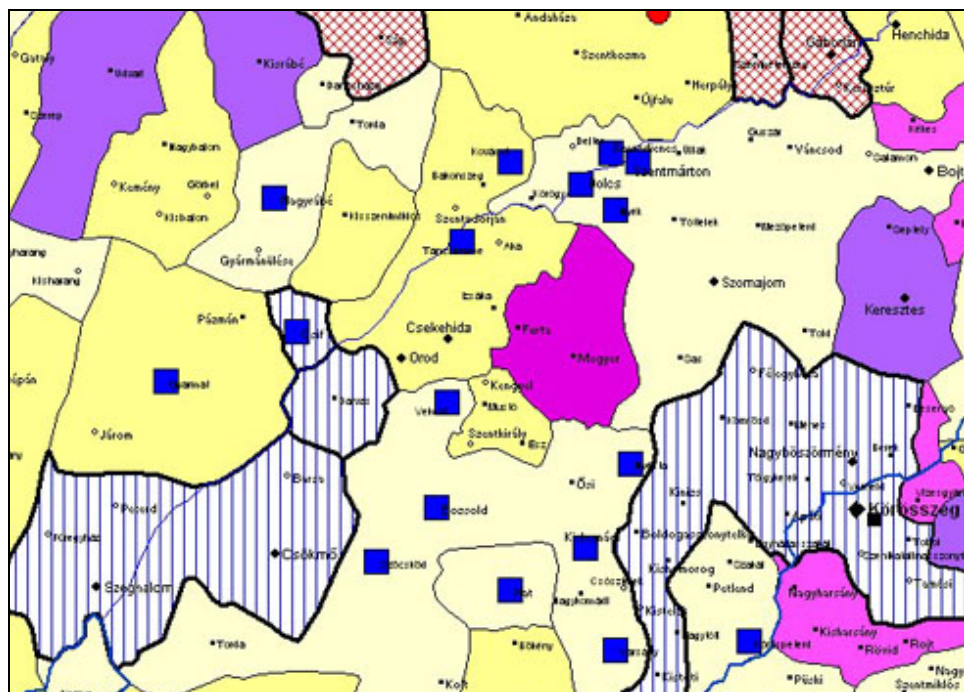
Nagy Lajos király 1364. május 18-án hitelesíti és új pecsétjével megerősíti 1347. április 17-én kiadott oklevelét. DL 100036.

**BÁRÁNY ATTILA:
DEBRECENI DÓZSA KÜZDELME A BIHARI OLIGARCHÁKKAL**

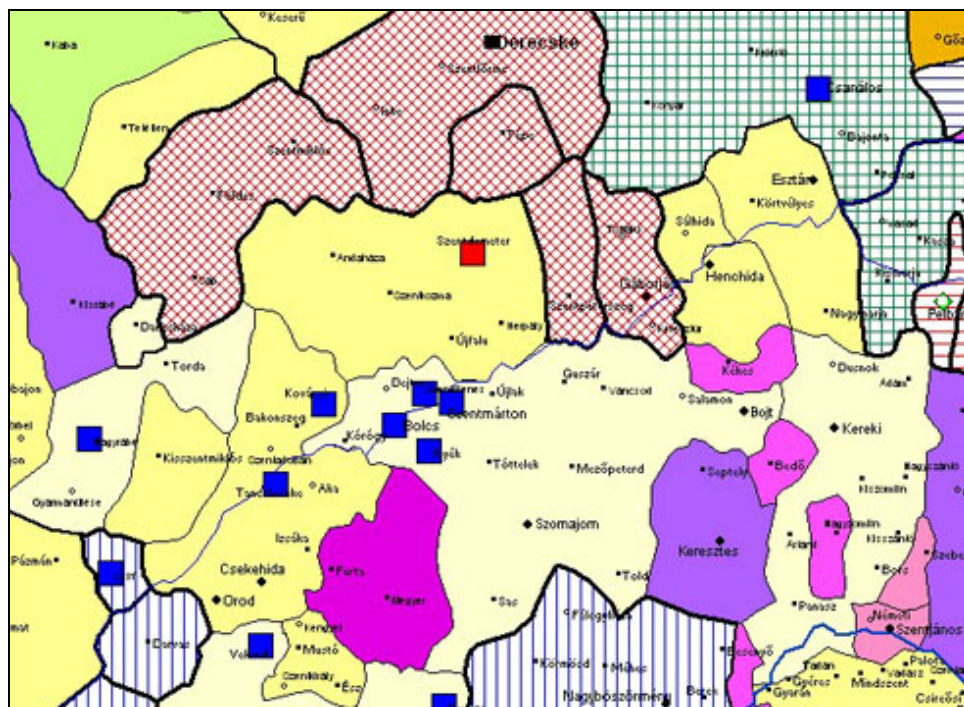

1. térkép. A Debreceniek törzsbirtokai¹

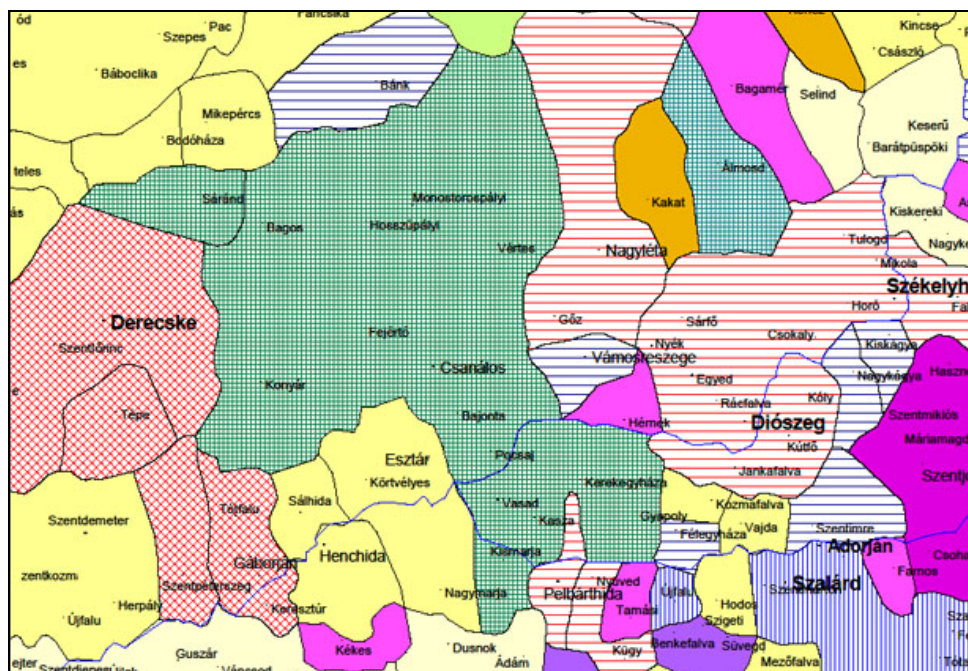
¹ Jelölések: piros rács és piros négyzet: Debreceni birtokok; függőleges kék vonalkázás és kék négyzet: Borsa birtokok; zöld rács: Ákos birtokok; vízszintes piros vonalkázás: Gutkeled nembéli, Anjou-párti családok birtokai; vízszintes fekete vonalkázás: Gutkeled nembéli, Károlylyal szembenálló, Borsa-familiárisok birtokai.

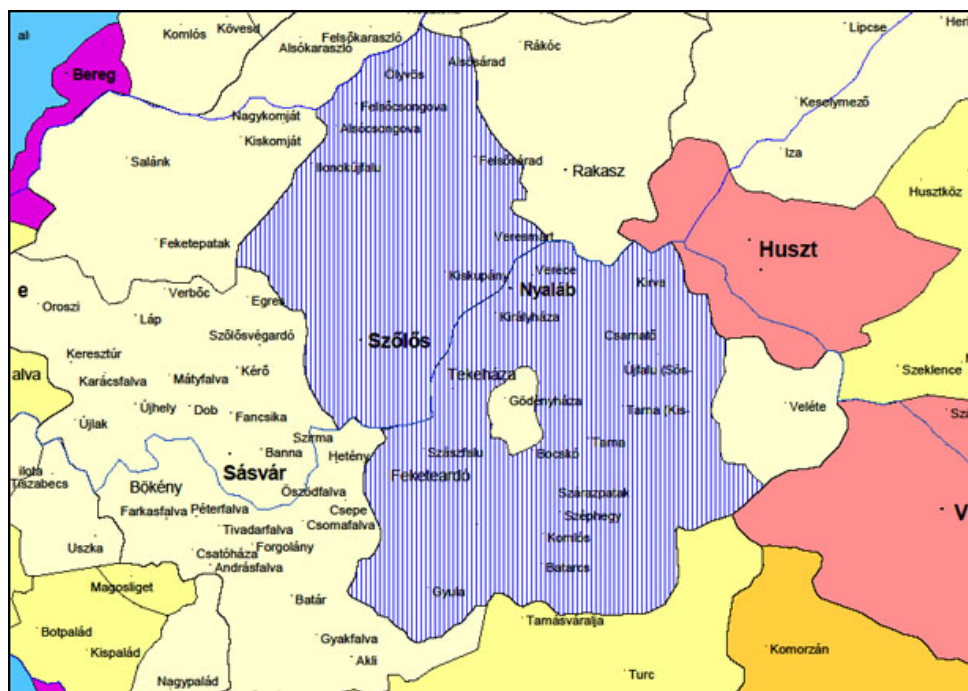
4. térkép. A Borsák birtokai Biharban az 1310-es években

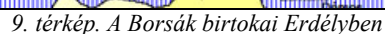
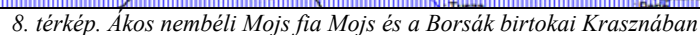
5. térkép. A Debreceni-birtokok és Bors-földek érintkezése

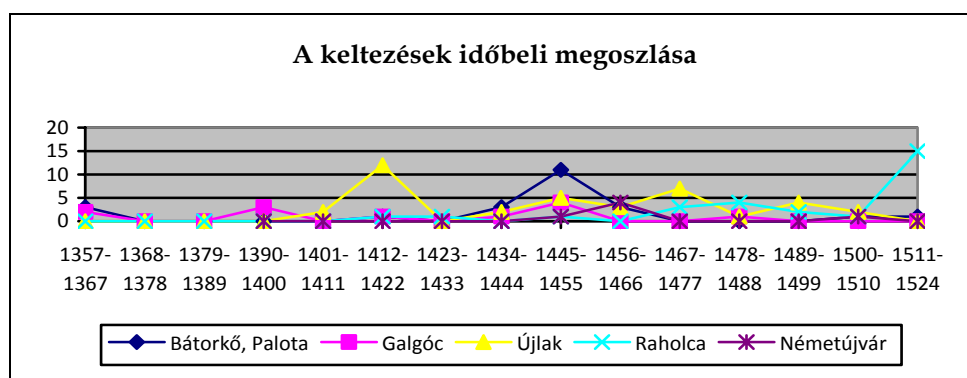
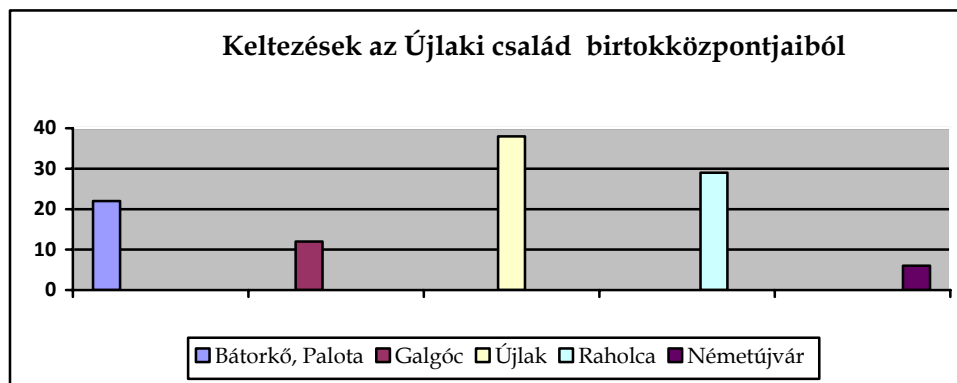

6. térkép. Az Ákosok birtokai Biharban az 1310-es években

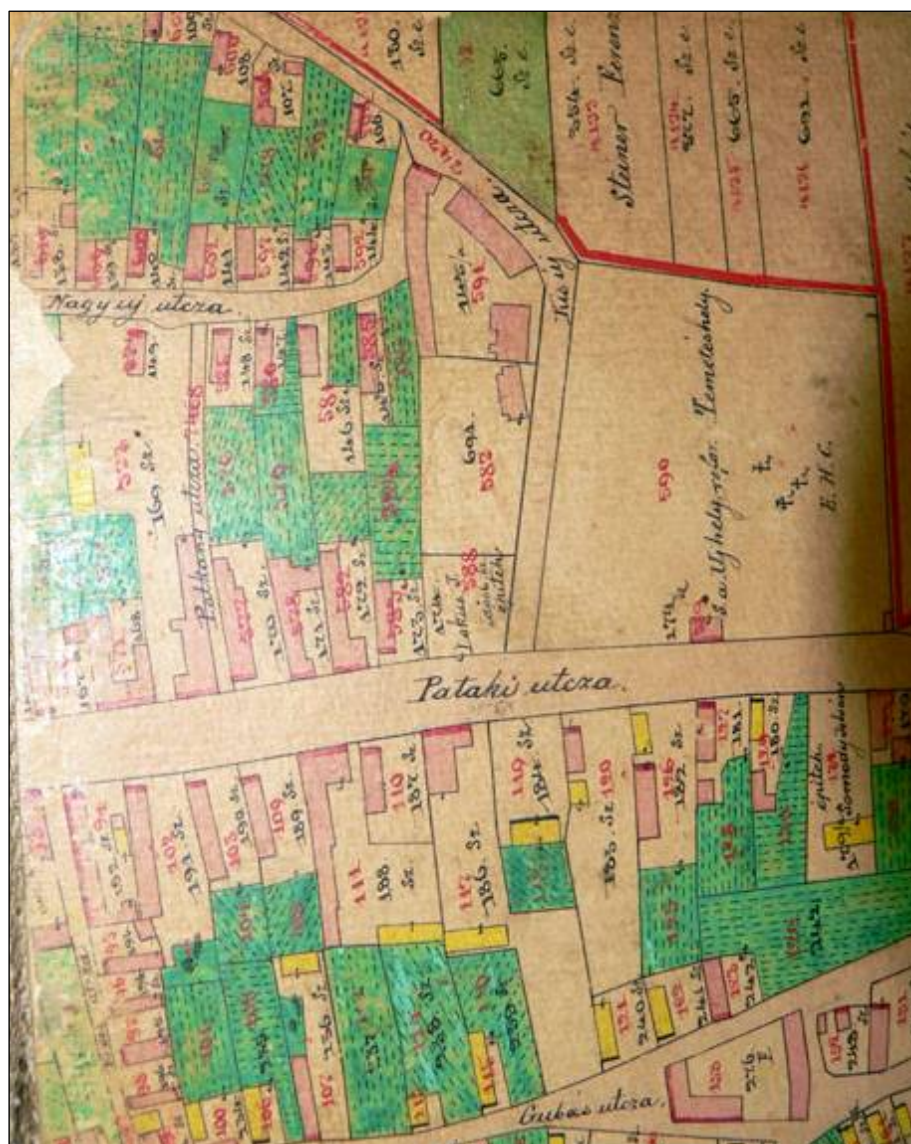

7. térkép. A Borsák birtokai Ugocsában az 1310-es években

**TRINGLI ISTVÁN:
HAGYOMÁNYOS TÉRSZEMLÉLET ÉS AZ UTCAFEJLŐDÉS
TÖRTÉNETI TÍPUSAI A RÉGI SÁTORALJAÚJHELYEN**

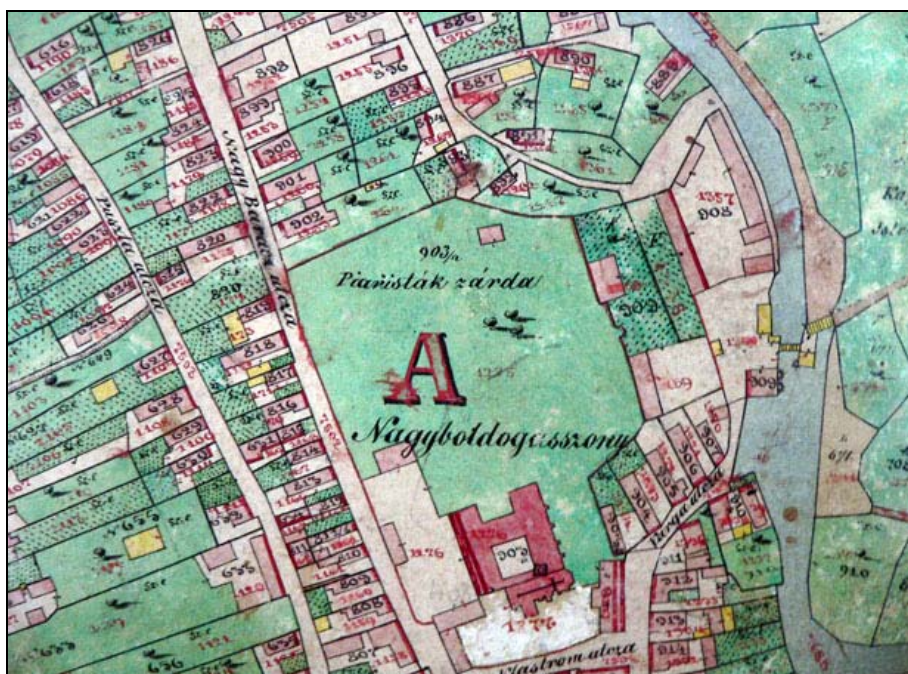
2. ábra. A Pakány utca melletti telkek az 1866-os kataszteri térképen

3. ábra. A Zsolyomka utca az 1866-os kataszteri térképen

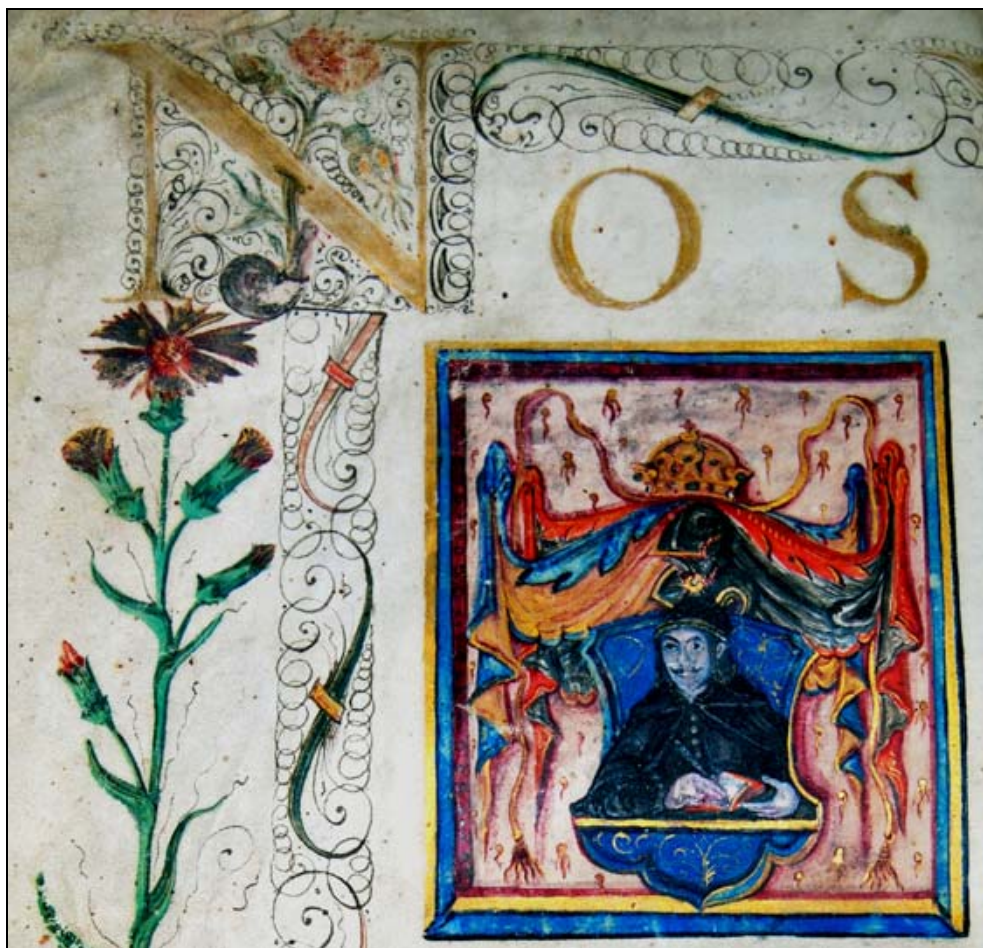
4. ábra. A Papsor az 1866-os kataszteri térképen

6. ábra. A piarista – volt pálos – rendház környéke az 1866-os kataszteri térképen

7. ábra. A piacot és a Malom utcát összekötő sikátor az 1866-os kataszteri térképen

SZÁLKAI TAMÁS: DEBRECENI CÍVISEK NEMESLEVELEI

1. kép.
A Martonfalvi Tóth család címere

2. kép.

A Szilágyi Tönkö család címere

3. kép.

A Debreceni Foris család címere

4. kép.
A Debreceni Bacsó család címere

5. kép.
A Debreceni Csongrádi család címere

6. kép.

A Sámsoni Goda család címere

7. kép.

A Könyves Tóth család címere

8. kép.
A Lévai család címere

9. kép.
A Szeremley család címere

10. kép.
A Borbély család címere

